

**BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI**

**TANULMÁNYOK
BUDAPEST MULTJÁBÓL**

II.



BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS KIADÁSA

1933

**BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI KÖZÜL EDDIG MEGJELENTEK :**

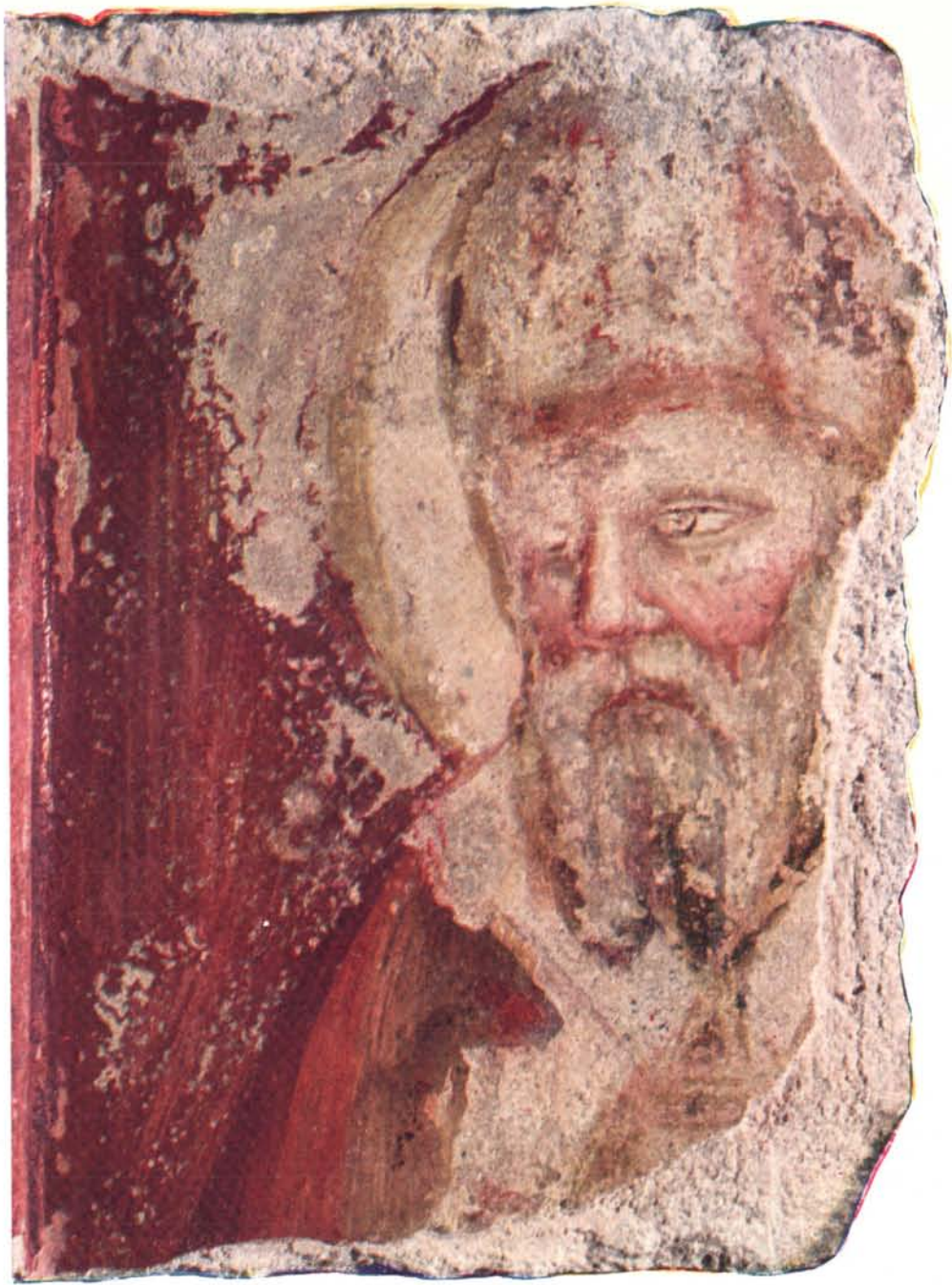
SCHOEN ARNOLD :

A budapesti központi városháza. 1930.

SCHOEN ARNOLD :

A budai Szent Anna-templom. 1930.

Tanulmányok Budapest múltjából, I. 1932.



részlete a belvárosi plébániatemplomból.



ELŐSZÓ.

A »Tanulmányok Budapest multjából« új kötetét bocsátjuk közre.

Közel egy éve indítottuk útnak az első kötetet, mely, mint előszavában leszögezte, »az adatgyűjtést szeretné szolgálni és előmozdítani; ha töredékesen is, de céltudatosan felkeresni a különböző tárgyköröket és átrostálni, rendszerezni, egybefoglalni a történet tényeit.«

Az első kötet ma már közkézen forog és maga magáért áll helyt, mennyiben tett eleget ennek az ígéretnek. Amidőn most a második kötet lép a nagyközönség elé, nem lehet más hivatása és szándéka, mint folytatni, amit az elkezdett.

Úgy érzem, amidőn adatgyűjtésről van szó, a folytatás, a továbbgyűjtés, a rendszeresség és céltudatosság lehet a legfontosabb rendeltetés.

Adatgyűjtés sohasem lehet elég, még a legjobban felkutatott tárgykörben sem, hát még olyan elhanyagolt területen, mint a székesfőváros története.

Tisztelet a mult nagy kutatóinak, akik, ha szórványosan is, ha esetről-esetre is, szemmelátható örömmel ragadtak ki mindent, ami új tény szemük elé került Budapest multjáról. Amit eddig tudtunk, ezeknek a — sokszor véletlen — adatoknak eredménye.

A középkor német festőinél látjuk azt az örömet, midőn rájönnek a valóság, a jelenségek lefestésének titkaira és képeiket elhalmozzák apró tárgyak sorával, melyek a festmény lényegéhez oda sem tartoznak, de a festő mégis oda illeszti, mert büszke arra, hogy le tudta festeni.

Szeretném meggyőzni az olvasókat, hogy a kutató ma is ilyen örömet érez, midőn új, eddig nem ismert részletet tár fel a főváros történetéből és ennek a benső örömmek, ennek a jóleső adatközlésnek könyve ez a sorozat.

Amit hoz, az új. Hogy értékes-e, talán nem is tudjuk ma megmondani, hiszen hány adatot tesz csak a jövő értékessé, hány ma jelentéktelennek látszó részlet válik csak később kivilágító összefüggésekben, később kialakuló egységekben számottevővé.

Ezeket az eljövendő megállapításokat akarjuk már ma szolgálni azzal, hogy sokoldalú anyagot tárunk fel és azzal, hogy amit feljegyeztünk

megőrizzük, előbb megbízhatóság szempontjából komoly bírálatnak vetjük alá.

Tulajdonképpen nem is lehetne több mondanivalóm: itt sorakoznak egymásután a cikkek és elolvasásra várnak, elmélyedést kérnek.

Mégis kötelességemnek tartom még néhány szót szólani — a tartalomjegyzékhez. Már ebből megállapítható, hogy két tanulmány vett olyan anyagot tárgyául, mely az elmúlt esztendő legújabb kutatásai és várostörténeti felfedezései közé tartozott. Ez a két tanulmány arról számol be, hogy mi történt a várostörténeti kutatások terén, mit végeztünk és milyen leleteket hoztunk napfényre.

Ez is feladatunk: felírni azt, ami történt, megörökíteni azt, ami az idők folyamán eltűnik, összefoglalni azt, ami érték előkerült. A tanulmányok bizonyítják, hogy valóban értékekről volt szó.

Még egyet bizonyítanak. Bárhová nyúlunk a várostörténetben, nagy meglepetések érhetnek, új gazdag leletek bukkanhatnak elő ott is, ahol sohasem vártuk. Ez is azt a vezérelvünket támasztja alá, hogy minden méltó lehet figyelmünkre.

Az első cikk a belvárosi templom leleteiről szól. Aki résztvett a bontási munkálatok előkészítésében, amikor először csupán az igazán csúf bódéknak városszépítési okokból való eltávolításáról volt szó, tanuságot tehet arról, mennyire az eredeti szándékon túl merült fel a széleskörű régészeti kutatás szüksége. De tanuságot tehet arról is, mennyire éberem kellett már előre készülni arra, hogy esetleg várostörténeti maradványok kerülnek napfényre, amelyek a gondatlan munkában könnyen veszendőbe mehetnek.

A székesfőváros illetékes körei tudatában voltak ennek és várakozásuk legméltóbb jutalma az a gazdag leletsorozat, mely sejtésüket igazolta.

Most a leleteket részletesen ismertetve mutatjuk be. Hihetőleg restaurálás alá kerül a templom és ma még nem is tudjuk, miképpen fog mai állapotából kialakulni. Ez a kötet megőrzi a feltárás eredményeit úgy, amint előkerültek és minden időkre hiteles összefoglalása lesz a kutatás eredményeinek.

Amikor majd a belvárosi templom történetének megírásánál ezek a leletek fogják a legfontosabb adatokat képezni, akkor éri el kiadványunk célját a legteljesebben.

Budapest, 1934. január hó.

P. Kovács

A kötetben közölt tanulmányok jegyzéke.

| | Oldal |
|---|---------|
| 1. <i>Lux Kálmán dr.</i> : A budapesti belvárosi plébániatemplom .. | 1—31 |
| 2. <i>Kuzsinszky Bálint dr.</i> : Aquincum helyrajza. (Akadémiai székfoglaló) | 32—39 |
| 3. <i>Rokken Ferenc dr.</i> : A Ferenc József-tér | 40—62 |
| 4. <i>Rexa Dezső</i> : Magyar szintársulatok Pesten 1831-ben | 63—72 |
| 5. <i>Horváth Henrik dr.</i> : Chinoiserie falfestmények Budán | 73—86 |
| 6. <i>Révhelyi (Réh) Elemér dr.</i> : Az Egyetem-utcai volt Károlyi-palota építésének története | 87—103 |
| 7. <i>Bánrévy György dr.</i> : A budavári katonai szertár (Zeughaus) 1725—1901 | 104—140 |
| 8. <i>Kelényi B. Ottó dr.</i> : Gazdaságtörténeti adatok a pesti német színház építéséhez 1808—1812 | 141—161 |
| 9. <i>Gárdonyi Albert dr.</i> : A budai hegyvidék első nyaralótelepei | 162—180 |
| 10. <i>Isoz Kálmán dr.</i> : Egy pesti zenész feljegyzései 1796-tól 1800-ig | 181—190 |

A képek magyarázó jegyzéke.

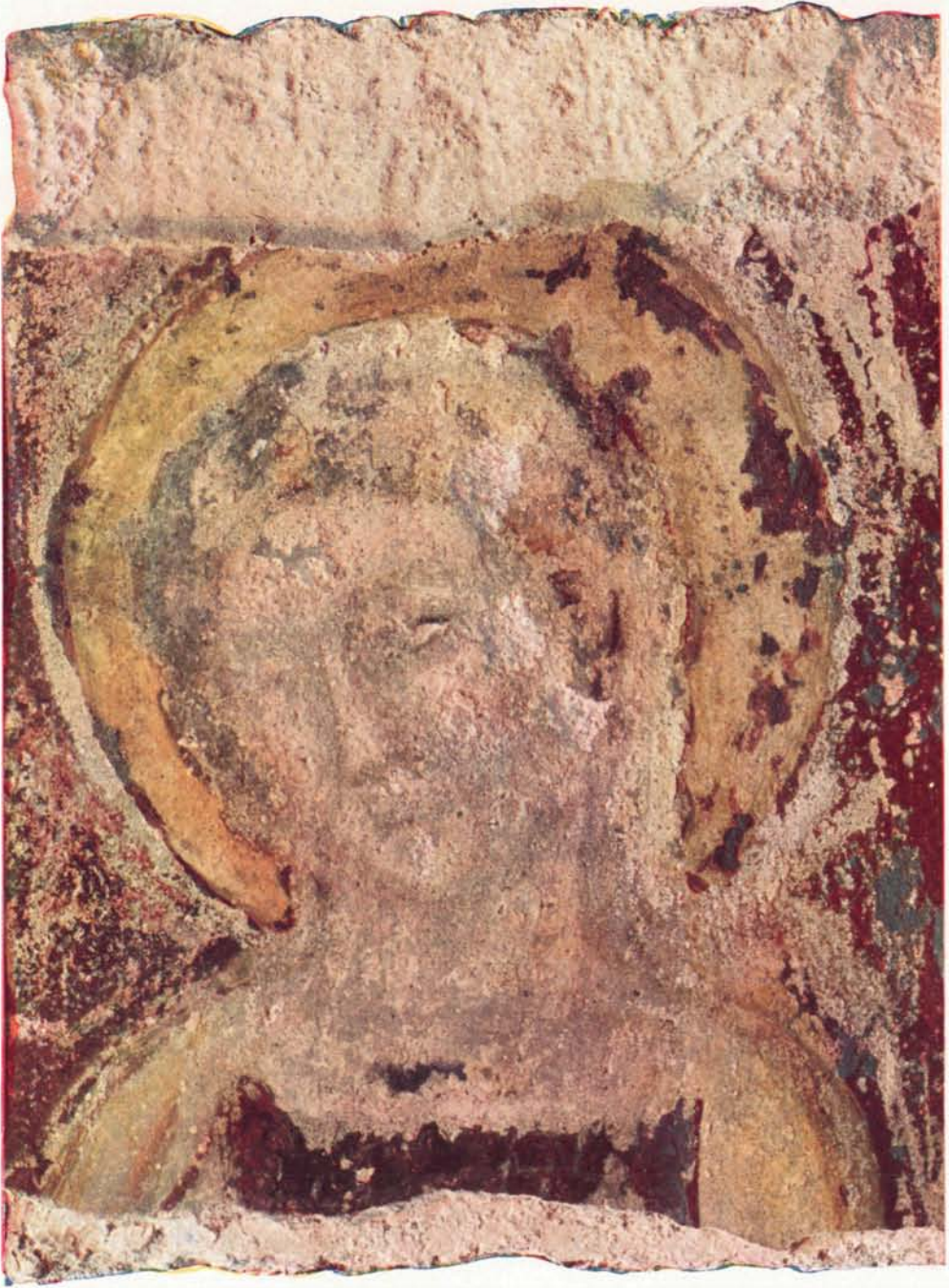
1. Pest város látképe 1728-ból, melyen a belvárosi plébániatemplomnak még csak a déli tornya áll. Rosenfeld »Mappa Geographica über die Grosse Insel Csepeliense« feliratú kéziratot térképén talált látkép. A bécsi hadilevéltár térképtára B) IX/a 674—7. . 8—9
2. A belvárosi plébániatemplom XV. századi északi bejárójának maradványai. Az ajtó küszöbe sokkal mélyebben fekszik a templom körül futó járda szintjénél . . 8—9
3. A belvárosi plébániatemplom XV. századi déli ikerbejárójának maradványai. Baloldalt az árnyékba borult pillérben számárhátíves kolduspadfülke, jobboldalt a templom mostani barokk bejárójának részlete látható 8—9
4. A belvárosi plébániatemplom szentélyében talált XV. századi ajtó kívülről és belülről tekintve. Az ajtó befalazott üregéből nagyértékű építészeti részletek kerültek napvilágra, amelyek falazókő gyanánt használtattak fel 8—9
5. A belvárosi templom alaprajza az építészeti korok feltüntetésével 13
6. A belvárosi plébániatemplom 1870 körül. Előtérben a Halbig müncheni szobrász által készített s később összeomlott Mária-emlékmű, jobbról a sarkon a neogót plébániaépület, balról a lebontott piaristarendház. Klösz György felvétele . . 16—17
7. Gótikus falívek a szentély feletti tetőtérben, melyek a boltozat lejjebbcsúszlása következtében kerültek ide 16—17
8. A diadalív baloldali pillérének feltárt alapfala, melyet a régi román bazilika főapszidasának lebontott lábazati köveiből s egyéb freskófestésű köveiből építettek . . 16—17
9. a) XIII. századi románstíliú oszlopfőtöredék, melyet a diadalív baloldali pillérének alapfalzatában találtak s mely az elpusztult román bazilika építészeti részletének tekinthető, b) XV. századi festett és aranyozott gótikus töredék, melyet a szentélyben talált XV. századi ajtó üregében befalazva találtak s amely valószínűleg a templom elpusztult régi szentélyházának részlete 16—17
10. A belvárosi plébániatemplom vakolattól megtisztított szentélye délről. A faragottkő homlokzaton feltűnnek az elszórt mérműves díszítmények 24—25
11. A sekrestye előcsarnokának bejárója és vakolattól megtisztított homlokzata. A bejárótól kétoldalt befalazott csúcsíves ablakok kerültek napvilágra . . 24—25
12. A szentély és sekrestye vakolattól megtisztított homlokzata északról . . . 24—25
13. A szentélyhez épített s vakolattól megtisztított oratórium keletről tekintve 24—25
14. A belvárosi plébániatemplom XIII. századi rekonstrukciója a mai templom alakvonalainak feltüntetésével 28
15. A belvárosi plébániatemplom XV. századvégi rekonstrukciója 29
16. A Ferenc József-tér a Bach-korszak végén. Hunfalvy János »Budapest és környéke« című művéből. Rohbock Lajos rajza után készült acélmetszetről 72—73
17. Pesti nyári színház a harmincas évek végén. A Fővárosi Múzeum tulajdonát képező színes rézmetszet. Leltári szám 7981. 72—73

A KÉPEK MAGYARÁZÓ JEGYZÉKE

| | |
|--|---------|
| 18. A tabáni falfestményes szoba utcai oldala | 72—73 |
| 19. A tabáni falfestményes szoba északi oldala | 72—73 |
| 20. Részlet az északi oldalon talált falfestményből | 72—73 |
| 21. A tabáni falfestményes szoba déli oldala | 72—73 |
| 22. Részlet a déli oldalon talált falfestményből | 72—73 |
| 23. Részlet a déli oldalon talált falfestményből | 72—73 |
| 24. A Barkóczy-palota alaprajza 1768-ból (Eredetije a gr. Károlyi-család levéltárában) | 90 |
| 25. A Károlyi-palota homlokzati terve 1769-ből. (Eredetije a gr. Károlyi-család levéltárában) | 96—97 |
| 26. A Károlyi-palota alaprajzi terve 1769-ből. (Eredetije a gr. Károlyi-család levéltárában) | 96—97 |
| 27. Jung építőmester felvétele a Károlyi-palotáról 1778-ból. (Eredetije a gr. Károlyi-család levéltárában) | 96—97 |
| 28. A Károlyi-palota átalakítási terve 1779-ből. (Eredetije a gr. Károlyi-család levéltárában) | 96—97 |
| 29. Riegel bécsi műépítész alaprajzi terve a Károlyi-palotáról. (Pestvárosi levéltár. Verschönerungs-Archiv. Tervek. No. 214.) | 96—97 |
| 30. Részletek a mai Károlyi-palotából: 1. Melléklépcső. 2. Előcsarnok | 96—97 |
| 31. A budavári katonai szertár belső homlokzata és alaprajza a XVII. század végén. Az eredeti tervrajzok az Országos Levéltárban: Cameral Administration zu Ofen, Miscellanea, 62. sz. alatt található | 112—113 |
| 32. A budavári katonai szertár udvari homlokzata és alaprajza. (Bécs, Kriegsarchiv, Hofkriegsrat, 1728 März 271. Exp.) | 112—113 |
| 33. A budavári katonai szertár emeleti alaprajza. (Bécs. Kriegsarchiv. Hofkriegsrat. 1728 März 271. Exp.) | 112—113 |
| 34. Matthey főhomlokzati terve. (Bécs. Kriegsarchiv. Hofkriegsrat, 1728 März 271. Exp.) | 112—113 |
| 35. Allio főhomlokzati terve. (Bécs. Kriegsarchiv. Hofkriegsrat, 1728 März 271. Exp.) | 112—113 |
| 36. A budavári katonai szertár alaprajza és félig elkészült szélső oldalszárnya. (Bécs. Kriegsarchiv. Hofkriegsrat, 1728 Febr. 389. Exp.) | 112—113 |
| 37. Matthey budavári erősítési tervrajza 1731-ből, a katonai szertár megjelölésével. (Bécs. Kriegsarchiv. Hofkriegsrat, 1732 Febr. 330. Exp.) | 112—113 |
| 38. A Szent György-téri Hentzi-emlék és a katonai szertár főhomlokzata a Bachkorszak végén. Hunfalvy János »Budapest és környéke« című művéből. Rohbock Lajos rajza után készült acélmetszet | 112—113 |
| 39. A katonai szertár pincéje bontás közben. Dr. Lux Kálmán professzor úr tulajdonában levő fénykép | 112—113 |
| 40. A katonai szertár főkapuja a Várkertben, benn az oromdíszítő Herkules-szoborral. (Dr. Révhelyi (Réh) Elemér tanár úr felvétele.) | 112—113 |
| 41. Széchenyi István első beadványa a Kamaraerdő tárgyában. (Eredetije Budapest székesfőváros levéltárában) | 176—177 |
| 42. Jókai Mór szerződése svábhgyi telekvásárlásáról. (Eredetije Budapest székesfőváros levéltárában) | 176—177 |
| 43. Széchenyi István második beadványa a Kamaraerdő tárgyában. (Eredetije Budapest székesfőváros levéltárában.) | 176—177 |
| 44. Hirdetmény a svábhgyi telkek árveréséről. (Eredetije Budapest székesfőváros levéltárában.) | 176—177 |
| 45. A Ferenchalom-melléki első villák látképe. (Eredeti olajfestmény a Fővárosi Múzeumban. Levéltári szám 16246.) | 176—177 |

Színes képmelléklet.

Freskófestésű kőtöredék jobb- és baloldala a belvárosi plébániatemplomból.



Freskófestésű kőtöredék bal- és jobboldal

A budapesti belvárosi plébániatemplom.

A budapesti belvárosi Nagyboldogasszonyról nevezett plébániatemplom körül épített árusítóboltok lebontása és a falakat takaró vakolatok eltávolítása után nagyjelentőségű archeológiai leletek kerültek napvilágra, melyek a templomépítés történetét egészen más világításban mutatják, amint azt műtörténészeink azelőtt vallották.

Általános volt a felfogás, hogy a templomnak csak szentélye gótikus, ellentétben hajójával és két tornyával, melyek barokk ízlésben a XVIII. század első felében épültek. Ezt a felfogást a legújabb kutatások megdöntötték. Bizonyítást nyert, hogy a bizonyára erősen megrongált, sokkal kisebb XII. századbeli régi románstílusú bazilika helyén a XV. században a mainak teljes terjedelmében építették fel gót stílusban az új templomot. Tehát nemcsak a szentély, hanem maga a templomhajó is a középkor alkotása. A szentély az idők folyamán kevesebbet szenvedett s azért úgy kívül, mint belül megtartotta gótikus jellegét. Ezzel szemben az erősen megsérült és a történelmi feljegyzések szerint is elpusztultnak jelzett hajórészt a megmaradt régi középkori falak felhasználásával 1725-től az 1740-ik évig terjedő időben barokk stílusban teljesen átépítették.

A templomnak a Duna felé néző nyugati homlokzata egységes barokk jelleget mutat. Egyedül a tornyokhoz simuló támpillérek ejtenek gondolkodóba szokatlanságuknál fogva. E támpillérek még az eredeti gót építkezés maradványai. A homlokzat középső részét hat ion fejezetű falpiller három részre tagozza. A szélső pilléreket még egy visszaugró negyedik pillérral erősítették meg a jobb esztétikai hatás kedvéért. A középső mezőben, a templom főtengelyében van annak gazdagon ékesített főbejárata, melyet díszes falpillérek szegélyeznek. A kapupillérek megszakított párkányain szépen mintázott angyalalakok ülnek, a kapunyílás fölött pedig a felhőkön trónoló Szentháromság szobra ékeskedik. A felhők közül előtűnő szeráffejek az angyalok karát jelképezik. A szép szobormű a XVIII. század elején működő Hörger neves budai szobrász alkotása. A kapu tölgyfaszárnyait a múlt századvégi helyreállítás alkalmával készítették. A kapu fölött nagy háromosztású ablak világít a zenekórusba, melynek jobb világításához a két szélső falmezőben levő keskenyebb ablakok is hozzájárulnak. Ezeknek az ablakoknak csak alsó részét üvegezték, felső részüket befalazták. A két szélső ablak alatt üres szoborfülkék látszanak, amilyenekhez hasonlókat a toronyfalakon is alkalmaztak.

A homlokzat középső részét pilaszterekkel tagozott, háromszögletes orommal lezárt homlokfal koronázza, melynek közepét nagyméretű befala-

zott ablak foglalja el. Ez az ablak valamikor a padlás terét világította meg. Az orom tetején szép művű kovácsolt vaskereszt látható. Az oromfalat kétoldalt nagy volutás konzoltagok támasztják, melyek attikaszerű falon ülnek.

A középső részt kétoldalt magasra törő tornyok szegélyezik. A két torony első tekintetre teljesen egyformának látszik, valójában azonban a déli torony valamivel szélesebb. A tornyok a támpilléres földszintes részen felül háromemeletesek. Az emeleteket egymástól keskeny övpárkányok választják el. A két alsó emeletet sima lizénák, a felsőt díszes fejezetekkel ellátott páros falpillérek keretezik. A felső emelet gazdagságát még az is emeli, hogy ablakát díszesebben tagozták. Az összes toronyablakokat zsaluleveles szárnyakkal látták el. Nagyon díszesek a tornyok süvegei, melyeknek rézfedését aranyozott díszítések nagy tömege ékesíti. A süvegek építészeti jellege már a XVI. Lajos korának ízlését árulja el.

A nyugati homlokzat stílusbeli egységet mutató képével szemben az oldalhomlokzatok két különböző kornak jellegét mutatták. Összefoglaló motívum gyanánt jelentkeztek a templomfalakhoz épített, azokat elcsúfító árusítóboltok. Az árusítóboltok a XIX. század közepén épülhettek egyszerű kivitelben, sima falakkal, gótikus formát utánzó párkánnyal. Ennek az építkezésnek legdíszesebb részei voltak a templom déli és északi oldalbejáróinak előcsarnokai, melyek a múlt század romantikus gótikájának különös formavilágát mutatták. Nagy csúcsíves kapunyílásainak nehéz tölgyfaajtói ennek a stílusnak jellegzetes alkotásai voltak. Nyíló kapuszárnyai egyenes záródásúak voltak, de a csúcsíves orommezőt csúcsívekkel szeszélyesen tagozott fix deszkalappal zárták el. Az előcsarnok boltozata is csúcsíves volt, de hogy malterformái mennyire távol estek az eredeti gótika felfogásától, nem kell külön hangsúlyoznunk. A neogótikus előcsarnok után következett a templom barokk oldalbejárója, melyben még az eredeti egyszerű kapuszárnyak láthatók.

Az Erzsébet-emlékmű teréről teljes terjedelmében érvényesül a templom északi oldalhomlokzata. Jobbfelől emelkedik az északi torony, melyhez balfelől az egységes nagy tetővel fedett templom csatlakozik. Az egységes tető két különböző jellegű részt takar. A toronyhoz csatlakozó rész barokk ízlést árul el, a kelet felé néző baloldali rész csúcsíves ablakokat és gótikus támpilléreket mutat. A barokk részen a kiemelkedő főhajó négy jellegzetesen alakított ablakát vesszük észre, melyek széles támpillérektől közrefogva kedves architektonikus együttest nyújtanak. A felső négy ablak alatt a főhajóhoz csatlakozó kápolnasor előugró épületét látjuk, melynek ablakai szegmentívesek és egyszerűbbek a felsőknél. Az ablakok alsó részét a templomhoz utóbb épített árusítóboltok tetőzete részben elfödte. Az oldalbejárók fölötti ablakot az elébe épített neogót előcsarnok teljesen eltakarta. Hasonló szegmentíves ablak világította meg a torony alsó terét, melyben a zenekórushoz felvezető lépcső foglal helyet és valamivel keskenyebb a toronymelletti szakaszban levő kriptalejárót.

A kápolnasor folytatásában levő kelet felé eső lourdesi kápolna az árusítóbolt fölött alkalmazott kerek ablakon át nyert megvilágítást. A kelet felé eső árusítóboltokat magasabbra építették. Mögöttük a templom

sekrestyéje és annak előcsarnoka húzódott meg. A sekrestyerésznek teteje kívülről nem látszik, mert azt az attikaszerűen kiképzett falak eltakarják. Az attikafal mögött tűnnek fel a szentély csúcsíves ablakai és különös végződésű támpillérei. A támpillérek fejezeteit a templom egyik eredeti támpillér-végződése nyomán az 1889-iki helyreállítás alkalmával készítették, de, sajnos, nem másolták hűen a régít.

A templom keleti homlokzata a piaristák rendháza előtt elvonuló emelkedő járdáról vehető legjobban szemügyre. Ennek középtengelyében látjuk a szentély nagy csúcsíves keleti ablakát, alatta pedig Szent Flórián 1723-ban emelt szép kőszobrát. A csúcsíves ablak fölött kis szegmentíves ablakot látunk közvetlenül a párkány alatt, mely már a barokk időben készült. E kis ablak a szentély padlásterének nyujt világítást. A háromosztású nagy csúcsíves ablak mérműves kőrácsozatával, osztóköveivel a homlokzat legdíszesebb gótikus motívuma. Az ablaknak azonban csak kőkerete eredeti, osztókövei, kőrácsozata az 1889. évi helyreállítás munkája. A szentély keleti falát szegélyező két támpillér az eredeti építés idejéből származik s megőrizte régi formáját. Fejezetük, illetve végződésük egészen egyéni. Valami vidéki vonást, helyi zamatot érzünk az oromzatos fiálék naív megoldásában. De talán épen azért érdekesek.

A szentély keleti, az előbb leírt támpillérekkel szegélyezett falához alul kétoldalt sivár külsejű árusítóboltok csatlakoztak, melyek tetőzetét részben cserép, részben bádoggal fedte. A boltok tetőzete nagyon szabálytalan alakot mutatott, fedélsíkjaikat a szentélyablakok kedvéért helyenként alacsonyabbakra, másutt viszont meredekebbekre vették. Az árusítóboltok mindenütt nagy részt fedtek el a templom falaiból, úgy hogy az a boltok közé szinte besülyedtnek látszott.

A templom déli homlokzata mellett vonul el az Erzsébethídra vezető Eskü-út, melynek útteste a templom keleti szélénél a legalacsonyabb, hol csak negyedfél méterrel magasabb a templom körüli járda szintjénél. Az úttest azonban nyugat felé erősen emelkedik és a templom nyugati szélénél, a tornyoknál már közel hat méterrel áll magasabban a templomjárda fölött. A templom körül épített árusítóboltok a szentélynél az úttestből még kiemelkedni látszottak, de a hajórésznél már teljesen elmerültek és csak az oldalbejáró előtti magasabb előcsarnok fala állt ki némileg az Eskü-út járdaszintje fölött.

Az Eskü-út tengelye a templom tengelyével nem párhuzamos, hanem azzal hegyes szög alatt találkozik, azért az úttest emelkedő támfala a templom egyes részeihez közelebb jutott, más részeitől pedig aránylag távolabbra esik. Sajnos, a viszonylagos nagyobb távolság is olyan csekély volt, hogy az úttest és a templom közti tér keskeny mély sikátor benyomását keltette. Előnyösebb helyzet keletkezett az árusítóboltok lebontásával, mert az úttest és a templom közti sikátor szélessége ezzel lényegesen bővült.

Visszatérve a templom déli homlokzatának leírására, megállapíthatjuk, hogy az nyugati felében az árusítóboltok fennállása idején nagyon hasonlított az északi homlokzat nyugati feléhez, szinte annak hű tükörképét adta. Keleti fele azonban, a szentélyrész más képet mutatott. A homlokzat közepe táján nyolcszögletes todaléképület vont a magára

a figyelmet, ez a templom emeletes oratórium épülete, melynek földszíntjén a Jézus Szent Szívéről nevezett kápolna foglal helyet. A földszinti kápolnát az elébe épített árusítóbolt teljesen eltakarta. Kívülről csak az árusítóbolt teteje felett a falba vágott négyszögletes kisablak sejtette, hogy mögötte világított helyiség rejtőzik. A négyszögletes ablakocská fölött csúcsíves festettüvegezésű ablak tűnt fel, melynek alsó részét befalazták. Az oratórium épület délkeleti falán csúcsíves fülke látható, mely eredeti gótikus ablak maradványa, melyet belülről elfalaztak. Az egymás mellett levő két csúcsíves ablak az oratórium falain végig futó közös övpárkányon áll.

Az oratórium épület mellett kelet felől alacsonyabb nyolcszögletes dísztelen toldalék látszott, mely az emeleti oratóriumhoz felvezető csigalépcsőt foglalta magában. E közönséges szükségépítkezés a mögötte levő csúcsíves szentélyablakot részben eltakarta.

A keleti oldalon, az árusítóboltok teteje fölött a szentély három, különböző méretű, különböző alakú csúcsíves ablaka tűnt fel. Szinte a boltok tetőzetéből látszottak kinőni a támpillérek, melyeknek végződésai különböző megoldást mutatnak. Míg az oratórium épületéhez legközelebb eső támpillért egyszerű rézsús kölemez takarja, addig a következő támpillér fejezete a szentély keleti fala melletti támpillérek végződéséhez hasonló kiképzést mutat. E támpillérnek a szentélyfalhoz való csatlakozása fölött a falsíkból kiálló sávot láthatunk, melyet egymás fölé négy sorban elhelyezett páros csúcsíves fülkék díszítenek. Hasonló díszítményt látunk a következő átlós állású támpilléernél is, de itt ez a sáv tompa élszögben találkozó két síkból alakult, melyek párhuzamosak a szabályos nyolcszög oldalai irányában épített szentélyfalakkal. A kiálló sáv egy-egy síkjára egymás fölé helyezett három különböző nagyságú csúcsíves fülke-díszítményt vágtak, melyek az ő együttesükben a sávnak létraalakjára emlékeztető árnyékhatást kölcsönöztek. A szentélyfalakat különben teljes terjedelmükben sima vakolattal borították s ez a dísztelen vakolat sívár külsőt adott fővárosunk e legérdekesebb s egyúttal legrégebbi műemlékének.

Tekintsük meg a templom belsejét. A nyugati főbejáraton boltozott csarnokba lépünk, melynek három nagy ívén át betekintést nyerünk a templom hangulatos terébe. E csarnok fölött van az orgonakórus, melyet 1835-ben Hild József terve szerint megbővítettek úgy, hogy a régi kórusfal elé hat dór oszlopon és két falpilléren nyugvó árkádfalat emeltek s a két fal közti teret átboltozták. A mult századbeli bővítés renaissance reminiscenciákat mutat és nem egészen illik bele a templom barokk interieurjébe.

A zenekórus alatti boltozott csarnokból baloldalt ajtó nyílik az északi toronyban levő csigalépcsőhöz, mely az orgonakarzatra vezet. A jobboldali torony földszinti terét e csarnokból nem lehet megközelíteni, mert a kettő között meghagyták a templom legrégebbi részét, a XII. századbeli bazilika déli tornyának falmaradványát. Az itt keletkezett fülkébe imázsamolyt tettek, falát pedig a Megváltó keresztjével ékesítették.

E csarnokból a templom tulajdonképeni terébe lépve a szentély felé esik tekintetünk, hol három nagy ív ötlük szemünkbe, melyek betekintést engednek magába a gótikus szentélybe. A középső kosáricalakú nyílás a legnagyobb s a szentély középhajójának csúcsíves arcus triumphalisa fölé emelkedve, azt magába olvasztja. A két szélső íves nyílás sokkal

kisebb és nem mutat gótikus motívumot. A diadalív fölött idősb Vastag György nagy festménye diszlik, mely Magyarország Nagyasszonyát ábrázolja, kinek a magyarok bemutatják hódolatukat.

A templomhajó közel 16 méter széles terét boltövekkel sávokra osztott kosárirves dongaboltozat íveli át. A rendkívül nagy fesztávolságú, szemnek is nehéz boltozat ion pillérekkel tagolt és árkádívvel áttört, aránylag alacsony s építészeti tagoltsága következtében nem nagy erőt mutató falakra támaszkodik. A templomtér az árkádívek felett két oldalt magasan elhelyezett ablakokból nyer bő világosságot. De fény jut a templomba az oldalfalak árkádíveiből is a csatlakozó kápolnák nagy ablakain keresztül.

A templomhajóhoz kétoldalt sorakozó négy-négy kápolna közül kettő, még pedig a nyugatról számított harmadik sorban álló, a templom északi és déli oldalbejáróinak előcsarnokai. Ezekben oltár nincs s bennük csak a léghuzam elhárítására épült otromba szélfogók terpeszkednek.

Legszébb oltáraik vannak a nyugati főbejárathoz legközelebb eső kápolnáknak, melyek művészi szempontból kiváló nyujtanak. Különösen a baloldali Jézus Szent keresztjéről nevezett kápolna keleti falán látható oltár tűnik ki csodálatos szépségével. Az oltár közepét az Ur Jézus kék világömbön álló gyönyörűen mintázott keresztje foglalja el. A Megváltó keresztje alatt az előtérben az Istenanya, kétoldalt két sirató női szent fehér szobrai ékeskednek. Krisztus keresztje fölé az Atyaisten hajol, fölötte a Szentlélek arany sugaras galambja terjeszti ki szárnyait. A gyönyörű szobrászati kompozíció keretét díszes feketemárvány, aranyozott fejezetű oszlopok s azok párkányaira támaszkodó baldachin alkotják. A remekmű szobrászati és architektonikus szempontból pompás együttest nyújt. Nagy kár, hogy az oltár előtt nincs elég tér, hogy annak szépségei kellő távlatból érvényesüljenek.

Az oltárral szemközti falon érdekes, klasszicista felfogású fehér márvány síremlék vonja magára figyelmünket, mely Ferenczy Istvánnak, a múlt század elején élt kiváló szobrászművésznünknek szép alkotása. A síremlék művészi stílusához illik annak következő romantikus felirata :

KULTSÁR
ISTVÁNNAK
A
NEMZETISÉGRE
BUZGÓ SERKENTŐNEK
KESERGŐ ÖZVEGYE

SZÜLETETT
MDCCLX
MÉG HALT
MDCCCXXVIII

A szemközti déli oldalon levő, keresztelő Szent Jánosnak szentelt kápolna oltára nem éri el a Szent Kereszt oltár művészi tökéletességét,

de nemes ízlést és művészi készséget árul el. Az oltár középpontjában áll annak barnakeretű Szent Jánost ábrázoló szép festménye. Az oltárképtől jobbra és balra két-két díszes oszlop emelkedik, melyek hajlított párkányzatokat tartanak. Az oszlopok közti fülkébe egy-egy szent lendületes szobrát tették. Az oltárkép fölött, az oltár koronázása gyanánt domborműben látjuk Mária mennybemenetelét, a felhős égbolt közepén az Istenanya angyalok és szeráfok karától körülvelt alakját.

E kápolnából a déli torony felé keskeny kamrába ajtó nyílik. E kamrából a nyitott ajtónyíláson át az oltár nagyobb távlatból szemlélhető.

A következő szakaszban levő, a déli oldali Rózsafűzér és az északi oldali Máriacelli kápolnák oltárai az előzőknél jelentéktelenebbek. Felépítményük az átlagos barokk-oltárok sablonos alakját mutatja. Az oltár közepét nagy oltárkép foglalja el. Ettől jobbra és balra egy-egy díszes oszlop emelkedik, melynek az oltárkép felé eső oldalán kisebb, külső szélénél nagyobb szobrok állanak. A két szemközti kápolna oltárai között architektúrában kevés különbség van, csak oltárképeik tárgya eltérő. A déli kápolna oltárképe a Rózsafűzér királynéját, az északi a Máriacelli Madonnát ábrázolja, kinek alakját a különböző fogadalmi ajándékok teljesen elborítják. A déli kápolnában az oltárkép fölött az oltár koronázó részében Szent Flórián olajfestésű képe látható, az északi kápolnában a Szentháromság képe díszlik.

A rákövetkező szakaszban vannak a templom déli és északi oldal-bejáróinak már említett előcsarnokai, végül a negyedik s egyúttal a szentélyhez legközelebb eső szakasz kápolnái következnek, melyek neogót oltárait már 1865-ben említi a Vasárnapi Ujság cikkírója. Ezek az oltárok nem valami értékes alkotások, olyanok, amilyenekkel a tiroliak árasztották el a világot. Oltárképeik sokkal jobbak architektúrájuknál. Az északi kápolna oltárképe Szent Józsefet ábrázolja a serdülő Jézussal, a déli kápolna oltárképén Szent István királyunkat látjuk, amint Szűz Máriának felajánlja a magyar koronát. Az oltárképek jobb- és baloldalán egy-egy szent, illetve püspök szobrai láthatók.

A templomnak kétségtelenül legértékesebb része annak késő gót stílusban a XV. században épített szentélye. A kelet felé néző szentély a szabályos nyolcszög oldalai irányában épült falakkal záródik. Közel 16 m széles terét háromhajós csarnoktemplom módjára alakították. Gazdagon tagozott kőbordás boltozatát tíz gazdagon tagozott, csiszolt márvánnyal bevont, aranyfejezetű kötegpillér támasztja alá. A szentély középhajóját kelet felől négy, a szabályos nyolcszög sarkaira helyezett hosszukás alaprajzon épült köteges pillér zárja le, melyek tömegükkel közrefogják a templom hatalmas újabbkori majolika főoltárát. A főoltárt az 1889-iki helyreállítás után Steindl Imrének, az országház jeles építőjének tervei szerint készítették s Magyarország Nagyasszonyának szentelték. Steindl szerette az élénk színeket, ezt az oltárt is a maga csillogó színeivel teljesen hozzá hangolta a szentélyhez, melynek kifestésében rá lehet ismerni a mesternek az Országház interieurjeiben megnyilatkozott ízlésére.

A főoltár helyén a helyreállítás előtt neogót díszes oltár állt, melyet Hild János 1808-ban tervezett, Szűz Mária mennybemenetelét ábrázoló

szép képpel, görög ízlésű szentségházzal, jobboldalán Szent István, baloldalán Szent László király szobrával.

A főoltár melletti vékony oszlopocskákkal szegélyezett négy lapos pilléren kívül még hat négyzetes alaprajzú, élszöggel egymás felé forduló köteges pillér támasztja a szentély díszes kőbordás boltozatát. E pilléreket négy sarkon álló erőteljesebb és négy lapon álló gyengébb féloszlop tagozza, melyekkel homorú tagok váltakoznak és erőteljes árnyékhatást adnak a csiszolt és fényezett műmárvánnyal bevont kötegpilléreknek. A kötegpilléreknek egységes lábazatain körülfutnak a lábazati tagok s fejezetein az 1889-iki helyreállítás idejéből származó aranyozott levéldíszítmények. Kár, hogy az eredeti oszlopfő díszítményekből nem maradt meg semmi s ugyancsak eltávolították azt az arancsillagsort, mely az oszlopfők felett eredetileg ékeskedett.

A szentély kőbordás boltozatai mind eredetiek s a XV. századból származnak, kivéve a főoltár előtti boltozatszakaszt, hol a beomlott boltozatmezőt alacsonyabb boltozattal újra boltozták. Ez 1699-ben történhetett, ha hitelt adhatunk az erre vonatkozó feljegyzésnek. Ennél a szakasznál történt aztán, hogy a régi boltozat eredeti magasabb falvei az újabb alacsonyabb boltozás után a padlástérben láthatókká váltak. Ezeket a falíveket nézték Rómer Flóris és Némethy Lajos, a templom monografusai csúcsíves ablakok ívzáróköveinek.

A szentélyboltozatok vállainál, a pillérfejezetek fölött, valószínűleg az 1808. évi nagy restauráláskor különös alakú kettős püspöksüvegre emlékeztető pajzsokat alkalmaztak, a boltozatbordák összemetsződéséből keletkezett szabálytalanságok eltakarására. Más helyeken ugyane célból fantasztikus alakú aranyozott vázakat tettek a kedvezőtlen hatású bordaösszemetszések eltüntetésére. Minden boltozatmező közepén a bordák találkozásánál záróköveket látunk, melyeket különféle módon díszítettek. A szentély középső hajója mellett kétoldalt vele egymagasságú boltozattal fedett oldalhajók futnak és a főoltárt magábafoglaló szakaszt is megkerülik. Ezeknél az oldalhajóknál a boltozatbordák részben a kötegpillérekre, részben az oldalfalakból kiálló gyámkövekre támaszkodnak. A háromhajós téralakítás nagy gazdagságot ad a szentélynek, mely legbecsesebb műemlékeink sorába emeli a pesti belvárosi plébánia-templomot.

A szentély diadalívének baloldalán emelkedik az empire korban 1808-ban készült gótikus szószék, mely Ungradt Fülöp asztalosmester munkája és a maga nemében egészen rendkívüli. Érdekes, hogy ebben az időben a csúcsíves formák utánzása dacára is milyen híven tükröződik az empire művész felfogása. A szószék a gótizáló formák mellett is az empirenek tipikus és szép alkotása.

A diadalív mellett a szentély első szakaszához csatlakozva délfelől gótikus kápolna simul, melynek falait a szabályos nyolcszög oldalainak megfelelően építették. Ez a Jézus Szent Szívének tiszteletére szentelt kápolna még a XV. században épült, kőbordás boltozattal és három csúcsíves gazdagon tagozott ablakkal. Ablakai közül kettő be van falazva s a megmaradt ablakot átalakították, régi díszes kőrácsozatos mérműveitől megfosztották. Oltára neogót stílusban készült, művészi szempontból jelentéktelen.

E kápolna fölött, a nála díszesebb, gót csillagboltozattal ellátott oratórium foglal helyet, melyet ma szintén csak egy ablak világít meg, mert másik csúcsíves ablakát befalazták. A Jézus Szent Szíve kápolna mellett balról a legújabban feltárt gyönyörűen tagozott, díszes pálcaműves ajtó kőkerete tűnik fel, melyen át fel lehetett menni az emeleti oratóriumhoz vezető lépcsőhöz.

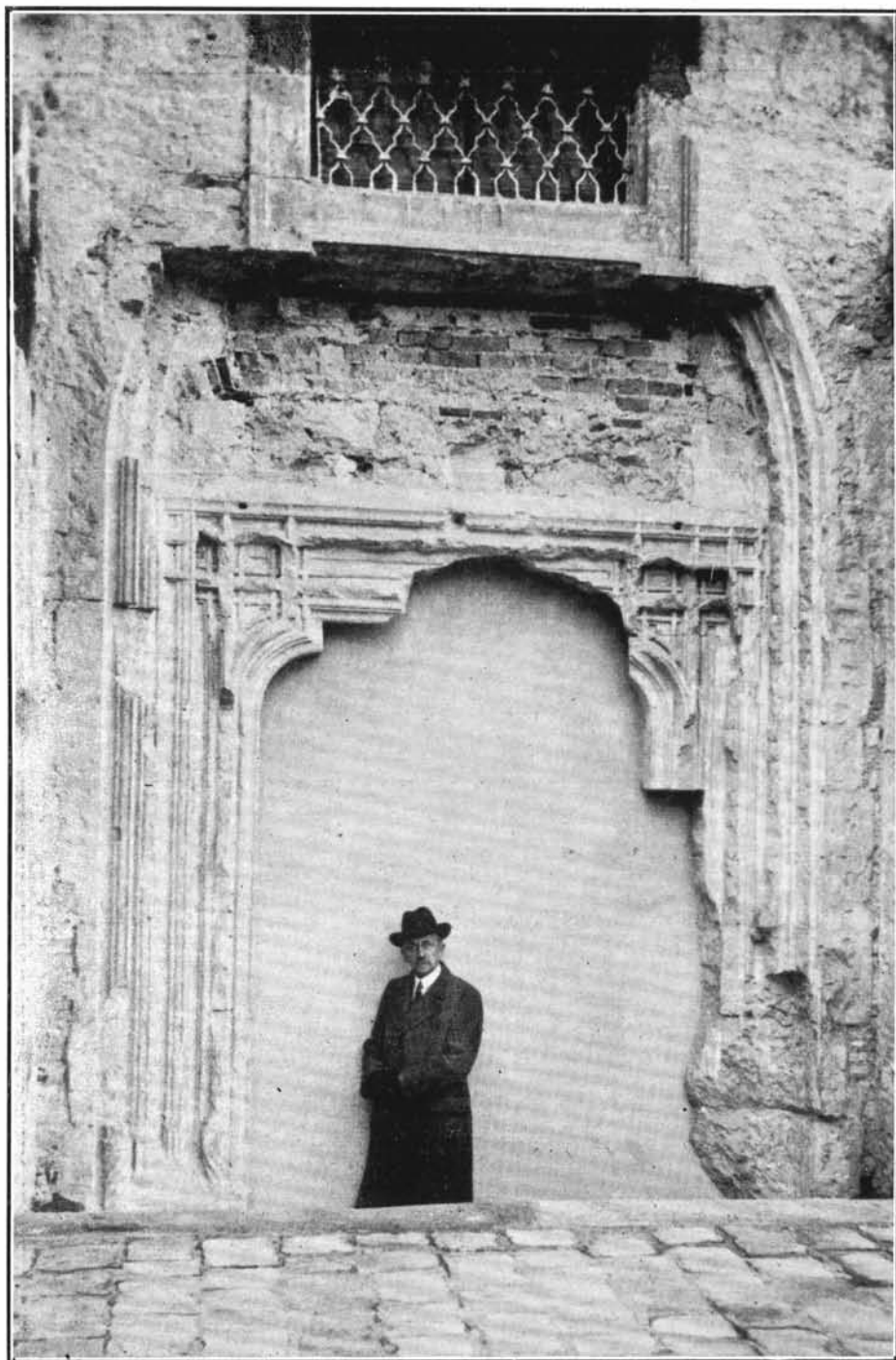
A Jézus Szent Szíve-kápolnával átellenben, a szentélyhez csatlakozva a lourdesi-kápolna foglal helyet. E kápolna falai, boltozata belülről nem mutat semmiféle gótikus motivumot. A szentély felé néző nyílása is kosárvíves. A XVII. század végén, Proberger Jakab pestvárosi bíró idejében alakították át e teret kápolnává, mely hajdan a templom régi sekrestyéje lehetett. E kápolna neogót oltára középpontjában a fülkében álló lourdesi Madonna szobrával különösebb figyelmet nem érdemel. Az oltártól kétoldalt gazdag keretekben üveg alatt a fogadalmi ajándékok nagy tömege látható.

A szentély északi falán, az előbb említett lourdesi-kápolna mellett, báró Kray Pálnak az osztrák-francia háborúban kitűnt tábornoknak 1804-ből való síremléke ötlík szemünkbe, melynek felső részét a család aranyozott címerével ékesített feketemárvány szarkofág koronázza. Ennek tetején fehér márványból faragott váza körül hadi jelvények csoportosulnak, sarkain pedig egy-egy ülő bajnok fehér márványszobra foglal helyet. Az emlék alsó része szürke márvány, melybe nagy fekete márványtáblát illesztettek hosszú latin felírással. A felírás az elhalt tábornok kiváló haditetteit hirdeti.

A szentélynek legértékesebb és legművészebb látnivalói annak északi és déli falaiban elhelyezett nagyszerű szentségházak — vagy amint a köztudatba átmentek — pastoforiumok. A pastoforium, Secretarium, Sacramentarium, az oltári szentség őrzőhelye az oltárházhoz csatlakozó külön helyiség volt a mai sekrestyének megelőzője. A belvárosi templom nagyszabású renaissance emlékei tehát nem pastoforiumok, hanem szentségházak, amelyeket a középkorban, a szárnyas oltárok korában az oltári szentség megőrzésére alkalmaztak. E célból vagy díszesen keretezett vas esetleg bronzajtóval elzárható kis fülkét létesítettek a keletelt templom északi falában, vagy nagyobb egyházaknál külön toronyszerű önálló díszes építményt emeltek. Hogy a belvárosi templomnak is volt ilyen díszes toronyszerű különálló gótikus szentségháza, azt a csak nemrég napfényre került remek faragású töredékek bizonyítják. Ezt a régi szentségházat akkor távolíthatták el, amikor a templom plébánosa, Nagyrévy András püspök adományából 1500 körül renaissance stílusban megalkották az új, falbaillesztett, ma is látható gyönyörű szentségházat.

Különös és egészen szokatlan, hogy szentélyünkben nem egy, hanem két szentségházat látunk: egyet az északi, sekrestye felőli — vagy liturgiai megnevezéssel élve — evangéliumi oldalán s egyet a déli, epistolai oldalán. Az evangéliumi oldalán levő lehetett tényleg használatban, az epistolai oldalán levőt talán a templom valamelyik kápolnájából helyezték át mai helyére.

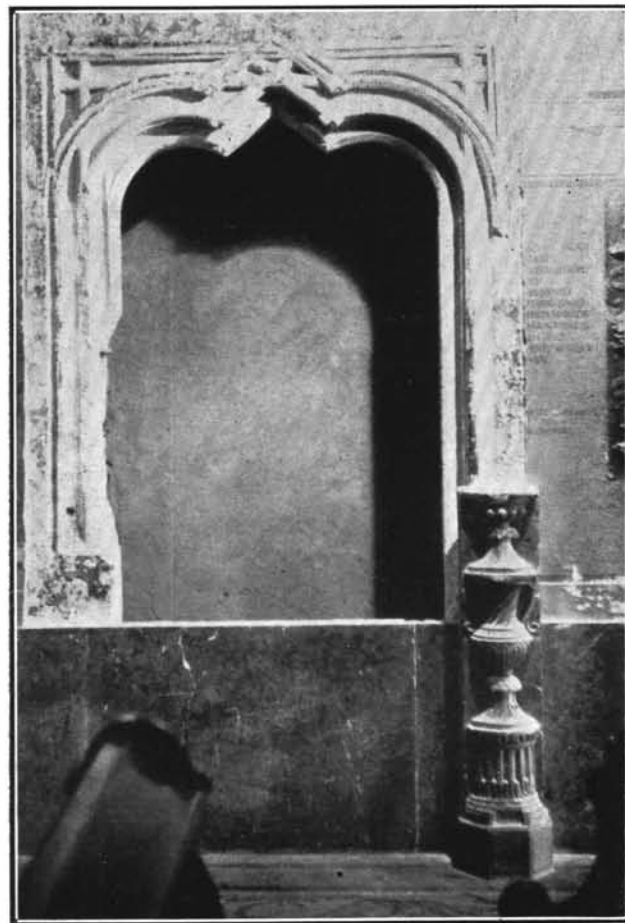
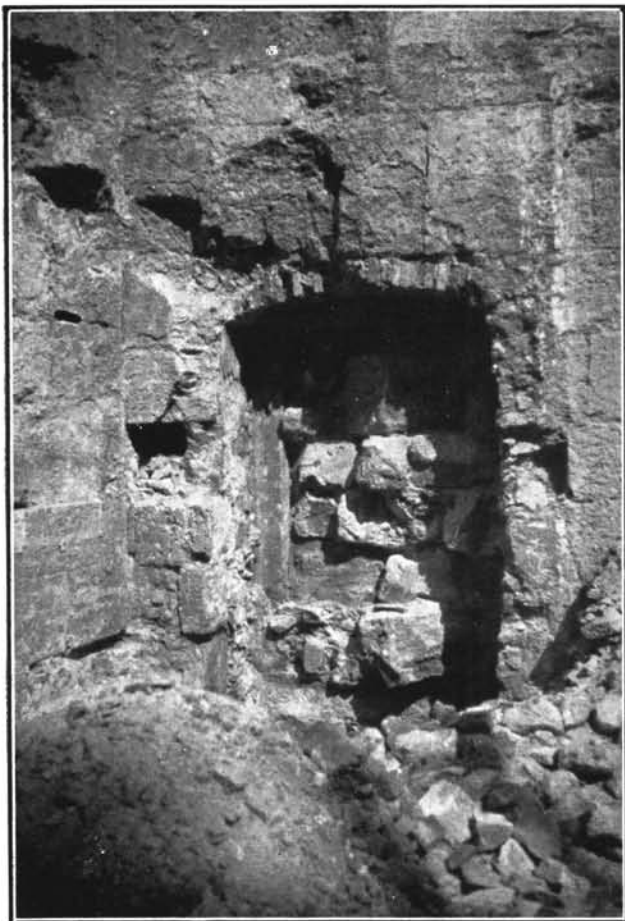
A szentségházakról először Miskovszky Viktor tesz említést a Vasárnapi Ujság 1865. évi 47. számában: »A pesti belvárosi plébániatemplom« című cikkében a következőképpen:



2. A belvárosi plébániatemplom XV. századi északi bejárójának maradványai.



3. A belvárosi plébániatemplom XV. századi déli ikerbejárójának maradványai.



4. A belvárosi plébániatemplom szentélyében talált XV. századi ajtó kívülről és belülről tekintve.

»Különös figyelmet érdemel a sanctuarium jobb és baloldalán, befalazott fülkékkel ellátott két oltárhely, mely veres márványból készítve, remek faragású díszítésekkel van ellátva; a jobboldalon levő fülke mindkét oldalán gyertyát tartó angyal látható féldomborműben, a fülke felett levő szalagon következő felírás van:

ECCE PANIS ANGELORVM FACTVS CIBVS VIATORVM

A baloldalon levő oltárhely díszítményre nézve tökéletesen összevág az előbbivel s ezen a következőket olvashatni:

EGO SVM PANIS VIVVS QUI DE CELO DESCENDI»

Ebben az időben a szentségházak tympanonjai azoktól elkülönítve a szentélyhez dél felől csatlakozó Jézus Szent Szíve-kápolna falaiba voltak beillesztve és csak az 1889-iki helyreállítás alkalmával kerültek mai helyükre. Miskovszky említett cikkében leírta e domborműveket, de nem hozta összefüggésbe a szentségházakkal, sőt román modorúaknak ítélte és azt vélte, hogy ezek egy régi templom ajtófeletti részei (tympanon) lehettek.

A szentségházakról Némethy Lajos, a templom monografusa az Archeológiai Értesítő 1890-iki évfolyamában közöl bő leírást, de előzőleg 1887-ben a »Religio« katolikus egyházi és irodalmi folyóirat áprilisi számában ír róluk ismertetést »A renaissance emlékei a pesti főtemplomban« című cikkében.

Némethy leírásában tévesen alkalmazza a szentély evangéliumi és epistolai oldalának megjelölését, melyeket felcserél és helytelenül a szentély déli oldalát jelöli meg az evangélium oldalának, az északit pedig az epistola oldalának, holott ennek éppen ellenkezője áll. Továbbiakban balfelől és jobbfelől emlékről beszél, de nem jelöli meg az irányt, hogy a szemlélő arccal merre fordul. Miskovszky ugyanebbe a hibába esett; s így az utánuk induló cikkírók az emlékeket és felirataikat rendre felcserélik és tévesen írják. Némethy ezenkívül még a feliratokat sem idézi betű szerint, hanem inkább értelmüket keresve, kiegészítve közli azokat.

Hogy minden kétséget eloszlassunk, megállapítjuk, hogy a szentély északi, a mai sekrestye melletti falán, ha arccal a főoltár felé fordulunk balra — az evangélium oldalán — van Nagyrévy püspök szentségháza és vele átellenben, a déli falon, vagyis az epistola oldalán van Pest város szentségháza.

A Nagyrévy püspök-féle szentségház feliratai a következők: a szentségtartó fülke fölött

ECCE PANIS ANGELORVM FACTVS CIBVS VIATOR;

a szentségház lábuzatának párkányán:

ARMA REVERENDI DOMINI ANDREAE EPISCI THERMOPYLENSIS.

A pestvárosi szentségház feliratai: a szentségtartó fülke fölött

EGO SVM PANIS VIVVS QUI DE CELO DESCENDI,

a lábuzat párkányán:

ARMA INCLITE CIVITATIS REGALIS PESTHIENSIS MDVII.

Mindkét szentségház kétféle márványból, a szentséget őrző fülke és azt keretező kapuarchitektúra vörösmárványból, az ezt körülfogláló

díszes keretezés pedig a terrakotta színéhez közelálló sárgás kemény-mészkből készült. A másfél méternél valamivel keskenyebb, de két és fél méternél magasabb vörösmárványból faragott középsőrész mindkét szentségháznál díszes kapuzatot mutat, mely kiemeli a szentséget őrző fülke nagy jelentőségét. A kapuzat rendkívül mély bélletei szinte folyosó oldalfalainak benyomását keltik és ferdén futnak a fülke nyílása felé. A bélletek minden vonala perspektivikus ábrázolást és a szentségfülke irányában való törekvést mutat. Mindkét emlék tömegelosztásában, tagozódásában azonos művészi elgondolást ismerhetünk fel. A két emlék főméretei rendkívül közel állnak egymáshoz. A szentségházak nagyon hasonlítanak egymáshoz, részleteik azonban merőben eltérők. Bár minden részletükön meglátszik, hogy egy mestertől származnak, mégsem találhatunk rajtuk sehol azonos motívumokat. Miskovszky nagyon felületesen nézhette meg a két emléket, hogy említett cikkében azt írta: »hogy a két oltárhely díszítményre nézve tökéletesen összevág«, mert a különbség, különösen, ha a két emlék rajzát egymás mellé állítjuk, nagyon szembetűnő.

Nézzük meg most mindenekelőtt a Nagyrévy püspök-féle szentségházat. Az emlék közepén foglal helyet a szentséget őrző fülke, melynek négyszögletes nyílását hajdan díszes rácsosajtó zárhatta el. Az egykori ajtó sarkainak és zárjának helye még most is felismerhető. A szentségfülke a környező architektúra keretében úgy hat, mintha boltozott folyosó végében állana. A folyosó oldalfalainak fülkéiből két szárnyas angyal domborműves alakja lép ki s gyertyatartót emel a szentségfülke felé. A folyosó boltozatát rozettával ékesített kazetták díszítik s a folyosó homlokzata díszes kapuzatot mutat, melynek aránylag keskeny homlokpilléiret és körívet díszes kandeláberekre emlékeztető vázából kinövő palmettaszerű növénydíszítmények ékesítik. A homlokíven inda fut körül hullámos vonalban, melyből felfelé és lefelé palmetták nőnek ki. Az ív és pillér között fut az ökörszem díszítésű tagozattal lezárt párkány, melynek középső lemezén vonul végig a már említett ECCE PANIS AGELORVM felirat.

A szentségfülkét szegélyező kapuzatot nagyobb, díszesebb architektúra középpontjába állította a művész. Magas talapzatra emelte, melynek akantuszlevelekkel ékesített feliratos párkányát szalagokon lecsüngő gyümölcscsokrokkal díszített lizénák tartják. A két díszes lizéna között széles mezőben két rozettára felfüggesztett gyümölcsfüzér között az adományozó Nagyrévy Endrének, a templom egykori plébánosának püspöksüveggel díszített címere látható. A címerpajzson ballábjával halon álló és hátratekintő, csőrében virágos lombos ágat tartó és jobblábját a rákötött csörgővel megemelő darut látunk, melynek nyakát két lebegő-végű szalag köti át.

A magas talpazat két lizénája fölött emelkednek az emlékművet szegélyező gyönyörűen díszített pilaszterek, melyeknek homloklapjait a griffek, madarak, maszkok, díszítményekkel elhalmozott kandeláberek, urnák, virágkosarak és belőlük kinövő növényindák, csokrok, gyöngyfüzerek a legváltozatosabb csoportosításban teljesen elborítják. A pilaszterfejezeteket akantuszlevelek és fél palmetták, középen díszes urna és feléje kétfelől odahajló stilizált delfinek ékesítik. A szegélyező pompás pilasz-

terek és a szentség ház középső része között nagyon plasztikus és erős árnyékhatású egymásba fonódó szalagdísz adja meg a szép átmenetet. A két pilasztert gyönyörűen tagozott párkány és félköríves pompás oromzat zárja le, melyet kétoldalt szembeforduló félpalmetták támasztanak s rozettákból kinövő teljes palmetta koronáz.

A párkány minden tagozati eleme el van halmozva az akantuszlevelek, gyöngysoros, ökörszemes és más díszítványok minden képzelhető fajtájával. A zoforoszt négyszárnyas angyalfejek és stilizált delfinalakok díszítik; a delfinek testét akantuszlevelek borítják s e levelekből csigavonalban kinövő indán díszes rozetták bontakoznak ki.

A szentség ház ormát szárnyas angyalfejekkel, palmettákkal, akantuszlevelekkel, ökörszemdíszítésekkel ékesített párkány szegélyezi, közepét pompás dombormű foglalja el. A dombormű főalakja a sírból kiemelkedő és két kezét egymáson keresztbetevő szenvedő Krisztus, mellette a lándzsa és a póznára tűzött spongya. Krisztus jobbjára felől isteni anyja imádkozó, balja felől Szent János apostol szakállas alakja tűnik szemünkbe.

Némethy Lajos abból a körülményből, hogy a Krisztus melletti alakok fejről a szentfény hiányzik, azt a következtetést vonja le, hogy ezek nem lehetnek Mária és Szent János, hanem talán vagy maga az emlékmű alkotója és neje, vagy talán az 1507. évi pestvárosi bíró és felesége. Utóbbi esetben ez az oromzat a pestvárosi szentség házhoz tartoznék és az 1889-iki helyreállítás alkalmával, midőn a két oromzatot a Jézus Szent Szív-kápolna faláról levették és mai helyükre tették, cserélték fel egymással. Némethy elfelejti, hogy a szentfény Krisztus fejről is hiányzik s így a szentfény hiányából különös következtetést levonni nem lehet.

Valamivel egyszerűbb a szentély déli oldalán látható pestvárosi szentség ház.

Szentségtartó fülkéje ennek is díszes kapuzatot mutató architektura középpontjában áll. A kapuzat mély bélétei itt is folyosó oldalfalaira emlékeztetnek. A távlati hatás nem olyan kifejezett, mint a szemközti szentség háznál, a szentségőrző fülke felé nem fut annyi perspektivikus vonal. A szentségtartó fülke mellett jobbról és balról a kapubéletekben lapos fülkéket vájtak, melyekbe kiugró gyámkövön álló, karjaikat mellükön keresztbetevő egy-egy angyalt helyeztek. Az angyalos fülkék boltozatát kagylós díszítménnyel ékesítették. A folyosóboltozat három trapézalakú mezejében szárnyas angyalfejek látszanak lebegni. A kapuzat homlok-lapját és ívét egyforma rozetták, indák és egyszerű levelek díszítik.

A szentségtartó fülkét körülvevő kapuzatot itt is nagyobb, díszes építészeti környezetbe helyezte alkotója. Az architektura azonban mintha valamivel egyszerűbb volna a szembenálló szentség ház túlgazdag kiképzésénél. A magas lábázat kialakításában van talán a legtöbb hasonlóság a másikhoz. Az akantuszlevelekkel díszített feliratos párkányt itt is két, szalagokra fűzött gyümölcsökkel díszített lizéna tartja. A lizének szegélyzete széles mezejében Pest város címerét ismerjük fel tornyos várkaput mutató rajzával, két egymástól elforduló fölfelé álló bőségszaru között.

A magas talapzat szélein emelkednek az emlékművet keretező gazdagon díszített pilaszterek, melyeknek homloklapjain a renaissance díszítő

elemek egész tárházának gazdagsága ömlött el. Az akantuszlevelekkel ízlésesen díszített kandelláber, urna és vázaalakok mellett madárkák, maszkok, növényi indák és fűzerek, gyöngysorok, gyümölcskosarak változatos alakjai borítják el a felületeket. A korinthusi oszlopfejezetekre emlékeztető akantuszlevelekkel és csigákkal díszítették itt a pilaszterfejezeteket. A pilaszterek és az emlékmű vörösmárványból faragott középső része között szépen metszett akantuszlevélsor közvetíti az átmenetet. A pilaszterekkel szegélyezett architektúrát rendkívül gazdag párkányzat s palmettás akrotériákkal kiegészített félköríves pompás oromzat koronázza. A párkány tagozatait a renaissance legszebb díszítő motívumai ékesítik. Levéldíszítések, sípok, ökörszemdíszítések, gyöngysorok gazdagítják annak hatását. A képszéket palmettaszerűen csoportosított levélcsoportok és íves levéldíszítmények borítják el.

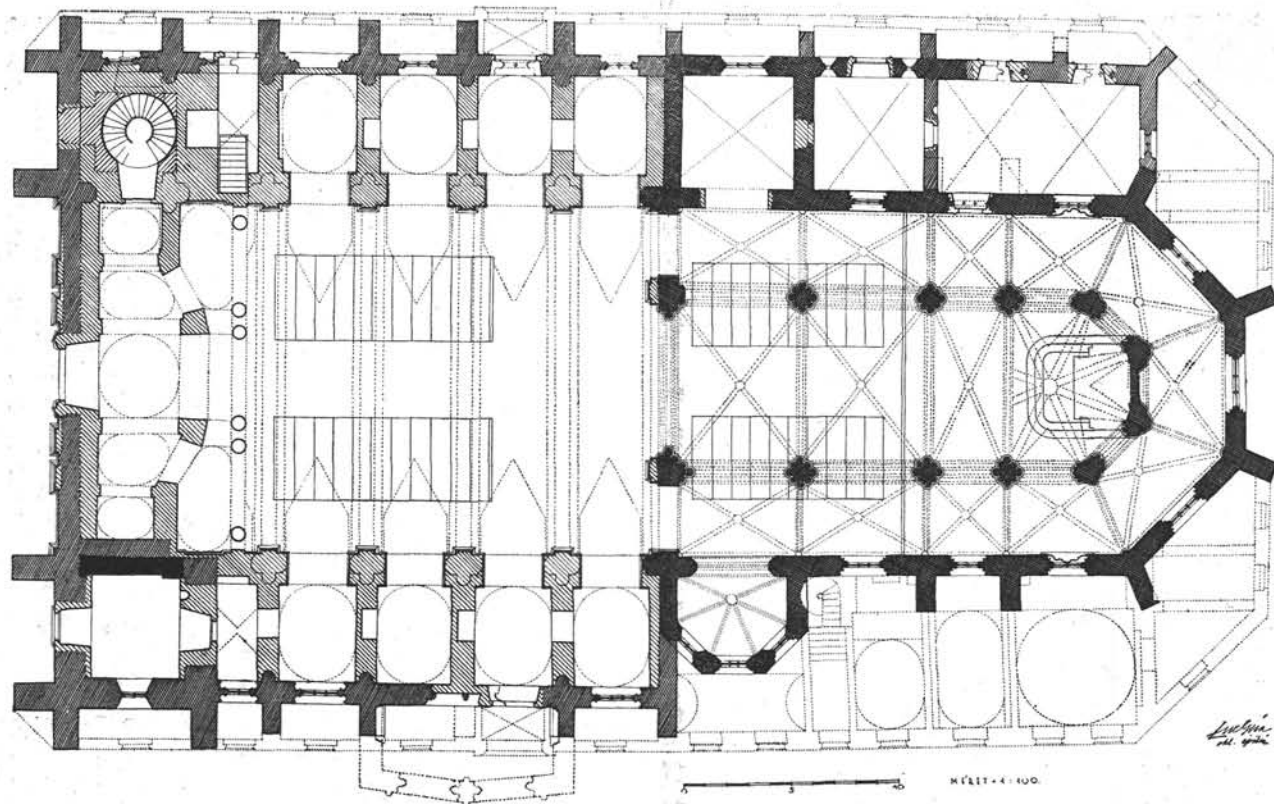
A szentségház ormát akantuszlevelekkel, szárnyas angyalfejekkel, palmettákkal ékesített köríves párkány szegélyezi, közepét pedig nagyszerű figurális dombormű díszíti. A dombormű főalakja a sírból kiemelkedő, karjait széttáró Krisztus. Az Üdvözítőtől jobbra kezét imára kulcsoló és balra kezeit mellén keresztbetevő szentfényes angyal alakja tűnik fel. A XVI. század legelején készült e pompás emlékművek az olasz renaissance legszebb emlékei közé tartoznak hazánkban.

A nagyszerű szentségházak az 1889-iki helyreállítás előtt nem érvényesülhettek kellőképpen. Félköríves oromzataik hiányoztak, mert azok, mint már említettem, a szentély melletti déli kápolna falában voltak külön elhelyezve. Minden díszítményüket vastag festékréteg borította. Lábazatukból és szentségtartó fülkéjükből semmi sem látszott, mert előttük négy-négy sor emelkedő stallum foglalt helyet, melyeknek háttámlája nagyon keveset hagyott fedetlenül az emlékekből. A lábazati feliratokat is valószínűleg a padok deszkapadlója alatt bujkálva olvashatta el 1887-ben Némethy Lajos, ki azokat először ismertette. Az emlékművek sérüléseiről, melyeket a már említett helyreállítás idejében kiegészítettek, ugyancsak ő számolt be részletesen.

Nagyon szép renaissance korbelti töredékek maradtak fenn az északi torony harangházában, hol az északkeleti sarokban közvetlenül a harangház padlója fölött szorosán egymás mellé hat gyönyörűen díszített pillértöredéket illesztettek a falba és pedig hármat az északi, hármat a keleti falba.

Ezekről Rómer Flóris *Régi Pest* című munkájában meglehetősen kedvetlenül a következőket írja: »Átmentünk társammal a másik, szintén újabb toronyba, felmáztunk a nagyharangig — de régi faragványok helyett meglehetősen kidolgozott templomi jelvényeket ábrázoló féldomborműveket találtam befalazva, melyek Árpád-, de még anjoukori királyaink nemzedékeit sem látták, sőt talán a törökök idejéből sem tudnának beszélni.«

Miként kerültek e sárga kemény mészkőből faragott remek töredékek az északi toronyba? Olyan kérdés, melyre kielégítő választ adni nem lehet. Talán egy szépérzéssel megáldott kőműves szánta meg őket s nem rakta be az épülő torony falába falazókő gyanánt sok-sok szép faragványos kő társával együtt, hanem láthatóvá tette faragványos díszüket.



5. A belvárosi plébániatemplom alaprajza az építési korok feltüntetésével:

■ XII. századvégi román építkezés.

■ Zsigmond király korabeli építkezés.

■ Mátyás király korabeli építkezés.

■ Az 1725—1740. években végrehajtott barokk-építkezés.

■ Újabbkori építkezés.

A lebontott árusítóboltok alapfalainak körvonalait pontozott vonalak jelzik.

A főváros tanácsa lehozatta e szép renaissance töredékeket méltatlan helyükről és a szentély déli falában, a Jézus Szent Szíve-kápolna és a déli, azóta lebontott kamra ajtaja közti falmezőre helyeztette el, hogy mindenki láthassa őket. Ezen a helyen ma már csak három pillértöredék maradt, mert az időközben felfedezett nagyszerű Mátyás király korabeli ajtó kibontása alkalmával hármat ki kellett szedni s egyelőre a templom kőmúzeumában elhelyezni.

Lássuk a pillértöredékeket sorjában. A legrövidebb töredéken felül göndörhajú szárnyas angyalfejet látunk alul összekulcsolt szárnyakkal. Az angyalfej alól vastag indán gyümölcscsokor lóg alá. Az angyalfej és gyümölcscsomó között levő üres teret lebegő szalagok töltik ki. A leg-hosszabb töredéken az előzőhöz teljesen hasonló szárnyas angyalfejet ismerhetünk fel, mely alól zsinóron hasonló gyümölcscsokor függ, a zsinór lefelé folytatódik s alul misekönyvet tart. Ezzel azonban a friz még nem lehetett befejezve, mert régi rajz tanúsága szerint a zsinór még a misekönyvön túl is folytatódott és valószínűleg gyümölcscsokorban végződött. A friz ornamentikája tehát eredetileg négy kiálló csomópontot mutatott. A felső részen levő angyalfej kiemelkedő plasztikája volt az első csomópont, az alatta levő gyümölcscsokor a második, a misekönyv a harmadik, végül az alsó hiányzó gyümölcscsokor a negyedik csomópont. A csomópontok közti üres felületeket lebegő szalagok kigyózó sávjai díszítették.

Az angyalfejes töredékek nyilván az elpusztult frizek megmaradt felső részei. Ezenkívül még csak egy töredék maradt, mely a friz felső részét őrizte meg. Ennek felső szélénél karikát látunk s erre van rákötve a zsinór, melyen szőlőfürtökből és szőlőlevelekből és búzakalászból összekötött csokor függ. A csokor fölött patena (kehelytányér) fedi el a zsinórt. A széles karimájú patena közepét sugárirányú sipokból alkotott kisebb csillag díszíti, mely homorú tagokból alakult nagyobb csillag közepét foglalja el. A háttér üres helyeit lebegő szalagok ékesítik.

Két töredék egy-egy friz alsó részét őrizte meg. Ezek közül a hosszabbnak felső részén tömjéntartó hajócskát s fölötte régi rajz tanúsága szerint zsinórhoz kötött kanalat, legalul pedig a szenteltvíz hintésénél használt ércmedencét ismerhetünk fel. A két miséhez szükséges felszerelési tárgy között szőlőfürtökből és szőlőlevelekből kötött csokor lóg a felfüggesztett zsinóron. Az üres helyek itt is lebegő szalagokkal vannak kitöltve. A másik töredék alsó csomója fenyőtobozokból, felső csokra gránátalmákból és levelekből van összekötözve. A két csokor között két nagyon szép, egymáson keresztbe tett díszes misekanna van a végigvonuló zsinórra rákötözve. A misekannák és a gyümölcscsokrok között itt sem hiányoznak a kigyózó szalagok.

A legrövidebb töredék az eredeti friznek csak középső része lehet, hiányzik róla a felfüggesztési rész és az alsó csomópont is. A megmaradt töredék felső részén szőlőfürtökből és almákból s leveleiből kötött csokor látható, alul pedig a lelógó zsinórhoz kötözött két keresztberakott díszes oltári gyertyatartó ragadja meg figyelmünket. Az üres teret kitöltő lebegő szalagok a gyümölcscsokor alatt és a gyertyatartók mellett is megvannak.

Mind a hat töredéken meglátszik, hogy egyetlen művészi alkotásnak díszítésére szolgáltak. Tárgyuknál fogva joggal feltételezhető, hogy a belvárosi templom valamely remek oltárának vagy talán éppen a gyönyörű renaissance főoltárnak részei lehettek. Nagy kár, hogy e töredékek távolról sem elegendők, hogy ezek alapján az oltár művészi kialakulására biztos következtetést vonhatnánk. A templom padlója alatt végzett ásatások alkalmával napfényre került egy tenyérnél kisebb csiszolt és fényezett vörösmárvány oszloptörzs töredék, 38 cm átmérőjű, a renaissance oszlopok arányait véve alapul körülbelül 3 m magasra becsülhető oszlop csekély szilánkjá, de semmi bizonyítékunk nincs arra nézve, hogy ez az oszlop tényleg az elpusztult oltár tartozéka volt. Talán a további ásatások fognak erre nézve biztosabb nyomokat felszínre hozni. A hat töredék szélessége mind ugyanaz és 26 cm-t tesz ki, magasságuk szintén egyformán 1.36—1.38 m-t tehetett.

A templom szentélyében még egy renaissance töredéket állítottak fel, melynek szélessége ugyancsak 26 cm, de azt mégsem lehet összefüggésbe hozni a gyümölcsocsokros és miseeszközökkel díszített frizekkel, mert stílusban más jelleget mutat. E töredéket Némethy perselytartónak és szenteltvíztartónak nevezi, valójában pedig egy darab kőből faragott építészeti részlet. A vörösmárványtöredék már említett szélessége mellett 1.08 m magasságot ér el s falsíkból erősen kidomborodó kétfülű díszes urnát mutat, mely kanelurás, ökörszemtagozatos hengerded talapzaton áll. Az urna tetején még egy önálló kehelyhez hasonló díszes váza foglal helyet. Valószínű, hogy e töredék nem volt önálló mű, hanem nagyobb architektura alkotó eleme. Eredeti rendeltetése ma nem határozható meg.

A templom történetéről eddig legrészletesebben annak egykori plébánosa, Némethy Lajos »A pesti főtemplom története« című 1890-ben megjelent művében értekezett, mely munkája tulajdonképen összefoglalása a »Religio« katolikus egyházi és irodalmi folyóirat hasábjain 1886 óta megjelent e tárgyú cikkeinek. Az ő adataiból közlök néhány fontosabbat.

Némethy műve elején (45. oldal) annak a feltevésének ad kifejezést, hogy a templom Zsigmond király idejében bizonynyal részesült a restauráció szerencséjében, mert 1398-ban Babochay Gergely, a király udvari káplánja (Capellanus Noster Specialis) volt a pesti plébános, kit szoros barátság fűzött Csentevölgyi Dömötör, kalocsai préposthoz, a király kegyelt udvari káplánjához és asztaltársához, s lehetetlennek tartja, hogy e két kedvelt személyiség az építést kedvelő király kegyét a templom számára tényleg igénybe ne vette volna. E feltevést nem támogatják ugyan okiratok, de a templom máig is fennálló szentélyének stílusa kifejezetten a XV. század elejének későgót ízlését mutatja. Némethy feltevését a templomszentély stílusa tehát igazolni látszik.

Némethy folytatja a plébániatemplom történetét, melynek egyik nevezetes eseménye gyanánt említi, hogy 1457 január 24-én, tehát egy nappal, mielőtt Hunyady Mátyást a tanácskozók megválasztott királynak kiáltották volna ki, a pesti bazilikában már előre hálaadó istentiszteletet tartottak s ezzel szinte irányító befolyást gyakoroltak az akkori közvéleményre.

Több okmány maradt ránk, melyek bizonyítják, hogy a pesti polgárok a XV. században, különösen annak második felében nagyon vallásos életet éltek. Az iparoscéhek testvérületeket (confraternitásokat) alkottak, melyeknek tagjai buzgó és eleven hitéletet folytattak. E testvéri egyesületeknek célja volt egyrészt a hit ápolása, vallásos összejövetelek tartása, másrészt szegények, betegek, aggok gondozása és megsegítése, temetési segélyek nyújtása s az elhunyt tagok díszes temetése. Minden iparoscéhnek külön fraternitása volt s oltáruk a belvárosi plébániatemplomban, melynek gondozására és karbantartására kötelezve voltak. Minden céh fraternitása külön oltárt akart szerezni, melynek adományozása a városi hatóság jogkörébe tartozott. 1444-ben a vargák kérték a Boldogságos Szűz, Szent Borbála, Erzsébet és Ilona oltárát, melynek jókarban tartását fogadták. 1446-ban ugyanilyen kérelmet intéztek az ív-, pajzs-, nyíl-, szíj-, nyíltok- és nyereggyártók a Mindszentek oltárának testvéreleti oltárként való megszerzése tárgyában, a szücsök ugyanakkor a Sárlos Boldogasszony oltárát kérték. 1447-ben a szabók és posztónyírók céhe kérte a Szent Gellért oltárát. 1482-ben a köfejtők és kötörök, a kerék és kocsigyártók, az asztalosok és kádárok Szent Péter és Pál oltaráért folyamodtak, melyet meg is kaptak. A kardcsinálók és timárok Szent István, Szent László és Szent Imre oltárát kérték. A kardcsinálók előbb a kovácsokkal együtt bírták a Magyar Szent Királyok oltárát, de mivel időközben meghasonlottak egymással, a városi hatóság a kovácsok helyett a timároknak engedélyezte az oltárt. A céhek testvéreleteinek kérései az oltárok szaporítását és ezzel a templomnak kápolnákkal való kibővítését tették szükségessé. Ezt a célt szolgálták a templom hajója mellé észak és dél felől egy-egy hajó gyanánt hozzáépített kápolnasorok.

Némethy szerint a török hódoltság egész ideje alatt a keresztény magyarok e templomban tartották istentiszteletüket. Papjaik a ferencrendiek voltak.

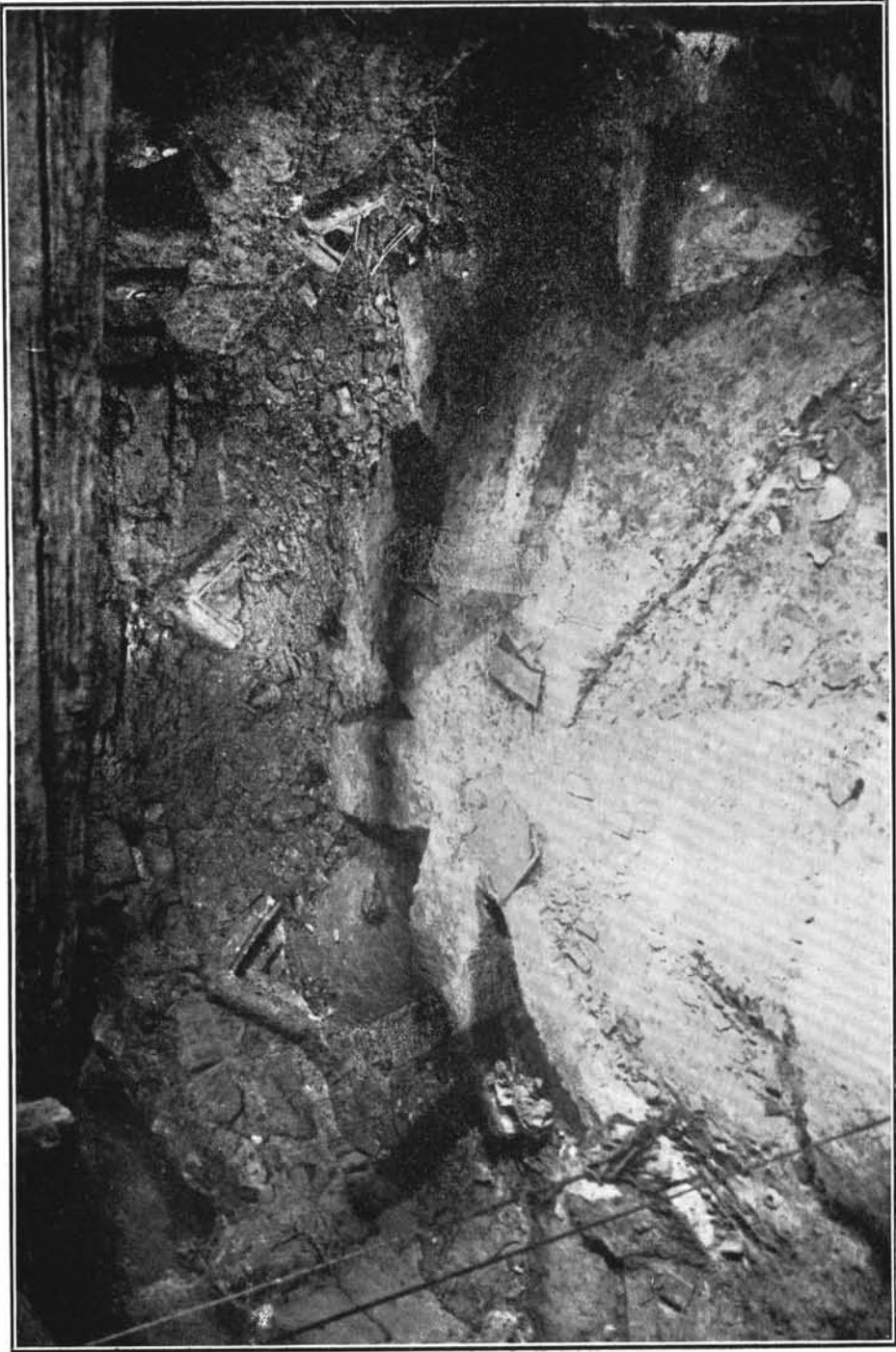
A törökök kiűzetése után a Jézus társaságbeliek lelkészkedtek itt.

1687-ben gróf Széchenyi György esztergomi érsek 1000 akó bort adományozott a templom helyreállítására. A kapott bort nem tudták máshová elhelyezni, azért a plébániatemplom kápolnájának celláriumába tették. Ennek összegéből a Rudnay primás által 1812-ben tartott canonica visitatio adatai szerint 1688-ban a templom új fedelét, 1699-ben pedig boltozatát készítették. Valószínű, hogy ez az utóbbi adat csak a főoltár fölötti boltozatmező új beboltozására vonatkozik.

Hogy a jezsuiták a templomépületből csak annak szentélyrészét használhatták, egy feljegyzésből tűnik ki, mely az 1703. évi feltámadási körmenetről emlékezik meg. Ezt a körmenetet a nagy szél miatt a templom belsejében kellett megtartani. E feljegyzés szerint a körmenet a Jézus Szent Szíve-kápolnából indult el, átment a túloldalon levő Szent Flóriánnak szentelt, mai lourdesi kápolnához, onnan az oldalhajón járva megkerülték a főoltárt, visszatértek a kiinduló helyhez, majd befordultak a középső útra és a főoltár elé vonultak. Ekkor még állt a régi templomnak (hajónak) romokban levő része is, melynek egyik ép kápolnájában tartották meg a tűzszentelés szertartását ugyanazon év nagyszombatjának reggelén.



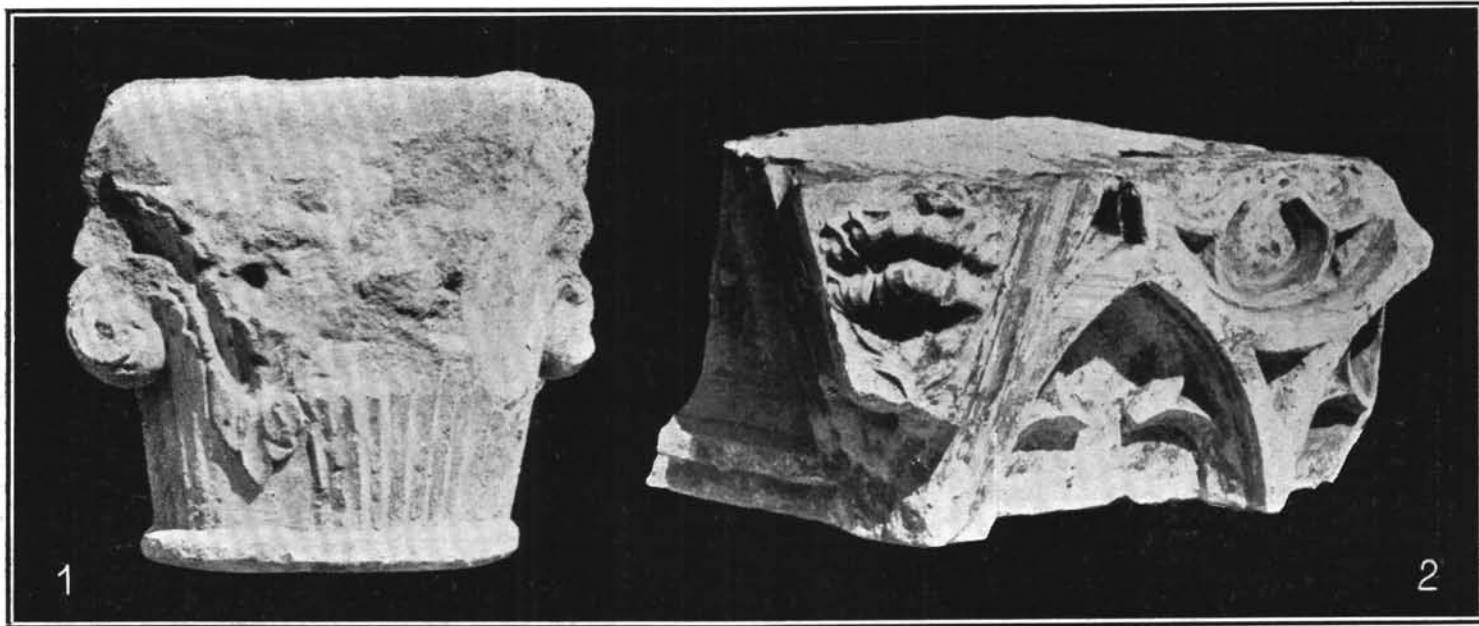
6. A belvárosi plébániatemplom 1870 körül. Klösz György felvétele.



7. Gótikus falvek a szentély feletti tetőtérben.



8. A diadalív baloldali pillérének feltárt alapfala.



9. a) XIII. századi románstíliú oszlopfőtöredék. b) XV. századi festett és aranyozott gótikus töredék.

A temetkezésekkel kapcsolatban az anyakönyv egy esetben 1701 július 30-án »In templi desolata parte« a templom romban heverő részéről emlékezik meg; a szentélyt rendszeren »interior pars templi« vagy »intus in templo« megnevezéssel jelölik, a hajót »magnum templum«, »exterior pars templi« jelöléssel említik meg; egy helyen pedig azt írják, hogy »in exteriori templo Parochiali« temették el a halottat.

A Jézustársaságbeliek megtelepedése után pár nappal intézkedés történt, hogy a serfőző céh jámbor szándékára hetenkint szentmise mondassék a Szent Flóriánról nevezett, ma lourdesi kápolnában. Ezt a kápolnát Proberger Jakab serfőzőmester, Pest város bírójának buzgóságából romjából újjá építették s ő maga kriptát építtetett alatta 1699-ben, hová később, 1711-ben holttestét el is temették. Ezt a kriptát a most folyó ásatások alkalmával feltárták, a templomból levezetett téglalépcsőjét felfedezték.

1716-ban, 1722-ben és 1723-ban nagy tűzvészek pusztítottak Pesten és Budán, azért a városi tanács elhatározta, hogy Szent Flórián tiszteletére kőszobrot emelnek, melyet a plébániatemplom keleti falán helyeznek el. A munkát Hörger Antal jeles budai szobrászra bízta, ki feladatának minden tekintetben megfelelt. A teljesen szabadon álló szobrot lapos fülke elé állította a művész, melynek boltozatát arany csillagokkal hintette tele. A fülke keretét stilizált felhőgomolyok takarják, melyek közül kedvesen angyalalakok bukkannak elő. Szent Flórián alakja megkapó, mozdulata kifejező, kitűnően mintázott, balját szívére teszi, jobbában tartott csöbör vízával eloltja a jobbába mellett álló égő házat, melynek falára az 1723. évszám van belevésve. A szobor előtt konzolokon nyugvó vörösmárványlemezt rendszeren fogadalmi virágok borítják, mely alkalmilag szentmise asztalul is szolgált. Szent Flórián szobra Miskovszky Viktornak a Vasárnapi Ujságban 1865-ben megjelent rajza tanúsága szerint nyitott csúcsíves kápolnában állt, mely — ha a rajz hűségében bízni lehet — a múlt század ötvenes éveinek neogót stíljellegét mutatta. Ezt a kápolnát az 1889-iki helyreállítás alkalmával lebontották s a mögötte levő szentélyablakot kiegészítették.

1725-ben fogtak hozzá Paur (Pauer) János György tervei szerint és az ő vezetése mellett a templom romban heverő részének kiépítéséhez. Serényen folyt a munka a templomhajó építésén, de különösen a déli torony építését sietteték, mely 1726 július havában már el is készült. Két, a Szentháromságról és Szent Annáról nevezett harangját már e hó 29-én meg is szólaltatták. Július 11-én tették fel a torony csúcsára nagy ünnepség keretében a 163 font súlyú, vörösrézből készült, gazdagon meg-aranyozott, az isteni gondviselést jelképező szemet a háromszögben.

Mint hogy a tornyot hosszabb időre egyedülállónak tervezték, északi homlokzatát is a többiekhez hasonlóan, a tagozatok minden díszével képezték ki. Ezt a homlokzatot azonban a később kiépített templomhajó épületével nagyrészt eltakarták.

A templom padlóját 1733-ban kőlemezekkel borították és akkor szüntették be a templom talajában való temetkezést.

1735-ben készült el a templom hajója. A következő évben gondnokká választották Paur János Györgyöt, a templom építőmesterét s ezzel a templom további kiépítésének ügye is nagyobb lendületet vett.

1739-ben kezdtek hozzá az északi torony építéséhez, melyet a következő évben a délihez hasonló kivitelben teljesen befejeztek. Zsindelyfedeles sisakjára az isteni gondviselést jelképező szemet a háromszögben szintén alkalmazták.

A tornyok süvegeit 1795-ben Fessler János György ácsmester tervei szerint átalakították és XVI. Lajos stílusában tartott díszítő motívumokkal elhalmozva, aranyozott fesztonokkal, lombfűzésekkel, pálmalevelekkel, levélsorokkal és rozettákkal gazdagon ékesítve vörösrézlemezzel fedték.¹⁾

Ekkor nyerte a templom nyugati homlokzata mai alakját. A XIX. század közepén építették körül a templomot a folyó év tavaszán lebontott árusítóboltokkal. Valószínűleg ekkor építették a már említett, de régebben lebontott csúcsíves kápolnát is a szentély keleti falán levő Szent Flórián-szobor fölé.²⁾

A barokképítkezés a templomhajóban teljesen megtartotta az eredeti gót építkezés szakaszbeosztását, de a hajónak eredetileg háromhajós csarnoktemplom módjára kialakított és a szentélybeliekhez hasonló kötegpillérekkel sűrűn beépített terét egyetlen nagy dongával boltozott egységes üres térre változtatta át. A hajóhoz kétoldalt hozzáépített alacsonyabb kápolnasorokat vastag falakkal külön kápolnákra osztották fel, melyek egymással csak keskeny átjáró ívekkel voltak összekötve. Az oldalkápolnának a hajdani gót boltövek helyén épült vastag elválasztófalai szerkezeti hivatást töltenek be, mert tömör támpilléreként fogják fel a főhajó hatalmas boltíveinek óriási súlyát. A templom hajója a melléje épített alacsonyabb kápolnasorokat is beszámítva a gótikus időben szerkezetileg öthajós számított, melyből a hajó magasan kiemelkedő tere háromhajós csarnoktemplom benyomását keltette. Ebben az időben a boltozatszakaszok arányosak voltak. A boltozatmezők a négyzethez közel álló derékszögű négyszögeket alkottak. Ez az arány megváltozott, mikor a barokkátépítéskor a középső rész belső pilléreit eltávolították és régi háromhajós terét egyetlen dongaboltozattal hidalták át. Minthogy az új barokkboltozat övei a régi gótikus boltozatszakaszoknak megfelelő helyekre kerültek, ma közel látszanak esni egymáshoz, s aránylag keskeny sávokra osztják a széles dongaboltozatot. A barokk művész, ahol nem volt megkötve a keze, mindig tágas és nagy térhatásra törekedett; azért szokatlannak látszott a belvárosi templom hajójának termegoldása, melyet barokk szémszögből tekintve kontármunkának lehetett volna ítélni. Az új feltárások most bebizonyították, hogy a XVIII. századbeli építkezés mestere azért nem érte el a barokk művészetben megszokott szép térarányokat, mert a régi középkori támpillérrendszert használta fel és annak szerkezeti követelményeihez igazodott.

Az árusítóboltok lebontása után az északi oldalon kezdődött az archeológiai vizsgálat. Az északi toronynál látható faragott kőtámpillérek vonták magukra itt legelőbb a figyelmet. A nyugatról keletre számított második támpillér szokatlanul, nem a torony sarkánál áll, hanem északi falsíkjának tengelyéhez közel, a zenekórushoz vezető lépcső ablaka mellett emelkedik s a torony szempontjából nyilván semmiféle szerkezeti szerepet sem tölt be.

E támpillértől jobbra és balra a vakolat alól nemsokára befalazott gótikus ablakok kőkeretei bontakoztak ki, melyek hajdan két-két támpillér által közrefogott falrészek tengelyében álltak. A nyugat felé eső gót ablaknak nyugati kőkávája majdnem eredeti magasságában tűnt elő, keleti kőkáváját azonban a mai barokkablak részben levágja. Az említett támpillértől balra, a kriptá barokkstíliú bejárata mellett feltárt gótikus ablak kőkerete a mai barokktorony sarka alá esik. E ponton tűnik leginkább szemünkbe, hogy az északi barokktorony helyén a középkorban nem állhatott torony, mert elképzelhetetlen, hogy középkori torony sarka alá ablakot helyeztek volna. Nyilvánvaló, hogy itt az északi kápolnasor épületének a többiekkel azonos két szakasza húzódott.

Ezzel szemben a déli toronynál hatalmas gót támpilléreket látunk a sarkokon, melyeknek szerkezeti jelentősége kétségtelen. E helyen állt a gót időben, Mátyás király korában a templom egyetlen tornya, melynek körülbelül 8 méter magas alsó megmaradt részére építették az 1725. és 1726. években a mai déli tornyot. Teljesen érthető volt a XVIII. század építőinek első terve, midőn takarékosági okokból egyelőre csak ennek az egy torony-nak a felépítését határozták el, melynek megmaradt falait teljes egészükben felhasználhatták új tornyuk építésénél. S hogy e tornyot szabadon-állónak tervezték, bizonyítják az északi falban megmaradt építészeti részletek. Így az emeleti részen az északi falban teljesen elkészült a többiekhez hasonló kivitelű zsalúleveses ablak, melyet akkor falaztak be, mikor elébe építették a templomhajónak az orgonakórust magábfoglaló szakaszát és a második északi tornyot.

Számos régi metszet maradt fenn, melyek egytornyosnak tüntetik fel a belvárosi plébániatemplomot. Ezek a rajzok nyilván a templomnak 1726-tól 1740. évig fennálló állapotát tüntetik fel.

Visszatérve a templom északi oldalára, szemügyre vesszük a homlokzaton egyenletes távolságban feltűnő tiszta faragott kőből épült támpilléreket, melyek közül a nyugatról számított első és második támpilléren eredeti gótikus párkányt veszünk észre. E párkányok a XV. század késői gótikájának jellegzetes alakját mutatják. A harmadik és negyedik támpilléren nem látunk tagozott köveket. Ezek vették közre a templom gyönyörű északi bejáróját, melyet boltozott nyitott portikus védett az idő viszontagságai ellen. S hogy e két támpillér valójában nyitott és boltozott előcsarnokot szegélyezett valamikor, bizonyítják az északi kapu mellett a sarkokban mutatkozó lefaragott kőboltvállak, melyek hajdan a védőtető díszes kőbordás boltozatát támasztották.

A legnagyobb figyelmet érdemli a templomnak e két falrésze között kibontakozott gyönyörű kőkeretes északi bejárója. A kőkeret a XV. század második felének rendkívül gazdagon tagozott pálcaműves, díszes alkotása. A kapu küszöbe a mai terep alatt 80 cm-rel mélyebben állt. Egy öl széles és másfél ölnél magasabb kapunyílását szinte pleonasztikusan halmozott tagozatokkal kiképezett gazdag keret szegélyezi. A tagozatok a kapunyílásnál a lemetszett lóherelevél idomára emlékeztető záradékában egymással teljesen összemetsződnek s valóságos játékszerű összemetsződési alakokat mutatnak. A keret külső, körteidomú tagozatai valamikor csúcsívben találkoztak. A csúcsív felső részét a mai barokkablak lemetszi.

Az ajtónyílás fölötti csúcsíves mezőben a szentírásból vett valamely jelenet freskófestésű képe díszlett. Sajnos, a freskófestményből csak igen csekély, erősen sérült s alig kivehető töredék maradt ránk. Érdekes a kapuzatnak igen szépen és dúsan faragott lábazata, mely korának jellegzetes alkotása.

Az ajtókeret nyugati jobbfelén a mai terep alatt egy négyszögű, téglával elfalazott és vasráccsal ellátott ablak került elő, mely a mai kriptá szellőző csatornájának szája volt. Ennek kedvéért teljesen tönkretették a gyönyörű északi kapu jobboldali keretköveit.

Az északi bejáró szakaszától keletfelé haladva a következő szakaszban megtaláltuk egy kétosztású gótikus ablak kőkeretét, az erre következőben, ahol ma a templom északi barokkajtaja nyílik, a későbbi nagy átalakítások miatt középkori építészeti részletek nem kerültek elő.

A hajótér keleti utolsó szakaszában a gótablakkeret és az oldal-kápolna barokkablaka között tengelyeltolódás figyelhető meg. A gótablak a gótikus támpillérek közti szakasz tengelyében volt. A későbbi barokkablakot a későbbi átalakítás folytán keletkezett oldalkápolna tengelyébe helyezték. Az itt feltárt homlokzati részen ez a különbség különösen szembetűnő. A régi gótikus ablak kőkeretének keletfelé eső fele nem volt útjában a később beépített barokkablaknak s így e helyen a régi gótablakkeretet érintetlenül hagyták olyan terjedelemben, hogy még az ablak csúcsívének egy részlete is megmaradt.

Nagyon érdekes a szentélyrészhez csatlakozó első szakasz már tisztán faragottkőből emelt fala, melyben egy elég széles, hajdan háromosztású csúcsíves ablak keretét vehetjük észre. A csúcsíves ablakot a barokk időben átvágták, helyébe félköríves záródású nagy ablakot illesztettek, melyet utóbb az árusítóboltok építése idejében elfalaztak, ugyanakkor az árusítóboltok teteje fölött körablakot törtek, mely átvágja a régi gót sekrestyeépület hajdani kőpárkányát és részben a barokk felfalazást is. Ez a körablak világítja ma meg a szentély északi oldalához csatlakozó lourdesi, hajdan Szent Flóriánnak szentelt kápolnát, mely eredetileg a templom régi sekrestyéje lehetett.

A következő szakasz még érdekesebb csoportot nyújt. Ez volt a sekrestye előcsarnokának homlokzata. Itt az előcsarnok két keskeny csúcsíves ablaka majdnem sértetlenül került napfényre az épület tisztán faragottkőből emelt falában. A mai szélesebb bejáróajtó, a felette levő félköríves záródású nagyobb ablakkal a barokk időben került egy bizonyára díszesen alakított, de kevés világosságot nyújtó gótikus ajtó helyére. A sekrestyefal további szakaszán két nagy félköríves záródású barokkablakot vágtak a jobb világítás céljából. Ugyanakkor eltávolították a két kevesebb világosságot nyújtó csúcsíves ablakot, melyeknek helyét befalazták.

Említést érdemel az a körülmény, hogy a mai sekrestye épülete még gót korabeli bővítés eredménye és világosan meglátszik a csatlakozás a szentély magas támpillérehez és a csatlakozás a mai sekrestye-előcsarnok támpilléres fala folytatásában. A mai sekrestyét az árusítóboltok lebontása előtt csak a boltozatába vágott nyolcszögletű üveges aknán keresztül világították meg.

Figyelemre méltó, hogy a sekrestye mai terének kialakítása alkalmából a szentély egyik gótikus támpilléret, mely a felülvilágítóaknához esik legközelebb, alul egészen egyszerűen lefaragták. A támpillér felső része a sekrestye boltozatára támaszkodik.

A mai sekrestyének hajdan volt még egy keletfelé néző csúcsíves ablaka is, melyet utóbb befalaztak, osztókövét eltávolították, mérnműves kőrácsozatát megsemmisítették. Ilyen alakúak lehettek azok az ablakok is, melyeket a barokk időből való nagyobb ablakok kedvéért az északi falból eltávolítottak.

A szentély külső falsíkjairól szintén mindenütt levertük a vakolatokat. Ez alkalommal kitűnt, hogy a szentélyfalak a maguk egészében faragott kövekből épültek. A támpillérek különböző végződést mutatnak. Az északi oldalon három támpillért látunk, melyek a Steindl Imre által 1889-ben eszközölt helyreállítás alkalmával az egyik déli támpillérvégződés mintája szerint készültek, de annak nem hű másolatai. Az eredeti támpillérvégzések változatosságra törekszenek és határozott provinciális jelleget mutatnak. Hiába keresnők rajtok a mintaképül elfogadott gót orom- és fiálévégzéseknek a német szobatudósok által elismert szerkesztési rendszerét, ilyen itt kimutatni nem lehet, viszont nem lehet tagadni, hogy talán éppen azért érdekesek, mert egyéniék.

A csúcsíves ablakok kiképzése sem megszokott. A csúcsíves résznél az ablakok béléte sima, a függélyes felmenő részeknél pedig mély hornyokkal tagozott. A két rész közötti átmenetet változatosan profilozott gyámkövek közvetítik. Szokatlan, hogy a csúcsívek nem mindenütt szimmetrikusak. A déli oldal két ablakánál feltűnik, hogy baloldali ívük nagyobb sugárral szerkesztve merevebb, jobboldali ívük kisebb sugárral domborúbb. A múlt század hetvenes éveiben Kratzmann Ede üvegfestő ezekbe az aszimmetrikus ablakokba egészen másalakú, hegyes csúcsívvel határolt festett üvegezést helyezett s annyira nem törődött az eredeti ablak kővének alakjával, hogy az üvegezés íveinek vállmagasságát majdnem félméterrel alacsonyabbra vette az ablak kőívei vállmagasságánál. Az üvegfestmény és az ablakok kőívei közti tátongó rést bádoggal töltötték ki s azt belülről egyszerűen elvakolták.

Egészen különös az ablakok eredeti osztóköveinek tagozása, mely nem fejlődik ki az ablakbéllet tagozásaiból, hanem egészen más profilt mutat. Nyilvánvaló, hogy az ablaknyílásokból a barokk korban eltávolított szép kőrácsozatok is teljesen egyéniék lehettek. Hazai műtörténelmünknek bizonyára érzékeny kára, hogy ezek a kőrácsozatok elpusztultak. Tekintettel arra, hogy a szentély minden egyes ablaka más-más méretű és alakú, ezek a kőrácsozatok a legnagyobb változatosságot nyújthatták.

Midőn a barokk korban a szentélyablakokból nagyobb világosság elérése kedvéért a kőrácsozatokat eltávolították, az ablakok alsó vonalát felemelték. Az eredeti ablakokat a régi talptól számított közel két méter magasságig befalazták s eddig a magasságig meghagyták a régi gótikus osztóköveket. Azonfelül eltávolították az osztóköveket is és nagy, egységes nyílásokat teremtettek átlátszó fehér üvegezés részére. Az ablaknyílásokba farámákat illesztettek, hasonlókat azokhoz, minők a sekrestye nagy ablakaiban máig is megmaradtak. Az ablakszárnyakba kis hatszögletes,

ólomba foglalt üvegtáblákból méhsejtszerűen összerótt fehér üvegezést tettek. Az üvegezés rajzát ráfestették az ablakok alsó befalazott részére is, a kiálló osztókövek közeire.

Teljesen szokatlan és azért különösen érdekes a falfelületeken az ablakok csúcsívei mellett feltárt mérműves díszítések sorozata. A szentélynek majdnem mindegyik ablaka záradéknál, annak mindkét oldalán, attól kisebb-nagyobb távolságban és magasságban gazdag és változatos alakítású mérműves díszítmények kerültek napvilágra. Ezek a díszítmények olyan szeszélyesen vannak elszórva, mintha a művész jókedvében szinte játékos kedvteléssel hintette volna el a síma, komor falfelületeken, kedvesen élénkítve azokat. Sokan azt hitték, hogy e díszítményeket később helyezték oda, de a vizsgálat bebizonyította, hogy eredeti helyükön vannak és a templom eredeti elgondolásához tartoznak. Tagadhatatlan, hogy hatásuk rendkívül artisztikus.

Sajnálatos megcsonkítást szenvedtek a szentélyablakok azonfelül, hogy mérműveiket, kőrácsozatukat, osztóköveiket elvesztették, még azáltal is, hogy az ablakok alsó rézsüje folytatásában vonuló párkányt mindenütt lefaragták. De nemcsak az ablakokat csonkították meg, hanem magát a faragott kőfalat is súlyosan megrongálták. A szentély köré épített boltok miatt a falba sok helyen mélyen befaragtak. Kellemetlen, hogy amikor a szentély kőfalait bevakolták, a habarcs jobb tapadásának elérése céljából a faragott köveket barbár módon nehéz kalapács sarkával mindenütt sűrűn bevagdosták. De talán még rosszabb, hogy a könnyebb vakolás kedvéért nagy területeken a legdurvább szerszámmal, állványkapoccsal és kalapácsütéssel sűrűn vertek téglahézagokhoz hasonló vízszintes hornyokat a nemes patinájú kőfelületekbe, úgy hogy ezek a felületek ma szinte a megtévesztésig téglafal benyomását keltik.

A templomszentély legfestőibb része annak déli oldalához gótstílusban hozzáépített nyolcszögletes oratóriumépület. Ez az oratóriumépület nyilván két korban épült, a földszinti része a szentéllyel egykorú, eredeti Zsigmond király korabeli építkezés, az emelet ezzel szemben később, valószínűleg Mátyás király korában épülhetett. A későbbi hozzáépítés világosan meglátszik az oratórium emeleti keleti falán, melyet úgy építettek, hogy a szentély eredeti Zsigmond király korabeli támpilléret egyszerűen megtoldották, anélkül, hogy annak falazatát szorosabb kőkötésbe igyekeztek volna hozni. A támpillér felső rézsűs részét teljesen érintetlenül hagyták és épen hagyták a támpillér fölött a templom falára alkalmazott mérműves díszítést is, amilyenhez hasonlókat a szentély két eredeti támpillére fölött is láthatunk. Ilyenek lehettek a szentély többi támpillére fölött is, de ezeket a kiálló díszítéseket később lefaragták.

Az oratórium földszinti kőbordásan boltozott terét három díszesen tagozott csúcsíves ablak világította meg. A boltok lebontása előtt mind a három ablak be volt falazva, feltárás nyomán kettőben az eredeti vasrács, az osztókő, sőt a mérműves kőrácsozat is napfényre került. A keleti ablakban még a régi üvegezést tartó eredeti szélvasak is előtűntek. A dél felé néző ablakot átalakították, kődíszeitől megfosztották. Különösnek látszik az oratórium nyugati ablaka, mely a templom arcus triumphalisa folytatásában levő támfalra néz és sötét zugba került. Ez az ablak azon-

ban, mikor a hajó déli oldala elé a kápolnákat magába foglalo alacsonyabb hajót építették, elfalaztatott s azért nem találtunk rajta vasrácsot sem, amilyen a két másik ablaknál épen megmaradt.

Az oratórium gazdag csillagboltozatokkal fedett emeleti helyiségét két ablak világította meg. Ezek közül a dél felé nézőt mérműves kőrácsozatától és osztóköveitől megfosztották, egyébként módosított alakjában ma is eredeti rendeltetésének megfelelően világítást nyújt a helyiségnek. Ezzel szemben a keleti ablakot befalazták, de úgy, hogy osztókövét, mérműves kőrácsozatát, sőt eredeti üvegezésének szelvasait is meghagyva, azokat kívülről láthatóvá tették.

Az oratórium emeleti helyiségébe kőcsigalépcső vezetett. Ezt a lépcsőt, mely nyilván az árusítóboltok építése idejében emeltetett, most lebontottuk. E helyen állhatott a talán kényelmetlenebb s esetleg csak fából összerótt lépcső, mely hajdan az emeleti oratóriumba való feljutást lehetővé tette.

A csigalépcső lebontása alkalmával akadtunk rá arra a díszes ajtóra, mely a szentélyből az oratóriumhoz felvezető lépcsőhöz vitt. Ennek az ajtónak kőkerete, gazdag pálcaműves tagozataival, Mátyás király korában készült és a késő gótstílus jellegét mutatja. Ez az ajtó korának gyönyörű alkotása volt, alakja, átmetsződő tagozatai egészen különlegesek. Csodálatos, hogy az 1889-iki helyreállítás alkalmával nem voltak tekintettel e kőkeret szépségére és tagozatait vastag aszfaltbitumenréteggel vonták be vízzel elleni szigetelés céljából, mellyel a szentély új falfestését akarták megvédeni a felszívódó nedvesség ellen.

Ennek az ajtónak régen elfalazott üregében a hajdani gótikus szentség-ház toronyszerű építményének összetört darabjait halmozták fel, melyek az elpusztított emlék nagyszerűségéről tanuskodnak. A díszesen tagozott, mérműves ékítményekkel elhalmozott szentség-ház pompás freskőfestmények ékesítették. A tagozatokat dús aranyozás és nagyon élénk színű polichrom ornamentális festés borította. A tagozatok közti sík felületeket aranyglóriás szentek képével díszítették. Egy töredéken jobbfelől püspök-süveges szakállas szent majdnem ép, balfelől pedig egy női szent kissé sérült feje látható. Két kisebb kőtöredéket egymás mellé illesztve, egy női szent aranyglóriás fejét lehetett rekonstruálni. Ezek a freskőfestmények a fővárosnak egészen egyedül álló ilyenmű gótikus emlékei s azért felbecsülhetetlen értékűek.

A szentség-ház töredékek élénk polichromiájából és az előkerült figurális freskőtöredékek pompás technikájából arra lehetett volna következtetni, hogy a szentség-ház környezete, maga a szentély is freskőfestményekkel lehetett borítva. Ez a feltevés azonban nem nyert beigazolást a szentély délkeleti ablakánál, hol keskeny sávban eltávolítottuk a mai falfestést. Ez alatt síma felületű kemény vakolatra akadtunk, mely színezésnek vagy freskőképnek még nyomát sem árulta el.

Némi freskőfestésnek nyomára lertünk az emeleti oratórium befalazott ablaka kőkereténél, de ez is csak a legegyszerűbb ornamentális díszítést mutatja. Az oratóriumnak az arcus triumphalis folytatásába eső nyugati falát a megvizsgált helyeken rendkívül laza állományúnak találtuk. Falazatában régi gótikus kőtöredékeket lertünk, melyek ablakkeretek és ablak-

osztókövek maradványai. E falrészt nyilván a barokk időben javíthatták s e munkájukhoz felhasználták a szerte heverő gótikus faragott köveket. Ilyen körülmények között a falképek utáni kutatás kevés eredménnyel kecsegtetett s azért azt abba is hagytuk.

A templomhajó déli falához épített és lebontott árusítóboltok helyén szintén napvilágra kerültek régi gótikus részletek ; még pedig a templomhoz valószínűleg Mátyás király korában hozzáépített oldalkápolnák építészeti motívumai. A szentély felé eső első szakaszban széles, háromosztású gót ablak kőkerete tűnt elő, melynek keleti fele eléri a mai ereszpárkány magasságát : de eredetileg nyilván még magasabb volt. Ebből arra is lehet következtetni, hogy a hajdani gótikus oldalkápolnák fala jóval magasabb lehetett a helyükön ma álló oldalkápolnák falánál. Az ablak alatt hosszú sávban az ablak vízvezető párkányának lefaragott nyoma látszik. Véletlen folytán ismerjük e párkány eredeti alakját is. Ez a párkány valamikor nemcsak az ablakok alatt vonult végig, hanem a templom összes falain és támpillérein is. Így lefaragott nyoma megmaradt az arcus triumphalis irányában vonuló támfalon, mely az előbb épült oratórium falához ferde szög alatt csatlakozik s részben belevág az egyik tagozott csúcsíves ablakba. A két fal találkozásánál, a zugban e párkányból egy követ épen hagytak meg, mert lefaragására az ott létesített bolt térkihasználása érdekében nem volt szükség.

Az említett tiszta faragottkőből emelt támfal felső része már nem eredeti és későbbi javítások nyomát mutatja. Eredetileg magasabb is volt s faragott kölemezekkel lehetett földve ; ma alacsonyabb s tetejét közönséges bádogozás védi az esőtől. Az oratórium falán e támfal régi csatlakozásának nyoma kivehető.

Visszatérve a templomhajó déli fala említett keleti, a szentély felé legközelebb eső szakaszában feltárt gótikus építészeti maradványokra, az itt eredeti helyén talált lábazati párkány érdemel még említést, mely sérült alakjában is elég jól őrizte meg a hajdani templomlábazat párkányának formáját. Ez a lábazati profil e szakasztól számított harmadik mezőben nyugat felé az egyik kövön majdnem teljesen épen maradt. A lábazati párkány felső éle valamivel a mai terep fölött látszik, tagozatainak nagyobb része azonban el van temetve. A templom lábazatának magassága 80—90 cm-t tehetett ki, mint azt a több helyen végzett ásatások révén sikerült megállapítani. A szentély délkeleti falánál az eredeti terepmagasságot is meg lehetett határozni, hol a templom körül futó járdának meglehetősen hosszú ép darabja került napvilágra. Megállapítható, hogy a régi terep a mai járdaszint alatt mintegy 80 cm-el mélyebben állt és enyhe lejtéssel esett a Duna felé.

A templomhajó legutóbb említett szakaszának fala a szentély falaitól eltérőleg nem faragott kövekből, hanem terméskövekből épült és csak a tagozatok, ablakkeretek, lábazatok készültek faragott kövekből. A faragott kőtagozatok tisztán maradtak, a terméskőfalfelületeket azonban símára vakolták, úgy hogy a faragott kövek falsíkja a terméskőfalazat vakolt síkjával egy szintbe került.

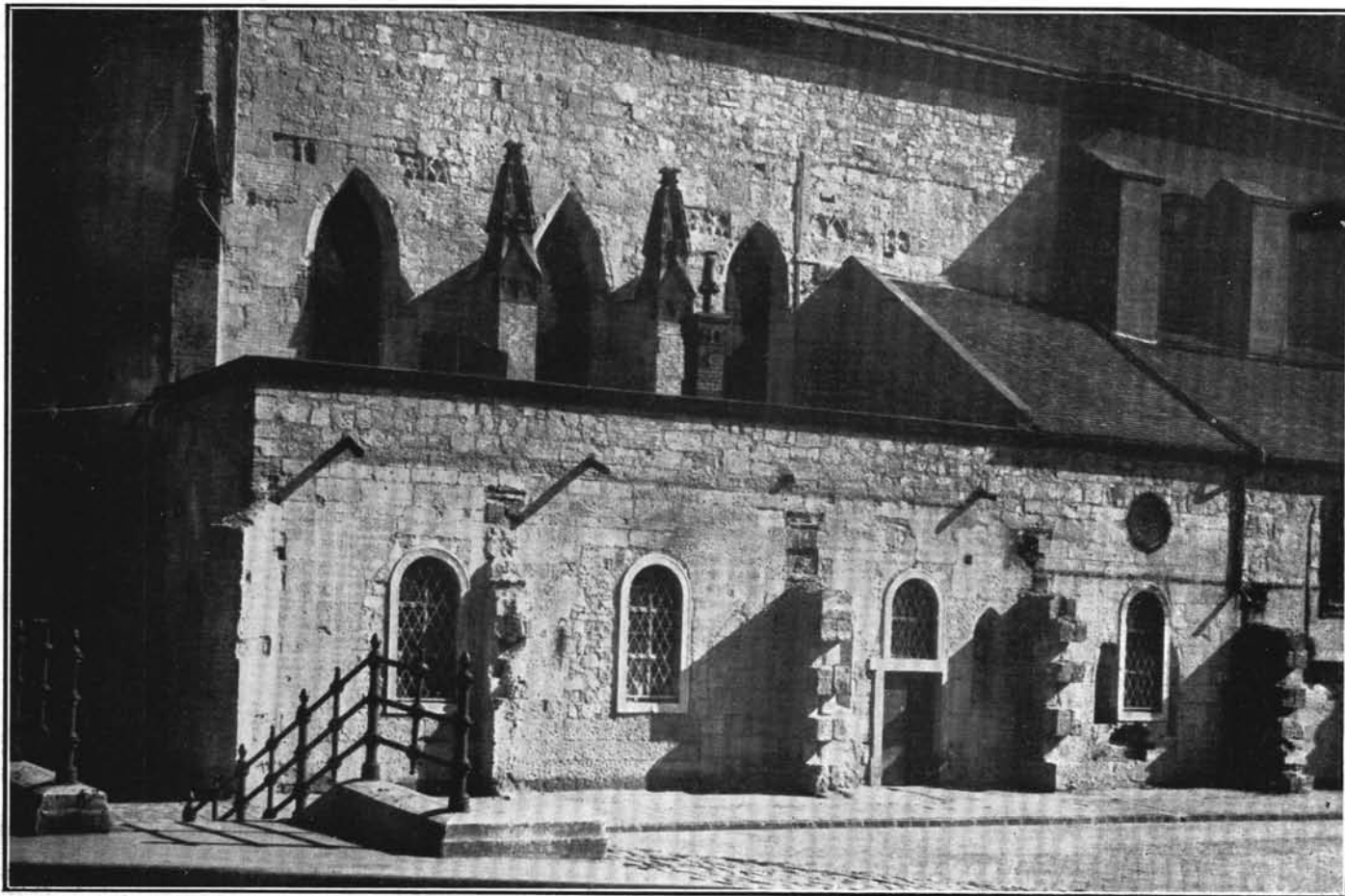
A feltáró munka legérdekesebb és legértékesebb eredményét a nyugat felé következő két szakaszban értük el. A mai barokkstíli déli kaput



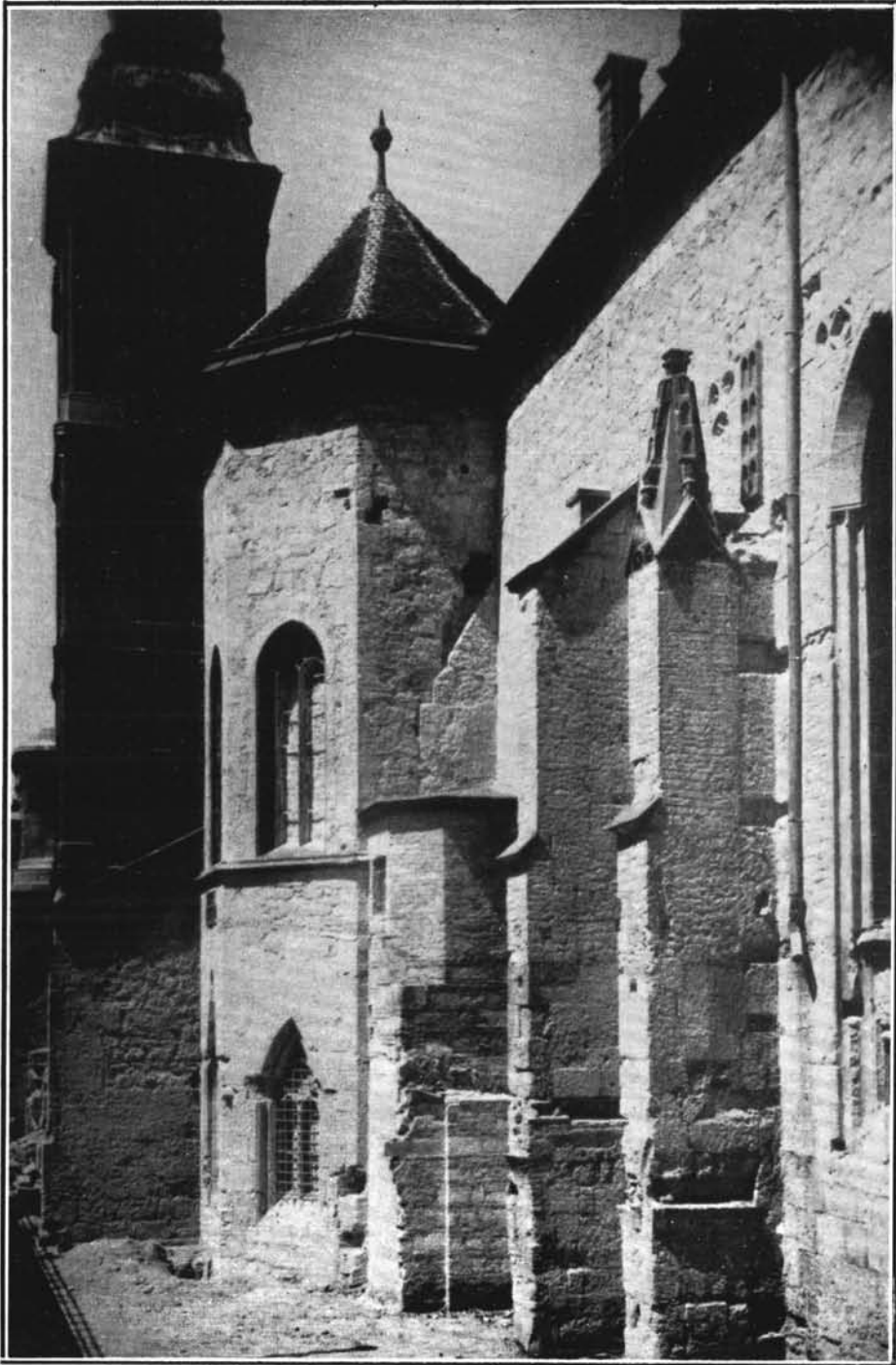
10. A belvárosi plébániatemplom vakolattól megtisztított szentélye délről.



11. A sekrestye előcsarnokának bejárója és vakolattól megtisztított homlokzata.



12. A szentély és sekrestye vakolattól megtisztított homlokzata északról.



13. A szentélyhez épített s vakolattól megtisztított oratorium keletről tekintve.

magában foglaló szakasz keleti támpilléreben, melyről kiderült, hogy nagyobb szabású előcsarnok keleti falának részlete, számárhátíves, gazdagon tagozott ülőfülke tárult fel. Ugyanilyen ülőfülke tűnt elő a szomszédos szakasz nyugati támpilléreben (illetőleg csarnokfalában) is. E szakaszban ötlött fel legelőbb a később feltárt gyönyörű templomkapuzat kőkeretének keskeny sávja. E díszkapu csúcsíve, érintve a felette álló barokkablak sarkát, a közbeeső támpillér fölé emelkedett s a mai barokk bejáró irányában alászállt. A közbeeső támpillért később építették, valószínűleg azért, mert az oldalhajó boltövénel süllyedések és repedések keletkeztek. A gyönyörű kapuzatot előbb befalazták s elébe középen erős kőtámpillért építettek. A kapu nyílását mindenféle, a helyszínen talált kővel falazták be. E kövek között a templom románstíliú oszloplábazati követ, festett ívköveit, vörösmárvány renaissance-kori építészeti töredékeket találtunk annak bizonyosságául, hogy a kapubefalazás legkorábban a XVI. században következett be, mikor a gyönyörű renaissance szentségházak stílusában faragott és elpusztított vörösmárványtöredékek a templom környékén szerte hevertek. A támpillért és a kapuzatot elfödő falazatot eltávolítva előtűnt a díszkapunak igen jelentékeny terjedelmű maradványa. Ez a lelet nemcsak szép, de műtörténeti szempontból is igen nagy jelentőségű, a főváros régi műtörténete szempontjából pedig egyenesen felbecsülhetetlen értékű. Ennek a gyönyörű leletnek szem elől való eltakarása bármely hangzatos modern jelszavak, közlekedési szempontok hangoztatása mellett is teljesen megengedhetetlen. Ez a kapuzat műemlékekben szegény fővárosunkban olyan nagyszerű dokumentum, melyet a legnagyobb áldozatok árán is fenn kell tartani.

A kettős kapuzat rendkívül gazdag pálcaműves tagozatokkal volt keretezve, a tagozati áthatások és összemetszések tobzódó játékával. A kettős kapu fölött csúcsíves orommezőben valami rendkívüli szépségű freskófestmény lehetett. Az ábrázolást szépen faragott mérműves és lilíomos csipkés szegély keretezte. Kár, hogy a freskónak még csekély töredéke sem került elő.

A díszkapu előtt kőbordás boltozattal fődött díszes előcsarnok foglalhatott helyet. A boltozatbordákat felfogó gyámkövek lefaragott helyei most is meglátszanak egyrészt a csarnok sarkaiban, másrészt a kapuzat csúcsíve fölötti köveken, hol a gyámkőnek régi profilja még elég jól kivehető. Az előcsarnok alapfalait kiástuk. A kiásott alapfalakból biztos következtetést vonhatunk annak alakjára. A vastagfalú előcsarnokba dél felől két külön széles ajtón, vagy talán nyitott íves nyíláson lehetett bejutni. A belépő szemben találta magát a templomnak már előbb említett díszes ikerkapujával. Az előcsarnok kiugrása a templom fala elé alig haladta meg valamivel a 4 métert, belső tere közel 3-5 méter mélysége mellett majdnem 8 méter széles volt s e tér boltozott folyosószakasz benyomását keltette. Minden jel arra mutat, hogy e csarnok tömörfalú épület volt, melynek boltozata és falai ellensúlyozták a templom déli kápolnasorának boltozatnyomását.

Folytatva sétánkat nyugat felé, az előcsarnok melletti szakaszban, egy széles, háromosztású gótikus ablak kőkeretének részleteit ismerhetjük fel. A mai terep alatt egy négyszögletes, téglával befalazott és ráccsál

ellátott kriptyanyílást tártunk fel. Ez a szellőzőnyílás átellenese volt az északi oldalon, az ottani díszkapu keretébe brutálisan befaragott szellőzőnyílásnak.

Nyugat felé a torony mellett keskeny szakasz következik, melyet két osztású keskenyebb ablak foglal el. E helyen a gótikus kőkeret olyan magasan maradt meg, hogy csúcsívének kezdete is felismerhető.

Végül a torony szakaszát tekintjük meg, melyen feltűnik a torony régi középkori falazata. A gótikus torony hajdan tiszta faragott kövekből volt összeröva s falazatában előtűntek a mai barokkablak alatt a régi kétosztású gótikus ablak kőkeretei is. Bontásból előkerült ennek az ablaknak néhány mérműves töredéke is.

Igen érdekes s egyúttal eredményes kutatómunka folyt a templom terétől független belső helyiségekben. Így az északi kriptalejárót magában foglaló szakaszban és a déli torony melletti szűk kamrában. Ezekben mindenekelőtt levettük a falakról a vakolatokat, majd falvéseket végeztünk a középkori építészeti részletek feltárására.

Legelőbb a kriptalejáró északi külső falán, belülről nézve a bejárótól jobbra, szabályos nyolcszög alaprajzú kőpillér került napvilágra, melyre késő gótjellegű boltozatbordák vágódnak úgy, hogy a bordák szinte a pillérből kinőni látszanak. A boltozatbordáknak profilja, méretezése, a falpillérből való kifejlődési módja, mind arra engednek következtetni, hogy a XV. század végén Mátyás király korában végrehajtott építkezésből származnak. A szentélyben a boltozatbordák a köteges pillérek levél-díszítményes oszlopfőire támaszkodnak, tehát nem magából a pillérből fejlődnek ki, hanem a tulajdonképeni pillér és a boltozat között még egy közvetítő szerkezeti elem, az oszlopfőjezet ékelődik be. Ez a szerkezeti elrendezés a gótstílus korábbi idejéből való. Az oszlopfőjezetek mellőzése és a boltozatbordáknak a pillérből való közvetlen kifejlesztése a gótikának késői idejére esik. A szentély építése tehát korábbi jelleget mutat, mint a templomhajóhoz csatlakozó kápolnasorok építészeti kialakítása. A szentély tehát viszonylag régiebb, az említett kápolnasorok pedig újabbak, az előbbi valószínűleg a XV. század elejéről való, Zsigmond király korabeli, utóbbiak a XV. század végéről Mátyás király korából származhatnak.

Ugyanilyen nyolcszögletes falpillért és rámetsződő késő gót boltozatbordákat sikerült feltárnunk az északi toronyban levő lépcsőház ablakában és a déli toronyhoz kelet felől csatlakozó keskeny kamra déli falában. E helyen a falpillérben olyan kő is került napvilágra, mely nemcsak a nyolcszögletes pillér felerészét, de a mellette levő ablak bélletéből is jelentékeny profilrészletet egyesít magában. Ez a kő bizonyítéka tehát annak, hogy a nyolcszögletes falpillér és a mellette levő ablak egyidőben épült.

A nyolcszögletes falpillér lábazata is érdekes és a késő gót tagozásnak és felfogásnak tipikus alakítását mutatja. Ilyen pillérlábazati követ másodlagos helyről barokk korbéli falazat anyagából majdnem sértetlenül bontottunk ki.

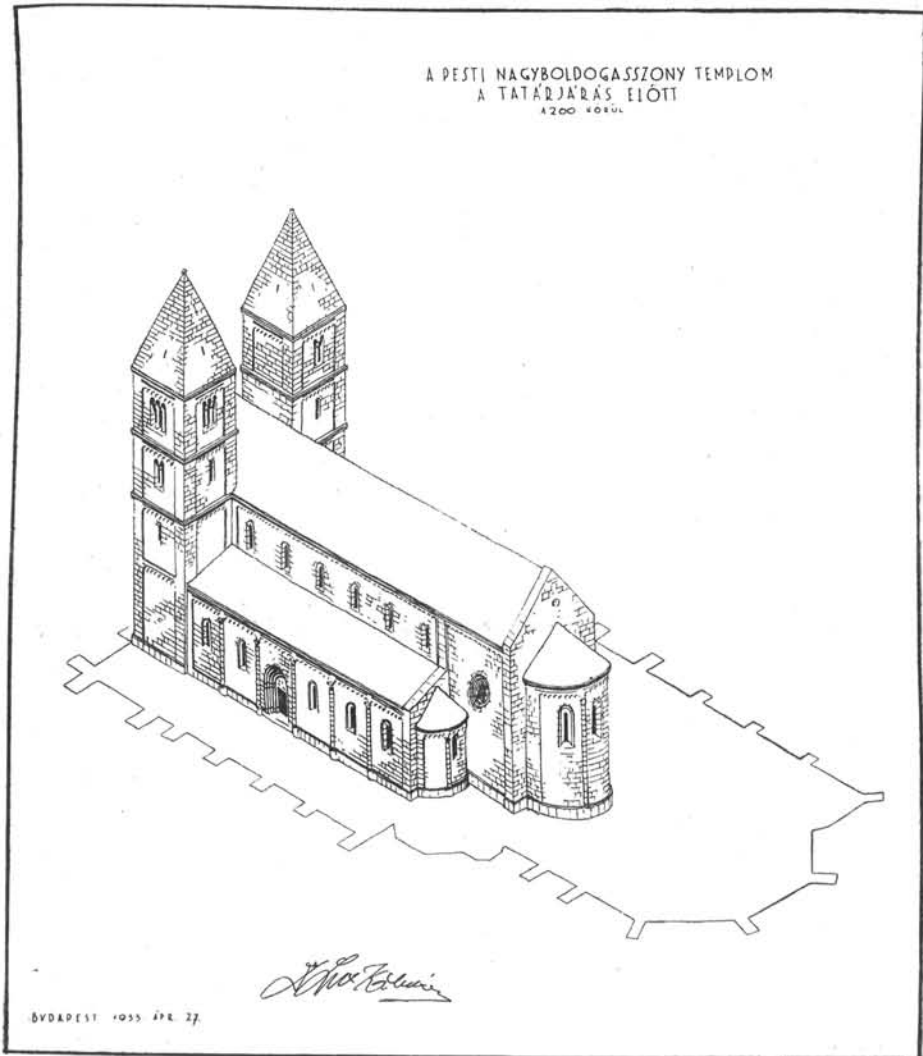
A déli torony melletti szűk kamra nyugati falában a torony keleti nagy köve bontakozott ki. Ez a félkör alakú nagy ív 3-7 m szélességben és több mint 8 m magasságban törte át a régi gótikus torony keleti falát.

A nagy ívnyílás széleit széles síma lappal letompították, a lábazatnál és a vállnál egyszerű tagozatokkal élenkítették az átmeneteket.

A déli torony aljában kiástuk a románkori falrésznek a padló alatt eltemetett lábazati részeit. Sajnos, a lábazati tagozatokat, melyek a torony padlójának szintjébe estek, mindenütt lefaragták és elpusztították. A román templom profilos lábazati köveiből több darabot éppen látunk befalazva a szentély fölötti padlástérben levő boltozati hátfalakban.

Fáradtságos kutatómunka folyt a templom padozata alatt a régi román bazilika alapfalainak felkutatása érdekében. A hajó alatti kripta teréből kelet felé tárnát vágtunk a szentély irányában. A kripta keleti zárófalának áttörése után három méternyire hatalmas alapfalba ütköztünk, mely alapfalon nyugodhatott hajdan a román bazilika főhajójának árkádpillére, később pedig a gótikus templomhajó szabadon álló kötegpillére. Ezt az alappillért megkerülve, délfelé fordultunk, nemsokára laza állományú falhoz értünk s ugyanez a fal állta útját a keletfelé való továbbhaladásnak. E falat bizonyára még a XVII. század végén vagy a XVIII. század legelején emelték, mikor az aránylag ép gótikus szentélynek az összeomlott hajó felé tatózó nyílásait kellett lezárni. E fal építéséhez felhasználták az összeomlott hajórésznek a helyszínén szerteheverő faragott köveit. Ezt a körülményt felismerve átbontottuk a rendkívül vastag falat, mely talán valamely toronyszerű építmény alapfala lehetett, s abban nagyon sok szép és értékes faragványos követ találtunk, melyek az összeomlott gótikus hajó pilléreiből és boltozataiból származtak. A nagy-méretű szépen tagozott árkádpillérek köveiből annyi került napvilágra, hogy ezekből egy pillérnek közel két méter magas darabját lehetne újra falazni. Az árkádpillér 85 cm széles volt, sarkait hatalmas körtetagozatok szegélyezték, a körtetagozatok között mély hornyok húzódtak, sötét sávjaikkal kiemelték a domború tagozatok hatását. Az árkádpillérek szépen tagozott lábazati köve is napfényre került. E leletek alapján az árkádpillér alakja nagy valószínűséggel rekonstruálható.

Ez újabbkori fal bontása közben kemény összefüggő pilléralapfalra bukkantunk, melynek falazatában másodlagos helyen a régi román bazilika apszisának íves, szépen tagozott lábazati követ ismertük fel. Az első íves lábazati kő után nemsokára a második, harmadik, sőt negyedik íves lábazati kő is felbukkant, melyeket a gót arcus triumphális baloldali pillérének építése alkalmával annak alapfalazatába közönséges falazókő gyanánt használtak fel s máglyarakásszerűen egymás tetejébe állítottak. De nemcsak a főapszis lábazati köveit használták itt fel, hanem a lebontott román bazilika egyéb faragott köveit is, melyeknek belső felületei régi nagyszerű freskófestmények töredékeit mutatják. E kövek bizonyítják, hogy a román bazilika belseje teljesen ki volt festve és részleteiben is nagy gazdagságot mutatott. Falazókő gyanánt felhasználva találtuk meg a román bazilika egyik szépen faragott oszlopfejezetét, melynek levéldíszítményeiből az elpusztult román egyház korára is következtethetünk. Az oszlopfejező falhoz símuló 24 cm átmérőjű oszlophoz tartozott. Levéldíszítménye stilizált akantuszlevelekből áll, melyek az oszlopfejezet négy sarkán csomókba tömörültek s kezdetleges módon a korintusi oszlopfejek alakítását utánozták. A díszítmény kezdetleges voltából korainak, a XII.

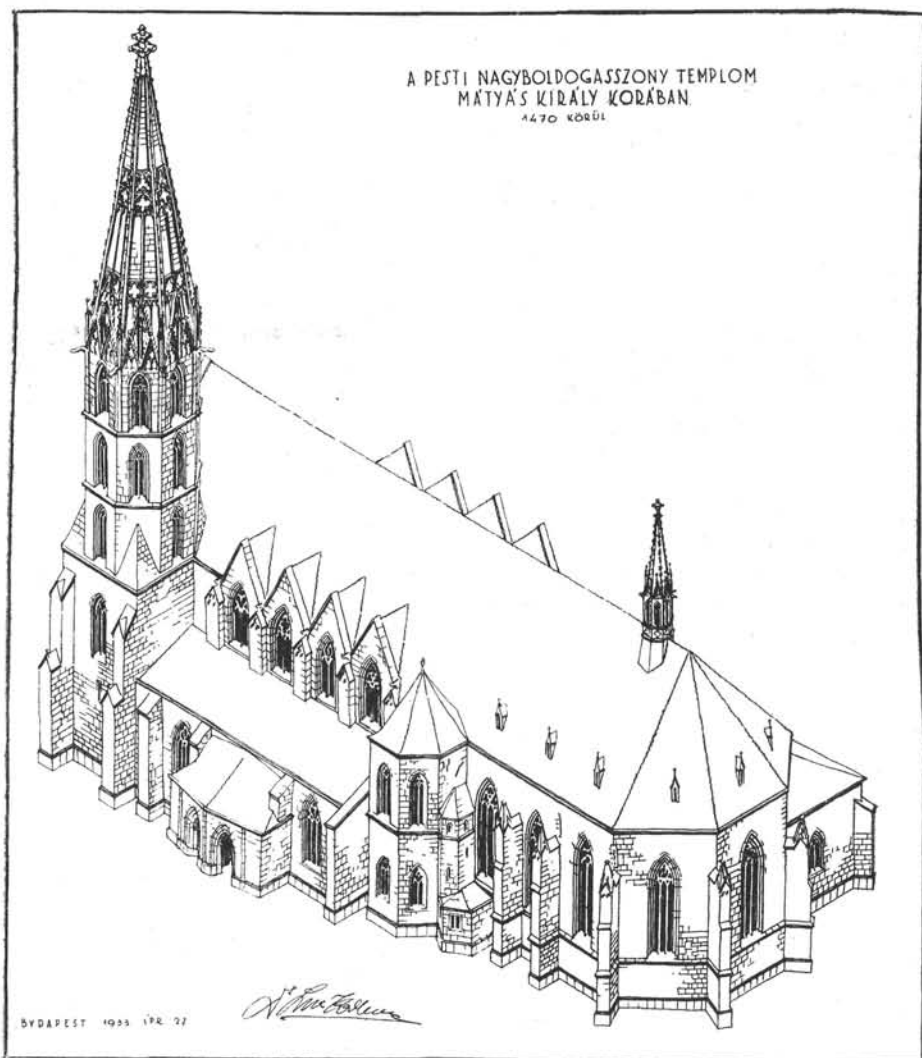


14. A belvárosi plébániatemplom XIII. századi rekonstrukciója.

század végéről vagy a XIII. század legelejéről származónak kell ítélnünk az elpusztult régi pesti román bazilikát.

Az arcus triumphalis baloldali alappillére mellett keletfelé megtaláltuk a román bazilikának faragott köveitől megfosztott alapfalát, de a folytatólagos kutatást fedezet hiányában félbe kellett szakítanunk, úgy hogy a régi bazilika alapkiterjedését még nem sikerült teljes biztonsággal megállapítanunk.

Érdekes megemlíteni, hogy a XVII. századból származó előbb említett és kutatómunkánkkal keresztül bontott falat földbevert pilótákra



15. A belvárosi plébániatemplom XV. századvégi rekonstrukciója.

alapozták. Egy négyzetméter alapterületen 19 alapozó cölöpnek üres helyét sikerült megállapítanunk.

Kerestük az északi mellékapszis helyét is, de a kutatásnak itt útját állta az északi oldalon levő lourdesi kápolna alatt felfedezett nagy boltozott-kripta, melyben nagytömegű felhalmozott emberi csontok akadnak. E csontházból szellőző csatorna vitt észak felé a szabadba s délfelé téglából falazott lépcső vezetett a templom szentélyébe. Ezt a kriptát 1699-ben Proberger Jakab pestvárosi bíró, serfőzőmester építhette, kiről már megemlékeztünk.

Kutatásaink a belvárosi templom építéstörténetére nézve igen fontos adatokat szolgáltatottak. Vizsgálódásainkat mindamelllett nem tekinthetjük lezártaknak. Nagyon sok és fontos adatot és értékes archeológiai leletet várunk még a szentély padlója alatt folytatandó ásásoktól, melyek biztosan tisztázhatják e nagyjelentőségű műemlékiünk építési múltját.

Eddigi kutatásaink szerint megokolt az a feltevés, hogy a déli torony belsejében látható román fal az elpusztult, XII. század végén vagy a XIII. század elején épült kéttornyú bazilika déli tornyának déli falából maradt ránk. Valószínű, hogy ez a régi román bazilika a mai templomhajónak csak belső területét foglalta el. Két félköríves mellékapszisa a mai arcus triumphalis vonalához simulhatott s maga a főapszis e vonaltól keletfelé a régi főhajó meghosszabbításában közbeiktatott négyzetes mezőhöz csatlakozott. Ezekből megítélhető, hogy a régi pesti román bazilika a mai templomhoz képest sokkal kisebb tömegű lehetett. Méreteiben nem haladhatta meg a jáki apátsági templom méreteit.

Zsigmond király korában építették ki háromhajós csarnoktemplom módjára a templom hajóját és szentélyét, úgy hogy a templomhajó külső falait a régi román bazilika oldalhajóinak külső falaira építették, melyeket a szentélyben tovább vitték és a szabályos nyolcszög oldalai irányában körülvezettek. Ugyanakkor a szentélynek az arcus triumphalis melletti szakaszához dél felől földszintes nyolcszögletes kápolnát emeltek s ezzel átellenben a mai lourdesi kápolna helyén sekrestyét építettek, kelet felé csatlakozó zárt előcsarnokkal.

Mátyás király korában bővítették ki a templomhajót két oldalt alacsonyabb kápolnasorokkal, emeleti oratóriumot építettek a Zsigmond király korabeli szentélyhez csatlakozó kápolnára, kápolnával bővítették meg a sekrestye épületét kelet felé a mai sekrestye területén. Ugyancsak Mátyás király korában épülhetett a templomnak egyetlen déli tornya.

A török időben és az ostromok alatt elpusztult a hajórész. A törökök kivonulása után csak a szentélyt használták, a nyugati oldalon a rombadőlt hajó felé falat emeltek.

1725-től 1740-ig terjedő időben a templomhajót a középkori falak és a szerte heverő gótikus kövek felhasználásával barokkstílusban teljesen újjá építették, a szentélyt helyreállították és adták templomunknak nagyjában ma is ismert alakját.

Leleteink mind azt bizonyítják, hogy templomunknak legimpozánsabb képe Mátyás király korában lehetett, mikor is teljes fényében díszlett a nagyszerű főtemplom háromhajós körüljárós szentélyével, kápolnasorokkal kibővített templomhajójával, magasra feltörő egyetlen nyolcszögletes kőtornyával. Nyolcszögletű lehetett a torony felső része, olyan, mint a budavári koronázótemplom Mátyás-tornyaé, a dominikánusok Szent Miklós-tornyaé, a Mária Magdolnáról nevezett helyőrségi templom tornyaé, vagy a pozsonyi franciskánus, a közeli cserhátsurányi, gyöngyöspatai, kislánai, bélabányai templomok tornyaié.

Csak három templom akad egész Magyarországon, melyeknek valamikor a pesti belvárosi főtemploméhoz hasonló gazdag szentélykörüljárójuk volt; még pedig a brassói fekete templom, a szászsebesi evangélikus és a miskolci avasi református templom. E műemlékek közül

egyedül a pesti belvárosi plébániatemplom őrizte meg eredeti alakjában körüljárós szentélyét.

A brassói fekete templom külseje megmaradt ugyan a maga eredetiségében, de szentélymegoldása teljesen megváltozott, leegyszerűsödött az evangélikus istentisztelet igényeihez mérten. A szászsebesi templomnál ugyanez történt, de változott alakjában is a brassói fekete templommal együtt ránk nézve egyelőre elveszett. A miskolci avasi templom hajdan gazdag belsejét durva falazott pillérekkel és fakarzatokkal éktelenítették el, hol ma a hajdani gyönyörű boltozatoknak már csak megcsonkított vállkövei és zúzott töredékei meredeznek ki a falakból.

Ezekkel szemben a mi belvárosi plébániatemplomunk megőrizte eredeti alakítását. Ostromok és tűzvészek nem forgatták ki eredeti mivoltából. Az építőművészeti alkotások valódi szép múzeuma lett. A román kor, a gótika, a renaissance, a barokk, az empire korabeli gótika, a klasszicizmus, sőt még a Steindl-féle helyreállítás majolika főoltárában mutatkozó művészeti készség is sok látnivalót halmozott fel e hangulatos istenházában. Becsüljük meg e sok százados műemlékünket, védjük meg a pusztulástól, állítsuk vissza a maga eredeti szépségébe. Patinás falai hadd beszéljenek a főváros gazdag és viszontagságos történelmi multjáról. Legyen e templom a főváros sok-sok évszázados küzdelmeinek méltó emléke.

Dr. Lux Kálmán.

¹⁾ A munkálatokat Hacker József ácsmester hajtotta végre.

²⁾ 1839-ben Pisztory Jakab tanácsnok vetette fel az eszmét, hogy a pillérek közeit építsék át boltokká.

Aquincum helyrajza.

(Akadémiai székfoglaló.)

Azok az aquincumi ásatások, melyek Óbudától északra, a Helyi-érdekű vasút Aquincum nevű állomásánál, az ú. n. Papföldön láthatók, az épületeknek egy összefüggő csoportját alkotják. A legészakibb épület minden bizonnyal az amphitheatrum volt, dél felé egy darabig további falak tűntek elő, melyek után már csak sírok következtek egészen a Leipziger-szeszgyárig, ahol egy nagyobbkiterjedésű temető terült el. De aztán ismét összefüggő épületmaradványok találhatók, melyek már a mai Óbuda alatt fekszenek. Ezen két különálló városrész között a távolság körülbelül $1\frac{1}{2}$ kilométert tesz ki.

Más helyeken is, ahol ép úgy, mint Aquincumban, *állandó* táborok voltak, a tábortól és annak canabáitól, vagyis a katonavárostól bizonyos távolságra egy másik letelepülés volt megfigyelhető. Így például Carnuntumban, Bécs mellett, a tábor több mint két és félkilométerre feküdt a polgári várostól. Hasonló az eset Vindobonában, melynek táborát Bécs belvárosában ismerték fel, a polgári város azonban a Belvedere táján állott és a távolság a kettő között 1-7 kilométer.

Brigetióban is a polgárvárosnak a tábortól nyugatra, a mai Ószőny helyén kellett feküdni. A Rajnánál sem volt ez másképp, nevezetesen Castra-Veterában, hol a Fürstenbergen feltárt tábor és a tőle 2-3 kilométerre Xantennél fekvő colonia Trajana között ugyancsak sírok jöttek elő. Nem lehet tehát kétség aziránt, hogy Aquincum is azért állott két városrészből, mert szabály volt, hogy a tábor és a polgárváros egymástól elkülönítve legyenek.

Annál sajnósabb, hogy Aquincumban a tábort még mindig nem ismerjük annyira pontosan, mint az imént említett helyeken. Annyit azonban ma már biztosan mondhatunk, hogy *Óbudán* kellett lenni és a Főtér táján keresendő, ott ahol a Hajógyári-szigetet a római korban még szárazföld kötötte össze Óbudával.

Hogy a tábor csak itt lehetett, már abból is következtethetjük, hogy átellenben, a Duna jobbpartján, vagyis a pesti oldalon fedezték fel a Contraaquincum nevű castellumot, a Duna medrében pedig kotrás közben annak a fahídnak cölöpei kerültek napfényre, amely szükségképpen a castellumot a táborral kötötte össze. Ha tehát a tábor Óbuda ezen részén állott és egy négyszöget képezett, melynek oldalai a világtájaknak feleltek meg, akkor az egyik főút a táboron keresztül, a Duna folyásával egyirányban ment, a másik ellenben a tábort a nyugati kapun át hagyta el és északnyugatnak fordulva, a vörösvári völgyben tartott

Brigetio felé. Már pedig ezen út mellett állott az a négy mérföldmutató, melyek közül kettőnek a lábazata a budapesti téglagyárnál még in situ maradt. Ezért is mind a négy oszlop Aquincumtól számítva, ugyanannak a távolságnak megjelölésére szolgált, így: ab Aquinco milia passuum II. Ha már most ezt a távolságot, vagyis kétszer $1\frac{1}{2}$ kilométert, amennyit egy római mérföld tett ki, a római úton, melynek egy részét Óbuda felé délkeleti irányban meg is találtuk, lemérjük, úgy valóban a Miklós-utcaig jutunk, ahol a tábor nyugati kapujának kellett állania és ahonnan a távolság számítása is kezdődött.

Ezen vidéken azonban, hol Óbuda házai és a Hajógyár műhelyei az ásatást különben is megnehezítik, eddig sem a tábor falait nem ismerjük, de még valamelyik sarka vagy kapurészlete sem látott napvilágot. Azért alkalomadtán akadtak olyan épületrészek, melyeket a táborral kapcsolatba hozhatunk. Így azokat a romokat, melyeket a bécsi Centralkommission még a múlt század 60-as éveiben a Hajógyárszigeten tárt fel és amelyek egy nagy fürdőhöz tartoztak, azok közé az épületek közé sorolhatjuk, melyek a tábor belsejében állottak. Mert hogy ezeket mindenesetre a katonaság építette, azt a sok befalazott *legio II. adiutrix* jelzésű téglabizonyítja.

A Laktanya-utcában is, mely az óbudai oldalon a Hajógyárszigettel párhuzamosan halad, csatornázás alkalmával egész csomó vastag falra bukkantak és az egyik oltárkövekből állott, melyeket már a római korban mint építőanyagot használtak fel. A legérdekesebb, hogy valamennyit helytartók állítottak. És ugyanezen környékről még több olyan oltárköve ismeretes, melyek helytartóktól származnak, úgy hogy mindezek az oltárkövek csak a közelben állhattak eredetileg is. Ez a hely pedig nem lehetett más, mint a tábor praetoriuma, ahol a helytartók székeltek és ahol a szentély állott, hol a helytartók voltak elsősorban hivatva arra, hogy az isteneknek, mint *Marti*, *Victoriae*, *Fortunae reduci* vagy *Urbi Romae*, vagy pedig *Dis et Genio provinciae Pannoniae*, állítsanak oltárokat.

* * *

Amint egy aquincumi feliratból tudjuk, a *legio II. adiutrix*nek volt külön territóriumja és azon egy balneum (kisebb fürdő) állott, melyet Alexander Severus császár építtetett. Ezen felirat lelhelye közelebről nem ismeretes ugyan, a *legio* territoriumának azonban természetesen a *legio* táborához közvetlenül kellett csatlakoznia. Tudjuk is, hogy a tábor környékén mindjárt az első időkben mindenféle emberek telepedtek le, kik a katonaságot mindenhová követték. Így keletkeztek a canabáknak nevezett telepek, melyeket mindenütt a táborok mellett találunk. Aquincumban ennek lakosai magukat így nevezik: *Veterani et cives Romani consistentes ad legionem II. adiutricem*. A letelepülők tehát elsősorban a veteránusok sorából kerültek ki, akik szívesen maradtak továbbszolgáló bajtársaik közelében.

Később, midőn ez a letelepülés mindinkább nagyobb lett és a fabódék helyét, melyekből eredetileg a canabae állottak, kőből emelt épületek foglalták el, melyek a telepnek városi kinézetet kölcsönöztek, ez azért végig megőrizte a katonai jellegét, mely nemcsak területileg élesen elkülönítette attól a teleptől, melynek teljesen polgári lakossága volt.

Ezért nem lehet véletlen, hogy a legfontosabb feliratok, melyek a katonaságra és építkezéseire vonatkoznak, Óbudán kerültek elő. Csak a legújabbat említem, melyet a Föld-utca 17. számú házban találtak, ez így szól:

Genio centuriae L. Aebuti Certi primipili. T. Flavius Flavianus optio eius.

Az oltárkö eszerint a század (centuria) Geniusának szült és a centuria a centurio (százados), L. Aebutius Certus, szerint van megnevezve, aki mint primipilus, a legio első cohorsának az első centuriájában parancsolt. Neki volt alárendelve az az optio (altiszt), T. Flavius Flavianus, aki az oltárt állította.

Így az Óbudán alkalmilag feltárt római épületek tégláinak bélyegei is a katonaságtól származnak. A legtöbb a legio II. adiutrixé és mindenütt előkerül. A legrégebbek emberi lábalkúak, amilyen a legio X. gemina téglabélyege is, mely újabbban a leg. II. adiutrix tégláival együtt előfordult és azt mutatja, hogy a legio X. geminának legalább részben még akkor is Aquincumban kellett maradni, mikor a legio II. adiutrix Trajanus alatt hozzánk került.

Katonai épületek tehát, vagy olyanok, melyeknek építésénél a katonaság résztvett, nemcsak a táborban, hanem azonkívül az ú. n. katonavárosban is lehettek. Aquincumban azonban annál nehezebb ezeket egymástól megkülönböztetni, mert nem ismerjük azt a határt, mely a tábort a katonavárostól elválasztotta. Ilyen a Flórián-téri hypocaustum, amelyet még a XVIII. század végén Schönvisner tárt fel és publikált. Mint újabbban kitént, egy része volt annak a fürdőnek, mely alighanem a legnagyobb és legtekintélyesebb volt Aquincumban. Valószínűleg ugyanaz a fürdő, mely egy aquincumi feliratban mint *thermae maiores legionis II adiutricis* említve van. Ez a felirat ugyanis nem messze a gyógyszertár helyén 1849-ben került napfényre és nyilván a Flórián-téri fürdőből származott, mely sokkal messzebbre terjedhetett, mint gondoljuk.

Valamivel odébb északra, a Miklós-utca 1. számú háza előtt, két feliratot találtunk együtt, amelyek amellet szólnak, hogy ott meg minden bizonnyal a legio II. adiutrix kórháza, a *valetudinarium* állott. Az egyik felirat egy oltárkövön áll és így hangzik:

*Aesculapio Timartius, castrensis medicus legionis II adiutricis.
Sub Quinto Fuficio Cornuto consule designato.*

Itt még csak a *medicus castrensis*, a tábori orvos van említve, aki Aesculapiusnak az oltárt állította, még pedig akkor, mikor Q. Fuficius Cornutus consul designatus volt. Erről a Fuficius Cornutusról pedig tudjuk, hogy a consulságot a Kr. u. 144 és 146 között viselte, előbb azonban Pannonia inferior praetori rangú helytartója volt és így valószínű, hogy már akkor consul designatus lehetett.

A másik felirat, melyet szintén most mutatok be először, annyival fontosabb, hogy magán a kórházépületen állhatott befalazva. Az elején itt is *Aesculapio et Hygiae Augustis sacrum* olvasható, aki pedig a feliratot dedikálta, *optio valetudinarii* volt, vagyis egy altiszt, aki azonban a kórházban rangban még az orvosokat is megelőzte és mint a kórház felügyelője gondoskodott tehát a feliratos tábla felállításáról. Neve T. Venusius Aper,

de nem így egyszerűen, mint a későbbi feliratokban látjuk, hanem amint korábban, legkésőbbben a II. század első felében még szokás volt, meg van említve az apa neve: *T(it)i filius*, utána pedig a tribus, *Menenia*, ahová az a helység, Praeneste tartozott, ahol Aper illetékes volt.

Ha a kórház a táborban állott, amire egy régebbi felirat mutat, ennek a két újabb feliratnak lelhelye újabb adat volna arra nézve, hogy az aquincumi tábor Óbudán nyugatra a Miklós-utcáig terjedt és ez esetben a délre eső Flórián-téri hypocaustumot is magába zárta. Sőt még délebbre is mehetünk és a dombszerű emelkedést, melyen a református templom áll és ahol középkori falmaradványok mellett római téglák akadtak, a tábor délnyugati sarkának tekinthetjük. Ha pedig észak felé a tábor talán a Majláth-utcáig terjedt, hol több, hatalmas kőtömb került elő, a nyugati oldal hossza körülbelül 750 métert tenne ki, amennyi a legnagyobb táborok hossza és amennyi az például Xantenben volt.

Könnyebben lehet a katonaváros külső határait megállapítani. Mindenesetre már a táboron kívül, meglehetősen távolságra, a déli irányban találjuk a katonai városrész amphitheatrumát. Óbuda és Újlak határán fekszik a Királyhegynek nevezett házcsoport, mely egy középkori királyi vár romjain épült fel. Itt azonban egy még régebbi épületnek kellett állani. A mai házcsoport ugyanis köralakú formát mutat, melyet csak úgy magyarázhatunk meg, hogy ennek a régebbi épületnek a falait használták fel, amelyben már régebben Rómerék egy római amphitheatrumot gyanítottak.

De csak legújabbban, egy pár év előtt, midőn két egymás mellett álló házat lebontottak, húzhattunk a helyükön kutatóárkokat és ekkor a középkori maradványok alatt körülbelül 5 méter mélységben csakugyan kőből épített római falak kerültek napvilágra, melyek egy köralakú építményhez tartoztak. A külső vastag fal görbén ment és kiegészítve az amphitheatrum kerületét mutatja, mely megfelel a mai házcsoport alakjának. A hossz tengelye körülbelül 120 méter, keresztben 90 méter lehetett.

Ez a déli amphitheatrum Aquincumban ma már annál kevésbé lephet meg, mert hiszen azóta Carnuntumban is felástak egy második amphitheatrumot. Hasonlóképen két amphitheatrum állott *Castra Vetera*ban a Rajna mentén, amelyek közül a déli a táborhoz, az északi a polgári városhoz tartozott, úgy amint ez Carnuntumban is volt.

A királyhegyi amphitheatrumunknál, legalább az ásatások folyamán olyan téglabélyeg nem került ugyan elő, mely a katonaságtól származnék de egy sokkal jelentősebb emléket találtak a Viador-utcában, amely a Királyhegy északi oldalát övezi. Egy négyszögű, feliratos kőtábláról van szó, amely már feltűnő nagyságánál fogva is csak egy kimagasló épület külsején lehetett befalazva. A felirata a következő:

*Imperatoris Caesari Tito Aelio Hadriano Antonino Augusto Pio,
patri patriae, consuli quartum. Legio II adiutrix pia fidelis.*

A feliratot tehát Antoninus Pius császárnak, amikor az Kr. u. 145-től kezdve negyedszer viselte a consuli tisztséget, a nálunk állomásozó II. segédlegió dedikálta és egy ú. n. tabula ansata keretbe vésette, melyet mind

a két oldalon lebegő Victoriák tartanak, alattuk pedig egy-egy szárnyas Pegasus lépdél, amely éppen a legio II. adiutrix jelvénye volt.

Azt hiszem, hogy amint nemcsak a kőtábla lelőhelyéből, hanem még inkább a felirat szövegéből kitűnik, az az épület, melyen állott, csak az amphitheatrum lehetett és az is valószínű, hogy az emléktáblát akkor helyezték el, mikor az amphitheatrumot Antoninus Pius alatt a legio II. adiutrix építette, hogy a helyőrség szórakoztatására szolgáljon. Igaz, hogy ez az amphitheatrum a katonaváros szélén állott, de éppen úgy a város másik északi szélén találjuk a második amphitheatrumot és amint az amphitheatrumot más városokban, elsősorban magában Rómában is látjuk, melynek példáját mindenütt követték. Rómában ez persze nem a Colosseum, hanem az amphitheatrum castrense az Aurelianus-féle falnál.

Még inkább, mint az amphitheatrum, mutatják a sírok, hol végződött a város. Legalább a régebbi, jobb időkben nem volt szabad a városban temetkezni és ezért főképp a városból kivezető utak mellett voltak a sírok. Ilyen út volt Aquincumban az, amely ma is Óbudának főutcája, a Lajos-utca és megfelel annak a római útnak, mely a tábor déli kapujából kiindulva a Duna mentén ment. Már pedig onnantól kezdve, ahol az amphitheatrumnál elhagyta a várost, a mai Zsigmond-utcában és még tovább a budai Fő-utcában már csak sírok fordultak elő. A temetkezést természetesen mindjárt az elején kezdték és ezért nem lehet véletlen, hogy a legrégebb sírkő, mely egy lovas segédcsoport katonájáé volt, közelebb került napfényre, mint a legio katonáinak sírkövei. Ebből is látni, hogy Aquincumban, mielőtt a legio itt elhelyezkedett, segédcsoportok tartózkodtak, melyek már a Kr. u. I. században, valószínűleg I. Cláudius idejében tábort ütöttek. A legio legrégebb sírkövei már Trajanus idejéből valók, mikor a legio felváltotta a segédcsoportokat és a földtábor helyett kőből építette a tábort. Hasonló régi sírkövek a legio katonáitól kerültek elő Óbuda nyugati és északi részein és mindenütt a határt jelzik, ameddig a katonaváros terjedt. Későbbi időből, a III. századból származó sírok, leginkább sarkophágok, már távolabb a Bécsi-úton találhatóak.

*
*
*

Amint látjuk, a katonaváros kiterjedése és fejlődése inkább déli, mint északi irányban történt, pedig északra a hegyek a vörösvári völgy felé még jobban nyugat felé húzódnak és a síkság kiszélesedik. Itt a római út, mely a tábor északi kapujából kiindult, közel a Dunához ment és Ulcisia Castrába, Szentendrére vezetett. Egy másik római út a mai Külső Szentendrei-út helyén vonulhatott, oldalán ma is állanak még annak a vízvezetéknek pillérei, melyen a Római-fürdő forrásvizét vezették be a katonavárosba. De a római épületmaradványok csak sokkal följebb, északra mutatkoznak *ismét*, úgy hogy egészen különálló várost alkotnak, mely nem lehet más, mint Aquincum polgárvárosa. Maguk a romok, melyek az aquincumi állomás átellenében, a Papföldön napvilágot láttak, elárulják, hogy az épületek szerényebbek voltak, mint aminők Óbudán, a táborban és a táborral szomszédos katonavárosban lehettek. A legtekintélyesebb volt a nagy közfürdőépület, de ezt sem használhatta a katonaság. Mind a két oltárkövön, melyeket Hampel József itt talált, Aquincum tanács-

tagjai és főtisztviselői szerepelnek és az egyik oltárkö még Kr. u. 193-ból való, mikor Aquincum *municipium*, míg a másik oltárkövön már *colonia*.

Hasonlóképen csak polgári hatóságokkal találkozunk a többi épületekben is. Az első mithraeumban, melyet 1888-ban ástam ki, mind a négy oltárkövet a colonia egyik tanácstagja és aedilise, M. Antonius Victorinus, *decurio coloniae Aquincensis*, *aedilis* állította. A második mithraeumból, mely a Krempel-malom előtt állott, 5 feliratos oltár ismeretes és a dedikálók felszabadított rabszolgák (liberti), úgy hogy ez a mithraeum minden bizonnyal kizárólag az övék volt. Volt gazdájuk, C. Julius Victorinus, itt is a colonia Aquincensis tanácstagja és mint az oltárkövön olvasható két consul nevei meghatározzák, a felirat 198-ból származik, amikor tehát Aquincum már colonia volt. Legújabban pedig az ásatásoktól délre napfényre került a centonarii (tűzoltók) gyülekezőhelye az orgonával, melynek bronzábrája így szól: *C. Julius Viatorinus decurio coloniae Aquinci, aedilicius, praefectus collegii centonariorum hydram* (a víziorgonát) *collegio supra scripto de suo dono dedit. Modesto et Probo consulibus*, azaz Kr. u. 228-ban. Itt a polgárvárosra nemcsak Viatorinus községi tisztségei mutatnak, hanem éppen így a collegium centonariorum, mely ott, hol katonaság volt kéznél, bizonyára felesleges lett volna.

Míg a beépített téglákon sehol sem találjuk a katonaság nyomát, annál érdekesebb Atilia Firma bélyege, mely a második nagy fürdő tégláin fordult elő. Éppen így nem bizonyítanak a katonaság mellett az ásatásoktól keletre, a gázgyár területén végzett kutatások: a kerek templom valószínűleg a benszülöttek valamelyik istenségéé volt, míg a harmadik mithraeumban az egyik oltárkövön megint csak *decurio municipii Aquincensis, II vir iure dicundo* (vagyis az egyik polgármester, mert kettő volt, mint Rómában a két consul), aztán *praefectus collegii fabrum* (tehát az ács-céh elnöke) olvasható. Aquincum most már, mint látjuk, ezen vidéken másodszer úgy szerepel, mint *municipium*, amivé elsősorban a benszülöttek községei lettek, amikor a római kultúrát elsajátították. De a nagy fazekastelephez sem lehetett semmi köze a katonaságnak. Amint legutóbb megjelent munkámból (A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. Budapest Régiségei XI. 1932) látni lehet, voltak ott ugyan olyan nagy kemencék is, melyekben másutt a katonaság égette tégláit, de a fazekasok, kiket név szerint ismerünk, polgáremberek, kik a legkülönbözőbb agyagárut főleg exportra készítették.

És ott van az amphitheatrum, melyet már az országút másik, nyugati oldalán még Torma Károly 1879 és 1881 között feltárt. Az értékesebb feliratokat Nemesis szentélyében találták, amely azonban az amphitheatrummal össze volt építve. A nagy oltárkövet M. Ulpius Zosimus Kr. u. 162-ben állította, amikor tehát az amphitheatrumnak már állania kellett. Egy négyszögű táblán többen vannak említve és ketten különböző városi tisztségeket viseltek. Ebből is nyilvánvaló, hogy ezen amphitheatrum éppen úgy, mint az Óbudától északra napfényre került többi épületek, a polgárvároshoz tartoztak.

De bármennyire világos ma, hogy a tábor és katonaváros Óbudán volt, a polgárváros pedig tőlük északra külön városrészt alkotott, egy időben úgy látszott, mintha ennek éppen az ellenkezője volna igaz. Amidőn

Torma Károly az amphitheatrumtól délre tovább folytatta kutatásait, egy kerek saroktoronyra bukkant és tisztán látszott a hosszú töltés, melynek másik végén 380 méter távolságra egy lekerekített sarok tűnt elő. Ezért aztán sokáig azt hittük, hogy az aquincumi tábor a szentendrei országút nyugati oldalán terült el, szemben a későbbi papföldi ásatásokkal, melyek így a canabae maradványai volnának. De amint idővel nyilvánvalóvá lett, hogy a tábornak Óbudán kellett állani, mindjobban problematikussá vált a Torma-féle tábor. Hogy Aquincumnak két tábora lett volna, melyek két különböző helyen egy időben léteztek, arra másutt nincs példa. És amikor évekkkel később a kerek saroktoronyt újra felásattam, sőt a környékét is átkutattam, csakugyan nem mutatkozott sehol semmi jel, melyből azt lehetett volna következtetni, hogy ott állandóan katonaság tartózkodhatott volna. Legkevésbé volt pedig érthető, hogy a canabae miképp állhattak a tábor előtt, a tábor és Duna között, kitéve az ellenség támadásainak. Hiszen ezeknek mindenütt a tábor háta mögött volt helyük, úgy amint Óbudán is a tábor mögött voltak. Ezek után természetesen szó sem lehetett arról, hogy északon egy második tábor állhatott volna. De mi lehetett akkor, ha nem volt tábor?

Már a balatonmelléki fenéki táborról, melyet Rómer nyomán annak tartottak, kimutattam, hogy kiugró saroktoronyokkal és bástyákkal megerősített falai tulajdonképpen egy lakótelepet vettek körül, amelynek épületeit legnagyobbbrészt ki is ásták. Egészen így volt még nagyon sok város a későbbi, IV. században megerősítve. Egy másik ilyen hely volt nálunk Ságvár.

A városfal, mely Aquincumban a polgárvárost övezte, mindenestre más volt. Inkább hasonlított azokhoz a táborokhoz, melyek a Kr. u. II. században épültek és még nem mutattak kiugró bástyatoronyokat. A legközelebbi analógiát Xantenben találjuk, hol a polgárvárosnak, mely a tábortól szintén északra feküdt, mind a négy oldalán hosszú falai voltak, melyek az egyik sarokban kerek tornyot zártak körül, a másik sarok pedig le van kerekítve, egészen úgy, mint nálunk. Ez a xanteni példa annál tanulságosabb, mert tudjuk, hogy Trajanus korából való (neve colonia Traiana) és így majdnem bizonyos, hogy Aquincumban is a polgárváros megerősítése ezen időtájtban történt, alighanem akkor, mikor a következő császár, Hadrianus, Aquincumot municipiummá tette meg.

Hogy a polgárváros a tábortól függetlenül fejlődhetett ki, már a nagy távolság mutatja, mely a tábortól elválasztotta. A rómaiak táboraikat rendszeren olyan helyeken építették, hol a benszülöttek már előbb laktak, de sohasem közvetlen szomszédságukban, hanem mindig elkülönítve a lakóhelyeiktől. Vajjon Aquincumban is a polgárváros nem felelt-e meg a benszülöttek telepének és nem éppen annak volt-e olyan kelta vagy illyr neve, melyből a római hangzású Aquincum lett? A benszülöttek római korú emlékei elég gyakoriak Aquincumban, de inkább a Gellérthegyén és másutt tűntek elő, mint azokból a sírokból, melyek a polgárváros közelében kerültek napfényre. Azért még mindig lehetséges, hogy ott, hol a polgárvárost találtuk, volt egy régebbi telep, mely a római korban alakult át római várossá, azokhoz a településekhez hasonlóan, melyek a Rajna vidékén mint útmenti helyek (Strassenorte) ismeretesek a német archae-

ológiában. Csak nem szabad ezeket a canabákkal összetéveszteni, amelyekből a tábor mellett a katonavárosok keletkeztek. Azt sem szabad feltételezni, mintha a canabák lettek volna azok, melyek municipiumok lettek, azzá csak olyan telep lehetett, amely mint tisztán polgári helység, már a rómaiak előtt létezett. Elég Cölnre hivatkozni, hol I. Claudius császár Kr. u. 51-ben az ubiusok városát ruházta fel a római városjoggal. Nálunk is tehát bizonyára a polgárvárosban kell azt a helyet látni, mely a katonavárostól függetlenül, Hadrianustól 114 és 138 között a municipiumi rangot kapta. Mint láttuk, a polgárvárosban két olyan oltárt is találtunk, melyeken Aquincum még mint municipium szerepel. Amikor később Sept. Severus alatt Aquincum colonia lett, ez a kitüntetés már a katonavárosnak is szólhatott, úgy hogy attól kezdve a katonaváros a polgárvárossal legalább jogilag egy várost alkotott.

Dr. Kuzsinszky Bálint.

A Ferenc József-tér.

Kazinczy Ferenc tizennégy esztendő óta nem látta Pestet, amikor 1828-ban széphalmi kúriájából Pestre jött. Megérkezése után leghőbb vágya volt Pestet megnézni és ezért kocsira ült, amellyel bejárta a Belvárost és az épülő Újvárost, hogy gyönyörködjék az általa annyira szeretett város szépségeiben. A kocsizás alkalmával szerzett tapasztalatait naplójegyzeteiben örököltette meg, amelyek reánk maradt töredékében egy érdekes megjegyzést találunk a mai Dorottya-utcával kapcsolatosan: »A Börsével áltellenben egy új négyszeg.« (Pestre. Töredék Kazinczy Ferenc útleírásából 10. lap.) Ez az »új négyszeg« az akkori Kirakodó-tér volt, a mai Ferenc József-tér. Ennek a Kirakodó-térnek, illetve Ferenc József-térnek a keletkezését szándékozom megörökíteni, hogy lássuk, miképen lett ebből a pusztá és sivár területből a hajdani Pest, majd később fővárosunk legszebb része.

A Ferenc József-tér helye egykor mocsaras és szemetes terület volt, mert a Duna tavasszal és ősszel elöntötte s lerakta a magával hozott szemetet, úgy hogy semmire sem lehetett felhasználni a Dunapartnak ezt a részét. A természet azonban maga gondoskodott arról, hogy ez a hely mégis jelentőséghez jusson éppen a Duna folyása következtében. Ismeretes tény ugyanis, hogy a fejlődő Pestnek mindig több és több épületanyagra lett szüksége, nevezetesen faanyagra, amit csak az ország felső vidéke tudott termelni. A legelőnyösebb és legolcsóbb szállítási eszköze ezeknek az anyagoknak a vizen való »úsztatás« volt. A Pest alá leusztatott fákkal igen célszerűen lehetett megállapodni a mai Ferenc József-tér környékén, mert a víz sodra e helyet kiválóan alkalmassá tette a kikötésre. A hajózás fellendülésével, majd a kereskedelmi élet megindulásával mindjobban nőtt ennek a partrésznek a jelentősége, lassankint rendes hajókikötő keletkezett itt s a Dunán hozott kereskedelmi árucikkek állandó kirakodó helyévé lett. Először a pestvárosi tanács, 1808-tól kezdve pedig a Szépítő Bizottmány tervszerű munkával iparkodtak ezt a területet oly állapotban tartani, hogy az árulerakás céljaira alkalmassá tegyék, amennyire lehetett szabályozták és kiköveztették. A Ferenc József-tér első nevét is a hajón szállított és kirakott áruktól kapta, mert Kirakodó-térnek — Ausladungs Platz — nevezték, amit 1866-ig megtartott, amikor is addigi nevét a pestvárosi tanács Ferenc József-térre változtatta.

A Kirakodó-tér legrégebb épületei a Söhivatal és sóraktár voltak, amelyek egy 1820-ban készült pestvárosi térkép szerint a mai Lloyd és

Pesti Magyar Kereskedelmi Bank telekhatárvonalai között húzódó területen állottak. A Sóhivatalt és raktárt 1820-ban városrendezési okokból lerombolták és a bontási anyagot még 1820-ban nyilvános árverésen eladták. Az említett épületeken kívül falerakodó- és megmunkálótelepeket találunk még itt, amelyek közül a Feszl János-féle ácsstelep tartozott a Kirakodó-tér területéhez. Feszl fatelepe a mai Főkapitányság telkén volt és a pestvárosi telekkönyvek tanúsága szerint Feszl János 1791-ben vette meg a várostól körülbelül 1000 négyszöglet kitevő ingatlanát, mely 1833-ig szolgált a nevezett célra, amíg az Ullmann család tulajdonába nem jutott. Ugyanilyen fatelepek állottak még a szomszédos Vieser- és Karczag-féle telkeken is, amelyek szintén az 1808—1825 között eszközölt telekeladásokkal és az 1837-ig húzódó házépítkezésekkel kapcsolatosan szűntek meg.

A Kirakodó-tér forgalma a pesti országos vásárok ideje alatt érte el a legmagasabb pontját. Az eladásra érkezett áruk tömege halomban hevert a téren, a különféle nemzetiségű kereskedők pedig olyan csoportosulásokat képeztek, hogy az 1833-ban megjelent »Der Fremde in Pesth« című Wegweiser a bábeli zürzavarhoz hasonlította ezt a dunaparti életet (... das rege Leben und Treiben der Menschheit auf denselben, bringt jeden auf den Gedanken »So muss es bey der Erbauung des Babels zugegangen seyn.«) Egy későbbi, 1844-ben kiadott Wegweiser (Feldmann: Pest und Ofen) már teljesen kiépítve tárja elénk a Kirakodó-teret és úgy Pest, mint Buda legszebb pontjának tünteti fel. A Wegweiser írójának igaza volt, mert ebben az időben már teljes pompájában díszlett a rendezett és szabályos Kirakodó-tér újonnan épült palotáival s gyönyörködtető látvány lehetett azok számára, akik örömmel szemlélték a város fejlődését, a hajóval Pestre érkező idegenek pedig elragadtatással nézhették a tér szépségeit.

A Kirakodó-tér teljes kialakulása az 1808—1837 közötti időre esik, mert 1808-ban történt az első szabályozott telekeladás, az utolsó építkezés pedig — a Magyar Tudományos Akadémiát kivéve — 1837-ben ment végbe. Vegyük tehát sorba az egykori Kirakodó-téren, a mai Ferenc József-téren részben még meglévő, részben pedig lerombolt épületeket. Idézzük fel a mult emlékeként a Lloyd-palotát, a Diana-fürdőt, a Kóburg hercegi, a Nákó-, Ullmann- és Vieser-féle palotákat, továbbá a magyar tudomány csarnokát az Akadémiát, végül pedig a Kirakodó-térhez fűződő 1867. évi koronázási eseményeket.

1. A LLOYD-PALOTA.

A Dunaparton álló Lloyd-palotát, mint a kereskedelmi élet központját a pesti polgári kereskedők testülete építtette. Ez a testület 1699. augusztus 12-én I. Lipót királytól nyerte szabadalomlevelét, amelyet a pestvárosi tanács 1700. január 12-én kihirdetett. 1777-ben Mária Terézia királynő a Lipót király-féle szabadalmat megújította és a kereskedők kiváltságait megerősítette.

A kereskedők testülete Pest kereskedelmének kibontakozásával kapcsolatosan fejlődött olyan életerős szervvé, mely a város gazdasági életének irányítójává lehetett. Több mint egy évszázad mult el a testület megalakulásától addig, amíg egy alkalmas székháznak a megalapítása valóra válhatott. Erre a székházra pedig szükségük volt, mert kellett

egy központi fekvésű helynek lenni, ahol a termelők és kereskedők találkozhattak, a piac áralakulásáról s külföldi hírekről értesülést szerezhettek, majd pedig adás-vételi ügyleteiket lebonyolíthatták.

Az első jelentős lépés 1820-ban történt, amikor Stankovits Konstantin a testület előjárója az augusztus 22-én tartott árverésen a Szépitő Bizottmánytól megvette a mai Eötvös-tér, Dorottya-utca és Ferenc József-tér által határolt területet a polgári kereskedelmi testület székháza céljaira. A vásárolt telek két házhelyből állott, az egyik 319 négyszögölet, a másik pedig 296 négyszögölet, vagyis a két telek összesen 615 négyszögölet tett ki. A Stankovits Konstantin által szerzett házhelyeket 1830. február 25-én írták át telekkönyvileg a polgári kereskedelmi testület nevére 55.876 bécsi értékű forint vételár feltüntetésével mellett olyan kikötéssel, hogy az 1820. évtől számított 50 év után újabb értékelés alá kerül az ingatlan a további illetékek lerovása céljából.

A telek megvétele után a kereskedelmi testület az építkezés előkészületeihez fogott. E célból 1826. október 26-án ülést tartottak, amelyen saját kebelükből egy külön részvénytársaságot alakítottak azon feladattal, hogy ennek a részvénytársaságnak egyedüli hivatása az építkezés megvalósítása legyen. A részvénytársaság tagjai a maguk számára szabályzatot állítottak össze, megállapították a részvények névértékét, a részvénykibocsátási módozatokat, majd 13 tagból álló választmányt küldtek ki az építkezés előmunkálatainak intézésére. Első ténykedése volt a választmánynak, hogy Hild József építésszel megcsináltatta az épület terveit és a költségvetést.

A részvények jegyzése időközben öröndetesen haladt, úgy hogy az 1827 év elején már tekintélyes összeg állott rendelkezésre, melynek alapján az építkezés megkezdésére komolyan lehetett gondolni. 1827. februárjában ezert Kappel Frigyes, Valero Antal és Holbauer János a polgári kereskedelmi testület képviselőiben Hild József építésszel együtt felutaztak Bécsbe a nádorhoz, akinek bemutatatták az építendő ház terveit és költségvetését. József nádor elfogadhatónak találta a terveket és örömeinek adott kifejezést, hogy a testület székháza most már rövidesen megépül. A küldöttség Bécsből való hazatérése után megkötötte Hild Józseffel az építési szerződést és arra utasította, hogy haladék nélkül tegye meg a szükséges lépéseket a hatóságoknál. (Pólya Jakab: Pesti kereskedelmi testület és a Budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története.)

Hild József a kapott utasítás szerint beadványt nyújtott át a Szépitő Bizottmánynál, melyben a kereskedelmi testület kétemeletes házának építési terveit jóváhagyni kérelmezte. Érdekes része a beadványnak az, ahol Hild József a Ferenc József-térre néző ma is látható oszlopos árkád engedélyezésére kitért. A Bécsben történt előzetes bemutatáskor ugyanis a nádor nem emelt kifogást az árkád elkészítése ellen, azonban kikötötte, hogy a közlekedés szempontjából akadályt nem képezhet és a kivitelnek olyannak kell lennie, mely az épület és a város díszére szolgál (Da in den Planen ein grosser Vorsprung gegen den Ausladungs-Platz zu ersehen ist, so nehme ich mir die Freyheit diesfalls zu bemerken, dass Seine Kayserliche Hoheit der Erzherzog Palatin, bei Unterbreitung und gnädigster Genehmigung dieser Pläne zu äussern geruhen: dass dieser Vorsprung

auf dem freyen Platz kein Hinderniss seyn könne, indem er zur Schönheit des Gebäudes nothwendig, zugleich eine Zierde für die Stadt selbst werde. Pesti levéltár : Verschönerungs Archiv 3980.). Hild József ennek hangsúlyozását azért tartotta fontosnak, nehogy a Szépítő Bizottmány a pestvárosi tanáccsal egyetértőleg az árkád megépítését bármiféle szempontból is mellőzendőnek mondja ki. Erre megvolt az ok is, mert a bemutatott tervek tüzetes átnézésénél azonnal észrevehető, hogy az árkád nem a kereskedelmi testület telkén áll, hanem közterületen. Ezért sietett Hild József a nádor előzetes hozzájárulását megszerezni, mert így remélhette csak, hogy a Szépítő Bizottmány nem helyezkedik ellentétes álláspontra a nádor akaratával szemben. Idők folyamán ennek az árkádnak a területe sok vitára adott alkalmat a székesfőváros és a testület között. Bírói eljárás lefolytatása is szükségessé vált a terület tulajdonjogi helyzetének tisztázására, mely még ma sincs befejezve.

A Szépítő Bizottmány a Hild József által bemutatott terveket 1827. március 11-én kelt ülésében 199. szám alatt jóváhagyási záradékkal látta elmiután ezeket előbb már József nádor február 13-án Bécsben a polgári kereskedelmi testület küldöttségének adott írásbeli nyilatkozata alapján úgy is elfogadta. (Verschönerungs Archiv. 3980.)

Az építkezéshez még 1827. márciusában hozzákezdtek. Az alapkövetétel ünnepélye azonban csak 1828. június 4-én volt, mert József nádor másirányú elfoglaltsága miatt előbb nem lehetett megtartani. (Den Grundstein geruheten Seine k. k. Hoheit der Erzherzog Reichspalatin im Jahre 1828, den 4. Juni niederzulegen. Patisz : Beschreibung der königlichen Freistadt Pest. 18. 1.) Az alapkövetétel fényes ünnepek között történt meg, amelyen jelen volt a nádoron kívül Ferdinánd főherceg, a tábornoki kar, a vármegye és a város küldöttsége.

A kereskedelmi testület székháza 1830-ban lett teljesen készen. A pompás empirstílusban épült kétemeletes palota összes építési költsége 129.439 pengő forint 26 krajcárt tett ki; főhomlokzatával, hat dór-oszlopon nyugvó erkélyével a Kirakodó-térre (ma Ferenc József-tér), nyugoti homlokzatával a Dunára, keleti homlokzatával pedig a Dorottya-utcára nézett. Az erkély az elsőemeleti nagy teremmel volt összeköttetésben. Ebben a teremben hangversenyeket tartottak és itt rendezte meg évenként a Nemzeti Kaszinó hagyományos és előkelő báljait. Az erkélyről a legszebb kilátás tárult a néző szeméi elé, melynek lebilincselő voltát Feldmann 1844-ben megjelent Wegweiserjében így örökítette meg: »Die Aussicht vom Balkone gehört zu den schönsten Punkten Pesth's, man übersieht die schiffbedeckte Donau bis über die Margaretheinsel, das gegenüberstehende Ofen der ganzen Ausdehnung nach mit dem Bergesrückten als Hintergrund (30. lap.)«

Az épület földszintjén a Dorottya-utcai oldalon kávéház- és vendéglőhelyiségek voltak, a Kirakodó-tér felőli részen a kereskedelmi csarnok (Börse), a dunaparti oldalon pedig a Magyar Bank irodái állottak. Az első emeleten a Nemzeti Kaszinó, a nagyterem és 22 lakoszoba volt; a második emeletet pedig a kereskedelmi kaszinó foglalta el.

Külön kell foglalkozni a kereskedelmi csarnokkal, mely 1831 március 1-én kezdte meg hivatalosan működését. Ebből a csarnokból irányították

nemcsak Pest, hanem az egész ország gazdasági életét. Itt nemcsak a magyar gyáros, iparos és kereskedő találkozott, hanem külföldiek is szívesen keresték fel az Európaszerte híressé lett pesti kereskedelmi csarnokot.

A kereskedelmi csarnok naponként délelőtt 12—1-ig, később 11—1-ig volt nyitva, vásár- és ünnepnapok kivételével. Az üzleti élet lebonyolítása és irányítása hattagú bizottság kezében volt, melynek tagjai naponként felváltva személyesen vezették a kereskedelmi csarnokot. Nemcsak a kereskedők, hanem a tisztességes polgárok is beléphettek a kereskedelmi csarnokba, természetesen kivétel nélkül mindenkinek belépőjegyet kellett váltania. A külföldiek nem fizettek a belépőjegyért, csak nevüket, származási helyüket és foglalkozásukat kellett az úgynevezett »Fremden Buch«-ba bejegyeztetni. Az egészséges kereskedői üzletmenet nemzetgazdasági szempontból a hattagú bizottságba megválasztott egyének gazdaságpolitikai felkészültségétől függött, mert az irányító hatalom ezeknek a kezében összpontosult. Az 1831-ben megválasztott bizottság tagjai a következők voltak: Szartory J. György, Liedemann J. Sámuel, Kappel Frigyes, Malvieux József, M. A. Cahen és Lövy Hermann.

Meg kell még emlékezni a Pesti Lloyd társulatról is, amely után a városi polgárság a Kereskedelmi Testület által létrehozott székházat elnevezte. A Pesti Lloyd társulat megalakulása 1851-ben történt. Kern Jakab pestvárosi kereskedő gondolata volt a társulat életrehívása, aki maga köré gyűjtötte azokat a kereskedőket és iparosokat, kik hazánk gazdasági életének fellendítését szívükön viselték. A hívószóra rövid idő leforgása alatt 620 kereskedő, iparos és polgár csatlakozott a társulat megszervezéséhez. Az alapszabálytervezetet hamarosan elkészítették és láttaozás céljából a helytartótanács útján bemutatták az osztrák belügyminiszteriumnak. A jóváhagyás azonban sokáig késett, aminek okát abban találhatjuk, hogy a társulat célkitűzésében nemcsak az országos és pestvárosi kereskedelem nagyarányú fejlesztése, hanem a társas együttélés ápolása által az erkölcsi és kulturális színvonal emelése is szerepelt s mint ismeretes előttünk, a szabadságharc elfojtása után az osztrák katonai hatóságok nem jó szemmel nézték a magyarok összejövetelét. A kormányhatósági megerősítés után hosszú évtizedeken át ebben a palotában fejtette ki áldásos tevékenységét a Lloyd társulat a kereskedelmi élet terén. A Pesti Lloyd társulat érdeme volt az is, hogy az »áru- és értéktözsde« 1863-ban megalakulhatott.

A Ferenc József-téren álló gyönyörű empir palota tehát nemcsak mint építészeti remekmű, hanem mint a magyar kereskedelmi és ipari élet fellendülésének szimboluma is, méltán megérdemli az utókor megbecsülését.

A Lloyd-palota előtt létesített kis parkban Deák Ferencnek, a haza bölcsének monumentális ülő szobra van elhelyezve, amelyet Huszár Adolf készített és ünnepélyes leleplezése 1887. szeptemberében történt meg.

2. A DIANA-FÜRDŐ.

A Gróf Tisza István-utca és Ferenc József-tér sarkán áll a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank hatalmas palotája, amely díszes külsejével méltán köti le figyelmünket. Ha jobban megnézzük az épületnek a Duna felé eső

homlokzatát, egy fehérmárvány keretbe helyezett feketemárvány emléktábla tűnik szemünk elé a következő feliratokkal: »E ház első emeletének saroklakásában lakott korának legnagyobb magyarja, Széchenyi István az 1827—1832. években«, alatta pedig: »Kegyeletes megemlékezéssel az e helyen állott Diana-fürdő épületéből«. Valóban itt állott a régi Pest leghíresebb és legszebb fürdője, a Diana-fürdő, amelyben a lebontott fürdőépületből egyedül megmaradt márványtábla tanúsága szerint öt esztendő-t töltött Gróf Széchenyi István, nemzeti életünk újjáteremtője. A mai Gróf Tisza István-utca is sokáig emlékeztetett a Diana-fürdőre, mert a fürdő keletkezésétől, 1823-tól kezdve egy évszázadon át Fürdő-utcának hívták, csupán 1925-ben változtatta át a Közmunka Tanács Gróf Tisza István-utcára.

A Diana-fürdő helyén hajdan a cs. kir. Sóhivatal (Salzamt) állott, melynek lebontása után a pestvárosi Szépítő Bizottmány ezt a területet a mai Lipótváros megalapításával kapcsolatosan házhelyekre osztotta fel. A telkek értékesítése nyilvános árveréseken történt, amelyek évek hosszú során át tartottak.

Az 1821. március 12-én tartott árverésen vásárolták meg Pfeffer Ignác és neje szül. Seeder Terézia a későbbi Diana-fürdő telkét a Szépítő Bizottmánytól, illetve Pest városától. A házhely nagysága $355 \frac{5}{6}$ négyszöglet tett ki, vételára pedig négyszögölenként 90 bécsi értékű forint, vagyis összesen 32.025 bécsi értékű forint volt. A telekátírási jegyzőkönyvek tanúsága szerint azonban csak 1824. július 15-én írták át az ingatlant Pfeffer Ignác és felesége nevére a most ismert adatok bejegyzése mellett.

1826. március 6-án Pfeffer Ignác megnagyobbította ingatlanának területét; ugyanis Spiegel József, a szomszédos telek tulajdonosa kérelemmel fordult a Szépítő Bizottmányhoz, hogy a Pfeffer-féle fürdő szomszéd-ságában levő telkét újból szabályozza oly módon, hogy az ő 292 négyszög-let kitevő telkéből $18 \frac{1}{6}$ négyszöglet Pfeffer Ignác $355 \frac{5}{6}$ négyszöglet kitevő ingatlanához csatoljon hozzá. A Szépítő Bizottmány a telekszabá-lyozáshoz hozzájárult s így a két ingatlan területe a következőképen alakult ki: Spiegel József telke $273 \frac{5}{6}$ négyszögöl, Pfeffer Ignác telke pedig 374 négyszögöl lett. Természetesen a nyilvántartott telekértékek is ennek megfelelően módosultak, vagyis:

| | | | | |
|----------------|-------------------|--------------------------|-----------------------------------|-------------------|
| Pfeffer Ignác | $355 \frac{5}{6}$ | <input type="checkbox"/> | telkének vételára à 90 frt — kr. | 32.025 frt — kr. |
| a megvett | $18 \frac{1}{6}$ | <input type="checkbox"/> | « « à 65 « 30 « | 1.189 « 55 « |
| összesen | 374 | <input type="checkbox"/> | telkének vételára..... | 33.214 frt 55 kr. |
| Spiegel József | 292 | <input type="checkbox"/> | telkének vételára à 65 frt 30 kr. | 19.126 frt — kr. |
| levonva ebből | $18 \frac{1}{6}$ | <input type="checkbox"/> | « « à 65 « 30 « | 1.189 « 55 « |
| marad összesen | $273 \frac{5}{6}$ | <input type="checkbox"/> | | 17.936 frt 55 kr. |

Pfeffer Ignác telkének nagysága a későbbi idők folyamán sem változott meg. (Pesti levéltár: Verschönerungs-Archiv 3653.)

Pfeffer Ignác az 1821-ben megvásárolt telken a következő évben házat építtetett. 1822 március 28-án folyamodott a Szépítő Bizottmányhoz s az egykori Sóhivatal helyén levő ingatlanán kétemeletes lakóház és fürdő építésére kért engedélyt. A Szépítő Bizottmány a bemutatott

terveket a pestvárosi tanáccsal egyetértőleg elfogadta és a kívánt engedélyt 1822. április 28-án megadta Pfeffer Ignácnak, aki az építkezéshez azonnal hozzákezdett. A terveket Hild József építőmester készítette, aki egyúttal az építési munkálatokat is vezette. Az elkészült ház homlokzatával a Kirakodó-térre (ma Ferenc József-tér) nézett és e részen nyertek elhelyezést a lakások is, míg a későbbi Fürdő-utcai oldalon és a ház udvarában a fürdő céljait szolgáló helyiségek voltak.

A Szépítő Bizottmányhoz benyújtott tervekből világosan megismerhetjük Pfeffer Ignác fürdőjének belső elrendezését. Ez a fürdő teljesen a mai kádfürdőkhöz volt hasonló. A bejárás a fürdőbe a Kirakodó-tér felőli főkapun át történt. A mélyen húzódó kapuzat egy oszlopsorral körülvett négyszögletes csarnokba vezetett, amely pihenő- és egyúttal szórakozóhelyül is szolgált. A csarnok olyan kényelmesen és csinosan volt berendezve, hogy még előadásokat és hangversenyeket is tartottak benne. A fürdőszobák a csarnokot alkotó oszlopsor mögött húzódó folyosóról nyílottak és számuk 18 volt. (Pesti levéltár : Verschönerungs-Archiv 3190.)

A fürdővizet a Dunaparton létesített vízemelőkészülék segítségével facsöveken keresztül szivattyúzták egy gyűjtőmedencébe, ahonnan ugyancsak facsöveken folyt a Dunavíz a kádakba. A nyári hónapok tartama alatt természetes hőfoku víz állott a közönség rendelkezésére, míg a hidegebb időszak beálltával a gyűjtőmedencében felmelegítették a Dunavizet. (Das Wasser zu den Bädern wird durch ein Druckwerk aus der Donau hingeleitet, dort erwärmt, und in zwei Röhren, kalt und gewärmt, in jedes Badezimmer geleitet. Feldmann : Wegweiser. 121. lap.)

A vízemelőkészülék volt a fürdő legfontosabb technikai berendezése, amelynek engedélyezéséért az 1822. év végén Pfeffer Ignác beadvánnyal fordult a pestvárosi tanácshoz és ebben új fürdőjének üzembehelyezéséhez nélkülözhetetlen »vízemelőkészülék«-nek a Dunaparton való felállítását kérte. Előadta a kérvényben, hogy közvetlenül a Dunaparton két kutat szándékozik felállítani azon célból, hogy a kutakba bevezetett dunavizet a nagyobbik kútra alkalmazott szívó-nyomó készülék segítségével fürdőjébe vihesse. A kutakból a víz a fürdőbe facsövek közvetítésével jutott volna, amelyeket két lábnyi mélységre tervezett a föld színe alá fektetni. Kijelentette ez alkalommal Pfeffer Ignác, hogy a csövek lefektetéséből a szomszédos ingatlantulajdonosoknak semmiféle kárak sem származnak és ha netalán ebből mégis károsodás állana elő, azt megtéríteni kötelességének tartja.

A városi tanács az engedélyt kérő folyamodványt az építési bizottmánynak véleményezés céljából kiadta. Az építési bizottmány 1822. december 4-én tette meg jelentését és a vízemelőkészülék felállítására az engedély megadását javasolta oly kikötéssel, hogy a vízhez közelebb eső kút falazása nem lehet magasabb, mint a szabályozott Dunapart alsó cölöpözése (. . . als die Pilotirung des scarpirten Ufers) és hasonló kő-fedőlappal látandó el, mint a Dunapart kövezése. Kikötötte továbbá a bizottmány, hogy ezt a kutat úgy kell elhelyezni a parton, hogy az esztendő nagyobb részében víz alatt legyen s ne képezzen akadályt a hajóközlekedés számára. A második kútra nézve pedig előírta a bizottmány, hogy a szabályozott part legmagasabb pontján akként építendő meg, hogy az elegyengetett Kirakodó-térrel

azonos magasságban legyen és ugyancsak kő-fedőlappal zárandó el. Az építési bizottmány javaslata alapján ezután a pestvárosi tanács a kívánt engedélyt 1822. december 7-én kelt 6259. számú határozatával megadta Pfeffer Ignácnak, aki 1823. tavaszán megépíttette a vízemelőkészüléket a Dunaparton, szemben a saját házával. (Pesti levéltár: Relationes a. n. 1850.)

A vízemelőkészülék működése technikai szempontból a következő volt: A Duna vize az I. számú kútba folyt bele, ahonnan a két kutat összekötő főcsövön át a közlekedőedények törvénye alapján a II. számú kutat töltötte meg olyan magasságban, mint az I. számú kút vízmagassága volt. A II. számú kút tetején alkalmazott szívó-nyomókészülék segítségével felemelték a vizet a gyűjtőmedencébe vezető facsövekbe. Természetesen a mai gépek világából nézve, ez a »vízmű« nagyon kezdetlegesnek tűnik fel, de az akkori technikai felkészültség mellett mégis nagyon elmés megoldásnak tekinthető.

A fürdő elnevezése körülbelül 1835-ig egyszerűen Dunafürdő (Donaubad) volt, mert a fürdő keletkezésére vonatkozó iratokban és ebben az időben megjelent irodalmi művekben ezt a megjelölést találjuk. Patisz Károlynak 1833-ban kiadott »Beschreibung der königlichen Freistadt Pest« című művének 65. lapján Pfeffer fürdőjéről ezt olvashatjuk: »*Das Donaubaad*, im Hause des Herrn Ignaz Pfeffer, verdient den ersten Platz, sowohl des schönen Äussern, als auch der innern Einrichtung wegen.« Ugyancsak ebben az időben megjelent »Der Fremde in Pesth« című Wegweiserben is a Donaubaad elnevezést találjuk a 22. oldalon. (*Das Donaubaad an der Donau* Nro. 23 verdient in jeder Hinsicht von aussen und innen betrachtet, mit Recht den ersten Platz.) A későbbi iratokban és nyomtatott leírásokban azonban már mindenhol »Diana-fürdő« (Dianabad) elnevezéssel találkozunk, amely elnevezés keletkezését nem lehet igazolni, csupán feltevésszerűen magyarázhatjuk meg azzal, hogy a fürdő oszlopcsarnokában, ahol szökőkút, dísznövények és virágok voltak, Diana istennőnek a szobra állhatott, amiről azután Diana-fürdőnek hívta a pestvárosi közönség. De lehet egy másik feltevés is, hogy Bécset utánozva, ahol már állt a Diana-fürdő, ezt is Diana-fürdőnek nevezték el.

Pfeffer Ignác 1823-ban nyitotta meg Dunafürdőjét, miután a lakóház építési munkálatai, valamint a fürdő belső berendezése ekkorra készült el teljesen. Ennek igazolására felemlíthetjük Pfeffer Ignác hasonló nevű fiának 1854 június 26-án kelt és a pestvárosi tanácshoz intézett beadványát is, amelyben ugyancsak ezt az időpontot jelölte meg atyja Duna-fürdőjének üzembehelyezéséről: »Nicht unbekannt ist es einem löblichen k. k. Magistrate, dass Gefertigter vor 32 Jahren bereits die Bewilligung zur Einrichtung einer Bad-Anstalt erhielt und solche seither nicht nur in seiner Ausdehnung, Zweckmässigkeit und Eleganz forterhält, welche von wenigen ähnlichen Anstalten des Auslandes übertroffen wird. (Pesti levéltár: Tanácsi 9075/1854.) A fürdő szép és előkelő berendezéséről képet alkothatunk magunknak, ha a »Pestre. Töredék Kazinczy Ferenc pesti útleírásából (1828)« című kiadványt idézzük, mint egykorú leírást: »A Börsével áltellenben egy új négyszeg déli végén, homlokkal Budának, áll a Dunafürdőnek nevezett ház. Kocsisom szinte kényszerite, hogy itt

szálljak ki, s nézzem-körül magamat az udvarban. Csudámat fogom ott látni! — ugymond.

A ház fenekében, áltellenben a kapuval, a Dunával és Budával, két temérdek oszlop tart egy háromszegű frontot, melly alatt egy nyáriszoba nyílik, előfal nélkül, azok szolgálatjára, kik itt ferednek s egygyütt akarnak mulatozni. A szűk udvar közepében egy teknő szökteti-fel vizét, s a teknőt virágtáblák veszik körül.

A ház Gyönyör lakja! — kiáltám; mert még akkor nem tudtam, hogy a Dicsőségé. (Kazinczy Ferenc a »Dicsőség« szóval gróf Széchenyi István személyét jelképezte, aki már ekkor az első emeleten lakott.)

Meg kell szólaltatnunk a tíz esztendővel később megjelent dr. Jankovich „Pest und Ofen mit ihren Einwohnern” című művét is, melyben a szerző Pfeffer Diana-fürdőjéről olyan elragadtatással írt, hogy a külföld legszebb fürdői közé sorolta.

Jankovich »Pesth und Ofen mit ihren Einwohnern« című művének 52. lapján a következőleg ír róla: »Dieses vor einigen Jahren in der schönsten Gegend des Donauufers am Börsenplatze errichtete, zwei Stockwerke hohe, Badehaus Nro. 23., dem Herrn Pfeffer gehörig, ist eines der schönsten, welches selbst das Ausland schwerlich aufzuweisen im Stande ist. Luxus, Eleganz, Reinlichkeit und prompte Bedienung lassen nichts zu wünschen übrig. Der Hofraum ist mit einem Springbrunnen, Blumen und Bäumen geziert. Die im Erdgeschosse befindlichen 18 Badestuben liegen in einem Halbzirkel, welcher mit einem Säulengange versehen ist. Einige der Badezimmer sind sehr elegant eingerichtet, andere sind es weniger.

Das Wasser zu den Bädern wird aus der Donau geleitet und gewärmt. Die Preise sind der Bequemlichkeit, die man hier findet, angemessen; aber in Verhältniss zu den übrigen Bädern, doch zu hoch.«

Pfeffer Ignác Dunafürdője — vagy mint később nevezték »Diana-fürdője« — évtizedeken át zavartalanul működött. A Diana-fürdő fennállása alatt Pest városát ért elemi csapások közül az 1838-ban bekövetkezett nagy árvíz nem tett benne jelentős károkat, úgy hogy az árvíz lehúzódása után ismét üzemben volt. Sokkal jelentősebb megrázkódást idézett elő az 1848/49. évi szabádságharc ideje a fürdő életében, mert 1849 májusában Buda várából az osztrák ágyúk bombái megrongálták az épületet és felgyújtották. A ház tetőzete teljesen leégett, a két emelet lakoszobái pedig hasznavehetetlenné váltak s a fürdőt is be kellett rövid időre zárni. Pfeffer Ignác azonnal hozzáfogott az épület kijavíttatásához, azonban a hadiállapot következtében az építési anyagban nagy hiány volt s nem tudta tervét megvalósítani. Az 1849. évben csak ideiglenes tetőszerkezettel látta el házát, hogy az épület épségben maradt részeit az idő viszontagságai ellen megvédhesse. 1850 április 10-én már beadvánnyal fordult a Szépítő Bizottmányhoz, melyben a megrongált első és második emeleti lakoszobák helyreállítására, valamint a végleges tetőzet elkészítésére az engedély megadását kérelmezte. A Szépítő Bizottmány Pfeffer kérelmét teljesítette s a kívánt építési engedélyt 1850. április 15-én számára kiadta. Az átalakítási munkálatok még 1850-ben befejezést is nyertek, minek következtében a fürdő is újból üzembe került. (Pesti levéltár: Verschönerungs-Archiv 12746.)

Az eddig elmondottak a Diana-fürdőnek azzal a korszakával foglalkoztak, amikor még a természetes és felmelegített Dunavíz szolgáltatta a fürdővizet és a Diana-fürdőnek teljesen Dunafürdő jellege volt. A következő rész pedig a Diana-fürdőnek gőzfürdővé és a kor igényeinek megfelelően való átalakítását tárgyalja. Érdekes véletlen az, hogy a fürdő személyszerinti tulajdonosában is e két időszaknak megfelelően történt változás. A fürdőt alapító Pfeffer Ignác 1850-ben meghalt és utána hasonló nevű fia vette át a fürdő vezetését, akinek nevéhez fűződik a Diana-fürdő átalakítása és nagyvárosi színvonalra való emelése.

Ifjabb Pfeffer Ignác 1854. március 1-én kérelmezte a Szépítő Bizottmánytól fürdőjének átalakítását gőzfürdővé. A bizottmány az építési engedély megadása ellen semmi kifogást nem emelt és a bemutatott tervek alapján 1854. április 28-án megépíthetőnek mondta ki, csupán kötelező nyilatkozat kiállítását kívánta azon esetre, ha a szomszédoknak a gőzfürdő megépítéséből, illetve üzembehelyezéséből bármiféle kára származnék. A Szépítő Bizottmány felhívta Pfeffer Ignácnak a figyelmét arra is, hogy ez az engedély kizárólag csak építési engedély, az üzembehelyezési engedélyt a pestvárosi tanácstól kell megszereznie.

A jóváhagyott tervek szerint az eddigi Dunafürdő továbbra is változatlanul a földszinten maradt, míg az új gőzfürdő erre az alsó részre épített emeleten nyert elhelyezést. A gőzfürdő több fürdésre szolgáló szobából, egy nagyobb zuhanyhelyiségből és 8 izzasztókamrából állott. A fürdő berendezése elismerten fényes volt, minek következtében a gőzfürdő üzembehelyezése után az árakat is magasan szabták meg.

Pfeffer Ignác az építési engedély birtokában 1854. június 26-án a pestvárosi tanácshoz 9075. szám alatt kérvényt adott be, melyben gőzfürdői engedély megadásáért folyamodott. Indokolásában előadta, hogy már 32 esztendő óta áll fenn a fürdő s az eltelt három évtized alatt a fürdő üzeme ellen semmiféle kifogás nem merült fel. A közegészség követelményeinek és a nagyközönség igényeinek kielégítésére tetemes anyagi áldozatok árán olyan tökéletes berendezéssel látta el, amelyhez hasonló külföldön is kevés található. Továbbá olyan készülékeket alkalmazott fürdőjében, amelyek használata többféle betegség eredményes gyógykezelését teszi lehetővé, ilyen gyógyeszközök az »elektromágnes« és hideg »zuhany«-berendezések. Azonban e kifogástalan berendezés dacára napról-napra kifejezésre jutott a fürdőzők ama kívánsága: miért nincsen gőzfürdő, amely egészségi szempontból már teljesen nélkülözhetetlen. Pfeffer Ignác különösen kiemelte még beadványában azt is, hogy Diana-fürdője a két testvérvárosnak, Budának és Pestnek központjában van, aminek nagy jelentősége az, hogy a fürödni kívánó közönség bármiféle közlekedési eszköz igénybevétele nélkül, még rossz időjárás esetében is mindkét városból kényelmesen közelítheti meg a Diana-fürdőt. (... dass ein Dampfbad auch in der am meisten bevölkerten Gegend eben in Centrum der beiden Schwesterstädte errichtet werde, dessen Benützung selbst bei ungünstiger Witterung ohne kostspieliger Zufuhr möglich. Pesti levéltár: Tanácsi 9075/1854.)

A pestvárosi tanács 1854. június 29-én a beadványt kiadta dr. Tormay Károly városi főorvosnak véleményes jelentéstétel céljából. Dr. Tormay

főorvos csak augusztus 4-én adott választ, mert — amint jelentéséből is kitűnik — előzetesen beható tanulmányozás tárgyává tette a szóbanforgó kérést. Véleménye szerint újabb gőzfürdőengedély kiadására semmi szükség sem volt, mert Pesten a Terézvárosban, a Kiskereszt-utcában (ma Kazinczy-utca) 1844 óta már működött a Scheibl-féle gőzfürdő, amely minden tekintetben kielégítette a város közönségének igényeit. Azonfelül Tormay főorvos nyomatékosan figyelmeztette a pestvárosi tanácsot arra is, hogy a Scheibl-féle gőzfürdőt a helytartótanács 1853 január 1-én kelt 27.185. számú leiratában különös védelemben részesítette olyan értelemben, hogy mindaddig újabb gőzfürdői engedélyt nem adhatnak ki Pest városa területére, míg azt a lakosság szaporodása, vagy egyéb közegészségi körülmények indokoltta nem teszik, mert Scheibl József, a fürdő tulajdonosa nagy anyagi áldozatokat hozott gőzfürdőjének megépítésénél. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy Scheibl gőzfürdőjével a közjótékonykodást olyan mértékben gyakorolja, hogy azt a kellő védelem nyújtása által méltányolni kell. (. . . in Berücksichtigung sowohl der bedeutenden Opfer, welche die Erbauung und weitere Erhaltung seiner Dampf-Bäder Herrn Scheibl verursacht, als auch des wohltätigen Zweckes, welcher durch die unentgeltliche Verabfolgung von Bädern an die Mittellosen jeden Standes und Berufes erreicht wird, insoferne er — Scheibl — diesen auch ferner Genüge leiste, den Schutz einer h. k. k. Statthalterei wird angedeihen lassen, als man durch Nichtertheilung von Koncessionen zu ähnlichen Unternehmungen das von ihm diesfalls verwendete Kapital so wenig als möglich wird gefährden lassen. Pesti levéltár: Tanácsi 9075/854.)

A városi főorvos jelentésében számszerű adatokkal is bizonyította Scheibl József jótékonykodását, ugyanis 1854. január 1-től augusztus végéig 62 városi szegénybeteg számára 579 darab ingyenfürdőjegyet adott. A főorvos ezt szükségesnek tartotta jelentésében elmondani, mert Pfeffer Ignác folyamodványában hasonló jótékonykodást nem helyezett kilátásba. Természetesen az ismertetett körülmények alapján Tormay főorvos Pfeffer Ignác kérelmét elutasítandónak javasolta annak ellenére, hogy a Szépítő Bizottmánytól a gőzfürdő építési engedélyét már megkapta. A pestvárosi tanács valóban 1854. augusztus 8-án kelt ülésében 11.468. számú határozatában teljes egészében elfogadta a főorvos véleményét és Pfeffer Ignác gőzfürdőnyitási kérelmét elutasította. (. . . der dermaligen Dampfbad-eigenthümer Franz Scheibl, der seine Anstalt mit bedeutenden Opfer zu Stande brachte, in Folge h. k. k. Statthalterei Erlasses ddo. 1. Jänner 1853. Zahl 27185 in Schutz zu nehmen kommt, so kann theils aus diesem Grunde, theils in Berücksichtigung dessen, dass zur Errichtung einer ähnlichen Anstalt keine Notwendigkeit vorhanden ist, diesem Gesuche keine Folge gegeben werden. Pesti levéltár: Tanácsi 9075/1854.)

Pfeffer Ignác 1854. szeptember 5-én a pestvárosi tanács fenti határozatát megfellebbezte a helytartóságnál; azonban itt sem ért el eredményt, mert a helytartóság is elutasította kérelmével. Végül 1855-ben sikerült csak Pfeffernek a kívánt engedélyt a minisztériumtól megszerezni és gőzfürdőjét üzembehelyezni. A miniszteri engedély alapján kikötötte a pestvárosi tanács, hogy a szomszédok tulajdonjogának épségben-tartására módfelett ügyelni kell, nehogy a gőz és a folytonos tüzelés

a közelben levő házakban kárt tegyen. A gőzkazán felállításának helyét pedig a Szépítő Bizottmány úgy jelölte meg, hogy a kéményből kiáradó füst és égési termékek lecsapódása a környék lakosságát ne zavarják. (Pesti levéltár VI. 2/857.)

A Diana-fürdő tehát 1855-től kezdve, mint gőzfürdő működött tovább és nagy látogatottságnak örvendett. Újabb változás a fürdő berendezésében az 1864. évig nem történt. Ugyanis ebben az időben már olyan számosan keresték fel a Diana-fürdőt, hogy a fürdőnek vízzel való ellátására szolgáló készülékeit bővíteni kellett. Nevezetesen az eddigi vízemelő készülékekhez a Dunaparton még egy póttartály felállítása vált szükségessé és újabb 5 darab vízvezető csövet kellett a föld szintje alá fektetni, hogy nagyobb mennyiségű Dunavízet lehessen rövid idő alatt a fürdőbe vezetni és a közönség igényeit ezáltal minél gyorsabban kielégíteni. Pfeffer Ignác 1863-ban fordult kérelemmel a pestvárosi tanácshoz a póttartályfelállítási és csőfektetési engedély elnyeréséért. A városi tanács tüzetes vizsgálat után a kívánt engedélyt megadta Pfeffernek azon kikötéssel, hogy a »Diana című fürdőhöz szükséges tartalék víztartálynak s vízvezetési csöveknek a városi területre lett elhelyezéséért Pest városának uri jog megismerése fejében évenként fizetendő egy darab cs. kir. természetbeni arany.« (Pesti levéltár : V. 625/864.)

A későbbi években Pfeffer Ignácnak kétrendbeli találmánya méginkább növelte a Diana-fürdő közkedveltségét. Az egyik találmánya a »zuhanyfürdő-készülékre«, a másik pedig az »etető csapra« vonatkozott. A találmányok technikai ismertetését — sajnos — iratok hiányában nem lehet kellően részletezni, hanem csak a találmányok nagyszerűségére és életképességére tudunk rámutatni a megtalált szabadalomlevelek alapján. A földművelés, ipar- és kereskedelmi miniszter 1868. évi május hó 11-én 6741. és 6743. számok alatt kelt leiratai szerint ugyanis Pfeffer Ignácnak mindkét találmányára »külön-külön kizárólagos« szabadalmat adott Magyarország és Erdély területére, a cs. és kir. kereskedelmi miniszter pedig a monarchia többi országai és tartományai területére. A leiratok részletesen nem tárgyalták a szabadalmak mibenlétét, az azonban kétségtelen, hogy nem egyszerű találmányokról volt szó, hanem életképes dolgokról, melyek a gőzfürdők történetében korszakalkotók lehettek. (Pesti levéltár : II. 257/1868.)

Ezekkel a technikai felszerelésekkel még hosszú évtizedeken át üzemben volt a Diana-fürdő s a pestvárosi polgárság előszeretettel kereste fel. A nagy látogatottságnak elfogadható magyarázatát a Diana-fürdő központi fekvésében találjuk. A Terézvárosban ugyan a Scheibl-féle gőzfürdőn kívül volt még három kisebb fürdő is, de ezek valamennyien olyan kezdetlegesen voltak felszerelve, hogy a tisztaság után vágyó jobbízlésű közönséget nem elégítették ki.

A Diana-fürdő elsőrangú berendezéséhez hasonló fürdők közül Pesten ebben az időben csak a Rumbach Sebestyén tiszti orvos által épített vasas-fürdő állott még fenn, ennek azonban nagy hátrányára szolgált, hogy távol esett a várostól — a mai Podmaniczky-utca és Munkácsy-utca találkozásánál állott — és kifejezetten gyógyfürdő jellege volt. A telket, amelyen később a vasas-fürdő felépült, Rumbach Sebestyén 1800-ban vásárolta meg nyilvános árverésen a várostól azon célból, hogy szülő-

kultúrát fog meghonosítani a homokos vidéken. Kútásás közben vastartalmú forrásra akadt és ekkor határozta el, hogy itt gyógyfürdőt építtet szállodával és vendéglővel egybekötve. Tervét valóra is váltotta és 1806-ban a gyógyfürdő megnyílt, amelyet leginkább betegségben sínylődők látogattak gyógyulás és üdülés céljából. (Pestbudai Emléklapok: dr. Gárdonyi Albert: Pest város első gyógyfürdője. I. évf. 4. sz.)

A Diana-fürdő alapításától kezdve a Pfeffer-család tulajdonában volt és csak akkor váltak meg ingatlanuktól, amikor a fürdő üzemi élete hanyatlani kezdett. Ennek okát pedig abban találjuk meg, hogy a két testvérvárost, Budát és Pestet nemcsak közigazgatásilag egyesítették, hanem nagyszabású hidakkal összekapcsolva, a valóságban is eggyé lett a két város. Természetes következménye volt ennek azután, hogy a könnyen és kényelmesen megközelíthető pompás budai fürdőkkel a régi Diana-fürdő nem versenyezhetett. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vette meg az ingatlant, melyet később lebontatott, hogy a fürdő telkén új székházát megcsináltathassa. A bankpalota építése 1910-ben nyert befejezést.

3. A KÓBURG HERCEGI HÁZ ÉS A NÁKÓ-PALOTA.

A Diana-fürdővel szomszédos ingatlan első tulajdonosa Libasinszky Vince szabómester és felesége Androsch Terézia voltak, akik az 1825. április 25-én tartott árverésen vették a Szépítő Bizottmánytól 434 $\frac{5}{8}$ négyszögöl kiterjedésű telküket, négyszögölenként 52 forint 30 krajcárért bécsi valutában vagyis összesen 22.828 forintért bécsi valutában s a pestvárosi telekkönyv tanúsága szerint 1825. december 7-én írták át Libasinszky Vince és felesége nevére. Kóburg Gothai Ferdinánd szász herceg 1836. január 23-án megvásárolta az akkor már beépített ingatlant 128.000 pengő forintért és 300 darab arany kulcspénzért. A lipótvárosi telekkönyvben 24, majd később 296. számmal volt megjelölve a telek, mely a Diana-fürdő szomszédságában a Mérleg-utca sarkán terült el,

A házat Libasinszky Vince emeltette, aki 1825. december 16-án kért a Szépítő Bizottmánytól kétemeletes lakóház építésére engedélyt s a Bizottmány két nappal később, december 18-án a kívánt engedélyt már megadta. A terveket Hild József építész készítette, valamint az építési munkálatokat is ő vezette. A Szépítő Bizottmány előírása alapján a ház homlokzata és kivitele mindenben Pfeffer Ignác szomszédos Diana-fürdőházához igazodott (Verschönerungs Archiv. 3784.) s Alt Rudolf: »Festői megtekintések« című képe szemléltető módon is igazolja a két ház stílusbeli azonosságát.

A Libasinszky, illetve Kóburg hercegi házat a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vásárolta meg utóbb és helyén ma a bankpalota északi része áll. Az eredeti házhoz nevezetesebb esemény nem fűződött, csupán az 1849. évi osztrák bombázáskor rongálódott meg, amit rövidesen kijavítottak.

A Kóburg hercegi ház mellett emelkedett a Nákó-palota, melyet a Mérleg-utca választott el az előbbitől. A lipótvárosi telekkönyv tanúsága szerint 1808-ban Frühwirth József és Kietreiber Ferenc vettek telkeket a Mérleg-utca, Kirakodó-tér és Szarka-utca (ma Zrinyi-utca) találkozásánál, amelyeket mindkét tulajdonos rövidesen elcserélt Mayerffy Ferenc

budai és kőbányai ingatlanaival. Telekkönyvileg csak 1814 november 17-én írták át Mayerffy nevére az ily módon keletkezett egységes telektömböt, amelynek területe 1046 négyszögölet tett ki. A következő tulajdonos Deron Antal nagykereskedő lett, aki 1829. március 19-én megvásárolta 100.000 bécsi értékű forintért a házhelyet Mayerffytól az 1827 január 18-án kelt adás-vételi szerződés alapján. Deron Antal pár esztendő leforgása alatt meghalt, özvegye pedig gyermekei nevében értékesítette a már akkor beépített ingatlant, amelyet 1833 június 3-án nagyszentmiklósi Nákó János szerzett meg 230.000 váltóforintért. A lipótvárosi telekkönyvben 28., később pedig 295. számmal jelölték meg a telket, melynek területét a Mérleg-utca, Kirakodó-tér és Szarka-utca határolták, tehát három homlokzati része volt.

A ház építéséért elsőzben Mayerffy Ferenc folyamodott a Szépítő Bizottmányhoz 1812-ben. A terveket Polláck Mihály építész készítette és pedig háromemeletes házra. A Szépítő Bizottmány a tervek jóváhagyása érdemében nem nyilatkozott, az ügy tehát befejezetlenül maradt. (Verschönerungs Archiv 758.) Ennek okát két szempontból magyarázhatjuk meg: vagy volt a Szépítő Bizottmánynak már egységes elgondolása a Kirakodó-tér házainak építési módozataira nézve, mely szerint csak kétemeletes házat lehetett építeni, vagy nem volt, ami természetesen a jóváhagyás elhúzóadását eredményezte. A későbbi évek az első feltevést igazolták, mert a Kirakodó-tér palotái mind két emelet magasakra készültek.

Mayerffy Ferenc, mint fent említettem, 1827-ben eladta Deron Antalnak a házhelyet, aki 1827 július 25-én a legnagyobb valószínűség szerint Hild József építész által készített terveket benyújtotta a Szépítő Bizottmánynak. Tervek hiányában ugyanis pontosan nem állapítható meg az építész neve, de a feltevést az igazolja, hogy Hild a Lipótvárosban 1836-ban és 1838-ban teljesen hasonló kivitelű házakat tervezett, mint az egykorú képeken látható Deron-féle épület. 1828 április 3-án a bizottmány jóváhagyta a bemutatott terveket és a kétemeletes lakóház építésére az engedélyt megadta (Verschönerungs Archiv 4155.). A munkálatokat azonnal megkezdték, hogy a hatalmas ház mielőbb felépülhessen. Az elkészült díszes palota szépségét és impozáns voltát az 1833-ban kiadott »Pesth und Ofen« című Wegweiser így örökítette meg: »Das Deron Palais an der Donau strotzt von Verschwendung an Steinmetz-Arbeiten, hat ein italienisches Dach, zwei von rothem polirten Marmor erbaute Treppen, macht die Fronte auf die Donau, hat fünf Thöre und bildet drei Gassen.« (73. lap.)

A palota hosszú évtizedeken keresztül a Nákó-család tulajdonában volt s ma a Gresham-palota áll a helyén, amely 1906-ban épült. A hajdani Nákó-palota egyedüli nevezetessége az volt, hogy gróf Széchenyi István valóra vált eszméje, a Magyar Tudós Társaság a ház első emeletén talált először otthont.

4. A FŐKAPITÁNYSÁG ÉPÜLETEI.

A főkapitányság jelenlegi palotája tulajdonképpen négy szomszédos telken különböző időkben készült épületek egyesítése útján keletkezett, amelyek közül az Ullmann- és Vieser-féle házak a mai Ferenc József-

téren, a harmadik és negyedik pedig a Zrínyi- és Béla-utcákban állottak. Helytörténeti szempontból elsősorban a Ferenc József-téren álló két ház bír jelentőséggel, amelyek ismertetését az Ullmann-palotával kezdjük meg.

A telek első tulajdonosa Feszl János volt, aki 1791-ben vette az ingatlant a várostól és azt ácsstelep céljaira használta fel. Az 1833. november 13-án tartott közárverésen a Feszl-örökösöktől szitányi Ullmann Móric vásárolta meg a telket, akinek nevére csak 1844 december 7-én írták át. A telekátírási jegyzőkönyv bizonyossága szerint a megvett terület 804 négyszöglet tett ki, vételára pedig 50.443 pengő forint 30 krajcár volt. Ullmann már a következő évben terveket készíttetett Hild József építész-szel és ezeket bemutatta a Szépítő Bizottmánynál. A tervek felülvizsgálata után a bizottmány a kért építési engedélyt 1834. április 19-én megadta a kétemeletes lakóház elkészítésére, amelynek munkálataihoz azonnal hozzákezdtek. (Verschönerungs Archiv 5900.) Ez építkezéssel az akkori Kirakodó-tér legszebb palotája készült el. Külső és belső pompájáról szemléltető bizonyosságot szolgáltat Feldmann 1844-ben kiadott Wegweiserje a 33-ik oldalon: »Um die Eleganz dieser Privatgebäude kennen zu lernen, besichtige man z. B. das v. Ullmannsche Haus und man wird von dem leichten und prachtvollen Baustyl überrascht werden. Von der eleganten, nach allen Seiten geschlossenen, heizbaren Treppe bis zum glänzenden Salon zeugt Alles von der Prachtliebe unserer Privaten, der Saal kann aber vollends als ein Meisterwerk betrachtet werden und dürfte kaum einen Rivalen finden. Die vier Wände sind mit dem schönsten Marmorstucco ausgelegt und mit Hautreliefgruppen geschmückt, die sieben Tage der Woche, die Jahreszeiten, Gewerbsfleiss und Industrie, über welche Fortuna ihr ganzes Füllhorn mit Segnungen und Glücksgütern ausschüttet, in geschmackvollen allegorischen Darstellungen repräsentirend. Die gegen die Donau gerichtete Facade ziert eine jonische Colonnade, welche in einen mit Doraturen reich geschmückten Balcon ausläuft.« Művészi szempontból kétségtelenül az empirépítészet tökéletes alkotása volt a ház homlokzati része, valamint a nagyterem allegórikus kiképzése, amelynek szépségéről csodálattal emlékezett meg mindenki.

A palota az Ullmann-család lakóháza volt egészen 1847-ig, Ullmann Móric haláláig. Az örökösök először bérbeadták a házat, majd nagyobb jövedelem reményében szállodai, kávéházi és vendégfogadói célokra alakították át. 1850. május 13-án ugyanis olyan értelmű bejelentést tettek a pestvárosi tanácsnak, hogy 1850. október 1-től 1862-ig terjedő időre haszonbérbe adták lakóházukat, hogy abban szállodát, kávéházat és vendégfogadót létesítsenek. Így alakult át az Ullmann-palota Pest legelőkelőbb szállodájává, amelyet »Európa«-szállodának neveztek el s a nagyúri kényelemmel berendezett lakóház rövidesen a legkeresettebb szórakozóhely lett, különösen a díszes nagyterem, amelynek falai között zajlottak le a pesti leghíresebb bálók. Az Európa-szállodában pedig számos külföldi előkelőség talált kényelmes otthont, így a walesi herceg, aki több ízben volt vendége a szállodának. Ugyancsak az Európa-szállodában lakott 1868 június 18-tól 22-ig Napoleon herceg is kíséretével együtt.

A Ferenc József-téren a második ingatlan a Vieser-féle ház, amelynek telkét 1822 szeptember 7-én tartott közárverésen vásárolta meg Vieser

Ferenc Lichtenwallner Ferenctől. A telekátírási jegyzőkönyv szerint 1824. január 8-án írták Vieser nevére az 516 négyszögölet kitevő házhelyet — amelyhez még 1218 négyszögöl kiterjedésű kert is tartozott — 71.600 bécsi értékű forint vételár feltüntetése mellett. Építési engedélyért 1837. április 23-án folyamodott Vieser Ferenc a Szépítő Bizottmányhoz, mely a kívánt engedélyt megadta a kétemeletes lakóház megépítésére azon feltétellel, hogy külső kivitelében teljesen az Ullmann-palotához kell igazodnia. A tervet Hild Károly építőmester készítette, azonban időközben bekövetkezett halála miatt a kivitel Hild József építőmesterre maradt. (Verschönerungs Archiv 6484.) A Vieser-féle ház a szemléltetőben azt a benyomást keltette, mintha az Ullmann-házzal azonos tervek szerint épült volna s ezért látszik olyan egységesnek ma is a főkapitánysági palota homlokzata. Nevezetesebb esemény a Vieser-házhoz nem fűződött, csak az 1849 májusi osztrák bombázás, mely az akkori Kirakodó-tér többi házaival együtt ezt is erősen megrongálta.

A Vieser-házzal kapcsolatosan meg kell emlékezni a mai Gróf Vigyázó Ferenc-utca keletkezéséről is, aminél Vieser Ferencnek nagy érdeme volt. 1834. május 3-án ugyanis együttes folyamodványt adtak be Vieser Ferenc és a szomszédos telek tulajdonosa (ma Gróf Vigyázó Ferenc-utca és Akadémia-utca sarok) Vargha Sándor, melyben telkük határvonalán utcanyitási engedélyt kértek azon indokolással, hogy a fellendült kereskedelmi áruforgalom könnyű lebonyolítása érdekében erre műlhatatlanul szükség van. Kérvényükben előadták, hogy új homlokzathossz nyérése által az itteni ingatlanok értéke tetemesen megnövekednék. Amennyiben a Szépítő Bizottmány az engedély megadásához hozzájárul, mindketten kijelentették, hogy az utca területét saját ingatlanaikból ingyen fogják a hatóság rendelkezésére bocsátani (durch beyderseitige unentgeltliche Abtretung des benöthigten Grundes. Verschönerungs Archiv 5907).

A beadvány érdemleges elintézés céljából József nádor elé került, aki 1834. június 28-án a közlekedés könnyebb lebonyolítása céljából az engedélyt megadta. A Szépítő Bizottmány a nádor elhatározásáról értesítette az érdekelt feleket oly meghagyással, hogy az új utcának a Mérleg-utcahoz hasonlóan hat öl szélesnek kell lennie (die Breite der Gasse gleich der in der Nähe befindlichen Waaggasse auf 6 Klafter gebracht werden soll. Verschönerungs Archiv 5907).

A mai főkapitányság épületéhez tartoznak még a Zrinyi- és Gróf Vigyázó Ferenc-utcákban levő házak, amelyek folytatását képezik az Ullmann és Vieser-féle palotáknak. A Zrinyi-utcában levő ház telke a Feszl-féle ácstelephez tartozott, amelyet Feszl János örököseitől 1833. november 16-án Karczag Benjámint vett meg 31.053 forint 45 krajcárért. A telekre házat Karczag valószínűleg az 1860-as években építtetett, aminek iratait nem sikerült megtalálni. A Gróf Vigyázó-utcai ingatlant Vieser Ferenc vásárolta 1824-ben, akitől 1847. február 27-én gróf Batthyány Imréné vette meg 94.000 pengő forintért. Az ingatlan tulajdonjogában újabb változás 1854 október 6-án állott elő, amikor is Vrányi György 70.000 pengő forintért megszerezte a házhelyet Batthyány grófnőtől. Vrányi Györgytől 1857 február 23-án azután Dumba Tódor vette meg 60.000 pengő forintért. Ebben az időben osztották fel kisebb telkekre és ezek

közül Spitzer Albert vásárolta meg 30.000 osztrákértékű forintért azt a házhelyet, amelyen ma a Vieser-féle palota folytatásaképpen a Gróf Vigyázó-utcai épület áll. Említésreméltó esemény egyik házhoz sem fűződött.

A főkapitányság mostani székházának négy épületét az államkincstár a következő időrendben szerezte meg: először az 1887. évi V. törvénycikk alapján az Ullmann-féle palotát 510.000 forintért, másodszer a Vieser-féle házat 840.000 forintért, amelyet 1903-ban vett birtokába a főkapitányság, végül pedig 1914-ben a Zrinyi- és Gróf Vigyázó Ferenc-utcai épületeket egyszerre 900.000 koronáért. A négy ingatlan ma egységes háztömböt képez és kisebb lényegtelen átalakításoktól eltekintve úgy külsejükben, mint belső elrendezésükben régi alakjukat őrizték meg.

A Kirakodó-tér eddig ismertett házainak építőmesteréről, Hild Józsefről is meg kell emlékeznünk. Hild József a klasszikus empirenak egyik legjelentősebb képviselője volt és számos örökbecsű alkotással gazdagította fővárosunkat, melyek legszebbjei a Ferenc József-téren állanak, nevezetesen a Lloyd-palota és a főkapitányság épületei. Tevékenységét a Szépítő Bizottmány idejében fejtette ki és ez idő alatt az építkezések nagy száma fűződik a nevéhez. Munkásságát Pest városa 1842-ben azzal honorálta, hogy díszpolgárai sorába iktatta. Az 1842. április 30-án tartott pestvárosi tanácsülés jegyzőkönyve szerint ugyanis építész működése által »e város illy valódi remek épületek által nem csak honunkban, de külföldön is messze kiterjedt hírt s nevet nyert«. Hild József tehát méltóképpen kapta »becsületbeli polgárrá« való kinevezését és megérdemli, hogy emlékét hálával őrizzük meg.

5. A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA PALOTÁJA.

A Magyar Tudományos Akadémia megalapításának gondolatát első ízben 1780-ban Csernátoni Bod Péter vetette fel, akinek elgondolása abból indult ki, hogy »igen jó volna tudós emberekből álló Magyar Társaságot, a magyar nyelvnek ékesgetésére, mint más nemzetekben vagyon, felállítani« (Dr. Budó Jusztin: A Magyar Tudományos Akadémia és a főváros. Historia I. évf. 3. sz.). Ebben az időben Bessenyei György is lelkes harcosa volt a nagy célnak, azonban a tervezeténél előbbre ő sem tudott eljutni. A Magyar Tudós Társaság létrehozására az első nagyjelentőségű lépés 1825. november 3-án a pozsonyi diéta kerületi ülésében történt. Ekkor emelték fel szavukat a nemzeti nyelv érdekében gróf Teleki László és Nagy Pál, Sopronvármegye követe. Kiváltképpen Nagy Pál hazafias és buzdító beszéde mély nyomokat szántott gróf Széchenyi István lelkében, mert a »tízkes követ háromszori pénz kiáltása szívében találta Széchenyit, mire ez nagyértékű áldozatot hozott a haza oltárára.« (Idézett munka). Egy egész évi jövedelmét, 60.000 pengő forintot ajánlott fel gróf Széchenyi István a szent cél megvalósítására. Még az 1825—27. évi pozsonyi diétán a nagy hazafiú nemes tettének gróf Vay Ábrahám, gróf Andrássy György és gróf Károlyi György adományaik révén követői lettek, mert a négy alapító ezen az országgyűlésen 118.000 forintot adott a Magyar Tudós Társaság céljaira, amit az 1827. évi 11. törvénycikk is megörökített.

A megalapított tudós társaság azonban áldásos tevékenységét nehezen tudta kifejteni, mert nem volt a célnak megfelelő és alkalmas

székháza, ahol nyugodtan munkálkodhatott volna kitűzött feladatának megvalósításán. Első hajléka a társaságnak a Kirakodó-téren levő Deron (később Nákó)-féle palota első emeletén volt, majd pedig az Uri-utcában (ma Petőfi Sándor-utca) a Trattner-házban rendezkedett be, amelyek mindegyike csak ideiglenes jellegű volt. Idővel a székház megépítésére mindjobban szükség lett és ezért gróf Dessewffy Emil, amikor az akadémia másodelnökévé választották 1855-ben, komoly elhatározással hozzákezdett az akadémia palotájának megteremtéséhez. Desewffy grófnak legelső törekvése az építési tőke szaporítása volt, aminek eredményességéért mindent elkövetett. Fáradozását siker koronázta, mert egy-két esztendő leforgása alatt 400.000 forintot kitevő vagyonnal rendelkezett az akadémia. Az 1860. év elején már elhatározta az akadémia vezetősége, hogy átiratot küld a pestvárosi tanácshoz az építendő székház számára kinézett városi telek megszerzése ügyében. A beadvány 1860. február 7-én érkezett a városi tanácshoz, amely még ugyanazon a napon foglalkozott ennek tartalmával. Az akadémia vezetőségének kérelme pedig arra irányult, hogy a Feldunasoron a Fő-út (ma Arany János-utca) és Széchenyi-utcák között levő területet adja el Pest városa a székház céljaira. A tanács az adás-vételi ügylet lebonyolítására báró Podmaniczky László községi tanácsos elnöklete alatt kilenctagú bizottságot küldött ki, hogy a részletkérdéseket tisztázza és javaslatot tegyen.

A bizottság javaslatát elkészítette és azután bemutatta a tanácsnak. E szerint az említett területet eladhatónak találta olyanformán, hogy a körülbelül 1300 négyszögölet kitevő telek fele ingyen, másik fele pedig négyszögölenként 120 forint becsáron engedtesse át az akadémiaának. Pest város tanácsa 1860. március 17-én tartott ülésében foglalkozott a szóbanforgó ügygel és 58. számú határozatában teljes egészében elfogadta a kilenctagú bizottság javaslatát. A tanácsi határozat 1860. április 22-én kelt 12.491. számú belügyminiszteri leirattal jóváhagyást nyert. Pest városa és az akadémia között az adás-vételi szerződés 1860. május 12-én jött létre, amelynek lényege a következő volt: Pest város a Feldunasoron a Fő-út és Széchenyi-utcák között kb. 1300 négyszögölet kitevő telkét odaajándékozta, illetőleg eladja a Magyar Tudományos Akadémiának oly módon, hogy az ingatlanból 650 négyszögöl ingyen, 650 négyszögöl pedig négyszögölenként 120 ausztriai forint becsáron, vagyis összesen 78.000 forintért megy át az akadémia tulajdonába. Abban az esetben, ha a kijelölt terület 1300 négyszögölnél nagyobb lenne, úgy a többlet fele szintén ingyen, másik fele az előbb megállapított egységáron lesz az akadémia tulajdona; ha ellenben 1300 négyszögölnél kevesebbet foglalna magában, akkor a hiányzó négyszögölek értéke 120 forint becsár mellett a 78.000 forint vételárból levonandó. Ezt a telekajándékozást, illetőleg eladást a pestvárosi tanács feltételekhez kötötte, nevezetesen hogy 1861. évi január hó 1-től számított négy éven belül legalább kétemeletes házat kell a telekre építtetni, továbbá hogy az ajándékozott ingatlan csak az akadémia céljaira használható fel, mert ellenkező esetben ingyen vissza száll a városra. A telek átadása 1860. május 22-én történt meg, amely alkalommal terjedelmét is felmérték és azt 1304½ négyszögölnek találták. Ez alapon az akadémiaának még a 2¼ négyszögöl vételárat is viselnie kellett.

Az akadémia székháza azonban nem ezen a telken épült fel, hanem az első cs. kir. szabadalmazott Dunagőzhajózási Társulatnak a Fő- és Béla-utcák (ma Arany János- és gróf Vigyázó Ferenc-utcák) között fekvő telkén, amelynek birtokába csere útján jutott. Mielőtt a telekcserevel foglalkoznánk, előbb meg kell ismernünk ennek a területnek a helytörténetét is.

József nádor a Kirakodó-tér felső részének beépítésére vonatkozólag azt tervezte, hogy e tér kereskedelmi jellegének kialakulásával kapcsolatban az áruforgalom könnyű és gyors lebonyolítására oda fogja helyezni a mérlegházat és a harmincadhivatalt, ahol most az akadémia palotája áll. A terv azonban nem valósult meg egyrészt azért, mert a mérlegház és harmincadhivatal egyszerű külsejével nem lehetett méltó befejezése a Kirakodó-tér palotasorának, másrészt pedig a magyar színház létesítésére kiküldött pestvárosi bizottság 1835. január 28-án kelt jelentésében ezt a területet hozta javaslatba a színházépület felállítására. A bizottság jelentését úgy a választott polgárság, mint a pestvárosi tanács elfogadta és 1835. február 12-én a nádorhoz való felterjesztés céljából átküldték a Szépítő Bizottmányhoz. A nádor nem ellenezte a színháznak ide való helyezését, csupán az iránt voltak kételyei, hogy, ha a harmincadhivatal ezáltal távolabb eső területen létesülne, nem esnék-e ez a Kirakodó-tér kereskedelmi forgalmának a rovására? Természetesen a pesti kereskedelmi testület is tiltakozott a színházépítés ellen, mert ragaszkodott a harmincadhivatalnak a Kirakodó-téren való felépítéséhez. A nádor azonban 1835. október 15-én úgy döntött, hogy az Ullmann-ház (ma a főkapitányság székháza) előtti Dunaparton a magyar színház céljaira ingyen telek hasítandó ki. A Szépítő Bizottmány kebeléből ez ügyben kiküldött bizottság pedig időközben a színház terveit is elkészíttette Pollák Mihály építésszel és azokat megküldötte a nádornak jóváhagyás céljából. Ugyancsak ez alkalommal kijelölte a színháztelek helyét is a mai főkapitányság előtt, szemben a Lloyd-palotával, és nagyságát 600 négyszögölben állapította meg. József nádor ezután 1835. november 13-án kelt határozatában véglegesen beleegyezését adta a 600 négyszögöl dunaparti terület ingyenes átengedéséhez, de a telek pontos kijelölését a dunai rakpart folytatólagos kiépítésétől tette függővé. A színház-építés terve azonban nem valósult meg, mert Pestvármegye kezdeményezésére a magyar színház később a Grassalkovich-telken épült fel. (Dr. Gárdonyi Albert: Pest városa és a Nemzeti Színház. Városi Szemle 1929. évf.)

Mínt hogy a most előadottak után ennek a területnek egyéb rendeltetése nem volt, Pest városa a Béla- és Széchenyi-utcák közötti telektömböt városszépítési céljainak megfelelően szabályozta és házhelyekre osztotta fel. Ezek értékesítése alkalmával az első vevő az 1856. december 19-én kelt adás-vételi szerződés alapján a cs. kir. szabadalmazott Dunagőzhajózási Társulat volt, amely megvásárolta Pest városától a Fő-utca és Béla-utca között levő három házhelyből álló 1169 négyszögöl kiterjedésű telektömböt négyszögölenkénti 220 osztrákértékű forint 50 krajcár becsár mellett, összesen 257.764 osztrákértékű forint 50 krajcárért. Ennek a telektömbnek jellegzetessége volt, hogy a szabályozás alkalmával már olyan alakúra mérték ki, hogy a ráépítendő ház homlokzati részének

kiképzése csakis árkádszerű kiszökelléssel oldható meg, vagyis a Lloyd-palotához kellett teljesen hasonlóknak lennie.

A cs. kir. szab. Dunagőzhajózási Társulat ezt a három házhelyből álló ingatlanát 1860. augusztus 31-én kelt szerződés alapján elcserélte a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonát képező Fő- és Széchenyi-utcák között lévő két házhelyet kitevő telkével, amelyet az akadémia 1860. május 12-én kelt adás-vételi szerződés alapján Pest városától részben ingyen, részben pedig 78.000 osztrákértékű forint lefizetése ellenében szerzett meg. A csereügylet lebonyolításának könnyebb megértése szempontjából az ingatlanokat eredeti tulajdonosaik birtokában levőknek tekintve jelöljük meg a következőképpen:

a Dunagőzhajózási társulatnak a Béla- és Fő-utcák közötti házhelyeit 1., 2. és 3.,

az akadémiának a Fő- és Széchenyi-utcák közötti házhelyeit 4. és 5. számokkal.

A Dunagőzhajózási Társulat a csereszerződés alapján átengedte az akadémiának palotaépítési célra az 1., 2., 3. számmal jelzett telkeket eredeti 220 osztrákértékű forint 50 krajcár becsáron, vagyis összesen 257.764 osztrákértékű forint 50 krajcárért, az akadémia viszont cserébe adta a 4-gyel számozott házhelyet, olyformán, hogy a szomszédos 5-ös házhely területéből 700 négyszögöltre kiegészítve 220 osztrákértékű forint 50 krajcár becsár mellett, összesen 154.350 osztrákértékű forintért a Dunagőzhajózási Társulat tulajdonába megy át. A csere tárgyát alkotó két ingatlan értékkülönbszetét pedig, a 103.414 osztrákértékű forint 50 krajcárt az akadémiának 1861. január 1-től számított két esztendő alatt negyedévi részletekben 5% kamat mellett a Dunagőzhajózási Társulatnak rendelkezésére kellett bocsátani.

A csereszerződést a felek jóváhagyás céljából a pestvárosi tanácsnak bemutatták, amely 1860. október 25-én hozzájárult a jogügyletnek. A pestvárosi tanács azonban kikötötte, hogy »e város részéről, amennyiben az akadémia a gőzhajótársaság jogaiba és kötelezettségeibe lép és amennyiben a város érdekelteket, oly feltétel alatt hagyatik helybe, hogy az akadémia részére becserélt házteleknek fele az e város részéről ajándékozott házterületet képviselje«; továbbá arra az esetre »ha az ajándékozott háztelek a kitűzött céltól elvonatnék, ismét a város birtokába ingyen visszaessék«. Az alapszerződés összes feltételei azonban továbbra is változatlanul fennmaradtak.

A Dunagőzhajózási Társulat birtokába jutott 700 négyszögöl telekre nézve a tanács kikötötte, hogy két 350 négyszögölből álló házhelyre kell szétosztani, amelyek közül az egyikre 1862. december végéig, a másikra pedig 1864. december végéig legalább kétemeletes szépalkivitelű házat kell építtetni. Abban az esetben, ha a nevezett társulat a kitűzött időkre nem teljesíti beépítési kötelezettségeit, akkor évenként 1000 osztrákértékű forint büntetéspénzt tartozik a városnak fizetni.

A tulajdonjogi változásokat a lipótvárosi telekkönyvben 1860. december 31-én vezették keresztül. A birtokbavétel pedig hagyományos külsőségek között 1861. április 11-én a helyszínen ment végbe. Először a gőzhajózási társulat képviselője a cserébeadott telekről felvett egy marék

földet és azt az akadémia képviselőjének átadta, majd pedig az akadémia megbízottja vett fel a 700 négyszögöl elcserélt telek földjéből egy marékkal és azt átnyújtotta a gőzhajózási társulat meghatalmazottjának, jelképül a birtokbaadásnak illetőleg a birtokbavételnek.

A Magyar Tudományos Akadémia a megszerzett telekre 1862—64. években Stüler Ágost berlini építész tervei alapján 1,200.000 forintért emeltette mai palotáját, amelynek középső része háromemeletes, oldalrészei pedig kétemeletesek. A palota külső és belső elrendezése, valamint építészeti és művészi ismertetése nem feladata e tanulmány keretének. Azonban megemlíthető esemény a palota harmincéves fennállásakor, az 1894. évben az Akadémia-utcai oldalon látható bronzdombormű elhelyezése, amelyet Holló Barnabás szobrászművész készített. A dombormű azt a jelenetet örökíti meg, amidőn a huszárkapitányi ruhában ábrázolt gróf Széchenyi István az emlékezetes pozsonyi dietán egy évi jövedelmének felajánlása által a Magyar Tudományos Akadémiának az alapját vetette meg.

Az akadémia-palota székesfővárosunk egyik legszebb ékessége és impozáns külsejével is figyelmeztet bennünket magasztos hivatására. A palota előtt gróf Széchenyi István 12 méter magas szobra áll, amelyet Engel József hazai szobrász készített és 1880-ban lepleztek le. A fővárosban Széchenyi szobra méltóbb helyre nem kerülhetett volna, mint a Ferenc József-térre, mert gróf Széchenyi István nagyjelentőségű törekvései itt váltak valóra: a Lánchíd és a Magyar Tudományos Akadémia itt állanak.

6. A KORONÁZÁSI DOMB.

A mai Ferenc József-tér nevezetessége még, hogy 1867-ben, I. Ferenc József koronázásakor a tér közepén, a Lánchíd meghosszabbított tengelyében volt felállítva a koronázási domb, amelynek tetejéről a koronás király a hagyományos négy kardvágást megtette. Erre az alkalomra a Ferenc József-tér országos költséggel pompás díszbe öltözött, mert virágfüzérék, diadalívök és árbócos zászlók ékesítették a palotasor által bezárt négyszöget, a küldöttségek, előkelőségek és a polgárság számára pedig díszpáholyok és emelvények készültek a koronázási dombot körülveve a Dunapart mentében.

Az 1867. évi koronázási domb ősi hagyomány szerint készült el, mert »a koronázási halom feltöltésére az ország minden megyéje és szabad királyi városa egy fél köbláb földnek beküldésére felszólítottván« (XI. 62/867.), a törvényhatóságok területükről olyan földet juttattak el a Ferenc József-térre, amelyet a magyarság szempontjából valamely történelmi esemény megszentelt. Valósággal megelevenedik szemünk előtt a nemzet öröme és fájdalma, ha végigolvassuk, hogy milyen emlékezetes földből tevődött össze a koronázási domb, amelynek jelentősebb részletei a következők voltak:

Arad megye a világosi várból; Baranya megye »Mohács tájékáról, melyen a szerencsétlen csata a törökök ellen vivatott«; Bereg megye »Csernek nevezett hegy talajából, melyen hajdan őseink első bejöveteleök alkalmával Álmos fejedelemmel első megállapodásukat tartották«; Heves

megye Aba Sámuel király sírhelyéből; Liptó megye »a svihovorai fensíkról, amelyen Rákóczi Ferenc egyik döntő csatája vivatott«; Moson megye »Szent Anna kápolnával épített dombnak földjéből, melyen 1146. évben II. Géza Boris szövetségesével Henrik bajor hercegen győzedelmeskedett, e helyen áldatott meg és köttetett oldalára az egyháznagyok által Szent István kardja«; Pest megye »Alpárról, Árpád vezér várának halmából«; Tolnamegye »Kajdacs határából az ott létező sánc tájékáról, amelyen a mohácsi vész után a Szentkorona egy ott lévő dudvas fűzfában három napig rejtetett el«; Turóc megye »Znióvárjából, hol hajdan IV-ik Béla a tatárdulás elől menekülve, több ideig tartózkodott«; Ung megye »Ungvárról, hol kelet éjszokról bevándorló s útközben diadalmasan s vitézül harcolt Szittyá fajelődeink Álmos vezérlete alatt K. u. 889. letelepedtek, azon helyről melyen Árpád a vándornépnek választatott vezérré, s melyről indultak ki a hont elfoglalandó annak hadai az itt tartott első áldomás után«; Torda megye »Szent László határából, melyben Szent László a kunokat megverte, továbbá Keresztes határából, mely a Dák állam bomlásának kezdetét, Traján egyik győzelmét s a magyar keresztes had egyik ágának átvonulását engedte s a havasalföldről betört Mihály vajda vérért szívtá be«; Marosszék »Marosvásárhelyről a régi praetorialis székhelyéből, hol Bocskay István Erdélyország fejedelmévé választatott«; Arad városa a világosi várból; Budaváros a Szent János hegyről; Komárom város »azon helyről, melyen 1857-ben Erzsébet magyar királyné először lépett magyar földre«; Zenta város »azon helyről, melyen a törökök Eugen herceg alatt tökéletesen megverettettek« és végül Pest városa is küldött e célra külön földet és pedig a város öt részéből az illető egyháztelekről, a Városligetben a Hermina kápolnától, továbbá a kőbányából és a Rákosról a királydombtól. (Pesti levéltár: XI. 62/1867.) Az ország minden tájáról összehordott földből azután a m. kir. főlovászmesteri hivatal, mint a koronázási ünnepek rendezésével megbízott szerv, készítette el a koronázási dombot, amelynek egykorú fényképe Lux Kálmán „Budai várpalota Mátyás király korában” című művének IV. mellékletén látható.

A koronázás napja 1867. június 8-án volt; ennek szabályait tételes közjogunk írja elő és több részből áll. A tulajdonképeni koronázás — amikor a nemzet képviselői a Szentkoronát a király fejére teszik — Budán történt, míg az alkotmánybiztosító eskü letétele és a kardvágás Pesten ünnepélyes külsőségek között ment végbe.

A koronázó menet harangzúgás közben Budáról a Lánchídon át jött Pestre és a pesti hídfőnél jobbra kanyarodva a Dunaparton végig vonult a főplébánia templom előtti Szentháromság-térre. Itt díszes emelvény állott a király és a közjogi funkcionáriusok részére, akiknek közreműködése mellett tette le a király az esküt. A pestvárosi küldöttség jelentésében olvashatjuk, hogy a nép öröme határtalan volt, amikor Őfelsége az eskü szövegében ahhoz a részhez ért, mely ősi alkotmányunknak megfelelően az ország területi épségét megtartani és biztosítani jelenté ki: »viharzó éljen riadás feljűlmulhatlan volt«. (XI. 62/867)

Az eskü letétele után a koronázómenet a plébániatemplom és a kegyesrendi épület közti utcárészen keresztül, továbbá a Városház-téren, Váci- és Dorottya-utcákon át a Ferenc József-térre vonult, ahol Őfelsége

felvágatott a koronázási dombra és Szent István kardjával a világ négy tája felé megtette a kardvágást, jelezvén vele, hogy bárhonnét jövő támadás ellen hazánkat megvédelmezi. A kardvágás ünnepségét Erzsébet királyné a diadalkapuvál ékesített Lloyd-palota nagyterméből nézte végig. A pesti koronázási aktusok befejezése után a menet azután a Lánchídon át visszatért Budára.

A koronázási dombot a hatóságok az 1867. évi kiegyezéshez fűződő nemzeti kegyeletből egy évtizeden át érintetlenül hagyták a Ferenc József-téren. 1874-ben merült fel első ízben a domb lebontásának a gondolata, amire alapot a Ferenc József-tér szabályozásának a kérdése szolgáltatott. A törvényhatósági bizottság 1874. május 6-án tartott ülésében foglalkozott a tér rendezésének és parkirozásának ügyével, amely alkalommal a koronázási domb további sorsáról is döntenie kellett, mert az elfogadott szabályozási terv a domb eltávolítását szükségessé tette. A lebontás egyedüli akadálya az volt, hogy mi történjék az összes törvényhatóságok által küldött kegyeletes földdel, amely a koronázási dombot alkotta? Ezért a törvényhatósági bizottság a 291/1874. kgy. számú határozatában a koronázási domb eltávolítása mellett döntött és egyben kimondotta, hogy »legcélszerűbb és leghelyesebbnek tartja, ha a kérdéses föld ott, hol jelenleg van, azon történeti érdekességgel bíró téren egy e célra ásandó gödörbe aláülyesztetik és kőlappal fedetik be«. Az eltávolítás azonban csak 1877-ben következett be, amikor a főváros tanácsa 1877. június 9-én tartott ülésében 25.941. számú határozatával utasította a mérnöki hivatalt, hogy a koronázási domb szétszedését az 1874. évi 291. kgy. számú rendeletben foglaltak szigorú betartása mellett a fővárosi gazdasági hivattalal egyetértőleg azonnal hajtsa végre. A mérnöki hivatal 1877. augusztusában foganatosította a tanács utasítását és a kegyeletes földet a helyszínen elásatta, a többi építési anyagot pedig leltárba foglalva a Kerepesi-úti omnibusz-telepen helyeztette el. Az 1891. évi május hó 4-én kelt mérnöki hivatali jelentés szerint az elraktározott anyagból egy részt az 1884. évben a János hegyen épült Erzsébet királyné emlék kerítésénél, a megmaradt részt pedig 1890-ben az Isten hegyen létesített Eötvös-park kerítésénél használták fel. A koronázási domb emlékét ma a Ferenc József-tér közepén levő háromszögű park területe alá süllyesztett és az ország összes törvényhatóságai által küldött kegyeletes föld őrízte meg, amely úgy a múltban, mint a jelenben az egységes Magyarországot jelképezte, tehát illő dolog, hogy hazánk mostani megpróbáltatásában még fokozottabb mértékben tartsuk tiszteletben. (Pesti levéltár: VII. 294/877. és II. 195/77.)

Két történelmi évszámot idézek a Ferenc József-tér helytörténeti ismertetésének befejezéséül: 1849. és 1867. Az osztrák ágyúk bombái és gyújtó rakétái 1849-ben Ausztria császáranak parancsára rombolták össze és égették fel a virágzó Pest legszebb terét és a kereskedelmi élet központját, az akkori Kirakodó-teret. Annak az osztrák császárnak a parancsára, aki tizennyolc esztendővel később, 1867-ben, mint Magyarország királya, a koronázódombról Szent István kardjával kezében védelmezője lett a hazának.

Dr. Rokken Ferenc.

Magyar színtársulatok Pesten 1831-ben.

Bayer *Nemzeti Játékszín Történetében*¹⁾ írja, hogy a német játékszíni almanach adatai azt sejtetik, hogy valószínűleg a Balla-féle igen jeles erőkből álló magyar társaság 1830 őszétől kezdve újra folytatta az úgy látszik 1830 március elején félbeszakított előadásait — és itt maradt még 1830 telén is egészen 1831 júliusáig.

Vály Béla *Magyar Színészet Története*²⁾ pedig határozottan állítja, hogy Balláék 1831 júliustól 1832 januárig a Beleznay-kertben játszottak.

A *Színművészeti Lexikon*³⁾ 1831-ről azt mondja, hogy Balla és Pergő kettős társasága volt akkor a pesti közönség szórakoztatója.

Míg a *Színészet Lexikon*⁴⁾ szerint a nemes Balla Károly igazgatása alatt álló társulat az 1828—1831. években előbb az Arany hattyú-vendéglő nagytermében, majd az úgynevezett Beleznay-kert kis színházában játszott. Ez nem volt megfelelő helyiség, csak kétszáz személy fért el benne.

Bayer — lábjegyzetben közli forrásait, melyek alapján sejtí, amit közöl. Vály és a két lexikon nem hivatkoznak arra, honnan merítik közléseiket, így hát egy feltevés és három igazolatlan állítás szól csak arról, hogy Pesten 1831-ben játszottak magyar színészek.

Van azonban ezeken kívül még két adatunk, amely e kérdésre világot derítene.

Az egyik, teljes hitelt érdemlő komoly forrás, ⁵⁾ egy egykorú almanach, melyet Balog István társulata adott közönségének, s amelyben azt mondja, hogy 1830 szeptember 10-től 1831 február 27-ig játszottak a balparti fővárosban.

A másik ismét almanach-adat.⁶⁾ Ez az adat a Magyar Színművészeti Lexikon adatát erősíti meg s ebből az tűnne ki, hogy ez a társaság 1831 július 31-től az év végéig Pesten játszott.

Ezekkel az adatokkal szemben most két hiteles adat is merült fel, melyek szerint kétségtelen, hogy 1830 novemberétől 1831 szeptemberéig valóban nem volt kénytelen nélkülözni a pesti magyar színházbarát a magyar színházi előadásokat.

Első adatunk a következő :

Egy Nemzeti Színművész Társaság 1831 Szent Iván hava (június) 8-ikán kérelemmel fordul Pest vármegye rendieihez és arra kéri a tekintetes vármegyét, hogy — nem esedezik anyagi segélyért, mint ahogy eddig sem

tette — csak negyedestendőnként hirdetett 60—60 előadásra béreljen lózsit vagy zártszéket vagy földszinti bemenetet. A társaság, írja továbbá, előadásait a Beleznay-kertben tartja, ahol úgy a terem rendelkezésére áll, mint egy magános mecénás jóvoltából a kertben háromezer (!) néző számára épített nyílt aréna. Tehát a nyári melegben nem kell a p. t. Publicumnak a fülledt szalában sülnie, de a kellemes hűs esti ájerben élvezheti az előadást.

E kérelem felirat megőrizte számunkra azok nevét is, kik e színtársulat tagjai voltak. A társulat kiváló erőkből állott. Vannak közöttük nevek, melyek színésztörténetünk lapjain sőt irodalomtörténetünk lapjain is nem dicstelenül szerepelnek. Csak az itt a különösen meglepő, hogy a társulat igazgatója egyáltalán nincs megjelölve, s a tagok a névsorban a gyakorlattól eltérően nem betűrendben, de úgy látszik tekintély szerint sorakoznak, úgy, hogy azt, kinek a kormánya alatt működtek színészeink, — nem tudhatjuk meg.

Murányi Zsigmonddal kezdődik a névsor, kiről úgy színésztörténetünk, mint irodalomtörténetünk⁷⁾ azt mondja, hogy a huszas évek végén letűnik a színpadról, s íme itt még mindég a *színészek* között szerepel.

A névsor utolsóul egy Dárdayt nevez meg, akiről csak Benkő közismert *Magyar Színvilága* emlékezik meg, de ott se találjuk meg keresztnevét, más helyeken pedig még ennyi nyomát sem találjuk. A társaság névsorában szerepel Gentsy János és neje, akiről nem tudjuk, hogy mi volt leánykori neve; különös, hogy Könyves Máté, aki szintén tagja volt e társulatnak, *Játékszíni Koszorújában* (megjelent 1834-ben) a »Szín Játtzónék Nevei« között nem említi meg — s ennek következménye, hogy az itt nevezettek a későbbi névsorokban sem szerepelnek.

Könyves azonban éppen így nem méltatja említésre Irényi, Szadári, Szentgyörgyi Ilka nevű egykori társait sem. Az utóbbit azonban Benkő idézett munkájában névleg megemlíti.

Egészen különösen állunk azonban itt egy nagy névvel szemben s valóban nagy zavarba hoz a váratlanul itt talált — Szigligeti név . . .

Mi sem természetesebb, mint hogy mindenki most Szigligeti Edére gondol. Szigligeti ekkor tizenhét esztendő volt, s akkorában ilyen korban már színészkedtek egyesek, úgy, hogy ez nem lehetetlenítené az azonosságot. Életrírói szerint azonban ekkor még Nagyváradon iskolázott, ahol műkedvelő előadást is rendezett. 1832-ben megy a mérnöki pályára, így ezek a tények kizárják annak lehetőségét, hogy a társulat Szigligeti nevű tagja azonos legyen a nagy drámaíróval. A folyamodvány aláírásai nem sajátkezű aláírások s így a kézírásból sem lehet semmire következtetnünk. És önéletrírája is — amelyben pályaválasztási elhatározása óta mindent feljegyez — erről a színészkedéséről mit sem szól, sőt elmondja, hogy miként adta Döbrentei Gábor, a budai színjátszó társaság második igazgatója neki a Szigligeti nevet és tudjuk, hogy az a jeles társaság, mely Nemzeti Színházunk alaptársaságát képezte majd, csak 1832-ben fog Budán megjelenni és »Szigligeti úr« csak 1834 augusztus 15-ikén jelenik meg először a színi cédulán.

Ki hát ez a Szigligeti? Kénytelenek vagyunk hinni, hogy e társulat tagjai között volt egy valaki, aki akkorában próbálkozott a színészettel és talán dunántúli, balatonvidéki származás lévén, Szigliget romantikus

romjairól vette nevét, s ami elég gyakran fordult elő, belátta, hogy nem való színpadra s magától otthagytta azt, vagy — ami még gyakrabban megesett : az édes apa eljött a »rossz útra tért fiúért« és a bolondos fickót fülönfogta és hazavitte . . .

Íme, ennyi részlet, adat derül ki az 1831. évi pesti színtársulatról, amelyről eddig nem is tudtunk valójában. Érdeemes, hogy megismerjük alázatos instanciájukat is, amelyben valóban szerény kérelemmel fordultak Pest megyéhez.

(Kívül.)

Tekintetes Nemes Pest Vármegye
Karaihoz és Rendeihez

alázatos Könyörgő Levele
a' belől írt Társaságnak.

(Belül.)

Tekintetes Karok és Rendek

Nyóltz Hólnapok teltek el, miólta az alolirt Nemzeti Színművész Társaság, itt Pesten, ezen központi Anyavárosban, minden Lelki, Testi iparkodását arra fordította, hogy szorgalmatos maga viseletével, jelessebb daraboknak elő adásával, fáradhatatlan erőlködésével is józan erköltsi Karakterével a Tekintetes Publikomot meggyőzze azon csak nem közönsé-
gessé vált vélemény ellenkezőjéről, hogy a Magyar Aktor nem állandó.

Most minekutánna Isten segedelmével egy gyenge magános, nekünk a Méltóságos Báró Podmanitzky Nemzettség úgy nevezett Beleznay Kertjét és Száláját három Esztendőkre nem tsak ki bérelte, hanem a Szálában színpadot a Kertben három ezer (!) nézőre elégséges Kórszint építettett, állandó maradásunk sokkal jobb lábra tétetett, mint eddig valaha vólt. —

Itt az Idő, itt a' hely, mellyben a nyelvet a Nemzetnek ezen leg szentebb Kintsét, ezen Nemes Lélekkel nagy Tettekre buzdult, hatalmas Erő, az Ön Nemzetiségeket betsülni tudó jobb Lelkek szíves részvételek, és tettek ki mutatott pártolásokkal segíthetik, illő fényre emelhetik. —

Társaságunk valamint eddig soha segedelmet nem kért, úgy most is alázatos Kérése tsak az : hogy ha az Idegeny Társaság meg érdemlette azt : hogy 1812-k Esztendőtől fogva ezen központi Anyaváros Kebelében napról napra a Nemzet pénzén tápláltasson s a Nemzet valóságos czélya ellenére idegen Nyelvét művelhesse, mutassák meg erántunk Ön Gyermekük eránt a Tekintetes Karok és Rendek azon nagy Lelküséget, hogy Játék-színünkre, és Kórszínünkre magokat Időről Időre abonírozzák, s ez által a Társaságnak tegyék lehetségessé azon elszánt Lélekkel kezdett Feltétel' kivitelét — hogy itt állandóul huzomosan maradhasson. —

A Nemzet Köz Ügyének gyámolítására, és Nyelve Igazainak ezen központi Anyavárosban való fentartására állunk mi itt, a hol a nyelvnek naponként élő hangon való gyakorlására s ez által eszközöndő művelésére alig nagyobb szükség van — erőssen hisszük azért, hogy tántoríthatatlan igyekezetünket a Tekintetes Karok és Rendek erős Karokkal gyámolítottani fogják.

Mindkét Játék Színünkön negyed Esztendőnként elő adandó 60 darabb Játékjainkra az előfizetés így állapotott meg :

Egy Lózsi ezüstben 50 frt—
Zártszék vagy elsőhely 20 frt—
Földszint : bem. 2dik hely .. 10 frt—

Ezen abbonirozásból bejövő pénz fog fordíttatni élelmünkre és mulhatatlanul szükséges öltözeteink meg szerzésére, s hisszük azt, hogy noha Társaságunknak tsak némely Tagjai mérkőzhetnek a Németekkel, de az egész a Tekintetes Publikom várásának mégis mindenkor meg fog felelni.

A kik Kegyelmekbe, hatalmas Pártfogásokba és kegyes védelmekbe örökre ajánlottak alázatos mély tisztelettel vagyunk

A Tekintetes Karoknak és Rendeknek

Pesten Szent Iván Hava 8-kán 1831.

alázatos szolgálói

A Nemzeti Színművész Társaság,

név szerént :

| | |
|------------|--------------------|
| Murányi | Könyves |
| Éder | Könyvesné |
| Éder Luiza | Szadány |
| László | Szent Györgyi Ilka |
| Lászlóné | Csigó |
| Parázso | Irényi |
| Parázoné | Szigligety |
| Magos | Kiss |
| Farkas | Darday |
| Gentsy | |
| Gentsyné | |
| Fejér | |
| Fejérné | |

A megye már másnapi közgyűlésén tárgyalta a kérelmet és a következő határozatot hozta :

Szükséges használás végett ki adatik ezen folyamodó Levél a' Magyar Theátrumnak állapotjáról való Tudósítás tétel végett ki küldetett Megyebeli Deputatióknak.

A vármegye ugyanis 1828-ban bizottságot küldött ki, melynek célja volt a magyar nyelv terjesztésére szolgáló intézetek kérdésében a vármegye karainak és rendeinek előterjesztést tenni. E küldöttség Dubraviczky Simon másodalispán elnöklete alatt működött s többek között tagjai voltak Gróf Széchenyi István, Gróf Károlyi István és György, Döry László, Sárközy Imre.

Ezeknek lett volna tisztük a valóban igen szerénynek mondható kérelmet elintézni s a szegény színészeket valamiképen támogatni. Megtörtént ez vagy sem? — Nem tudjuk.

A társulat, mely saját nyilatkozata szerint kétségtelenül 1831. év novemberében jött Pestre, Éder igazgatása alatt állhatott. Déryné Naplójá-

ban írja, hogy ez időtájt — zavaros időmegállapításai miatt pontosan nem tudjuk, mikor — Debrecenből Kassára menvén útba ejtették Miskolcot: »Édert is itt találtuk társaságával s most már ő is kívánt a mi társaságunkkal egyesülni. Hát egyezkedtek . . .«

Hogy pedig az 1831-dik esztendő telén voltak valójában Pesten, azt még két színlap is igazolja. Az egyik Pergő Celesztin jutalomjátékára hirdetett darab, melyet augusztus 27-dikén a »kerti szalában« — tehát nem a nyílt színpadon játszottak. A színlap a tagok névsorát őrizte meg számunkra, ezért fontos s így közlését szükségesnek látjuk.

FELSEGÉLLŐ ELŐADÁS.
PESTEN.

MA SZOMBATON, KISASSZONY HAVA 27-DIK NAPJÁN 1831.
A NEMZETI SZÍN-MŰVÉSZ TÁRSASÁG ÁLTAL BÁRÓ PÓDMANICZKY
KERTI SZÁLÁJÁBAN

CZELESZTIN RÉSZÉRE
ELŐ ADATIK

A VASKARÚ VITÉZ VAGY A BÜBÁJOS BARLANG.

NAGY KÉSZÜLETŰ REMEK HŐS ÉRZÉKENY TÖRTÉNET, TÁNCZAL, KARÉNEKKEK,
S TÖBB JÁTÉKSZÍNI DÍSSZEI.
4 FELVONÁS.

SZEMÉLYEK :

Eizenau Rüdcker, a' század ugy nevezett Vaskarú Vitéze,

| | |
|---|-------------|
| Vasvár birtokossa és német Lovag | Kováts |
| Burghárd, } ennek Fegyvertársai | Szathmári |
| Ziegfrid } | Bottos |
| Egy kísértet a' Várba | Balla |
| Jorik, Udvari Bolond | Czelesztin |
| Bernárdo } Fegyveres Örök | Parthényi |
| Truxinger } | Török |
| Ármidóro, a' Bübájos barlang lakossa | Rátz |
| Theobáld, szent földről vissza tért nemes Lovag | Lendvay |
| Angelia a' mátkája | Balláné |
| György, Theobáld fegyvertársa | Kálmán |
| Egy vak Asszony | Kovátsné |
| Kiki, ennek vezetője | Balás |
| Bertha } jövendő mondó Leányok | Balog Anikó |
| Adela } | Susánna |
| Tündér Leányok { | Karolina |
| { | Idegen. |

Több vitézek, Parasztok, Parasztleányok, és Tántzosnék.

Nagylelkű Hazafiak. Kegyes Pártfogóim! Mit nem tenne egy Színjászó (mindenkor, de most leginkább bizonytalan pályáján) egy illy' felsegélő estvén, hogy két dolgot elérhessen : egyik, Nagylelkű Pártfogóinak' kegyes megalázása ; a' más : hogy méltó lehessen az az estvéli időtöltés, azon szép és nemes tettéhez egy Publicum-nak, melly őt boldogítja. Erre törekedtem, erre bírt örök hálaadó mély tiszteletem ; elérem-é, vagy nem? Nagylelkű kegyességtek határozza meg.

Örökös tisztelőjük
CELESZTIN

KEZDETE 7 ÓRAKOR ; VÉGE 9 UTÁN.

A társulat tagjai azonban Gillyén említett sűgőkönyve szerint ezek voltak :⁸⁾

| | |
|-------------------------------|------------------------------------|
| <i>Balla Károly</i> igazg. | <i>Pártényi József</i> |
| <i>Botos József</i> | <i>Szathmáry Dániel</i> |
| <i>Fekete Károly*</i> | <i>Szász Gusztáv</i> |
| <i>Berényi József</i> | <i>Török Antal*</i> |
| <i>Fejérvári Ferenc</i> | * |
| <i>Gillyén Sándor</i> sűgő | <i>Balláné, Molnár Karolin*</i> |
| <i>Kovács József</i> | <i>Fejérné-Györgényi Franciska</i> |
| <i>Kálmán György*</i> | <i>Kovácsné-Fekete Mária</i> |
| <i>Lendvay Márton*</i> | <i>Kelemen Zsófi</i> |
| <i>Magyar József*</i> | <i>Pártényiné-Erdélyi Elza</i> |
| <i>Pergő Celesztin</i> igazg. | <i>Székely Zsuzsánna</i> |
| <i>Rátz Sándor</i> | <i>Szökcéné-Tölgyesi Izabella.</i> |

A színlapon olvasható nevek közül a *Zsebkönyv*-ben hiányzik e két név : *Balás* és *Balog Anikó*.⁹⁾

A fenti színlapból az is kitűnik, hogy Éder, mint igazgató nyárra már elhagyta a balparti fővárost és a társulattal vándorútra kelt s így történhetett aztán az, amit Déryné Naplójában elbeszél, hogy Miskolcon összeakadt Éderrel és egyezkedtek. Ugyanez a színlap azonban igazolja azt is, hogy a *második társaság*, mely ebben az évben Pesten játszik, a Balla—Celesztin-féle társaság, akkor az ország egyik legerősebb társulata : tizenhat férfi- és hét nőtagja volt.

Egy társaság előzi meg közvetlenül itt a Dunamenti kettős fővárosban azt a budai társaságot, mely majd a Nemzeti Színháznak lesz első nagy-hírű társasága ; ez 1831 nyarán jött Pestre s róla egy hiteles, bár szűkszavú tudósítást bírunk.

A Magyar Tudományos Akadémiában, az úgynevezett »Főtitkári iratok« között található egy Kiss Károly cs. kir. főhadnagy, később negyvennyolcas honvédezzredes által írt jelentés, melyet Nagyváradról küldött a Tudós Társaságnak, mint a társaság 1831 február 17-én megválasztott tagja. A katonai tudományokkal foglalkozó akadémikus e jelentésében rátér az akkorában Nagyváradon szerepelt színtársulatra is.

Írja, hogy április és május hónapokban ott Székely és Celesztin közös igazgatása alatt magyar játékszíni társaság játszott, »mely igen csekély tudományú individuumokból állott, kivéven Czelesztint, Székelynét, kik több szerepekben meglehetősen, némelyekben középszerűleg játszottak.«

Írja továbbá, hogy »kis víg vagy egyes házi scénákat rajzoló érzékeny darabokat játszottak — valamennyire kielégíték a közönséget.

Egy néhány napok előtt Pestre által költöztek.«

Kiss Károlynak ezen 1831. évi július elsején kelt jelentése kétségtelenné teszi már most, hogy a fentebb említett s eddig nem tudott társaság Nagyváradról július elején jött Pestre. A társulat két dícsért tagja közül Székely Józsefné, a kitűnő Ungár Anna, már — úgy látszik — nem követte Pestre a társaságot. Férje, Székely József az úttörő erdélyi színész, a társaság társigazgatója feleségével Nagyváradon maradt — vesztére —, mert az akkor ott dühöngött és szörnyű következményei folytán különösen híressé vált

kolerajárvány aldozata lett. Felesége pedig, a nagy művésznő ezután lemondott a színpadról s csak igen ritkán lépett fel.

Az itt jellemzett társulat volt a Balla Károly és Pergő Celesztin igazgatása alatt működő vándor társaság, mely július hónap végével vonult be a városba és kezdte meg előadásait az úgynevezett Beleznay-kertben épült szalában. Dacára Kiss Károly rosszaló véleményének ki kell mondanunk, hogy a társulat igen jó volt, hisz tagjai között találjuk a két kiváló színészigazgatón kívül Lendvay Mártont, (persze az idősebbet) Fejérváry Ferencet, Török Antalt, az első erdélyi színészek közül Rác Sándort, Párthényiékét, Kovátsné-Fekete Máriát, a majdani Nemzeti Színház kitűnő kómikáját, Szökőné-Tölgyesi Izabellát, Székely Zsuzsannát.

Gillyén Sándor, a sűgő be is számolt a pesti idényről egy kis füzetkékben, melynek teljes címe a következő:

Játékszíni-Zseb-könyv a' magyar haza' fiainak és leányainak. Iratott Bóldog Asszony Hava' 1-ső napján. 1832.

Pesten. Trattner és Károlyi bet. 8. 21 l.

Található a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában III. Hung. l. 317. o. alatt.

A pesti idényről nem maradt fenn semmi írott emlék más, de tudjuk, hogy a társulat mostoha helyzetén segitendő, december hónap elején előadást tervezett, amelyben a pesti ifjúság egynéhány életrevaló tagja, mint műkedvelő lépett volna fel, hogy ez mint attrakció hasson Pest csekélyszámú színházjáró magyar publikumára.

Az előadás színlapjának kéziratosa tervezete fenmaradt¹⁰⁾, ami egy úgy látszik elveszett eredeti drámánkról is őriz néhány adatot.

A színlap szó szerinti szövege a következő:

PESTEN

MA PÉNTEKEN KARÁTON HAVA 9DIK NAPJÁN 1831.

A' NEMES VÁROS JÁTÉK SZÍNÉBEN

A' HAZAI NEMES IFJÚSÁG ÁLTAL

EIŐADATIK

B L Á N K A

ÉS

BIBAR EL, BONDUKDARI LIBÁNONHEGYI FEJEDELEM. VILÁGRA MOST UJJONNAN JELENT HISZTORIAI NAGY HÓS TÖRTÉNET NÉGY SZAKASZBAN.

SZEMÉLYEK :

| | |
|---|-------|
| Jeruzsálemi vagy 2dik András | * * * |
| Jolánta, 2dik felesége | — |
| Ottó, ennek öttse | * |
| Simon, erdélyi vajda | — |
| Blánka, leánya | * |
| Lórintz, Nemes ifju a' Templáriusok' Ezredében Tábori Tiszt | — |
| Zeleméry László } Fő tisztek | * |
| Szuhányi Antal } | — |
| Páter Izidor, Lórintz' nevelője | * * * |
| Bibár el Bondukdari, Libánon hegyi Fejedelem | * * * |

| | |
|---|---|
| Szefadin, Török Szultán | — |
| Dirándó, Bibár' Fő Kamarása | * |
| Rodvám, a' Szultán' Pohárnokja | — |
| Kállay, hadi Tiszt | * |
| Komor, a' Királyné' Lovász mestere | — |
| Trukór, Bibár testőrje | * |
| A' Szultán' óriássai | — |
| Magyar és török tábori fő Tisztek, Királyné udvari Asszonyai, gyalog és lovas Katonaság, tábori helyzetben, többszöri hadi mozgásokkal. Eggy oroszlán. | |

Történik 1217dik évben, a' Jordán' melyékén, részént a' Bibár' fellegvárában.

A' Haza' Szeretettől tisztán lelkesített Nemes Ifjúság, e' jeles nagy Drámát, a' Központi nemzeti Színművész Társaságnak néminemű segedelmére, 's az által ön honi nyelvének gyámolítására, a' lehető díszel és fényel fogja előadni.

BÉMENETEL, ÁRA SZOKÁS SZERÉNT. KEZDETE HETEDFÉL ÓRAKOR.

A színlap azt mondja, hogy az előadást a »Társaságnak néminemű segedelmére« rendezik, ami azt igazolja, hogy a műkedvelők fellépése valóban — mondjuk — mentőakció. Azonban ez a segítőakció ugyan hiábavaló reménykedéssé lett, mert valóra nem vált. A kéziratban olyan változtatásokat találunk, amelyek erre bizton engednek következtetni.

Az első változtatás, hogy a negyedik és ötödik sor szövege: *A' Hazai Nemes Ifjúság által elő adatik* kitöröltetvén, helyébe ezt írták: *A' Magyar Színművészeti társaság által elő adatik*.

Ennek megfelelőleg a színlap alján olvasható jelentés az ifjúság műkedvelői szerepléséről, annak céljáról és az előadandó darab kiállításáról ugyancsak elmaradt.

Az a tény már most, hogy a december 9-iki napot nem változtatták meg, ellenben törölték az előadás rendkívüli voltáról szóló közléseket — egészen nyilvánvalóvá teszi, hogy ez az előadás aztán rendes társulati előadás lett volna.

A személyek nevei mellé írónnal fel vannak jegyezve a játszóké nevei.

Ezek a színlap sorrendjében:

| | | | |
|---------|---------|------------|---------|
| Szegedi | Balláné | Fekete | Magyar |
| Szökőné | Lendvay | Gusztáv A. | Kallman |
| Igaly | Létai | Dombi | Berényi |
| Balla | Ungvári | Török | Szölösi |

Ezek közül a fent említett sűgőkönyv szerint a társulat tagjai voltak:

| | |
|--|--------------------------------|
| Szökőné-Tölgyesi Izabella ¹¹⁾ | Fekete Károly |
| Balla Károly, igazg. | Török Antal |
| Balláné-Molnár Karolin | Magyar József |
| Lendvay Márton | Kallmann György ¹²⁾ |
| Berényi József. ¹³⁾ | |

A színlapon található nevek közül ezekkel tisztában vagyunk, de a többiek személyazonosságát képtelenek vagyunk megállapítani, mert, ha

a jelenleg még legterjedelmesebb és legteljesebbnek ismert névsort — melyet Benkő Kálmán *Színvilágá*-ban ad — vesszük, úgy például a színlapon található Szegeledi nevű szereplőt az ott közölt három, Dombit a kettő közül kellene kiválasztanunk, s az Igali, meg Létai és Gusztáv A. névével pedig egyáltalán nem tudunk mit kezdeni. Ezekről azt kell hinnünk, hogy ezek voltak azok a nemes ifjak, akik a veszendő társaság megmentésére siettek. Megjegyezzük, hogy a fejedelem szerepét játszandó Gusztáv A. nevét — Celesztinre írták rá.

A kiváló Pergő Celesztint úgy ismerjük, mint a mindég zubolykodó színészt, ki minden szerepet el akar játszani s így valószínűleg ezt is akarta, de a fent idézett *Zsebkönyv*-ben azt is találjuk, hogy: a *Társaságtól elmentek*: Pergő Celesztin, Gillyén, Kováts, Párthényi, Párthényiné, Szathmári, Székely Susánna és ezek a Celesztin nevén kívül mind hiányzanak is a szereplők sorában.

Csodálatos azonban, hogy a hirdetett darab éppen olyan homályba vesző, mint annak eynéhány szereplője.

Ugyan lényegtelen és nagyon csekély következtetésre ad alkalmat az a javítás színlaponkon, hogy a darab azon megjelölése: »*Világra most ujjonnan jelent hisztóriai Dráma*« kitétel helyébe ezt írták: »*Ujjonnan készült Nemzeti Dráma*«. Úgy sejtethető, hogy a Blánka valóban eredeti dráma lehetett, dráma, melynek minden nyoma ez egy színlapon kívül elveszett. Könyves Máté *Játékszíni Koszorúja* (1834) nem említi, de Benkő többször idézett évkönyvében ennyit mégis találunk a darabról:

Blanka és Bibar 1' Bon-Bukdári (eredeti).¹⁴⁾

A darabról többet ha nem is tudunk, valamit mégis tudunk előadásának odysseájáról.

Az említett *Zsebkönyv* ugyanis felsorolva a
M. Báró Podmanitzky, úgy nevezett
Beleznay kerti szalában
elő adott Játékok

rendjét, címeit, ezek során találjuk a következőket:

KARÁTSON HAVA

9-én Blanka, és Bibar el Bondukdari, Nemzeti nagy Hős történet (a' Ns városi Játék-Színen) fel függesztetvén, helyette hirtelen adódott »A Rettene-tes Titok« szomorú Játék 3 szakaszban.

Ebből a közlésből megtudjuk, hogy a darab előadása tényleg hirdetve volt, azonban a műkedvelők valamely okból visszaléptek s a társulat óhajtottá most maga a Pesti Városi Játék Színben (vulgo a német színházban) előadni. Ebből az előadásból sem lett semmi. A hatóság közbelépett, s valamely okból eltiltotta a darab előadását s utolsó percben rántották elő *A rettenetes titok* című tragédiát.

Ez a darab szintén ismeretlen. Könyves csak a címét ismerte, szerzőjét, eshetőleg fordítóját nem tudta megnevezni.¹⁵⁾ Benkő *Színvilága*¹⁶⁾ már valamivel többet mond, de amit mond, az hibás. Ő a cím mellé teszi zárjelben az első színrekerülés állítólagos évszámát, így: (1790). Ez vaskos tévedés, amennyiben ilyen című darab ebben az időben magyar színpadon bemutatásra nem került.

Egyébként is — a cím után ítélve sem lehetett ennek az időnek repertoárjából való. Még nem jött el akkorig a borzalmas drámák ideje a színpadon. Kelemenék még a jóság, a nemesség, a szeretet és gyengédség szívhezszóló eseményeit nyújtották az ilyenekért sóvárgó közönségnek, amelyik majd csak két-három évtized múltán fog oda jutni, hogy a rettene-test kívánja, hogy a hátborzongató essen jól neki.

Körülbelül ennyi az, amit az 1831. évi pesti magyar színi évadról felderíthettünk.

Még az Ernyiek 1831. évi beadványában büszkén emlegetett három-ezer néző számára épült »körösín«-ről kellene szólnunk. Erről eddig nem tudtunk semmit, és egyedül itt találunk említést róla.

Mi a Fővárosi Múzeumban találtunk egy az ezernyolcszázharmincas évek végéről való színezett metszetet, amelyik olyan arénát ábrázol, mely fák, lombok között állott. Határozottan nem állíthatjuk, de az a sejtelmünk, hogy ez az aréna volt a magát megnevezni nem akaró mecénás által épített Beleznay-kerti »körösín«.

Rexa Dezső.

¹⁾ I : L köt. 475. l.

²⁾ I : 365—366. l.

³⁾ I : I,LL köt. 464. l.

⁴⁾ I : L köt. 106. l.

⁵⁾ *Magyar Játékszíni Almanak*, melyet 1831-dik Eszt. tisztelettel ajánl a' Nemzeti színjátszó Társaság. Pest. Beimel nyomt. (12^o. 23. l.) Egyetemi Könyvtár.

⁶⁾ Gillyén Sándor. *Játék-színi Zseb-könyv a' magyar haza' fiainak és leányainak Iratott Boldogasszony hava'* (január) 1-ső napján 1832. Pest. Trattner és Károlyi nyomd. (8-r. 21. l.) M. N. Múzeum ktár.

⁷⁾ Szinyeyi József. *Magyar Írók*. IX. köt. 413. hasáb.

⁸⁾ A dőlt betűkkel nyomott nevek a *Vaskarú vitéz*-ben, a *-gal jelöltek az alább tárgyalandó *Blánka* című darabban szerepelt tagokat jelzi.

⁹⁾ E. Balázs neve Könyves idéztem *Koszorú*-jában nem fordul elő, valószínű hogy a megjelenés idejében, a mű végén névsor nélkül közölt hét társulat valamelyikével pályázott. Balog Anikó neve a színjátszónék névsorában feltalálható.

¹⁰⁾ Gyűjteményemben.

¹¹⁾ Benkő *Színvilág*-a (1872) Emiliának mondja.

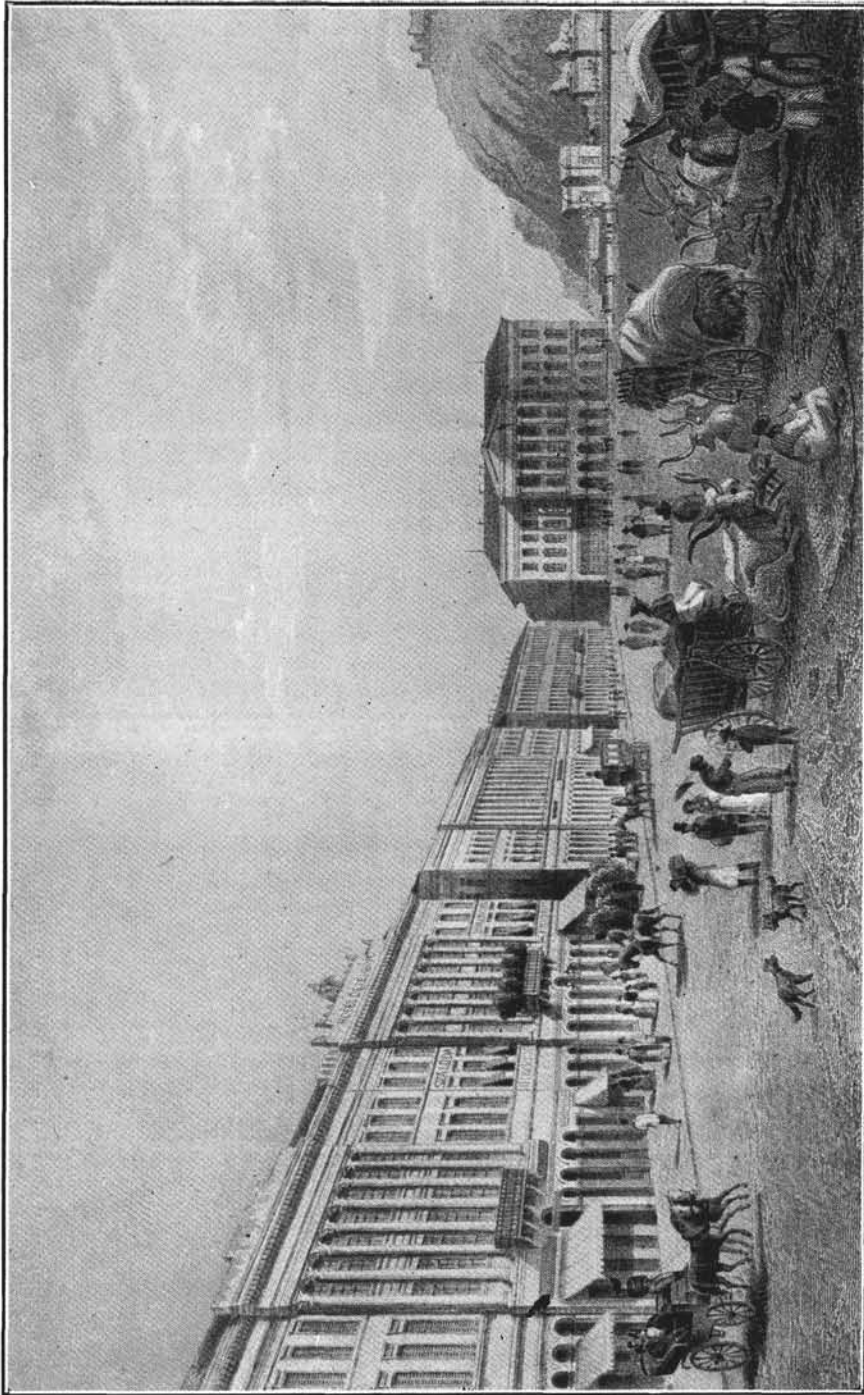
¹²⁾ Ugyanott egy Kálmán György is szerepel; nem tudjuk, nem azonos-e a kettő ?

¹³⁾ Erről a Berényi Józsefről érdemes lenne bővebben szólni.

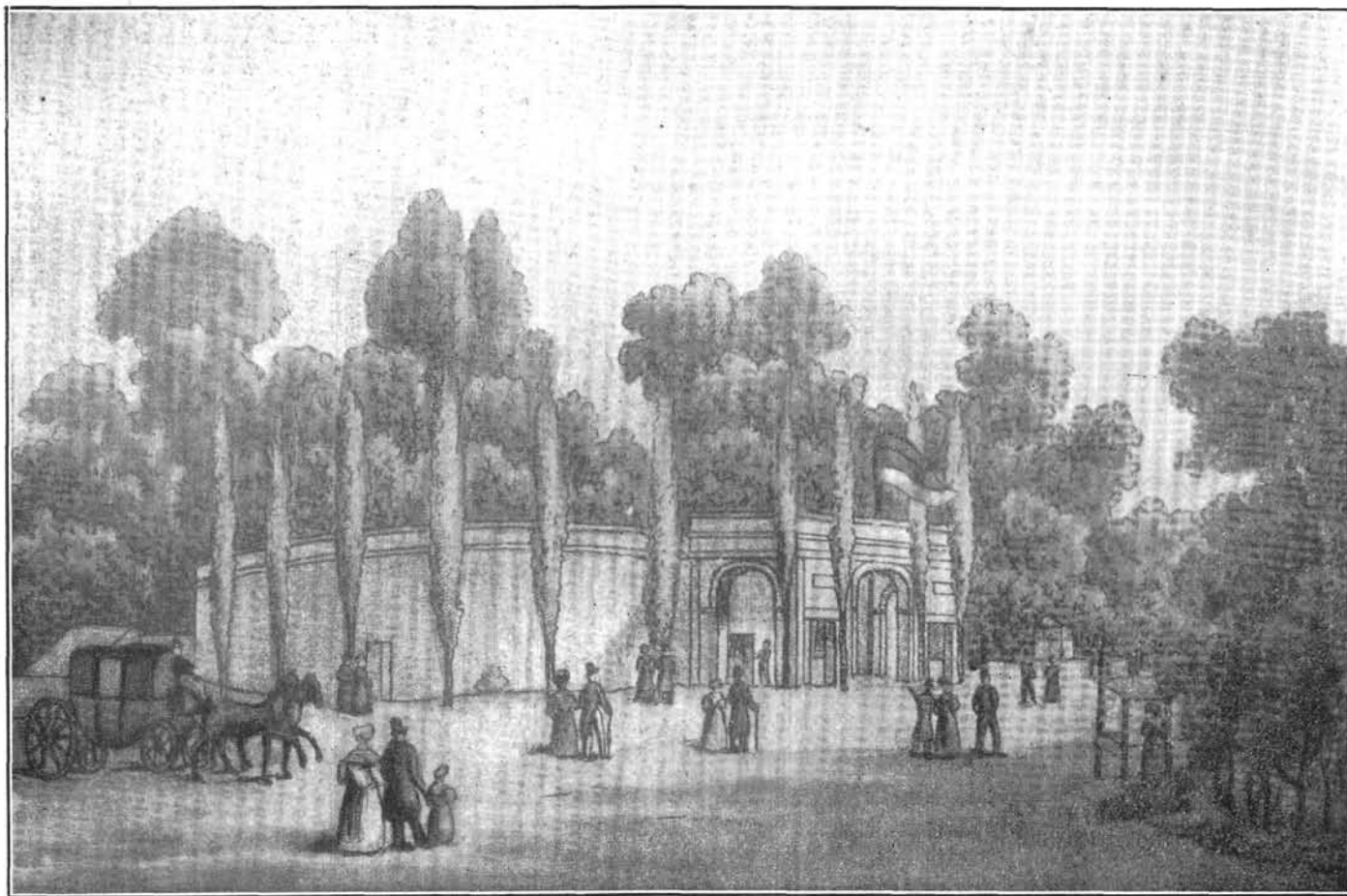
¹⁴⁾ 44. lap. Bosszantó, hogy nem közli, hol találta Benkő a címet ?

¹⁵⁾ A 169 lapon.

¹⁶⁾ A 106 lapon.



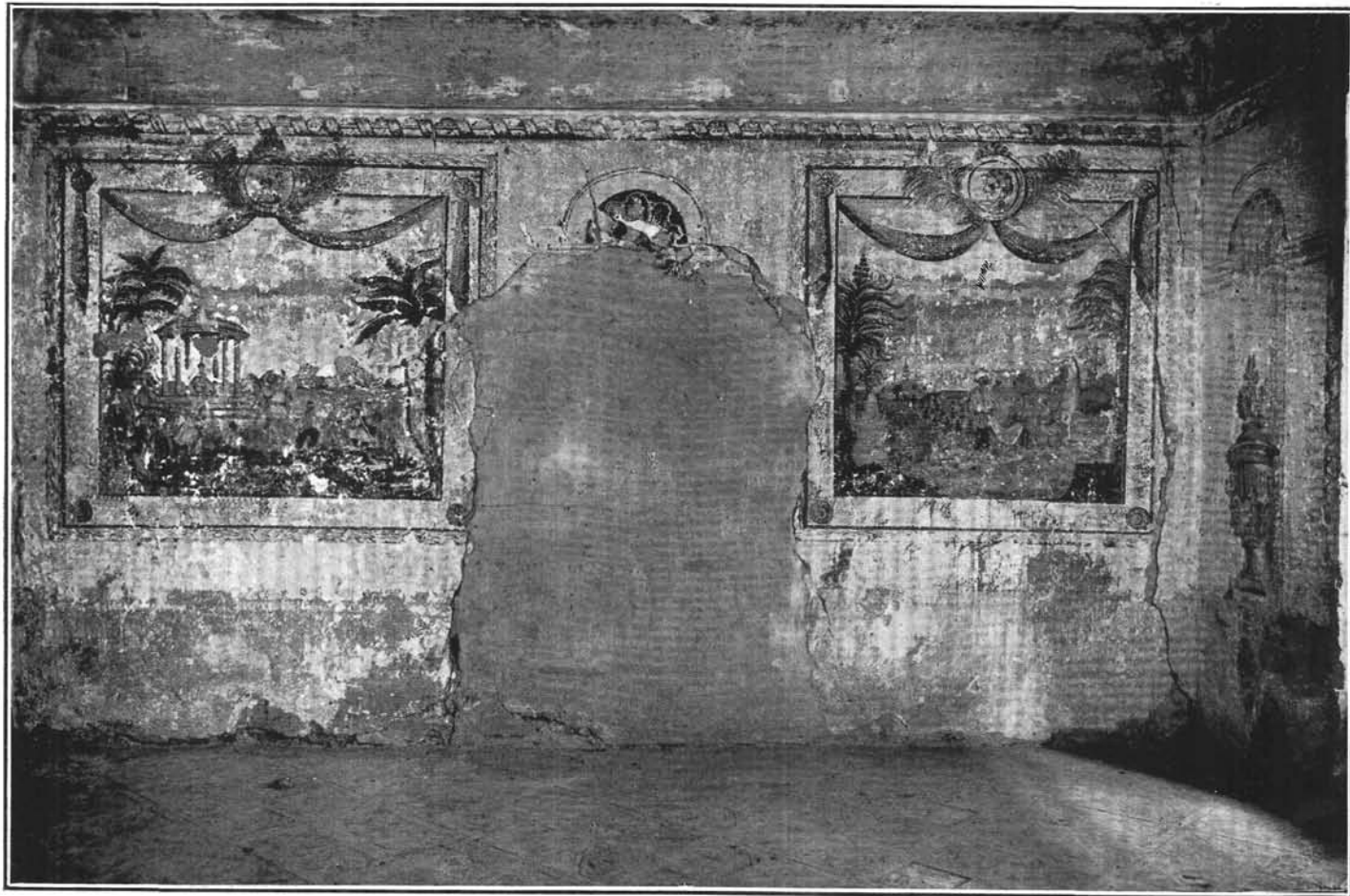
16. A Ferenc József-tér a Bach-korszak végén.



17. Pesti nyári színház a harmincas évek végén.



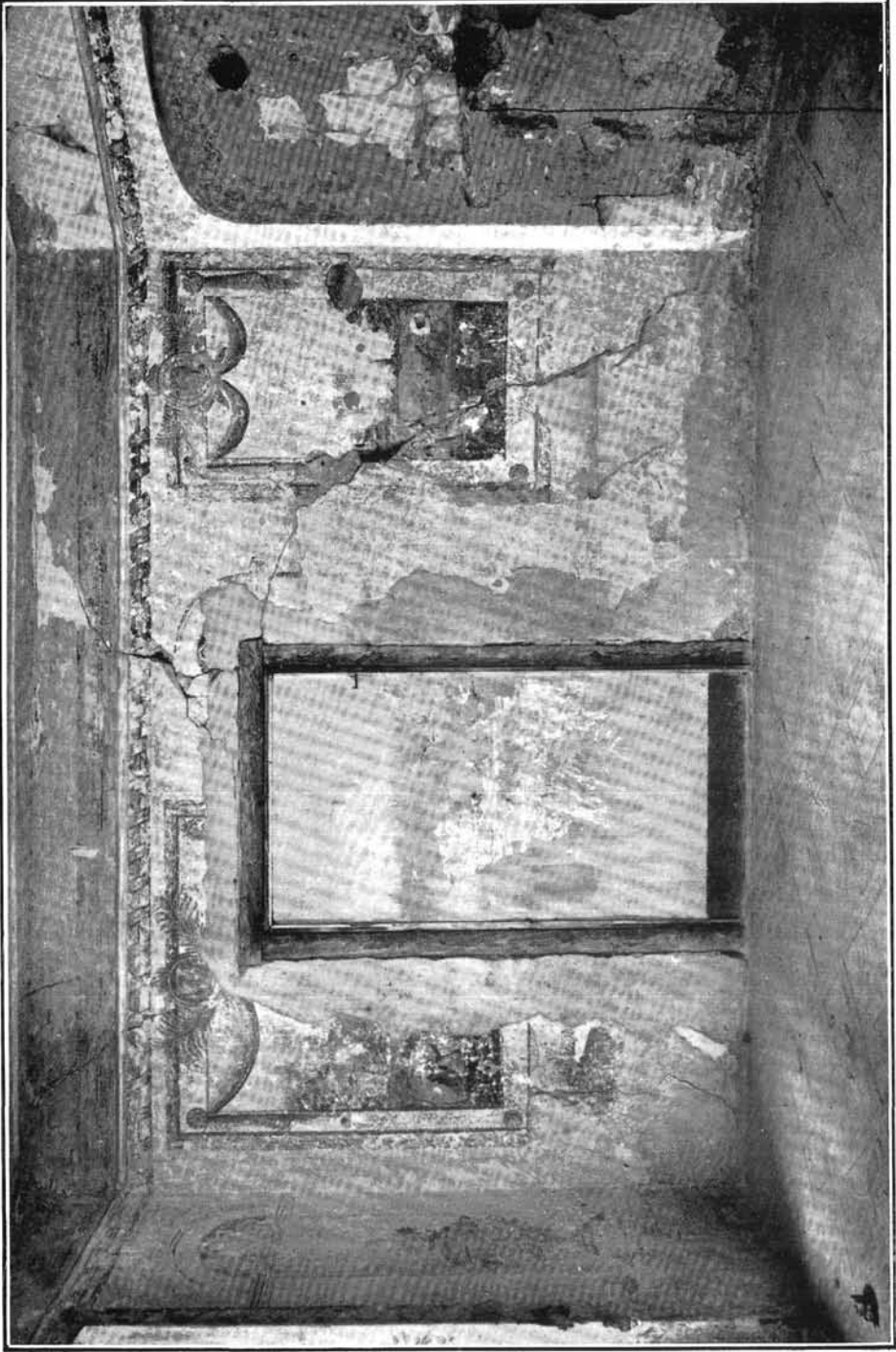
18. A tabáni falfestményes szoba utcai oldala.



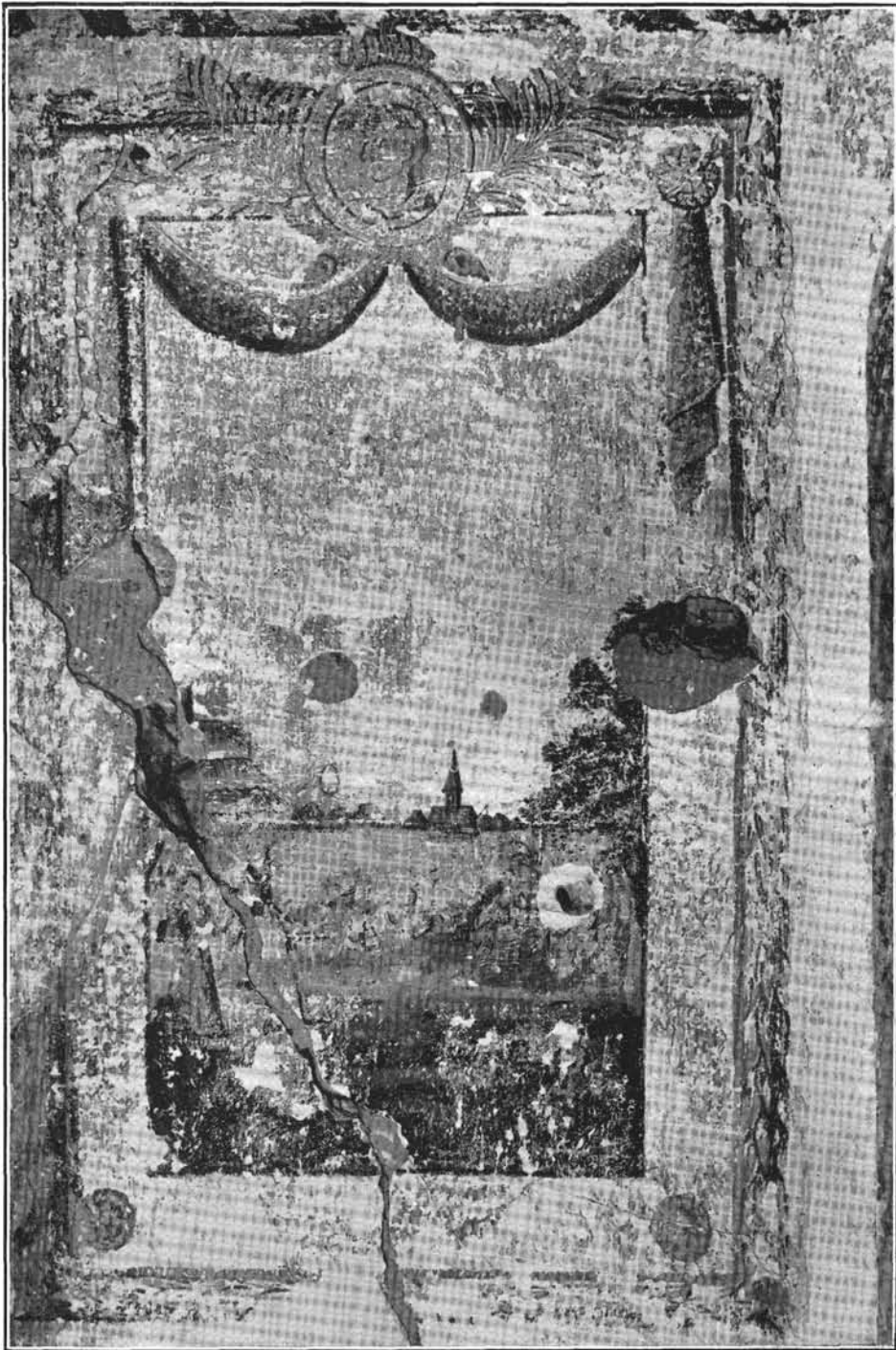
19. A tabáni falfestményes szoba északi oldala.



20. Részlet az északi oldalon talált falfestményből.



21. A tabáni falfestményes szoba déli oldala.



22. Részlet a déli oldalon talált falfestményből.



23. Részlet a déli oldalon talált falfestményből.

Chinoiserie-falfestmények Budán.

A török hódoltság óriási cezúrája után újra feléledő budapesti város-történetben a tabáni plébániatemplom és a Duna között fekvő városrész, azaz a Döbrentei-tér, Döbrentei-utca, Apród-utca és Attila-körút által elhatárolt házkomplexum — úgy látszik — aránylag nagy gazdaság- és közlekedéstörténeti jelentőséggel bírt. Ennél lényegesen közrejátszhattak a hajóhíd budai hídfője, a kikötői forgalom és a szerb (rác) lakosság kiváló kereskedelmi mozgékonyasága. Az a körülmény, valamint a még az előző, török életrétegbe visszanyúló társadalmi szokások érthetővé teszik, hogy az 1800 körül Budán létező kb. tizenhat kávéház közül (a várban csak négy volt) a java ebben a negyedben volt összezsúfolva. A Döbrentei-utca keleti, illetve, mivel itt csak egy házsorral számolhatunk, egyetlen oldala látszólag csakis vendégfogadókból és kávéházakból állott. Különben minden szálloda egyúttal kávéház is volt. Itt sorakoztak közvetlen egymás mellé az »Arany Perec«, »Arany Korona«, »A Hét Választófejedelem«, »A Fekete Kutya«, a »A Vörös Ökör« stb. Ezek közül a még manapság a Döbrentei-utca, illetve Apród-utca 8. alatt álló kétemeletes házat a Hét Választófejedelemmel lehet azonosítani. A mellette álló Apród-utca 6. számú épület földszintes, a Döbrentei-utca felé pedig egyemeletes ház az »Arany Perec«, vagy a »Fekete Kutya« lehetett.¹⁾

Ami ennek az aránylag nagykiterjedésű, építészetileg azonban teljesen jelentéktelen épületkomplexumnak egy a maga nemében egyedül-álló helytörténeti becsét kölcsönöz, az az egyik földszinti, a Döbrentei-utca felé fekvő szobának a kifestése. Ezek a falfestmények 1932-ben egy tatarozás alkalmával kerültek elő a tizenöt-húszszoros mész- és festék-réteg alul és Veress Endre festőművész irányítása mellett lettek feltárva. A képek fenntartása technikailag lehetetlennek látszott, az eredeti nagyságban és színezetben való másolás pedig a tulajdonos elképesztően magas követelésein meghiusult.²⁾ Így tehát csak az itt részben publikált és különben is nagyon éles fényképfelvételek készülhettek róluk, mire aztán az egész lelet a védő mészrétegnek lett ismét átadva.

A szobának a szabályos négyszöget megközelítő alaprajza van, úgy hogy a díszítésnek négy körülbelül egyforma képsíkkal kellett számolnia, mivel a falfestményekkel egykorú ajtónyílás egészen különös módon nem volt megállapítható. A jelenleg még használatban álló ajtó és három további ajtónyom, melyek a meszelés alatt még előtűntek, a díszítő rendszerre való tekintet nélkül vannak törve a falakból. Még ha feltételezzük,

hogy a bejárat a kapualjból vagy egy földszinti helyiségből felvezető lépcsőn keresztül történhetett, amire a Balkánon található ozmán profán-építészet köréből nem volna nehéz analógiákat felsorolni, még akkor is megfejtetlen maradna a rejtvény. Ez esetben felmerülne az a kérdés, vajjon valóban csak ez az egy helyiség birt-e ilyen titokzatos elzárttsággal? Hogy az első emelet többi helyiségeinél milyen volt a helyzet, esetleg a ház lebontásával kapcsolatosan még kiderülhet. Akkor a mész- és festékrétegek tüzetes megvizsgálása talán arra is fényt vethet, vajjon a ház többi szobája szintén hasonlóan volt-e díszítve vagy nem? A közvetlen a kifestett szoba mellett fekvő helyiség, ahol az ilyen vizsgálat most lehetséges volt, ellene szól ennek a feltevésnek. A szobán forgó szobának egészen sajátos helyzete aránylag szerény méreteinek dacára érdekes adalékokat nyújt nemcsak a XVIII. századi Buda profánépítészetére, hanem társadalmi kultúrájára nézve is. A kávéháznak egy előttünk ismeretlen célra elkülönített helyiségéről lehet szó. Sajnos, minden támpont hiányzik, hogy ebből a helyzetből és a képeknek nyilvánvalóan erotikus jellegéből messzebbmenő következtetéseket levonjunk.

Maradjunk egyelőre a falfestményeknél. Nagyjában itt két lényegben és stílusban erősen eltérő díszítő mód nem minden ellenmondás nélkül kapcsolódik egymásba; egy falképsorozat és egy ornamentális rendszer. Mindegyik falon két nagyobb képmezőt találunk, a keleti fal kivételével, ahol ezeknek a helyét a két ablaknyílás lefoglalja, úgy hogy itt egy tisztára ornamentálisan kezelt falfelülettel van dolgunk. A fal részarányosan elhelyezett ablaknyílások által három álló téglalapra van tagolva. Felső lezáródásul és az ablaknyílások keretéül szolgál egy szalagokkal átfont pálcika-motívumból álló díszítő sáv. A díszített falmezők pedig egy körülbelül $\frac{1}{2}$ méter magasságban alkalmazott talapzaton állanak és három kagylószerűen végződő festett fülkét mutatnak. Ezekben egy-egy gazdagon kikapzatt, még halk rokokó-hangulattal átítatott Louis Seize-stílusban tartott váza foglal helyet. A középső fülke a keskenyebb falsíknak megfelelően jóval karcsúbb idomokkal tüntet. Még a fülkeívvonal kiindulási magasságában végig futó, festett párkány is valamivel magasabb, mint a két oldalfülkénél. A két ablakmélyedés oldalfalain jobbra és balra egy-egy nyitott virágvázat találunk, míg fent rozettáról lebegő gyümölcs-girlandok csüngenek le. A vázák ellentétben a tulajdonképeni faldíszhez tartozókkal jóval szigorúbb körvonalakat mutatnak, az egész kivitel is eltér a faldekoráció egyhangú grisaille-stílusától, a színezés, melyben az élénk rózsaszín dominál, mozgalmasabb, hangsúlyozottabb. Az ablakfülke díszítését fent nagy rozetta zárja le, melyből az oldalakon alkalmazottakhoz hasonló gyümölcs-girlandok ágaznak ki.

Jóval több érdeklődéssel bírnak az alakos kompozíciók. Első sorban az északi falon, ahol mind a két kép megmaradt, igaz, hogy erősen megrongálva, de legalább egész terjedelmükben. Fent a már említett párkánysáv egyenesen tovább fut, míg lent a festett talapzat szintén még némiképp kivehető. A közepén egy későbbi ajtónyílásnak durva befalazása látható a festett vázafülke helyén, melyből csak kagylószerű felső bezáródása maradt fenn. A két kép körülbelül egy méter magasságban kezdődik és kettes keretezést mutat. A külső keret babérfonatból áll, míg a belsőt

csak egyszerű széles sáv alkotja, melynek sarkaiban egyszerűen képzett rozetta, már egy tipikus empiremotívum látható. A felső keret közepén két pálmaág között elrendezett, koronával díszített arcképmedaillon szerepel, melyről szalaggirlandok húzódnak a sarokrozettákhoz, ahonnan aztán merőlegesen lehullanak és így az oldalkeretek felső részét is éle-
 kitik. Ez a medaillonmotívum a szalaggirlandokkal együtt azonban fel-
 tétlenül későbbi időből származik, mivel alatta az eredeti belső keretezés
 még egyes helyeken látható maradt, de soha sem a külső babérkoszorús
 keret, mely, úgy látszik, egykorú a medaillonokkal. Ezenkívül ez a réteg
 egyes helyeken a feltárás alkalmával lepattant, minek folytán az eredeti,
 régebbi keret főleg a sarkokon vagy élesebb direkt átmetszéseknél közvet-
 lenül előbukkan.

A jobboldali jelenetet mindkét oldalon egy-egy magas pálmafa fogja közre. A jobboldalon álló fa mellett sajtáságosan elrajzolt lovat találunk, melynek fantasztikusan kinyújtott nyaka inkább tevére emlé-
 keztet. Hátán ül vagy inkább térdelni látszik egy kis emberke, négy strucc-
 tollal díszített keleties föveggel, kezében kínai ernyővel. A lovat egy bő
 török nadrágba bujtatott és turbánalakú fejdísz viselő lovász tartja.
 A baloldali fal mellett áll egy szokatlan alakú, karcsú gulához hasonló
 építészeti alkotás. A képszerkezet tengelyében látunk egy gazdag öltözet-
 ben pompázó mórfejedelmet, kinek hosszú köpenyszálját két a lovon
 ülő emberkéhez hasonló fiú vagy törpe hordja. A négerfejedelem a tur-
 bánján koronaszerű fejdísz visel, elől szép boglárával, bal kezét a tör-
 markolaton tartja, jobb kezét kinyújtott mutatóujjal könnyen felemeli.
 Előtte térdel egy török ruhás, turbános alak. Az előkelő mór — úgy
 látszik — éppen bevonulni készül a várkastélyba, mely esetben a térdelő
 alak alázatos gesztusában üdvözlést vagy meghívást szabad feltételeznünk.
 Ez az épület körfalakkal és hatalmas kapubástyával van ellátva. Közepén
 lépcsőszerű felépítésében indiai pagodákra emlékeztető hatalmas torony
 áll, míg a vártömbből kiszökellő csúcsok török minarékhez hasonlítanak.
 Az eltérő jelenet és az épületkomplexum között elszórt fácskák a széleken
 álló pálmákkal együtt az egész kompozíciónak határozottan szőnyegszerű
 hatást kölcsönöznek. A festő fiziognómiai készségéről, tekintettel a fal-
 képek megrongált állapotára nem lehet ítéletet mondani, de a mórfeje-
 delem tartása nem nélkülöz bizonyos természetes méltóságot, a lovász
 mozdulatai és arcformái pedig meggyőző realizmusról tanuskodnak.

Hasonló képszerkezeti elvek érvényesülnek a baloldali falmezőn is.
 Ez esetben is találkozunk a széleken az egész ábrázolást egységes kompo-
 zícióvá összefoglaló két pálmával, baloldalt azonban a fantasztikus
 keleti épületkomplexum helyén egyszerű görög tempietto áll, melynek
 csupán felső lezáródása kölcsönöz a klasszikus stílustól idegen benyomást.
 A kis kerek templom belsejében ül, vagy jobban mondva guggol egy
 hieratikus alak. Igaz, hogy a falkép rossz állapota mellett bizonytalannak
 látszik, vajjon itt trónoló fejedelemmel vagy pedig kultképpel, esetleg
 egy ülő Buddha-szoborral van-e dolgunk? A merev testtartás és a magas
 csúcsban végződő fejdísz inkább az utóbbi feltevést valószínűsíti. Meg
 kell még jegyezni, hogy a templomnak négy lépcsőfokból álló talapzata
 erősen sematikus, a távlati tapasztalatokkal ellentétben álló formákat

mutat. Ugyanezeket a jelenségeket különben a már említett festett fal-fülkékben is észlelhetjük, ahol a fülkék bázisai és ezzel a vázalábak alsó vonalai szintén a távlati hatásnak teljes mellőzésével vannak visszaadva. Az alakok elrendezésére ezen a képen is a szabályos háromszög klasszikus mintáját követi, mely egészen különös, koronából és két oldalsó szaruból álló föveget viselő, exotikus pap alakjában kulminál. Tőle jobbra nagyon érdekes szembekötősdí-jelenetet látunk, melynek szereplői keleti ruhába öltözött nő és férfi. A jobb oldalon ábrázolt női alak szűk, mélyen kivágott pruszlikot visel, mely felett a melle teljesen szabadon tűnik elő. Hosszú világos kabátja alatt sötétebb, bő bugyogó látható. Felsőkabátja pedig menteszerű ruhadarabból áll, mely szabásban és prémdíszítésben megint a magyar történeti viseletre emlékeztet. A fejdíszje magas, csúcsban végződő és lengő fátyollal ellátott süvegből áll, amilyenek a késői középkor francia-burgundi nőviseletében voltak divatosak. Jobbjában csengőt rász, baljában koszorút tart. A szintén bő nadrágban, de bekötött szemmel ábrázolt másik alak balkezében gyertyatartót, jobbjában viszont szintén koszorút tart. Az egész kompozíció tengelyében álló patriárkától balra ül egy meztelen felsőtesttel ábrázolt női alak, ki mandolinszerű húros-hangszert penget. Mellette élénk mozdulatokkal bő ruhába öltözött férfi-alak áll, felsőtestéből azonban a falkép megrongált állapota folytán csak egyes foltok láthatók. Balról bezárja a jelenetet két vagy három bőruhás törpe, exotikus fejdíszsel, mely csúcsos süvegből és a jobboldali képről ismeretes structollcsokor keverékéből áll. Nehezen vehető ki, vajjon ez esetben férfi vagy nő ábrázolásokkal van-e dolgunk? De az a körülmény, hogy a női alakok képsorozatunkban mindig mélyen kivágott ruhában vagy épséggel meztelen felsőtesttel szerepelnek, inkább a második eshetőségre enged következtetni. Ezek közt és a zenélő ülő nő között még egy lendületes mozgásban ábrázolt, a középfelé, azaz jobbra tekintő öreg férfit találunk, kinek felsőtestéből azonban csak egyes foszlányok, így az arcél és a mohamedán módon a mellen keresztbe tett két kéz ismerhető fel. Hosszú alsóruhája, bő köpenyege és a szintén tisztán látható öv mindenben megegyezik a kép közepén álló szakállas patriárka ruházatával. A jobb háttérben, a szembekötősdí játzó nő feje felett várszerű épület áll, mely minden tekintetben követi a jobboldali képen nagyobb arányokban ábrázolt várpalota körvonalait, elrendezését, beosztását stb.

Ellentétben ezekkel a keleti kulisszadarabokkal és kosztümtanulmányokkal, a szemben fekvő déli oldalon a hangsúly a tájábrázoláson van, amennyiben ezt a sokkal jobban megrongált falfelület és a későbbi ajtóáttörés mellett egyáltalában konstatálni lehet. A jobboldali keskenyebb képmezőn a mély horizont és egy templom körül csoportosuló házak láttára szinte a magyar alföld tájstruktúráját és hangulatát vélénk felismerni, ha a balszélen a festőnek eszébe nem jutott volna orientalizáló szándéka és lépcsőzetesen tagolt pagodaépületet nem állított volna elének. Az előtérben ábrázolt, látszólag fiatal pár azonban a késői rokokó divatja szerint van öltözve. Ugyanez áll a nagyon hiányos baloldali képen látható két férfialakra is. Kalap, varkocs, frakk, térdnadrág tisztán felismerhetők. Ez a két férfialak nagyobb figurális kompozícióhoz tartozhatott, melyről azonban a durván a falba tört, utólag megint befalazott

ajtónyílás megfosztott. Még sívárabb a helyzet a keleti falnál, ahol mindjárt két hasonló ajtónyílás (az egyik még használatban) éppen csak annak a megállapítását engedi meg, hogy az egész díszítőrendszer nagyjában megfelelt a többi falaknál tapasztaltaknak. A részletekre nézve azonban, példának okáért arra a kérdésre, vajjon a keleti motívumok itt is ismétlődnek-e, adós maradt a felelettel.

Éppen ezek az utóbbiak e művészi szemszögből nézve teljesen jelentéktelen falképeket kultúrtörténeti problémává avatják. Hiszen ez az első eset, hogy ilyen a »chinoiserie« és »indianisme« fogalma alá eső faldíszek Buda területén és a hogy látom magyar földön egyáltalában napfényre kerültek. Késő előfordulásuk is (a Louis Seize-dekorációk csakis a XVIII. század 70-es éveit utáni keletkezési időre vallanak) Buda egészen sajátlagos történeti helyzetének felel meg. Az ilyen keleti motívumok felmerülése, még pedig a legszorosabb kapcsolatban Louis Seize, sőt kezdő empire-elemekkel, első pillantásra meglepőnek látszik. Ilyen keretekben, ilyen dekoratív formák kíséretében és ilyen formafelfogásban inkább klasszikus jeleneteket, de minden esetre egészen más természetű ikonográfiát várunk. Művészettörténeti, fejlődésméleti nézőpontból az egész tényállás meglehetősen közömbös. Ha pedig meg akarunk elégedni azzal, hogy az adott történeti erőkből magyarázható helyzetben és annak kultúrtörténeti elemzésében szintén tudományos feladatokat lássunk, ebben az eklekticizmusban nemcsak érdemleges helytörténeti következtetéseket, hanem többé-kevésbé fontos, de egyetemes jellegű kultúrhistoriai eredményeket is rögzíthetünk le.

Annyi bizonyos, hogy ezek a budai »chinoiserie« munkák erősen »post festum« kullognak. Hiszen ennek az ízlésnek az európai művészetben akkor már egy századnál hosszabb története volt. Első fellépése és terjedése szorosan összefügg a híres hollandi kereskedelmi társaság³⁾ (Handelskompagnie) működésével. Így tehát csak természetesnek látszik, hogy a keletázsiai és indiai művészet európai kihatásának első szakában (a XVII. század közepétől a XVIII. első két évtizedéig) első sorban a delftti fajanszgyár termékei maradtak a számtalanszor másolt és variált mintaképek. Ebben az időben az európai művészek első sorban a kínai és japán porcellánokat, továbbá a lakkműveket, textiliákat és grafikai munkákat utánozták. A közvetlen másolásnak ebben a szakában találkoztunk számtalan, ernyővel sétáló mandarinokkal, mandulaszemű kínai hölgyekkel, buddhista istenségekkel, a kísérteties faunával, exotikus florával, fantasztikus palotaarchitektúrával stb. A keleti hatás második fázisában pedig, mely a tulajdonképeni rokokóformáknak a dekorációban való fellépéséig terjed, a keleti elemek lassan összekeverednek európai képzetekkel és életformákkal. A fajansz- és porcellánfestészet most első sorban grafikai mintalapok után igazodik, melyek már kivétel nélkül Európában, főleg Augsburgban készültek.⁴⁾ Az ilyenkor előadott kerti-, harci- és táncjelenetekben már nem »született« kínaiakat szerepeltetnek, hanem keleti ruhákba bujtatott európaiakat, a rendesen komikushatású kompozíciókat már maguk az európai tervezők gondolták ki, a burleszk hatások tehát már az ő rovásukra irandók, a rokoko lelki alkatából magyarázandók. Igaz, hogy még ebben a tekintetben a kínaiak már bizo-

nyos tekintetben szinte hallatlan élelmességgel megelőzték az európai műgyakorlatot, szinte előre sejtették a keletázsiai divatnak ezen hajtását, amennyiben ők is most már gyakran éppen a nyugati rokokó értelmében túlzottan díszített és kizárólag az európai ízlés számára készített tömeges exportárut kezdtek termelni és szállítani.

Az egész keletázsiai hatás akkor érte el legmagasabb kvalitási fokát — és ez már magában is végtelen tanulságos művészet-és kultúr-történeti jelenség — mikor legjobban eltávolodott kiinduló pontjától, mikor legmesszebben állott az ihlető új formáknak egyszerű másolásától, mikor főleg Franciaországban már elsőnevű művészek, mint Watteau, Huet, Gillot, Huquier, Fraise, Boucher, Bellay, Peyrothe, Pillement, Meissonier, Oudry, Cuvilliers stb. nemcsak mintákat készítettek a porcellánfestők használatára, hanem sajáttervezésű panneaux, falszőnyegek és tapéták, jóval ritkábban falfestmények számára.

Az egész fejlődés még egy felette fontos utóvirágzást érlelt az angol korai klasszicizmusban, ahol főleg a kertészetben, továbbá a bútortatban, még pedig nagyon érdekes összefonódásban, a chippendale-formákkal új és eredeti utakon járt.⁵⁾ William Chambers és Robert Adam, kik különben is mindketten a legjobb francia Louis Seize-hagyományokban gyökereznek, ennek az iránynak utolsó, még az ízlés magaslátán álló képviselői.

Az említett angol művészek fáradozásai révén ezek a chinoiserie-elemek benyomulnak a kertművészetbe (az úgynevezett angol kert innen veszi kezdetét), továbbá a bútortatba, az interieurdíszítésbe, a tapétákba és ezzel a textiltermelésbe és faldíszítésbe egyaránt, ahol most a kínai-indiai virágok, bokrok, pálmák, sajtáságos épületformák és tájformációk, állatok és madarak kerülnek a keleti ruhába bujtatott staffagealakok sokaságába. Olyan belső helyiségek, melyek, úgy mint a mi esetünkben, nem tapétákkal és falszőnyegekkel vannak beborítva, hanem egyenesen a falra festett képsorozatokkal, aránylag ritkán fordulnak elő. De szerény budai leletünk e tekintetben is előkelő társakra hivatkozhatik. Egy teljesen kínai képekkel telehintett belsőtér példáját nyújtja a bayreuthi Eremitage felső kastélyának úgynevezett kínai szobája. Mellette még Moreti amalienburgi falfestményei említhetők, továbbá a pár évvel ezelőtt Berlinben Flatau és Priemernél kiállított falfestmények az ausztriai Premstätten kastélyból, mely képsorozat G. Biermann véleménye szerint az erősen Watteau, Pillement és Oudry hatása alatt álló Platzer és Hamilton festők munkája lehetett.⁶⁾ Ezekkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az egyes termek, sőt ugyanazon helység egyes képei nem ritkán eltérő jelleget mutatnak. Ez a jelenség különben a mi képsorozatunknál is megállapítható volt, ahol tipikusan keleti képelemek mellett szintén teljesen chinoiserie-mentes kompozíciók is szerepelnek. Feltűnő még a premstätteni csoport egyik darabján a jobboldalt álló vadkecske erősen elrajzolt, hosszúra nyúló nyakával, mely az apródutcai képek egyikén szereplő loábrázolásban is visszatér, ami annál meglepőbb, mivel mindkét esetben, tehát a jóval primitívebb budai képnél is, nem egyszerűen nemtudásról, hanem tudatos stilizálásról van szó. Közvetlen összefüggéseket ezekből a szórványos megegyezésekből nem lehet levezetni, de feltételezhetünk közös mintaképeket, mivel a premstätteni kastély festői is csak másod vagy harmad kézből merítették.

Ezen provinciális műgyakorlatnak szükségszerűen eklektikus beállításánál a legkülönműbb behatásokkal kell számolnunk. Így mindjárt az első sorban feltűnő keleti elemek a XVIII. század budai festészetében háromféle eredetre vezethetők vissza, hogy végre épenséggel nem szervesnek nevezhető együttesben találkozhasanak. A keleti hangulattal átítatott képsorozat először is olyan eszmetársulásokra és ízlési motívumokra támaszkodhatik, melyek éppen Budán inkább otthonosak lehetnek, mint Európa okcidentális kultúrközösségének akármelyik más városában. Falképeink keletkezésekor (a Louis Seize-díszítő-rendszer a XVIII. század 80-as éveire utal) alig száz év mult el, hogy Magyarország fővárosa a félhold uralma alól felszabadult és hogy a nyugat szellem- és formavilágához vezető, egykor lehetőleg legszorosabb szálakat újból felvehette. Más helyen⁷⁾ már igyekeztem volt kimutatni, hogy ez az átmenet csak nagyon lassan, fokozatosan történhetett. Kívált az iparművészetben a keleti formák és a keleti technikák még sokáig érvényben maradtak. Hiszen a »grande art« művelői a század egész első felében a nyugati területekről jött idegenek voltak. Mikor az ábrázoló művészetek a század vége felé már bizonyos, egyelőre még szerény méretű autonóm életre keltek, ezek a visszaemlékezések tudat alatt még akkor is továbbhatottak volna, ha a »chinoiserie« divatáramlata történetesen nem kölcsönzött volna nekik új időszersűséget.

De eltekintve a korizléstől, a keresztény ikonográfia mindig olyan témákkal is rendelkezett, ahol nagy előszeretettel keleti ruhás vagy a fekete fajhoz tartozó alakokat szerepeltetett. Ilyen kompozíció volt a napkeleti bölcsek ábrázolása, melynél az egyik király már a XIV. század óta rendszeren mint csillogó öltözetű szerezsenfejedelem van feltüntetve. Hasonló alkalmat nyújtottak falfestményeink keletkezése idejében az úgynevezett »fekete madonnák« és az akkoriban nagy tiszteletnek örvendő Xaveri Szent Ferenc, India apostola halálának az ábrázolása. Ezt a helyzetet most már körülbelül ugyanabban az időben készült budai táblaképekkel is illusztrálhatjuk. A buda—vízvárosi Szent Anna plébánia-templom egyik Franz Wagenschön kezétől származó olajképén látjuk azt a jelenetet, amint egy szerezsen és egy kínai megtalálják egy elhagyott szigeten a feszületet magához szorító, haldokló szentet.⁸⁾ Főleg a kínai ruhájának a kezelése pontos és megbízható mintaképekre vall. Ez az ábrázolás nagyjában ismétlődött a budavári és székesfehérvári templomokban és a buda—vízvárosi Szent Flórián-kápolna oltárképénél.⁹⁾ Az utóbbi meglehetősen megrongált állapotban jelenleg a Fővárosi Múzeumban van.¹⁰⁾ A staffage-alakok között feltűnik egy a copf divatja szerint öltözött és egy paszományos magyarruhás férfi alakon kívül a jobboldalon álló zöldruhás, barnaköpenyeges, fehér turbános mór, balkezeiben hosszúnyelű ernyővel, mely nem csak itt, hanem az egész vonalon a keleti benyomás főkritériumaként szerepel. A nyugati divat, a magyar ruha és a keleti kosztümök együttes előfordulása nagyon jellemző tünete a »chinoiserie« ízlés utolsó szakának, a porcellánfestészetben is állandóan visszatér és eléggé furcsa keverékben falképsorozatunkon is látható. Vajjon ehhez hasonló jelenetezés Falkoner Xaver Ferenc azonostárgyú táblaképén is előfordul-e, melyről Némethy Lajos¹¹⁾ mint dr. Pald orvos tulajdonában

levőről emlékezik meg, nem tudtam megállapítani. Némethy leírásában csak indiai tájképről beszél. De viszont Falkoner X. Ferencnek egy másik alkotása, a budai helyőrségi templom freskója, a keresztény hitnek a pogányok felett aratott győzelmének ábrázolásával, szinte hemzseg a fantasztikus keleti öltözetekbe bujtatott alakoktól. Tömeges szerepeltetésük kivált fal- és táblaképeken nemcsak ikonográfiai szabályok és keleti ízlésű metszetek rovására írható, hanem még más állandóan ható és éltető tényezőkre is vall.

A keleti motívumok kiapadhatatlan forrásának ugyanis Velencét kell tekintenünk. Török, indiai és afrikai alakok és jelenetek már Gentile Bellini kora óta az idegen országokból származó áruknak magától értetődő kísérő jelenségei voltak. A művészetben is visszatükröződik a köztársaságnak kelet felé néző gazdasági és politikai érdekeltsege, úgy hogy az ilyen témák szinte az államraisonhoz tartoztak. Az ilyen jelenetek mintaképeit nemcsak a keleti elemekkel erősen szaturált velencei életben kell keresni, hanem még inkább, és a XVIII. században jobban mint valaha, az ottani társadalomnak játékkal és külső pompával átszótt életművészetében, a farsangi felvonulásoknak szakadatlan sorozatában stb. Hogy a velencei befolyás oly mélyen belenyult volna még ilyen provinciális kultúrrétegekbe is, aminő a késői XVIII. századi Buda-Pest helyi műgyakorlata volt, egyáltalában nem meglepő. Hiszen Velence akkor nemcsak az olasz festészetben játszott elvitathatatlan vezérszerepet, hanem a párisi iskola mellett csupán Velence művészete birt nemzetközi jelleggel. Igaz, hogy az úgynevezett »barocchetto« hatásával jóval kevesebbet foglalkoztak, mint a francia rokoko kihatásaival. Elég csak az egy G. B. Tiepolo minden európai műgyakorlatra kiható befolyására utalni. Az ő munkái pedig szinte hemzsegnek a törököktől és szerecsenektől. Utalunk a Kleopatrasorozat szerecsenekre, a madridi trónterem freskóinak török és arab típusaira, melyeket lokális jelentőségű mesterek számtalanszor lemásoltak. Ugyanez volt a sora Tiepolo és Francesco Guardi számtalan karnevál-ábrázolásainak, melyeknek utóregzését az Apród-utcai falképsorozaton is érezzük. Párhuzamos jelenségeket a vallási festészet területéről találunk egy a legújabb időkig a tabáni plébániahivatal egyik helyiségében őrzött és onnan az Esztergomi Keresztény Múzeumba került, feltétlenül budai eredetű táblaképen, a keresztrefeszített üdvözítő ábrázolásával, melyen a főtéma körül kisebb kartusokban valószínűleg metszetek által közvetített tiepoleszk jelenetek vannak megrögzítve.

Ebből is kiténik, hogy kiegyensúlyozott formakészletről, egységes művészi akarásról, éberebb kulturális lelkiismeretről, de még bizonyos helyi jellegnek tudatos hangsúlyozásáról és egyáltalában egyenesvonalú művészi törekvésekről az akkori Budának egész szellemi és politikai alkantánál fogva csak fenntartással beszélhetünk. Illetve mindezek az elemek váltakozó ötvezetben nem annyira a műalkotásokban, mint inkább a műalkotások mögött sejthetők, csak szerves összeforrásukat nélkülözzük. Ez a helyzet, úgyszintén az idegen hatásoknak (olasz, osztrák, francia) és az egymást követő korstílusoknak (barokk, rokokó, copf) naív egymásmellettsége, egy síkba való projektálása nagyon fontos tanulságot tesz az egész magyar művészet kialakulására döntő kihatással bíró vajudás,

erjedés mellett. Szükséges előkészítő stádiuma ez a XIX. század elején már helyileg és nemzetileg determinált fejlődésnek, mely a maga részéről megérlelte a század további folyamán valóban nagykorúvá és magyarrá vált művészetünket.

Ebben a beállításban a szerény Apród-utcai falképek nem alábecsülendő történeti beccsel bírnak. Itt is még barokkreminiszcenciák hullámanak tovább, kivált az alakok élénk mozdulataiban, a szerecsenfejedelem »linea serpentinatá«-jában, az exotikus főpap lendületes gesztusában, rokokó lelkületet sugárzanak a szembekötősdít játszóknegédes mozdulatai, míg az egész egy Louis Seize-keretrendszer foglalja össze. Tehát itt is a pest-budai viszonyokra jellemző módon több stilisztikai réteg rakódik egymásra. Különösen figyelemre méltó, hogy az alaki ábrázolás és egyáltalában a képszerkesztés régiesebb hatást váltanak ki, mint az építészeti kulisszák és a dekoratív elemek, melyek sokkal erősebben kidomborítják a korizlés bélyegét. Erre nézve instruktív bepillantásokat nyújt Falkoner Józsefnek a Fővárosi Múzeumban¹²⁾ őrzött és 1779-ben készült utolsó vacsorája is, ahol a barokkosan hangszerelt jelenet és a bútorzat között szintén ez a feltűnő ellentmondás jelentkezik. Ennek az okát szerény budai mestereink munkáizemében kell keresnünk, akik témák és programok tekintetében majdnem kizárólagosan idegen mintaképekre, első sorban metszetekre voltak utalva, míg a miliót, a bútorzatot, a tájképi és építészeti háttereket a közvetlen környezet után konstruálták, vagy pedig ritkábban a korizlés által előnyben részesített történeti vagy exotikus formákat alkalmazták.

Kivált a »chinoiserie«-témák átvételénél más eljárást el sem lehet képzelni. Hiszen hasonló adottságokkal kell számolnunk a boldogabb nyugati országokban is, melyeknek nem volt annyi pótolni valójuk, mint a török világ után csak lassan és fokozatosan felocsudó Budának.

A török világ utórezgése, a keresztény ikonográfia keleti elemei, de még a velencei és francia festészetben található mintaképek is még mindig nem elegendők arra, hogy képsorozatunkat maradék nélkül megmagyarázzák. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a kínai és indiai érdeklődés szélesesen ráfeküdt az európai szellemtörténetnek több mint száz évig tartó szakára. Budán és Magyarországon történeti okokból későbbben kezdett hatni, de a hatástovábbistartott. Az irodalomban ez az érdeklődés elsősorban az útleírásokban és a népszerű földrajzi munkákban nyert kifejezést. Ezeknek az irodalmi termékeknek szoros összefüggését a nyugati országok, főleg Franciaország stílústörténetével Bellevitch Stankevitsch¹³⁾ vizsgálta meg tüzetesen. Szerinte a legnagyobb hatással voltak Joan Nieuhof, Arnold Montanus, Olfert Dapper, Simon de Vries és főleg a tudós jezsuita Athanasius Kircher útleírásai. A német viszonyokra nézve a már gyakrabban hivatkozott G. W. Schultz hasonló munkát készített elő. A XVIII. századi magyar irodalom vizsgálata azonos eredményekkel kecsegtetne a keleti ízlés térhódítását illetően. Erre értekezésünk keretében természetesen csak futólagosan térhetünk ki.

A pragmatikus történet fejlődését budai viszonylatban a lakosság-nak nem csupán felette jellegzetes átrétegződése kíséri, hanem az etnikai és társadalmi változásoknak megfelelt a keleti témák iránti érdeklődésnek

7. Tanulmányok Budapest multjából II.

csakis a speciális viszonyokból megmagyarázható eltolódása is. Buda, mely a XVII. században még minden tekintetben keletnek számított és mint ilyen az összeurópai nagypolitika figyelmét is erősen lekötötte, állandó feszültség alatt tartotta, a következő században nem annyira tárgy, hanem már inkább alanya volt ennek az érdeklődésnek. Nemcsak azért, hogy a már közel egy századig tartó »chinoiserie« stb. ízlésáramlatába úgy a hogy beleilleszkedett, hanem most már saját magát is úgy szólván történeti szemszögből szemléli, miáltal az éppen lezajlott török korszak életformái irodalomban és művészetben sajátos átstilizálásban jelennek meg és a külföldi írók és metszők által nyújtott mintaképekkel néha tarka köntösben keverődnek össze. Meggyőzően igazolja ezt a folyamatot a »Kartigám nevű török kisasszonynak ritka és emlékezetes története«, mely 1772-ben Budán jelent meg Mészáros Ignác átdolgozásában, még pedig Menander-nek 1723-ban írt német kiadása nyomán, mely maga valószínűleg francia eredeti után készült. Az ötletesen kötött csomónak új, a budai várostörténetre nézve szinte szimbolikus feloldása Mészáros Ignácnál abból áll, hogy az előkelő török kisasszonyról végre kiderül, hogy tulajdonképpen magyar nemes leány. További, meglepő igazolást nyer a mult török-keleti fázisa iránt megnyilvánuló érdeklődés Meissner pesti könyvkereskedő könyvlistájában¹⁴⁾ 1796-ból, mely majdnem minden fontos, a budai török időre vonatkozó régi, nem ritkán még XVI. századbeli könyvterméket is tartalmaz. De más magyar munkák is, mint Kéri, »Imperatores orientis«, Korabinszky, »Versuch eines kleinen türkischen Wörterbuchs«, »A török birodalomról szóló tudósítások« (mindjárt három példányban), vagy a kassai Landerer-nyomda által kibocsátott »Gróf Bellafont avagy az afrikai leányka«, »A világnak három részében bujdosó« és hasonló irodalmi termékek a század utolsó negyedéből nyomtatékosan tanuskodnak az ily irányú irodalom iránt érzett rokonszenv mellett.¹⁵⁾ A Gárdonyi A. könyvében felsorolt budai és pesti könyvkereskedők (Landerer, Weingand, Köpf, Troppauer, Lindauer, Stublanitz, Diepold, Kilián, Mossótz, Gleixner stb.) könyvlistáiban se szeri se száma a földrajzi ismertetéseknek, útleírásoknak, Indiában, Afrikában vagy a közeli keleten lejátszódó érzélgős vagy mulattató történeteknek.

Hasonló a helyzet az irodalmi ízlés és a magasabb rendű szellemi érdeklődés legfontosabb fokmérőjénél, a színháznál, mely a maga szembeötlő jelenetezésével a legszorosabb kapcsolatokat rejtegeti a festészettel, sőt a kulisszafestészettel, mely az egységes ízlési kultúrának ama boldogabb idejében ezzel szinte azonosnak mondható. Már a piaristák iskolai színjátásánál nem ritkán találkozunk keleti témákkal, így a Zokomus Alsó-India királyáról szóló 1719-ben előadott darabban, vagy a »Resplendens Gloria Martis«-ban szereplő János arméniai király esetében.¹⁶⁾ A nyilvános színházaknak a század utolsó negyedéből ismeretes játékkervei viszont szinte hemzsegnének a titokzatos keleti életből vett címektől. Ossmin und Fatime, Zemire und Azor, Die drei Sultaninnen, Die schöne Sklavin, Die deutschen Ritter in Acon, Gülnare oder die persische Sklavin, Jolantha Königin von Jerusalem, Karl V. in Afrika, Die Negersklaven, Selim Prinz von Algier, Das Sonnenfest der Braminen, Sultan Ibrahim I. und Ernst Graf von Gleichen, Sultan Wampun, Die Tempelherren¹⁷⁾ stb. világosan

meggyőznek arról, hogy az irodalom és a zene hasonló tárgyú mesterművei, Shakespeare »Velencei kalmár«-ja és »Othello«-ja, Lessing »Bölcs Náthán«-ja, Gluck »Mekkai zarándok«-jai, Mozart »Szöktetés a Szerailból«-ja és a számtalanszor előadott Varázsfuvola a keleti alakok és jelenetek iránt fogékony és jól előkészített közönséggel számolhattak.

Nem habozunk a felsorolt előadások jelenetezései, dekoratív kivitele és az Apród-utcai falfestmények között szoros stílusbeli összefüggéseket, sőt egyenesen okozati kapcsolatokat feltételezni. Emellett szól a keskeny térsíkban ábrázolt jelenetek és hátterek közt mutatkozó ellentét, mely utóbbiak úgy orientalizáló, mint klasszicizáló elemeiben valóban kulisszaszerűen beállítottaknak látszanak.

Ezt az irodalmi produkciót kiegészíti a grafikusok munkája, akik azonban nem didaktikai, hanem gyakorlati célokat követtek, mintalapokat készítettek dekorációk számára. G. W. Schultz¹⁸⁾ egész hosszú sort közöl belőlük: az idősebb és az ifjabb Peter Schenk Amsterdamból, Pierre van der Aa Leidenből, Johann Joachim Püschel Leipzigből, Joh. Jak. Wolrab, Christoph Weigel, Joh. Chr. Weigel, F. P. Lindner, Georg Püschner, Paul Decker, a P. K. C. monogrammista Nürnbergből, Jeremias Wolf, Martin Engelbrecht, Jos. Friedr. Leopold, Albrecht Schmidt, Joh. Jak. Baumgartner, Elias Baeck, Abraham Drentwert Augsburgból, az ismeretlen eredetű Rüdiger és mindenek előtt a második meissenai korszak nagy fel lendítője Johann Gregor Höroldt. Metszeteik mind a XVII. század utolsó és a XVIII. század első negyedében készültek.

A felsorolt művészek közül a mi szempontunkból az augsburgi Elias Baeck különös fontossággal bír. Különösen kiemelendő két ibolyakék tussal kihuzott tollrajza az augsburgi Maximiliansmuseumban, melyek közül az egyik G. W. Schultz¹⁹⁾ által közölt ábrázolás mintha nemcsak részletekben, hanem kompozícióban és képhatásban is szinte közvetlen mintaképeül szolgált volna szerezcsenfejedelmet ábrázoló falfestményünknek. E. Baeck lapjait Jos. Friedr. Leopold metszette, még pedig négy sorozatból álló szériában. A sorozatok 6—6 lapból állottak, a második (7—12) és a negyedik (19—24) a drezdai »Kupferstichkabinett«-ben található. A már említett lap minden lényeges viszonylatban megegyezik freskóképünkkel. A kompozíció tengelyében ezúttal gazdag öltözetű keleti előkelőség áll, ki nemcsak testtartásában és álló motívumában emlékeztet a mi szerezcsenünkre, de könnyen felemelt jobb karjának gestusa és a kinyújtott mutatóujjjal ábrázolt kéz úgyszólván szószerint van átvéve az augsburgi mintaképről. A háttérben pedig szakadékos sziklán keletázsiai kastélyépület áll, mely ugyan egyszerűbb és karcsúbb körvonalakat tüntet fel, mint a komplikált várrendszer a mi képünkön. De nem lehet vitás, hogy a képszerkezet és tartalmi jelentőség mindkét esetben azonos. Nagyon feltűnő ezenkívül a mindkét képen észlelhető sajátságos ellentmondás az alakok arányaiban. Az előtérben helytelenkedő szolgálzamelyzet, a jobb oldalon látható Pierrot kivételével, itt is egy fantasztikus törpefajhoz tartozik. A legelől álló, rövidnyelű ernyőt tartó tacska azonkívül nemcsak ruházatában, bő bugyogójában és a testhez tapadó szűk kabátjában, hanem groteszk tartásában, a mélyen lecsúszott öv felett eléggé komikusan kidagadó hasával a szóbanforgó falkép lovászához hasonlít.

Fontos jelenség továbbá, hogy az egész képhatást összefoglaló két oldalsó pálmafa úgy szólván a sorozat valamennyi lapján visszatér, úgyszintén a pagoda- és minaretszerű architektúrák a hátterekben. De a baloldali falképen látható trónoló alak is ismétlődik Elias Baeck sorozatának egyik lapján.²⁰⁾ Sőt a kis kerektemplom is, igaz, hogy sokkal valószínűtlenebb és minden klasszikus reminiscenciáktól mentes formában. A XVIII. század utolsó negyedében, falképünk keletkezési idejében már sokkal komolyabban vették a klasszicizáló adalékokat. A zenészek is állandó tartozékát alkották az ilyen ábrázolásoknak, melyek G. W. Schultz nézete szerint nem kerámiai munkáknak szolgáltak előképül, hanem inkább faldíszek, kályhaellenzők stb. számára készülhettek. Feltevését a mi falképsorozatunk nagyszerűen igazolja.

Nehéz bebizonyítani, vajjon az Elias Baeck által rajzolt és Jos. Friedr. Leopold által metszett lap valóban előképül szolgált volna a budai festőnek. Az a körülmény, hogy a lapokat csak a drezdai metszetgyűjteményben levő példányokban ismerjük és a nem lényegtelen eltérések mindenesetre óvatosságra intenek. Itt közben elveszett közbenső állomásokat tapéták, paravánok stb. alakjában kell feltételeznünk. A magyar fajanszművészetben az olyan »chinoiserie« és »indianisme« témák gyakran előfordulnak, olyan kompozíciókat azonban, melyek közvetlen kapcsolatot mutatnának az Apród-utcai falfestményekkel, hiába keresünk. Részletek megegyezését lehet kimutatni, s ezek minden bizonnyal fontosak ezen ízlésirány hazai fejlődéstörténetének szempontjából, amely láncolat egyik fontos szemét éppen falfestményeink alkotják.

Hogy milyen szívósan tartották magukat a kínai tárgyú ábrázolások a kerámiában, legjobban bizonyítják a csak 1800-ban alapított körmöcbányai gyár termékei, ahol a keletázsiai háztípusok és a pálmafák még mindig a díszítés főelemeit szolgáltatják.²¹⁾ A kínai és keleti elemeknek előfordulását a magyar fajanszgyártásban szépen követhetjük ezen műág centrumában, Holicson is, ahol a század közepe óta, nyugateurópai viszonylatban tehát aránylag későn keletázsiai és Castelli-módban tartott barokkedények készültek. Az utóbbiakon elég gyakran török alakok díszelnek.²²⁾ Nagy méretei és képszerű kompozíciója révén kiemelendő a gyakran tárgyalt és reprodukált asztal lapja gróf Andrássy Géza tulajdonában. A háttérben látható szigetváros körvonalai emlékeztetnek az Apród-utcai ház északi falának jobboldali képén ábrázolt keleti várképre. Az alakok (ezuttal kínaiak), a fák és a cikornyás díszítések azonban meglehetősen eltérők. Holicai, illetve közvetve delffti hatásokat találunk a stomfai és belaházi (bolevázi) gyárak termékeinél is,²³⁾ főleg a fantasztikus épületformákkal díszített korsóknál, a kék virágdíszsel és kínai motívumokkal teleborított edényeknél. A tatai manufaktúrából származó darabok közül is feltűnnek a keletázsiai ízlésben dekorált tányérok, ami számunkra annál fontosabb, mivel ifj. Kuny Domonkos, az első budai fajanszgyár megalapítója (1785) előbb Tatán, még pedig vezető állásban dolgozott.²⁴⁾ Sajnos, a budai gyár anyagára vonatkozó eddigi ismereteink még nem engednek meg olyan feltevést, hogy itt is domináló szerepet játszott volna a keleti ízlés. Falképeinkhez sem ezek, sem a többi magyarországi gyár termékei nem szolgálhattak mintául. Itt mindig csak egyes keleti elemek dekoratív értékesítését találjuk, de soha sem képszerűen átkomponált jelenetekkel,

aminőknek sorozatunk ábrázolásait minden provinciális gyarlóságuk dacára is tartanunk kell.

Mert annyi bizonyos, hogy itt a rokokó és a barocchetto kontur- és tengelygazdagsága teljesen hiányzik. Még azok a jelenetek is, melyek tartalmuknál fogva egészen a rokokóelkülétből vannak fogalmazva, mint a szembekötősi játék, egy síkban vannak ábrázolva. A tér sohasem kelti egy meggyőző kontinuum benyomását, hanem egyszerűen előtér és kulisszák összeadásából áll. Ez részben a korízlésből magyarázható, részben a színházi jelenetezést követő eljárást élezi ki budai festőnk aránylagos ügyefogyottsága. Az egységes képhatás azonban mindennek dacára még átérezhető. Ehhez járul még a színezés is a maga feloldott hűvös, világos tónusával, (szürkészöld, világoskék és rózsaszín). A díszítő rendszert és a képmezőket egységes grisaille-tónus foglalja össze. Ennek a színhatásnak megfelelő képsorozatunk egész lelki habitusa is, melynek polgári, tárgyilagos, pedáns kivitelezésbeötölő aránytalanságban áll a jelenetek »jeu d'esprit« alaphangulatához. Feltétlenül kissé elkésett nyugati hatásokkal kell számolnunk. Távolról lehetne ugyan balkáni, kivált szerb népszokásokra is gondolni, mely esetben a közeli »Rácváros« etnikai összetételével szabadna kapcsolatokat keresni. Csakhogy az ilyen analógiák a balkán területéről ismeretlenek.²⁵⁾

Egyáltalán művészettörténetileg egyenetlen alkotással van dolgunk. Sajátságos átszövődésben kapjuk a rokokótémákat és a keleti jeleneteket a Louis Seize-ízlésnek megfelelő keretezésben. Maga a szembekötősi játék, a gálás kornak eme kedvenc szórakozása, keleti ruházatban lép fel. Nem egy divatos ruhában díszelgő negédes hölgy, mint p. o. Daniel Chodowieckinél, (Berlin, Kaiser Friedrich Museum) hanem egy háremi dáma tartja az ezüstcsengetyűt, hogy az ilyen esetekben még szemkötés nélkül is vak lovatot félrevezesse. A rokokó életformái és az úgynevezett indiai témák a helyi mester ecsetje alatt bohózatos álarcos mulatsággá olvadnak össze. Az idegenszerű főpap, a trónoló istenség és a zenélő staffage-alakok egészítik ki ezt az együttest, a nélkül, hogy azt szerveesebbé, egységesebbé, érthetőbbé tennék. A nyugati formahatások, keleti típusok és kosztümök, klasszicizáló dekoráció és építészeti részletek eme tarka keverékében szinte megható a hazai-nemzeti sujet-k feltűnése, a török nő magyar mentéje, az egyik tájkép stb. Ezek olyan adalékok, melyek ebben az adagolásban valóban csak a késői XVIII. század Budájában képzelhetők el.

A mesternevet illetően egyelőre még sötétben tapogatódzunk. Tudunk ugyan hasonló esetről, amikor Schöfft József és Serovics József 1785-ben a várbeli Fortuna-kávéházat 130 forintért kifestették.²⁶⁾ A feladat hasonlósága és az időpontok összeesése mindenesetre meglepő. Újabb levéltári adatok felmerülése esetében ez a két elszigetelt tény összefoglalhatónak látszik, amennyiben az egyik vagy másik mester nevével, vagy talán mindkettővel kapcsolatba lehetne hozni az Apród-utcai falfestményeket is. Addig a szóbanforgó képsorozat csak egy »névnélküli művészettörténet« keretében szerepelhet, de mint ilyen is nagyon érdekes és fontos faszettával gazdagítja a XVIII. századvégi Budának művészi és kulturális életéről eddig szerzett tudásunkat.

Dr. Horváth Henrik.

- ¹⁾ A kávéházakra és szállodákra vonatkozó adatokat Garády Sándor ny. min. tanácsos úrnak köszönhetem.
- ²⁾ Az ilyen esetek a gyakorlati műemlékvédelemmel foglalkozó előtt sajnos elég gyakoriak. Egy erről szóló fekete lista jóhangzású nevekkel dicsekedhetne.
- ³⁾ V. ö. R. *Graul* Ostasiatische Kunst und ihr Einfluss auf Europa. Leipzig, 1906. 8.
- ⁴⁾ I. G. W. *Schultz*, Augsburgereien u. ihre Verwendung in der Keramik. Das Schwäbische Museum 1926. 190.
- ⁵⁾ I. R. *Graul* i. h. 27. l.
- ⁶⁾ Belvedere. XII. 1926. 98—99.
- ⁷⁾ *Horváth H.* Gundrich Carolus Ferencz a pesti plébániatemplom oltárainak mestere. Arch. Ért. Új Folyam. XLII. 1928. 255.
- ⁸⁾ *Schoen A.* A budai Szent Anna-templom. Budapest, 1930. 58. ábra.
- ⁹⁾ *Schoen A.* i. h. 120. l.
- ¹⁰⁾ Lelt. szám: 14.684.
- ¹¹⁾ Arch. Ért. Új Folyam. III. 1883. 101.
- ¹²⁾ Lelt. szám: 14665.
- ¹³⁾ *H. Bellevitch—Stankevitch*, Le gout chinois en France au temps de Louis. XIV. Paris 1910.
- ¹⁴⁾ *Gárdonyi A.* Régi pesti könyvkereskedők. Az Orsz. Szécheny-könyvtár kiadványai II. Budapest, 1930. 69. l.
- ¹⁵⁾ *Gárdonyi A.* i. h. 11., 35., 33. és 75. lap.
- ¹⁶⁾ *Prónai A.* A piaristák színjátéka Pesten a XVIII. században. (A Kegyes Tanítórendiek Főgimnáziumának Értesítője. Budapest, 1907. 15. és 20. l.)
- ¹⁷⁾ I. *Kádár J.* A budai és pesti német színészet története 1812-ig. Budapest, 1914. 87. l. és kvtk. — *Isoz Kálmán*, Buda és Pest zenei művelődése — (1686—1873.) Budapest, 1926. 211. l. és kvtk.
- ¹⁸⁾ I. h. 190. l.
- ¹⁹⁾ I. h. 1. ábra.
- ²⁰⁾ I. G. W. *Schultz* i. h. 9. ábra.
- ²¹⁾ *Ráth Gy.* Az Iparművészet könyve. II. 509. ábra.
- ²²⁾ Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum Gyűjteményei. Budapest, 1926. XIV. tábla. 31. ábra, XV. tábla 34. és 35. ábra.
- ²³⁾ *Siklóssy L.* A magyar kerámia története. Budapest, 1917. 41. és 46. l.
- ²⁴⁾ V. ö. *Siklóssy L.* Kuny Domonkos egy budai keramikusa a XVIII. században. Budapest, 1918. l. 25. l.
- ²⁵⁾ Petrovich min. tanácsos úr, a belgrádi közoktatási minisztérium művészeti osztályának vezetője szíves közlése.
- ²⁶⁾ *Schoen Arnold*, A budai Szent Anna-templom. Budapest, 1930. 181. l.

Az Egyetem-utcai volt Károlyi-palota építésének története.

Budapest még ma sem rendelkezik a fővároshoz méltó múzeum-épülettel s ezért, hogy a szűk falak közé szorult, még a milléniumi kiállítás idejéből megmaradt kicsiny Fővárosi Múzeumban el nem helyezhető gazdag, de úgyszólván rejtett képanyag a nagyközönség részére is hozzáférhető legyen, a főváros vezetősége megvásárolta s képtár céljára berendezte a mai alakjában éppen 100 évvel ezelőtt épült Károlyi-palotát. A most megnyitott Egyetem-utcai Székesfővárosi Képtárnak azonban a benne kiállított tárgyak művészi értékén kívül úgy történeti, mint művészeti és művelődéstörténeti szempontból még külön jelentősége is van. Bár a mai, XIX. századi épület dísztelen külseje még nem adja meg a szigorúan vett műemlékjelleget, mégis belsejének az egyszerűség mellett is előkelő stílusa, tiszta arányai egy letűnt század művészeti felfogásának ittmaradt jellemző képviselőjévé teszik e palotát. Építésének külön története van s az előző korok épületformáival, a hozzájuk fűződő eseményekkel, ma, mint a régi Pest történetének beszédes emléke áll a szűk utcák modern életforgatagában, ezzel is figyelmeztetve bennünket a mult nagyobb tiszteletére.

A palota mintegy 150 évig volt a gróf Károlyi-nemzetség birtokában s ezen másfél százados időközben a család művészetszeretete és áldozatkészsége az akkor uralkodó stílusok hatása alatt több változtatást eszközölt rajta. De még a gróf Károlyi-család birtoklása előtt is történtek jelentősebb átépítések, mert a régebbi idők tulajdonosai nagyszabású építkezéseikkel s az épület falain keresztül is reprezentáló törekvéseikkel szintén a város külsejének szépségét igyekeztek emelni. S hogy már a XVIII. század első felében valóban pompázó, díszes palota állhatott a mai épület helyén, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a Mária Terézia látogatását előkészítő bizottság éppen ezt a palotát választotta ki a királyné itt-tartózkodásának legméltóbb helyéül.

A palota építéstörténetének első nyomai a törökfelszabadulást követő időkre vezetnek vissza, amikor az omladozó várfallal körülvett szegényes, kicsiny, az ostromok tűzében teljesen szétdúlt romváros minden jogkör nélkül még a Bécsből irányított kamarai igazgatóság intézkedései alá tartozott. Mindkét városnak akkor Werlein István báró kamarai adminisztrátor volt teljhatalmú ura, aki tetszése szerint ingyen, vagy potomon osztotta ki a letelepülők házhelyeit. Tekintetbe véve, hogy a gazdátlan telkek között szabadon válogathatott, talán minden építési szándék nélkül, mint a várbeli Dísz-téren, úgy itt is a város szívében foglalt le a maga szá-

mára hatalmas területet. E nagykiterjedésű telek a város legforgalmasabb helyén feküdt, ami nagyban emelte értékét; de valószínűleg azért is eshetett Werlein választása éppen erre a területre, mert azon, ha romokban is, de az előző századokból származó épület alapfalait találta, amelyek még mindig elég erősek voltak arra, hogy az esetleges ráépítést lehetővé tegyék. Ha elgondoljuk, hogy a megrongált török mecseteken kívül alig volt itt felhasználható épület, hiszen még az erős kőfalakból épült plébániatemplom is összeomlással fenyegetett, akkor, e nehéz időkben ez nem megvetendő előnyt jelentett. Werlein, úgy látszik, a falakat meg akarta menteni a teljes pusztulástól s ezért kiegészítette azokat, tetőt huzatott rájuk s az egész telket kerítéssel vévette körül; mert halála után fia, Werlein Edmund József báró ilyen állapotban kapta örökségképen s ugyanezen állapotban adta is el az ingatlant 1694 augusztus 30-án Wilfersheim Miklós csász. és kir. élelmezési biztosnak megállapított becslés szerint csekély 150 forintért.¹⁾

Már a vétel utáni második esztendőben Wilfersheim lebontatta az ideiglenes házat s Kalcher Mártonnal, a Steiermarkból származó nagytekinetű építőmesterrel — aki Pest városának második bejegyzett polgára, egyben tanácsosa és a budai kőműves és kőfaragó céh megalapító tagja volt — építtette fel palotáját 1696-ban.²⁾ E palota, melynek megemlítését más, talán kisebb jelentőségű épületekkel szemben régi leírásokban nem találjuk, minden valószínűség szerint még a XVII. század ízlésének megfelelően, de már elég díszesen és kényelmes elosztással épülhetett. Talán a ma is fennálló várbeli régi városház külseje (ma előljárási épület) s az 1702-ben épült, de 1913-ban lebontott Glöckelsberg-, majd Eszterházy-palota olaszos barokk külsejéhez hasonlíthatott legjobban, mely utóbbi részben szintén Kalcher alkotása volt.³⁾ Jellemző stíuselemei még valószínűleg a falsíkjához hasonló, keretelt kapuzat, a váltakozó lezárású emelet ablakor s a homlokzati sarkokon elhelyezett zárt, tornyos erkély lehettek.

Wilfersheim halála után az örökösök, akik már nem tartózkodtak Pesten, igyekeztek a házon túladni s megbíztatták Ritzig Baptistának közvetítésével, ki a helybeli invalidusok palotájának (ma Központi városháza) volt ezredese, 1744 április 9-én két hozzátartozó rákosi réttel együtt 11.000 forintért eladták Patachich Gábor kalocsai érseknek.⁴⁾ Patachich elsősorban pesti tartózkodásai céljából, mert tagja volt a hétszemélyes táblának s egyben fivérei, Sándor és Lajos, valamint az utóbbi fia, János számára vásárolta meg s rendezte be a palotát, melynek telekrajza ekkor a kerttel együtt az eredeti szabályos négyszöggel szemben már szabálytalan alakú lett.⁵⁾ Változtatása palotán alig történhetett, mert Patachich érsek már a következő évben, 1745 december 5-én meghalt s nem sokkal később, 1747 augusztus 25-én fivérei el is adták azt gróf Barkóczy Ferenc, akkor még egri püspöknek.⁶⁾ Az eladási ár ugyan jóval drágább volt, mert Barkóczy 18.000 forintot fizetett érte, de ezt a rohamosan megindult városfejlődés következtében beállott ingatlanértékek emelkedésével magyarázhatjuk. Az adás-vétellel kapcsolatban újból felmérték a telket s ekkor még szabálytalanabb formát nyert, ami a későbbi szimmetrikus elrendezésű tervek kielégését nagyban akadályozta. Az új tulajdonos, Barkóczy, kit méltán nevezhetünk a XVIII. század legkiválóbb magyar egyházfejelmének, mint a művészetek lelkes mecénása, aki fáradhatatlan

volt a tervekben, építkezésekben, bizonyára nagy pompával rendezkedett be s így lett e palota a város legelőkelőbb épülete, mely a Pestet látogató királyné tetszését is megnyerte.

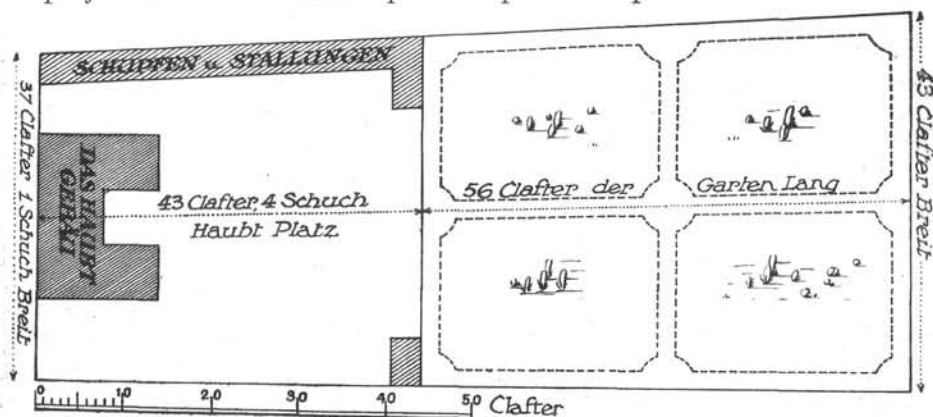
1751 augusztus 4-én érkezett meg Mária Terézia férjével, Lotharingiai Ferencsel és fényes kíséretével.⁷⁾ A fogadtatás rendkívül lelkes és ünnepléses volt, mert évszázadok óta ez volt az első eset, hogy a város lakossága falai között láthatta uralkodóját. A hajón érkező fenséges pár egyenesen Barkóczy palotájába vonult, melynek elsőemeleti ablakaiból nézték végig a katonaság és a polgárság hódoló felvonulását. Ezen látogatás emlékére helyeztette el a vendégszerető házigazda, Barkóczy püspök Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc portraitját dísztermének falára.

A palota felépítésétől számított 63 év után történik az első gyökeresebb változtatás. 1759 tavaszán nem kisebb jelentőségű építőmester, mint a helybeli Mayerhoffer András kap megbízást az átalakításra.⁸⁾ Ezen építkezésről, a palota elhelyezéséről és formájáról nagyjában egy 1768-ból fennmaradt vázlat és Jung Józsefnek, a következő idők másik nagy mesterének tíz évvel később, 1778-ban készített, de már közbeeső kibővítéseket is feltüntető felvételi rajza nyújt legalább alaprajzban némi tájékoztatást számunkra. Különös fontossággal bír a Jung-féle rajz, mert a későbbi toldások elhagyásával még a Barkóczy idejéből származó egykori terelelosztást s belső térkiképzést teszi előttünk szemlélhetővé.⁹⁾ Azt természetesen, hogy az építésben milyen szerep jutott Mayerhoffernek, ezen alaprajzokból ma már, sajnos, nem tudjuk eldönteni. A későbbi koncepciók kialakulására nézve a két különböző időből fennmaradt alaprajz egybevetéséből annyit azonban megállapíthatunk, hogy Barkóczy hercegprimás idejében a 11 ablaksor-szélességre terjedő épület csaknem négyzetes formája három oldalról egy kisebb belső udvarteret zárt körül. Az alaprajzi típust vizsgálva az a gondolatunk támad, mintha egy kisebb kastély- és háztípus forrott volna egymásba. És éppen a városi építkezésekben csak ritkán előforduló, de itt meglehetősen domináló kastélyszerűség, ami a földszintes, □ alaprajzú, árkádosan körülfutó udvari folyosó által még erősebben jut kifejezésre, utal legjobban a lényeges újításra, a szárnyak hozzáépítésére s utal sejtésünk szerint Mayerhoffer invenciójára is. Utcai homlokzata nem töltötte ki teljesen a telek szélességét, hanem a középtengelyben helyet foglaló épülettömbtől jobbra és balra bejáratokkal megszakított falkerítés húzódott, mely a sarkokon tovább fordulva a hatalmas gazdasági udvart és a négy táblára osztott kertet fogta körül. Mélyen benyúló kapualjából ballusztrádos lépcsőház vezetett fel az emeletre, ahonnan széles, zárt folyosóból a díszterembe s a szobákhoz lehetett jutni. A homlokzat, a belső körülfutó folyosó s a középrizalit szélességének megfelelő díszterem öt ablaknyílása, amelyből három belső ablaktengely még szorosabban összetartozott, erősen emlékeztetnek egyéb pesti és környéki alkotásokra. Míg a plasztikailag felfogott erkélyes kapuzatkiképzés a századközepi díszesebb épületeknek úgy szólván elmaradhatatlan alkotórésze volt, itt ez a festői felfokozás teljesen elmaradt s Mayerhoffer már a 60-as, 70-es évek mérsékeltebb felfogásához közeledve, kevésbé hangsúlyozott megoldást alkalmazott. Az alig kiemelkedő kettős pilaszterek közé az ugyanazon időkből származó, de mostanában lebontott Kaas Ivor-utcai

gróf Batthyány-palota, vagy a még régebben csákány alá került legnemesebb külsejű pesti rokokó-épület, az egykori Athenaeum-palota kapuzatához hasonlóan, erőteljesen keretelt díszes összekötőív kerülhetett. Kocsik részére az udvarba külön kapu vezetett, mely mellett a telek közepét határoló ballusztrádos kerítésig a régi tulajdonosról elnevezett Wilfersheim-utca mentén fészerek, kamrák, istálló és az udvarmester háza épültek.

Alig készült el azonban a palota s belső berendezése, Barkóczy 1761-ben Magyarország hercegprímása lett, aki most már Pozsonyban tartózkodott többet, mert a primási székhely, Esztergom akkor még katonai erődítés volt. Pestre mind ritkábban látogatott Barkóczy, mert átérezve küldetésében a magyarság kívánságait, minden idejét és erejét arra használta fel, hogy a régi metropolis helyére felépülő, óriási arányokat meghaladó templom és rezidencia tervét mennél előbb megvalósíthassa. De ez az energikus, egész életén át folyton csak építő egyházfejedelem 1765-ben hirtelen meghalt álmaival együtt s bezárultak az újonnan épült pesti palota kapui is. Végrendeletében öccsére, gróf Barkóczy János szabolcsmegyei főispánra hagyta pesti palotáját, aki viszont azt teljesen nővéreinek, Szirmay Tamásné grófnőnek bocsátotta rendelkezésére. 1768-ban Szirmay grófné az egész palotát berendezésével együtt egy esztendőre Beleznay Miklós tábornoknak adta bérbe 600 forintért.¹⁰⁾

Barkóczy János grófot elfoglaltságai tavarnai kastélyához kötötték jobban s így a nagy távolságra eső palota csak gondot és terhet jelentett számára. 1768 november 5-én el is adta pesti ingatlanait az akkor még ezredesi rangot viselő gróf Károlyi Antal szatmármegyei főispánnak, aki örömmel kötötte meg a szerződést, mert mint a hétszemélyes tábla közbírája eddigi pesti utazásai alkalmával apósának, a szomszédos ház tulajdonosának, báró Harruckern Ferenc kamarai tanácsosnak vendégszeretét kellett igénybe vennie.¹¹⁾ 1769 január 17-én történt meg a hivatalos átírás (mert január 15-ig szólt Beleznay bérleti szerződése) Fegyveres György titoknok és a pesti tanács két kiküldöttje jelenlétében. Még 1768 július 24-én, tehát közvetlenül a szerződés megkötése előtti időből egy már előzőleg említett házbecslést őriz a Károlyi-nemzetség levéltára, mely az alaprajzi vázlat kíséretében képet ad a palota állapotáról.



24. A Barkóczy-palota alaprajza 1768-ból.

A rövid jelentés szerint az alapfalak erősek és jól épültek. Ugyanúgy a tetőzet is teljesen jó állapotban volt, melynek nagyrésze csak nem régen készült el újjól.

Károlyi a palota megvételekor tervbe vette annak kibővítését is. Bár a nagyszabású átépítés csak 1779/80-ban történt, mégis a fenti jelentéshez csatolt vázlat és a későbbi Jung-féle felvételi rajz (1778) között némi eltérést találunk, ami arra enged következtetni, hogy egy nagy koncepciónak egyelőre csak a legszükségesebb bővítései és átépítései jutottak kivitelre. Először a szomszédos Harruckern-ház felé eső részen indult meg a terjeszkedés. Ekkor, hogy a meghosszabbított homlokzat ne emelkedjék ki a beljebb épült Harruckern-ház falsíkjából, kapta azt az egyenesiránytól eltérő, megtörten befelé haladó rizalitszerű, ferde tengelyű szárnyépületet, mely nemcsak a tervező művészeket, hanem jóval később még a Szépítő Bizottságot is foglalkoztatta. Az így keletkezett aszimmetrikus alapelrendezésben az új szárny természetesen csak szervesen, csonka toldaléka lett az egész épületnek. De ugyanekkor az egyik régebbi belső szárny is új, azonban csak lényegtelen s inkább valami különösebb kívánságra szintén meghosszabbítást nyert.

A csak részletekben végzett munkálatok azonban még nem jelentettek ötletszerűséget, mert kétségtelen, hogy az átépítés csakis egy egységes elgondolás s a szimmetria elve szerint képzelhető el. A teljes kivitelezés elé valószínűleg előre nem látható és általunk nem ismert kisebb-nagyobb akadályok merülhettek fel. Ezek között is talán legnagyobb a Duna hirtelen jött katasztrófális áradása volt, mely minden számítást felborított. 1775 február 15-én éjjel lépett ki a Duna medréből s csaknem az 1838-as árvíz borzalmaihoz hasonlóan, úgy szólván egész Pestet, külvárosaital együtt, a budai alsóvárosokat és Óbudát — közel 900 házat romba döntve — elöntötte.

A menekültek közül mintegy 500 embert az invalidusok palotájában helyeztek el, ahol a vidék megértő szeretete gondoskodott élelmezésükről. S ebben az ínséges szomorú állapotban Károlyi Antal gróf a nyomorgó, fázó hajléktalanok másik nagy tömegét, kik mindenüket elvesztették, palotájába hozatta s saját magának csak egy szobát tartva fenn, pompás termeit és lakosztályait nyitotta meg e szerencsétlenek számára. A gróf ezen nemes cselekedetével nagylelkűségét, emberbaráti szeretetét mutatta meg, mely annyira szívhez szóló volt, hogy a segítségnyújtásban csakhamar mások is követték példáját.¹²⁾

Bár e palotát sem kímélhette meg teljesen az árvíz, erős falai mégis ellentállhattak a romboló vésznek. De az udvar, az istálló és egyéb gazdasági épületek, továbbá a park, áldozatul estek s ezért minden építkezés helyett először ezek rendbehozásán fáradozhatott tulajdonosa. Közben meghalt Károlyi apósa is s ekkor az örökösök osztozkodás helyett őt bízták meg a nagykiterjedésű birtokok kezelésével. Így csaknem állandó gyulai tartózkodása, majd újabb, főigazgatói tisztségében tett utazásai a váradi és ungvári kerületekben annyira elvonták eredeti szándékától, hogy a megkezdett építkezés folytatása csak 1779-ben jutott végérvényesen kivitelre.

Az már most a kérdés, hogy ha a gróf csakugyan 1769-ben határozta el a palota kibővítését, hogyan és milyen terv szerint akarta azt felépíttetni? A Károlyi-nemzetség levéltára megőrzött ugyan néhány, e palotára vonatkozó tervet, de ezek — egy összetartozó tervcsoport kivételével, mely az 1779/80-as évszámot tünteti fel — sem dátumot, még kevésbé mesternevet nem jeleznek.¹³⁾ Úgy a datált tervcsoportból, mint a többi tervekből azonban igen érdekes megállapításra juthatunk, mert nemcsak a színbeli megkülönböztetés, hanem az egyikhez írt megjegyzés is amellett szól, hogy a gróf bizonyos feltételekhez ragaszkodott. Ez pedig Károlyinak azon kívánsága volt, hogy a régi épület falainak meghagyásával, mint centrumhoz kell a homlokzatot két oldalról meghosszabbítani. De a rezidencia építése itt az esztétikai követelmények mellett e korszak szokásaihoz híven egyben a vezető állásokban mindjobban kiemelkedő főúr pompaszeretetéet s méltóságának nagyságát is kifejezésre akarta juttatni. S ezért egy hatalmas, díszes lépcsőház megalkotásában koncentrálódik a tervezőművész főfeladata, melynek megkonstruálásához különben alkalmas teret nyújtott a régi épületszárnyak által közrefogott udvarrész. A meglevő teretket vizsgálva itt csakis egy vázponra húzott, egy kézből eredő, összetartozó tervcsoport jöhet tekintetbe, melyeken a tervező a régi Barkóczy-féle középső épülettömböt színezésben is megkülönbözteti a kivitelre kerülő új részekről. Minden más tervet és felvételi rajzot ezért későbbi időre kell tennünk, mert ezeken a közben kiépített szárnyépület is már réginek van feltüntetve.

Következtetésünkkel szemben viszont Éble Gábor — a többi tervet teljesen figyelmen kívül hagyva — ugyanezen tervcsoportot, mint az 1779/80-ban történt építkezéshez készülteket közli¹⁴⁾ Ezen megállapítását azonban már azért sem fogadhatjuk el, mert a három (homlokzati, földszinti és emeleti alaprajzot feltüntető) tervnek eredeti és még jól kivehető dátumjelzését »Ad No 1769«, csak utólag, valószínűleg az archivum rendezésekor írták át 1779/80-ra. Itt tehát a befejező építkezést igazoló számadási könyv alapján a levéltár valamelyik archivariusa önkényesen téves évszámjelzéssel látta el e tervcsoportot. Ezáltal teljesen igazolva látjuk a feltevést, hogy Károlyi már 1769-ben, a házvétel hivatalos átírásának évében foglalkozott egy nagyarányú átépítés tervével. Az csak természetes, hogy a régi épületből igyekezett mennél többet megtartani, mert a 10 évvel előzőleg Mayerhoffer által átépített palota a jelentés szerint még igen jó állapotban volt. De a tervek maguk is mutatják, hogy az átmeneti stílus dacára is még nagyon sok bennük a rokokó reminiscencia. Különösen vonatkozik ez a domináló középizalitra és a lépcsőház elgondolására. A középrész kettős falsíktörése, a kettős kupola, a hatalmas pilasztersor, a megnyúlt ablakok, felettük az ovális világítóablakokkal, az emblémákkal gazdagított, megtört vonalú tympanonív, az oldalrizalitok Mansardtetői mind pesti és környéki mintaképek jól ismert motívumai. A barokk-rokokó szellemet bennük mégis a fülkével ellátott félköralakú lépcsőház képviseli legjobban, mely mint a térhatás és az ünnepi pompa fokozásának legalkalmasabb architektonikus eszköze, erősen foglalkoztatta e korszak építészeit. A lépcsőháznak hazánkban a század elején használatos építészeti szükségességén kívül alig volt különösebb szerepe s csak

a kastélyépítészet fejlődésével, mint az ünnepélyes fogadtatások színhelye került az építőfantázia középpontjába. Ez volt az épület magva, ahol a főúr ceremóniás vendégszeretete és gazdagsága egyszerre ragadta magához a meglepett érkezőt. Mély kapunyíláson s bolthajtásos folyosón keresztül indult meg a külső világ dinamikai áradása, mely a hatalmas kétfelé ágazó lépcsőházban már a maga külön életét élte. Egy harsogó praeludium, építészet, szobrászat, festészet harmonikus egybeforrása, egy új, képzelt világ fogadta itt a szemlélőt, akit még tovább hivatgatott a tágas díszterem nyitott ajtajából kiáradó fény és színpompa. Ezek a sajátosságok s a kastélyszerű felfogás teszi tervünket is még a 69-es évek köré. A tervben tökéletes szimmetria uralkodik s az udvar felől még változatosabb képet mutat azáltal, hogy a régi szárnyépületekből alakított hangsúlyos és széles központi épületrészt két oldalt még külön szárnyépületek fogják közre. A díszes kert bejáratáig két oldalt hosszú és homorú ívelésben záródó, azonos külsejű épületek húzódnak, bennük az egyik oldalon a híres lovardát, a másik oldalon az istállót feltüntetve. Itt említjük meg, hogy az utcai homlokzathoz egy kevesebb költséget igénylő, egyszerű terv is készült, de az áthúzások rajta sejtetik, hogy a gróf ezt teljesen elejtette. Ez a megoldás és a díszesebb homlokzatnak bár változatosan hullámzó, de erősen a síkba visszakívánkozó falfelülete, az ablakok egyenesvonalú ablakkeretei s az oldalrizalitok keskeny attikájára helyezett plasztikai díszek azonban már a klasszicizmus előhírnökeiként foghatók fel.

Érveléseink alapján a terv keletkezésének ideje többé nem kétséges előttünk s az 1769-es évszámot az építkezés megkezdésének idejére nézve is hitelesnek vehetjük. De míg a megindult munkálatok elhalasztásánál legalább sejthetjük a befejezést akadályozó okokat, annál sajnálatosabb, hogy e tervek szerzőségének kérdésében még megközelítőleg sem tudunk választ adni. Kiválóbb helybeli mester munkájának tekintjük a tervet s miután a palotát előzőleg Mayerhoffer építette át, nem zárná ki azt a lehetőséget, hogy Károlyi őt bízta meg az újabb építkezéssel is s csak közbejött halála (1771) lett volna a terv kivitelezésének akadálya. Ennek azonban teljesen ellentmond a jeles mester magas életkora, amit még sem lehet figyelmen kívül hagyni. A helybeli mesterek közül ebben az időben az idősebb Mayerhoffer Andrásnál kívül itt működött két fia, János és András, továbbá Peitmüller József és az 1772-ben meghalt Pfister András.¹⁵⁾ De természetesen mindaddig még csak következtetésekbe sem bocsátkozhatunk, míg e mesterek munkásságát a kutatás folyamán nem fogják jelentősebb alkotások is igazolni. A szűkszavú feljegyzésekből egyelőre csak annyi állapítható meg, hogy a felsorolt mesterek közül Pest legnagyobb építőmesterének fia, Mayerhoffer János és Peitmüller voltak a tehetségesebbek.

Az egyik oldalon meghosszabbított palota mégis csak csonkán hatott s ezért Károlyi elhatározta annak mielőbbi kiépítését. Szándékát talán elősegítette az a körülmény, hogy 1774-ben a mérnöki tudományokban is jártas Jung József építőmester személyében egy új művészyéniség telepedett le Pesten, ki a magyar főurak körében s éppen a kastélyépítésben szerzett magának hírnevet.¹⁶⁾ Károlyi 1778-ban lépett érintkezésbe meste-

rünkkel s még a tervezés előtt a palota eddigi állapotát feltüntető felvételi rajz készítésével (amit már többször jeleztünk) bízta őt meg. A gondos kivitelű rajzból világosan látszik, hogy mennyi valósult meg a kilenc év előtt tervbe vett építkezésből. Végeredményben nem sok az, ami kivitelre került az előző tervből; így nem változott az 1759-ben épült homlokzat, s ugyancsak érintetlenül állott (a toldaléképület kivételével) a mai gróf Károlyi-utcára néző ablaksorral ellátott régi oldalfal. Az igen ügyesen konstruált lépcsőház is csak ígéret maradt, mert megtartotta még a XVII. századból fennmaradt alakját, melyet Mayerhoffer is — legfeljebb díszesebbé téve azt — meghagyott. A legfontosabb probléma, a lépcsőház kérdése ezek szerint még mindig megoldatlan feladat volt, holott a gróf erre helyezhette a legnagyobb hangsúlyt, mert, mint említettük, a megoldási lehetőségekben az általános művészeti irányelveken kívül reprezentatív törekvések is szerepeltek.

A birtokok nagyobb jövedelme s a magasabb méltóságok megadták és elősegítették a lehetőséget, hogy Károlyi Antal gróf a már megkezdett építkezésnél is fényesebb palotát emeltethessen magának s ezért már az újabb művészi áramlat szellemét követve, újabb tervek készítésére adott megbízást, még pedig nemcsak Jungnak, hanem más helybeli mesternek is. Az egyik tervrajz feljegyzése meg is említi »Es sein vielle Riese eingeschücket worden«. A tervezők fantáziájának és munkájának azonban most még szűkebb határt szabtak az utolsó munkálatok folytán előállott újabb megkötések. A régi beosztás felhasználásával, a nem ugyanazon egyenesbe eső, elhajló új szárny egy síkba hozásával kellett a palotát egészen a gróf Károlyi-utca sarkáig kibővíteni. »Weillen aber schon das meiste von Gebäude stehet, So hat man sich darnach zu richten.« Miután a beérkezett terveken eddig semmiféle megjelölést, vagy rájuk vonatkozó leírást nem találtunk, nagyon nehéz eldönteni, hogy melyik találkozhatott a gróf tetszésével. Négy terv maradt fenn, de mind a négy csak alaprajzi megoldást ad, ami arra enged következtetni, hogy a gróf a homlokzaton nem sokat engedett változtatni s inkább a lépcsőházat és a kibővülő részek elosztását akarta újabb elgondolás szerint felépíttetni. Nem is tekintjük a terveket másnak, mint kísérleteknek, mert, mint látni fogjuk, csakis az udvari épületek s azok is bizonyos eltéréssel kerültek kivitelre. Két különböző tervben a technikai kidolgozás, az írásmód s a higgadtabb felfogás alapján Jung kezét véljük felismerni, melyek már abban is elütnek a többitől, hogy itt a különböző épületek teljes négyszögben zárják körül az udvart. Az egyikben nem is dolgozta ki a három szárnyból álló épületet, hanem változtatás nélkül megtartotta a már meglévőt s csak az új szárnyoldalt és az udvart teljesen közrefogó épületeket rendezte el. Jung másik terve alig tér el az elsőtől, de ebben, amint maga is írja, gondolatot akar adni a lépcsőház megoldására. (Gedanken auf ein Stiegen.) Ennek megszerkesztésében csillan fel legjobban Jung építőtehetsége, aki a századvégi térhatásoknak itt egyik nagyszerű példáját nyújtja. Csak a tágas, derűs, csarnokszerű térképzés emlékeztet még a barokk-rokokoó idők grandiozitására, de a tiszta szerkezeti forma érvényesülése már a XVI. Lajos korát jellemző előkelő, nyugodtvonalú franciás szellemnek hajtása. Hasonló, de talán még nagyobb érdekességgel bír egy másik, ismeretlen

kézből eredő terv, melyen szerzője egységesítve a belső szárnyakat, széles, hatalmas középrészt formált s a Jung-féle tervvel analog, de ünnepélyesebb emeleti ballusztrádos galériával fokozza a térhatást. A régebbi tervvel szemben az udvari épületek frontjai is sokkal egyöntetűbb képet nyújtanak, amennyiben alaprajzi ívelésükkel a kert felé mindjobban szűkítik a tágas udvart. E tervből egyben kitűnő fogalmat nyerhetünk a helyi kertművészet fejlettségéről és nagyszerűségéről, melynek eddig egyik igen gazdag rokokó mintaképet ismertük az óbudai Zichy-kastély Jáger János H. budai építő- és kőfaragómester 1746-ban készült terve alapján.¹⁷⁾ A tervező itt a telek szabálytalanságát eltüntető, igen ügyes elrendezéssel, a virágágyak gazdag díszítő motívumaival s elliptikus kert házával, kisebb arányokban a vidéki kastélyok pompás parkját varázsolja szemünk elé. A század végén még egyszer átültették az egész kertet s ekkor nyerte azt az igen érdekes, spirális útvonalakkal átszelt, késői barokk elrendezését, amint azt Hayek Ignác eredeti rajza tünteti fel a Székesfővárosi Múzeumban őrzött város-térképen.

Ami e terveknek és még egy negyedik jelentéktelen kísérletnek szerzőségét illeti, egyelőre éppen úgy találgatásokra vagyunk utalva, mint az 1769-es tervnél. Mert Jung egyik-másik alkotásának ismeretével szemben akkor itt élő kortársainak működéséről ismeretünk még meglehetősen hiányos. Jung Józsefen kívül a két ifj. Mayerhoffer (de János már 1780-ban meghalt), Peitmüller József és Kaufmann Ferenc azok a mesterek, akiknek szerepléséről esetleg szó lehet. A megbízást szerintünk e mesterek legtehetségesebb tagja, Jung kaphatta, aki nemcsak egy építkezés előtti felvételi rajzot, hanem két tervet is készített. Lényegében mind a négy terv a régi mintaképet követte s így egységes felfogáson alapszik. Még az utcai homlokzat helyiségeinek beosztását is híven betartották, melyeknek a középtengelybe eső hosszanti téráramlása az emeleten, a XIX. századra is erősen kiható gazdag távlatnak adja klasszikus példáját.

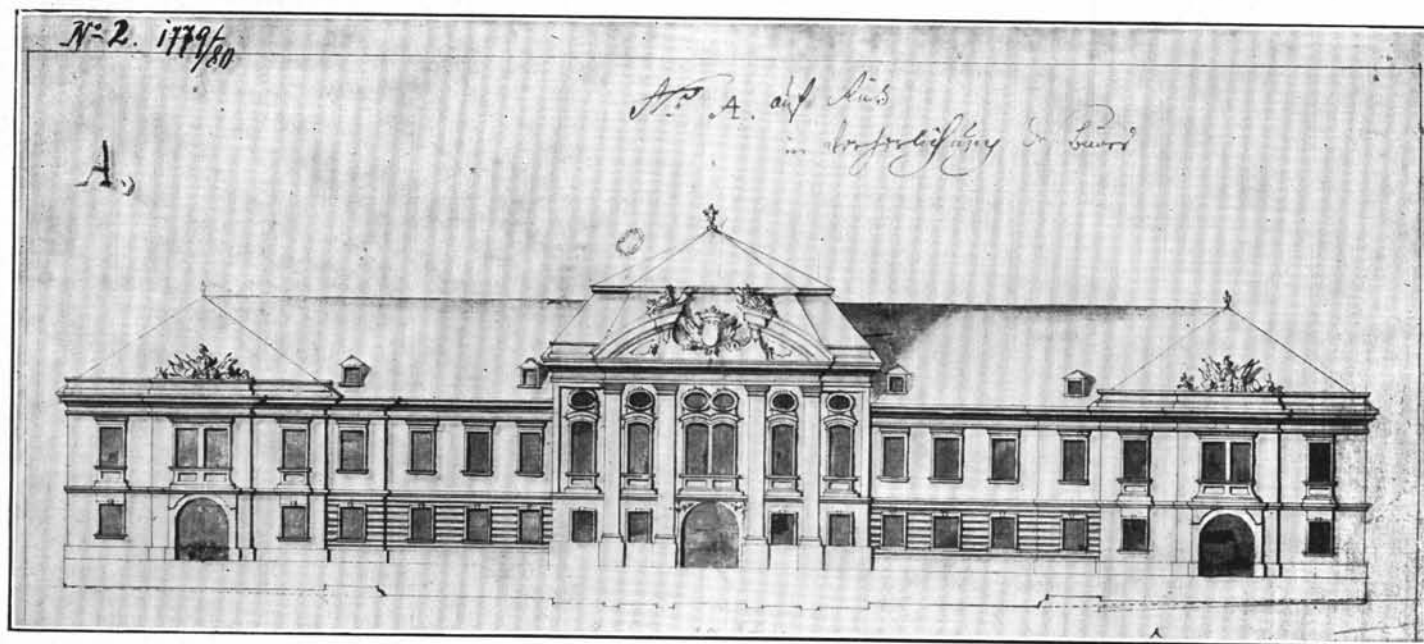
1779 március 26-án kezdték meg »Nemzetes Vitézlő Janits György Hoffmester uramtúl, az új Épületre Radovits István frumentárius által felvett Pénznek specifice kitett Perceptiója szerint« a munkálatokat és 21.373 rénes forint költséggel 1780 november 23-án teljesen készen állott a palota.¹⁸⁾ Magának az »Új Épületre tett költségnek egész summája 18.317 frt 28 krt tett ki«, míg a maradék összeg »az Ló Iskola, az Óveggház, a Szerszám és Szinn új kamara« építésére esett. Szinte érthetetlen, hogy a legnagyobb részletességgel vezetett számadáskönyv, mely a »mészkeverő és oltónapiszamosok«-nak, de még »a Mesteremberek számára az Fehér Rózsa Boltban vett Listákh és papirosért« fizetett összeget sem felejtí ki, az építómesterekről, a tervezőkről említést sem tesz. Csak az építést vezető udvarmesternek, Janits Györgynek neve szerepel többször. Az úgynevezett bokrétaünnepet 1780 augusztus 9-én tartották, mert ekkor »Pallérnak és Krist Pallérnak amidőn a zöld ágat fell tették az kő falnak tetejére borra valót szokás szerént 2 frt«-ot fizettek.

Hogy a régi palotán mily keveset változtattak, azt legjobban »az régi épületben tett egy kőművesnek és egy napszamosnak 2 napi Munkájáért fizetett kicsiny összeg, 1 frt 16 kr. bizonyítja. De még világosabban látjuk az új építkezés eredményét Balla Antal Pest városának 1789-ben

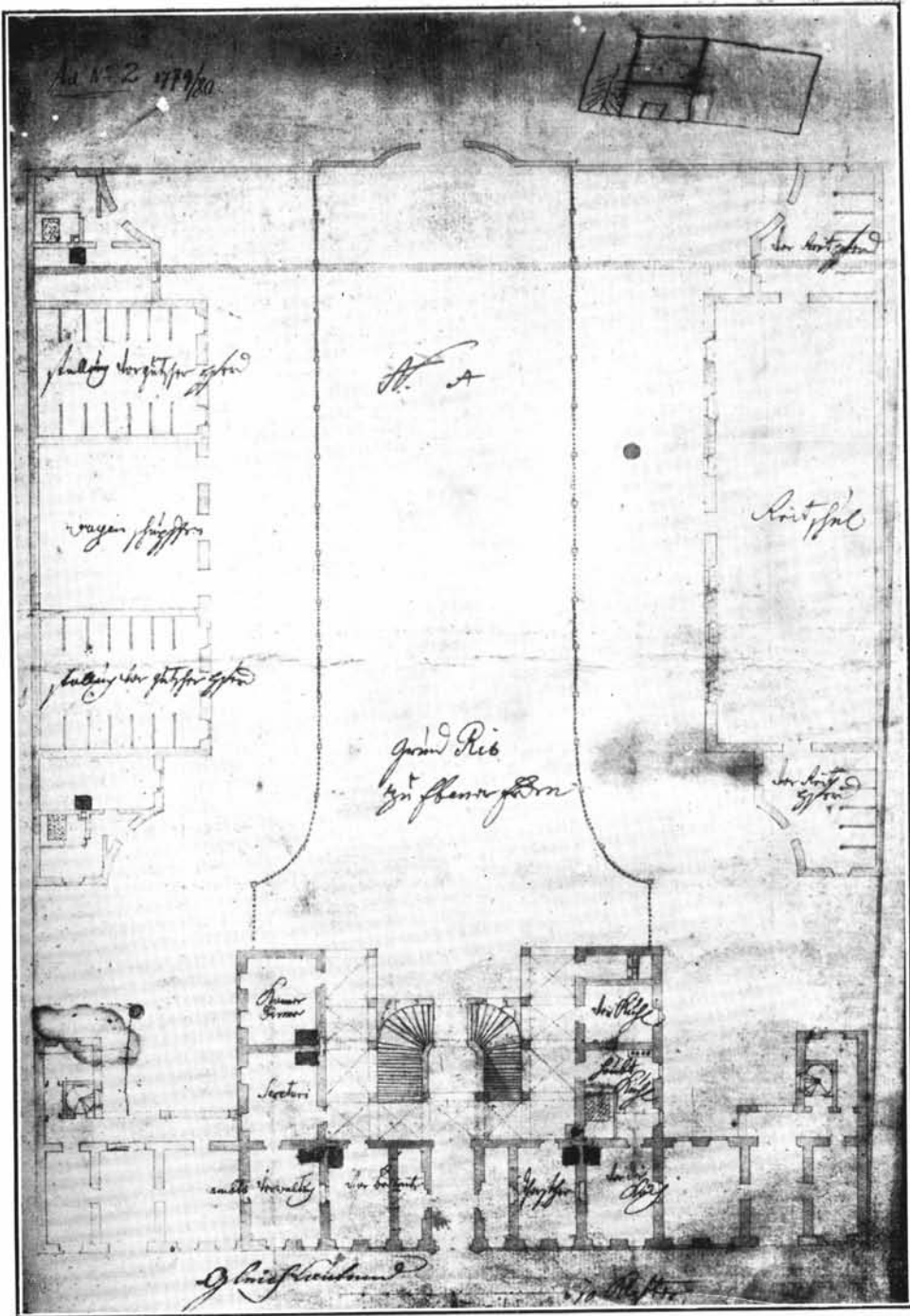
rajzolt térképén, mert az ezen feltüntetett és pontosan lemért telek és épület alaprajza meggyőzően mutatja, hogy a különböző tervek dacára sem került kivitelre a lépcsőház és a lovarda, viszont megmaradt az összes tervekben mellőzött, a szimmetriát zavaró toldás.¹⁹⁾ Ha már most rekonstruálni akarjuk a XVIII. századi épület végleges külsejét, akkor a Mayerhoffer által épített öt ablakszélességre kiterjedő, oromzatos és súlyos középrizalíthoz — melyhez valamelyest közel állhatott a tíz évvel későbbi homlokzati terv — könnyed, higgadt külsejű, kastélyszerűen hátramenő rizalitos oldalszárnyakat kell elképzelnünk, de nem annyira leegyszerűsített falkiképzéssel, mint ahogyan a terven látszik. Az épület időközönti átépítéséből következik, hogy az egységes hatásokra való törekvések mellett is belsejében a korai, homlokzatának középrészén a virágzó s az oldalakon a késői barokkstilus jegyeit viselte magán. Mindenesetre az 1769-ben ismeretlen szerzőtől származó tervhez állhatott nagyjában a legközelebb, mert amint ez a terv alkalmazkodni igyekezett az előző alkotáshoz, éppen úgy a végső állomás is tiszteletben tartotta közvetlen elődjének elgondolását. Rösler János K. egy 1809-ben megjelent Pestről szóló ismertetésében azt írja a Károlyi-palotáról, hogy bár alaktalan tömegű és túlterhelt, mégis nagy-szerű alkotás (unförmlich, massiv und überladen, aber prächtig.²⁰⁾ Ezzel a megjegyzéssel az író természetesen éppen a XIX. század első éveiben emelt épületek egyszerűségét, higgadságát akarja szembeállítani a barokk művészet nyugtalanságával, mert minden más egykori leírás e palotát az előkelő, szép külsejű házak között említi meg. A parkot egy külön terv szerint, melyet Janits, az építés vezetője approbált, igen ízlésesen empir vázákkal díszes kőfal vette körül.²¹⁾

Készen állott Pest legszebb palotája, de tulajdonosa, Károlyi Antal gróf nem sokat időzhetett benne, mert 1785-től kezdve Bécs lett állandó tartózkodási helye. Onnan, mint a m. kir. nemes testőrző sereg kapitánya s később mint tábornagy már csak ritkán kereshette fel pazarul berendezett rezidenciáját. A magára maradt palota egyik csendes szobájának csak a szigorú szerzetesi életet élő Pater Farkas, a gróf gyóntatóatyja volt lakója, kit Orczy Lőrinc, a költő többször meglátogatott. Egyik levelében írja, hogy »megnéztem Excellenciád sebesen növekvő új házat, istállóját és Pater Farkast.«²²⁾ Az apa helyett később fia, Károlyi József gróf, Békés megye főispánja költözött be a palotába, feleségével, gróf Waldstein-Wartenberg Erzsébettel, akinek egyik leánya, Erzsébet is itt született. Pestre érkezésük öröme, 1789 decemberében fényesen kivilágították a palotát.²³⁾ Károlyi Antal gróf halála után (1791) fia, József is Bécsbe költözött s a palota kapui most már csak nagy ritkán nyíltak meg előkelő vendégek fogadására. 1803 tavaszán József főherceg, a nádor szállott meg benne többször s Károly főherceg, a Napoleon elleni háborúk híres hadvezére két ízben is, először 1803-ban, majd a következő esztendőben Albert királyi herceggel és kíséretével együtt tartózkodott a palotában, mely ezen alkalommal fényárban úszott.²⁴⁾

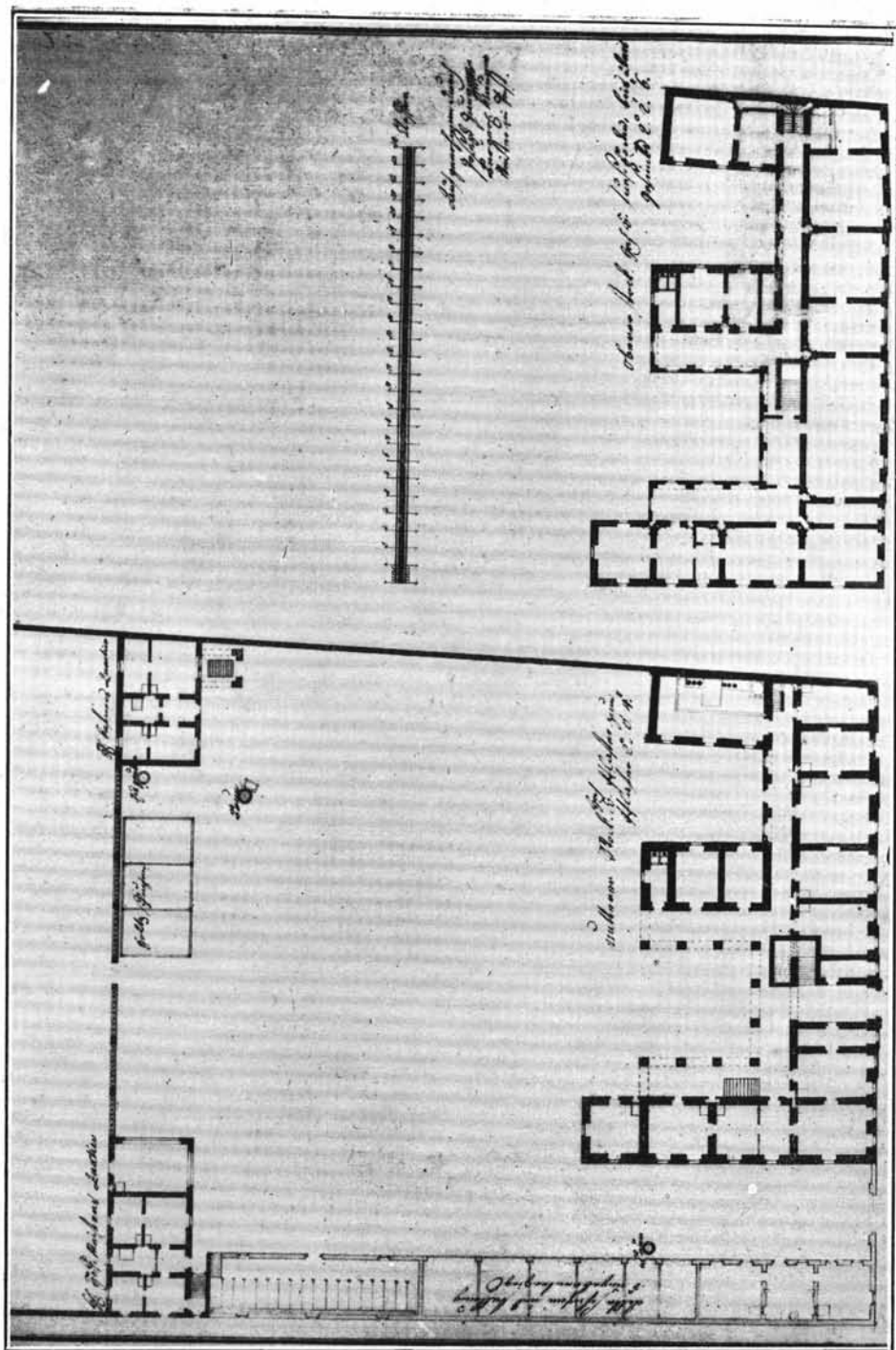
Károlyi József halálával (1803) fiai örökölték a palotát. Lajost és Györgyöt Pest városa 1830-ban felvette polgárai közé s ezzel új élet vonult be a régi palotába.²⁵⁾ 1831-ben kisebb javítások történtek, melyeket Zitterbart Mátyás végzett, aki egyidejűleg helyrehozta az Üllői-úti házat is.²⁶⁾ 1832-ben



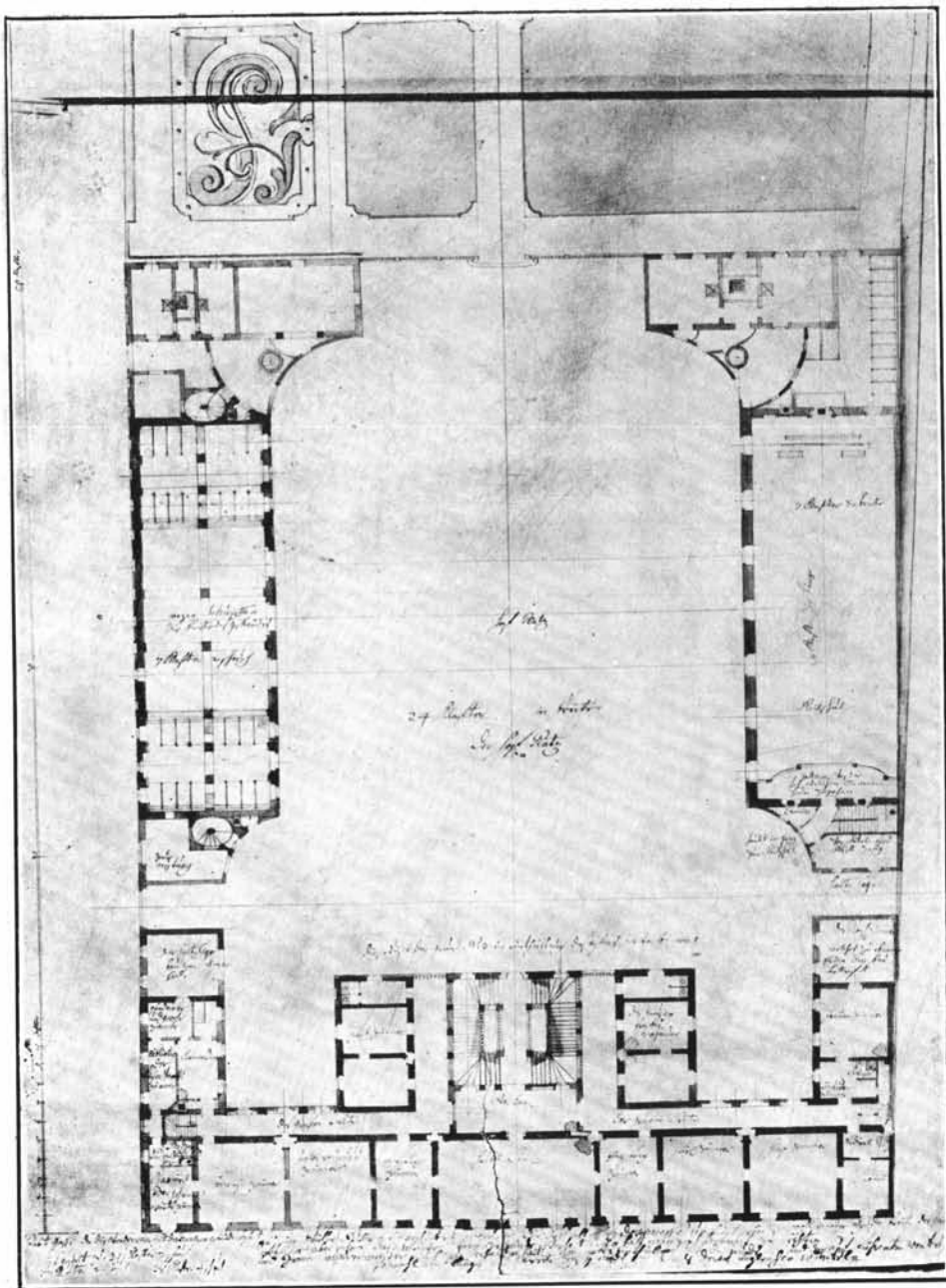
25. A Károlyi-palota homlokzati terve 1769-ből.



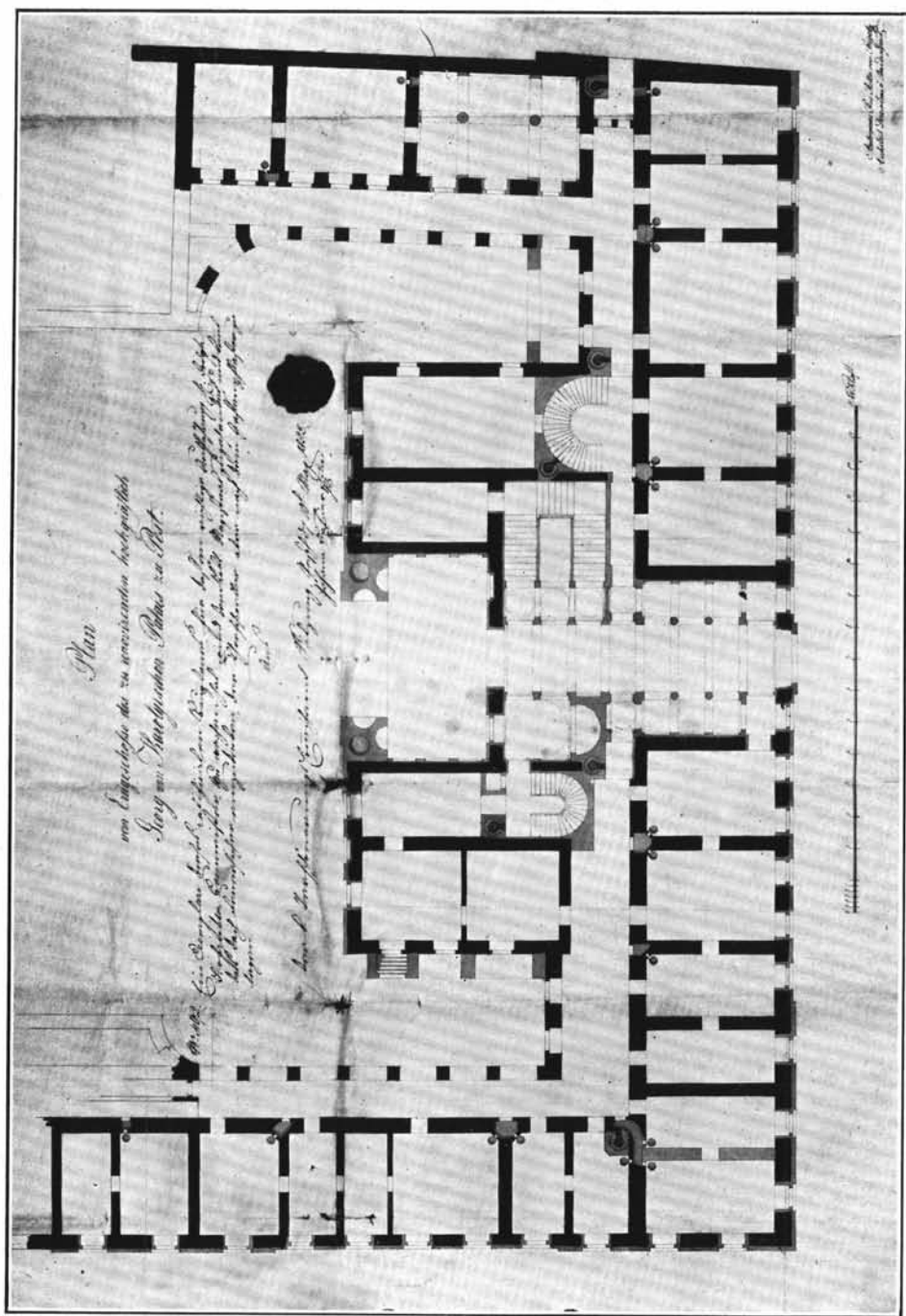
26. A Károlyi-palota alaprajzi terve 1769-ből.



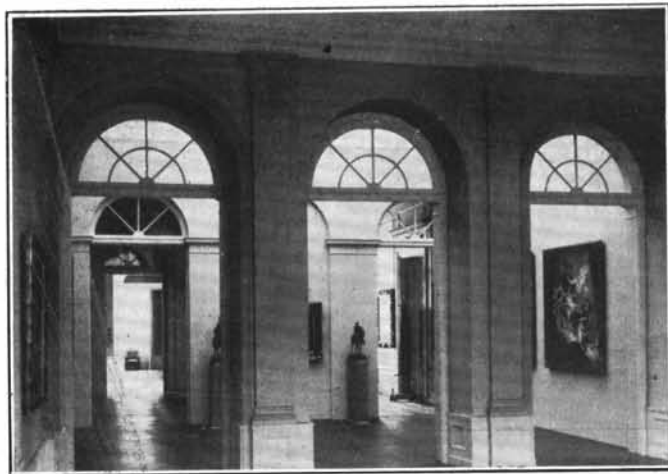
27. Jung építőmester felvétele a Károlyi-palotáról (1778).



28. A Károlyi-palota átalakítási terve 1779-ből.



29. Riegl bécsi építész alaprajzi terve a Károlyi-palotáról (1832).



30. Részletek a mai Károlyi-palotából. 1. Melléklépcső. 2. Előcsarnok.

István és Lajos házrészét György gróf megváltotta s ezzel ő lett egyedüli tulajdonosa az ingatlanoknak.

Az új művészi áramlatban nevelkedett György gróf azonban már nem tudott megbarátkozni a régi barokkpalotával, mely kevés kényelmet nyújtott s ezért elhatározta, hogy az akkor gyors egymásutánban épülő házak klasszikus stílusában fogja azt átépíttetni. Ebben az időben már több jeles építőmestere volt Pestnek, elsősorban Polláck Mihály, aki nemcsak erőteljes művészegyeniségével emelkedett ki, hanem tevékeny működése Pest arculatát is megváltoztatta. Mégis a zenei hangulattal telt biedermeier stílus, ez a bájos, de egyben vérszegény művészi irányzat a maga bécsi levegőjével könnyebben, közvetlenebbül hatalmába ejtette városunkat; s szinte előszeretettel igyekeztek ezt a bécsi hamisítatlan szellemiséget itthon is átültetni.

Pedig ebben az időben Bécs éppen az építészetben veszítette el a művészi irányítást, sőt meddőségében teljesen háttérbe szorult a többi államok új formakeresőivel szemben. A monarchia területén már a XVIII. század közepétől kezdve az építkezések szintere fokozatosan Magyarországra tolódik át s a század végének jelentősebb alkotásai már magyar földön emelkednek.²⁷⁾ A nagy mesterek, mint Hillebrandt, Fellner s különösen Hefele nemes klasszicizmusának művészi formanyelve révén az építészetben már Magyarországnak jut a hangadó szerep, melyet meg is tarthatott volna, ha az ország művészeti és kulturális téren nem kerül teljesen bécsi fennhatóság alá. A XIX. századi Pest hatalmas városfejlődése nemcsak számbelileg, de értékben is emelhetne volna művészeti fölényét, amint a bécsi hagyományoktól jobban szabadulni tudó Polláck Mihály fellépése tudott új irányt és lendületet adni a magyarországi építészetnek. Sajnos, a magyar törekvésekben nagyon sokszor látott a bécsi udvar és a dinasztia érdekütközést, aminthogy Pest kiépítését és terjeszkedését sem tartotta II. József kívánatosnak 1785 március 30-án kelt leiratában. Hazánkban a barokk-rokokó művészet a helybeli mesterek kezében ért el egyáltalában nem megvetendő kvalitatási fokot, akiknek legnagyobb érdemül tudjuk be, hogy alkalmazkodni is tudtak a magyar viszonyokhoz. De II. József korától kezdve a tartományosító politika, az abszolutisztikus intézkedések, a kizárólagos bürokratikus bécsi vezetés megállította a természetes fejlődés további lehetőségeit s bénító hatását erősen éreztette a művészetben. Egyedül irodalmunk felvirágzásának adott hatalmas lökést a magyar nyelv érdekében folytatott elkeseredett harc. A kamarai építészeti hivatal, a Bau-Commissiók, sőt maga a Szépészeti Bizottság is Bécs centralizáló hatalmának volt közvetítő és végrehajtó állami szerve. Ilyen helyzet mellett érthető, ha a különben tehetséges helybeli mesterek szerepköre lassanként másodrendű lett — bár továbbra is megvolt bennük az önálló akarás, a magasabbra törő esztétikai készség — s a kisebb építkezéseket leszámítva már nem a saját, hanem idegen, bécsi terveknek voltak kivitelezői, jobb esetekben interpretálói vagy módosítói. De meggyengült a céhek mintaképet adó és építő generációt nevelő tevékenysége is. A helyi művészetek kisugárzó ereje megszűnt. A testületek életében meglazult a tekintély és fegyelem azáltal, hogy a Bécsből ajánlott protekciós idegeneket felsőbb parancsra, erőszakkal segítették a felvételre.

8. Tanulmányok Budapest multjából II.

De ha kaptak is mestereink megbízásokat, azok ritkán voltak nagy koncepciójú feladatok, mert az új építészeti stílus a maga leegyszerűsítő és célszerűségeit hangoztató programjával a fantáziaszabadságot megkötötte s inkább az elméletek, az előírt szabályok szigorú betartását kívánta meg a tervezőktől. Az egyöntetűségben, az uniformizálásban, az utánzásokban természetesen különösebb problémák nem voltak. Csak bérházak, dísztelen kaszárnyák, köz- és szükségépítkezések folytak s egyedül a költségvetés okozott fejtörést, hogy a polgárok igénytelen házai is mennél nagyobb megtakarítással épüljenek fel. Mert a klasszicizáló törekvés, mely mindenütt a barokk helyébe lépett, nemcsak az ókori emlékek feltárását kísérő lelkesedésnek volt visszhangja, s nemcsak visszatérés akart lenni az antik hagyományokhoz, nem jelentett kizárólagosan szembe fordulást a szigorú építészeti szabályok határait átlépő szertelenségek ellen, hanem talán éppen olyan mértékben gazdasági és anyagi okoknak volt nagyon is szükségszerű következménye.

A francia forradalom, mely valósággal megdermesztette a művészetet, csak siettetett a hanyatlást s az előző korok erőteljes művészi akarása az ókori formák tétovázó keresésében, majd az érzelgős, szenvedő polgári romantika zátonyába jutott. A megrázkódtatás erős volt s a napoleoni idők után a mult hagyományaitól elszakadt művészet is békés nyugalom után áhitozott. Szinte önmaguktól menekülve, természetesen nem belső lelki ösztönöktől hajtva, hanem számító elméletekre támaszkodva megelégedtek az antik világ pusztá utánzásával is. S ha a *directoire*, majd az *empire* stílus pillanatokra legalább tagolási finomságokkal, az egyenesvonalúság uralmának könnyedségével és motívumgazdagsággal látta el az új formákat keresőket, a bécsi kongresszus után fellépő kábult légkörben a monarchia építészeti erőtlenségükben és fantáziaszegénységükben már alig tudtak nagy dolgokhoz felemelkedni. Szerencsésebb helyzetben voltak Olaszország és Franciaország, hol a stílusok változása nem annyira átvétel, mint inkább természetes fejlődési folyamat volt, hol az előző formanyelv jobban előkészítője volt a következőnek. Németországban is csak a *winckelmanni*, majd a *goethei* szellemtől megihletett berlini művészi kör kiváló építészeti tudták a klasszicizmust magasabbrendű monumentális architektúrává tenni. A két antik kultúrán nevelkedett államban nem az elmélet, vagy idegen átvétel s nem az imitatív keresés, hanem a lélekből fakadó, vérbeli közösség adta meg az új művészeti periódusnak formatisztaságát. S ezt az érettebb, tradíciókban megerősödött klasszicizmust hozta nálunk Polláck Mihály magával, akinek teremtményére bizony nagy szükségünk volt.²⁸⁾ Mert Pesten és Budán talán soha a magyar művészetben nem volt oly erős az idegen befolyás, soha e két város nem volt annyira Bécsnek kiszolgáltatva, s soha nagyobb sivárság művészeti téren nem uralkodott, mint éppen a nemzeti megerősödés korszakában, a XIX. század első felében. A festészet, szobrászat például teljesen elvesztette talaját (igaz ugyan, hogy a *biedermeier* építészet igénytelensége nélkülözni tudta ezen ágakat) s ezzel magyarázható, hogy nem is beszélve figurális plasztikáról, még a legegyszerűbb sírtáblákat vagy kőből faragott címert is Bécsben rendelték meg.

Ilyen művészi állapotok mellett ne csodálkozzunk, ha Károlyi

György is, mint általában főuraink, már megszokásból is Bécsben s nem helyben kereste nagy tervének megvalósítóját. A megbízást Anton Pius Riegl bécsi építésznek adta, aki 1832-ben készült el a tervekkel.²⁹⁾ A kivitelezést Hofrichter József jóhírű és már pesti születésű építőmester vállalta el s így ő nyújtotta be azokat a Szépítő Bizottságnak felülvizsgálatra.³⁰⁾ A bizottság tisztviselői jelentésükben az építési engedély megadására ajánlották a tervet, a vizsgálatnál azonban megfélekedtek arról, hogy a tervbe vett átépítésnél a homlokzat egy síkba hozása által a gyalogjárón kiugrás keletkezik, mely éppen városrendezési szempontból határozott elintézését vár. Abban a reményben, hogy megindulhatnak a munkálatok, maga Riegl is Pestre jött s bizonyára az ő tanácsára hívta fel Hofrichter a a hatóságok figyelmét a megoldatlan kérdésre s sürgős választ kért, nehogy a késedelem hátráltassa az építkezés megkezdését. A határozat szerint tekintettel arra, hogy itt egy előkelő stílusban épülő, kiváló és az utca szépségét emelő ház építéséről van szó, melynek összhangját megbontaná a ferdén haladó homlokzatrész, a kérelmet engedélyezhetőnek találták. (Da dermal das Graf Karolyische Haus fast ganz neu im hohen Styl gebaut wird, und es nicht schicklich ist, dass ein so ansehnliches Haus eine gebrochene Front-Linie habe . . . und diese Forrückung zur Zierde der Gasse unbedingt geschehen konte . . .) A szomszédos ház tulajdonosa, báró Wenckheimné tiltakozott ugyan az előreugró tűzfal ellen, mely szélső ablakaitól elfogta a kilátást, az engedély alapján azonban mégis elkezték az építkezést, vagyis először a bontást.³¹⁾

Ha Riegl tervét vizsgáljuk, az az átalakításra kerülő régi palota állapotához viszonyítva lényeges eltérést alig mutat. Megmaradt az eredeti alaprajzi beosztás s a vesztibül kibővítésén és a lépcsőház áthelyezésén kívül csak a homlokzatot ültette át Riegl e kor ízlésének megfelelő stílusba, eltüntetve teljesen a barokk dekorációk nyomait. A tagolás, a ritmus egyszerűbb, világosabb és nyugodtabb lett. Koncentráció alig van, a középrizalit visszalépett a homlokzat falsíkjába s ha nem maradt volna meg a két oldalt szimmetrikusan lezáró oldalrizalit, a középtengely hangsúlytalanul olvadna bele az ablaknyílások egyenletesen ismétlődő soraiba. Csak egy kissé magasabb attika s a bejáratot közrefogó pilaszteres kapukeret utal a középre. Az épület lélekzetvétele lassú, szabályos; sehol semmi, ami a romantikus álmodozásnak nyugalalmát megzavarná. A keskeny, lapos pilaszterek, melyeknek folytonos ismétlődését alig nevezhetjük dekoráló szándéknak, nem is a tagolást akarják élnkíteni, hanem a szabályosságot, az egységet, a szerkesztést még világosabbá tenni. Az oldalrizalitok bár alig észrevehetően emelkednek ki a falsíkból, mégis nagyobb hangsúlyt kapnak, mint az elterpeszkedő középrész. Szigorú tektonizmus, nagyvonalúság, horizontális vonaláramlás és hűvös egyszerűség dominál benne. A klasszicizmus itt semmi kapcsolatot az antikkkal nem mutat, mert ha át is vesz egyes elemeket a régmúltból, azok vértelen, elernyedő funkcióteljesítéssel kerülnek egymás mellé. A belső átalakításokban már sokkal jobban érvényesül a célszerűség elve. Így a régi keskeny kapualj falai lebontásra kerültek s az alátámasztás szerepét kannelürozott dór oszlopok vették át, melyeknek nyugodt sorát azonban bántóan bontják meg a közbeiktatott erőteljes szögletes pillérek. Riegl megszünteti a régi kis

udvart is s azt a park felé tágas csarnokká alakítja át. Az így nyert szabad helyen kényelmes, zárt falakkal határolt, felülről megvilágított lépcsőházat emelhetett. Kibővült az egész középső traktus az oldalakon is s ezáltal még egy félkörben haladó melléklépcsőzetnek is hely jutott, melynek széles emeleti szakaszát szintén karcsú dór oszlopok tartják. A nemesen átértelmezett klasszicizmusnak egy megkapóan hangulatos, nyugodtvonalú, finom elosztású térképzésével állunk itt szemben. De még ennek a leg-hatásosabb részletnek megoldását sem vehetjük Riegl alkotásában eredeti újításnak, mert az elgondolást Pesten már jóval előbb, 1811-ben Hofrichter a Mária Valéria-utca 3. sz. ház és 1824-ben Polláck M. a József-tér 4. sz. ház lépcsőházában alkalmazta sokkal ünnepélyesebb térhatással.³²⁾ A szobák beosztása érintetlenül maradt.

Ezekkel a változtatásokkal indult meg az építkezés s bár a terv nem mutatja, valószínűleg Károlyi gróf kívánságára hatalmas címer készült koronázó dekorációként az oromzatra. Az oroszlánoktól tartott Károlyi-címert még ugyanazon évben Klieber József, a bécsi képzőművészeti akadémia igazgatója készítette el 2025 frt-ért, ami horribilis összegnek felelt meg akkor.³³⁾ A munkálatok nagyon lassan haladtak s még dolgoztak a homlokzaton, amikor 1833-ban elhelyezték az egyetlen plasztikai dísz. Miután csak 1834-ben kezdték meg a belső helyiségek kiürítését s kerültek egymásután eladásra a régi rokokóbútorok, csillárok stb., készülhettek el a homlokzat kiépítésével. Riegl további szereplését azonban teljes homály fedi. Nevével 1833-ban találkozunk utoljára, amikor Dietsmann Clemens bécsi, majd később Pesten letelepedett díszítőszobrásznak a belső frízek számára készült gipsz futódíszek és mennyezetdíszek fejében benyújtott számláját ellenőrzésképen sajátkezűleg aláírta.³⁴⁾ Mivel a bécsi építész 1832-ben volt Pesten utoljára, valószínűnek látszik Bierbauer Virgil azon feltevése, hogy az eredeti tervtől való eltérést talán Hofrichter módosításának kell tartanunk. Ez a feltételezett változtatás azonban csakis az utcai homlokzatra nézve volna elfogadható, melyet Hofrichter leegyszerűsített s ezáltal az épület külseje inkább nagy távlatra érvényesülő monumentálisítást kapott.³⁵⁾ Riegl életrajzi adatainak hiányában eddig nem tudtuk megállapítani, vajjon a következő időkre nézve nem kell-e esetleg halálával számolnunk, mert 1834-től kezdve új kezekbe került az építkezés. Károlyi azonban nem az építés vezetőjének, Hofrichternek, ennek a különben tehetséges pesti építőmesternek adta át a további irányítást, hanem ismét Bécshez fordult s ott Koch Henrik építész bízta meg a munkálatok folytatásával.

1834 tavaszán már az ő kezében van az egész építkezés s áprilisban a nem régen lebontott jelentéktelen egyiptizáló kerti és üvegház tervét nyújtja be a Szépitő Bizottságnak.³⁶⁾ Koch a még be nem fejezett palotán módosította Riegl tervét. Meghosszabbította a park felől erősen kiugró középrészt az oldalszárnyakig, melyeket még tovább vezetett, meghosszabbította a vesztibül oszlopsorát s megkezdte a belső helyiségek kiképzését.

1835 február 25-én Hofrichter is meghalt s Koch most már teljesen a saját intenciója szerint alakítja át a palotát, melynek munkálatai ekkor új lendülettel folytatódnak.³⁷⁾ 1837-ben már a belső helyiségek díszítésére kerül a sor, sőt egyes szobák lakható állapotban vannak. 1837/38-ban gyors egymásutánban érkeznek meg a Bécsben megrendelt bútorok, kandallók,

csillárok és mennyezetdíszek. De éppen így bécsi munka a legkisebb alkatrész is benne, mint a kilincsek, rácsozat, padlózat, üvegtáblák stb.

1838-ban ismét rettentő árvíz pusztítása akasztotta meg az építkezést, tetemes károkat okozva a palotában. Károlyi György, mint nagyatyja egykor, 200 hajléktalant helyezett el a díszes termekben. 1840-ben teljesen elkészült a palota, melynek felépítése rendkívül nagy összegbe, 1,240.000 frt-ba került.³⁸⁾ Mint valamikor az invalidusok palotája a bécsi hatalomnak volt bűszke hirdetője, úgy a Károlyi-palota is egyik íttfelejtett darabja a bécsi romantikus klasszicizmusnak. Monumentalitásban azonban nem tudja követni elődjét s falainak sivárságában, nyomott arányaiban még erősebben érezteti az idegenszerűséget, mely annyira elkülönült Polláck Mihály ugyanakkor épült Nemzeti Múzeumának erőteljes neo-klasszicizmusától. Annak idején lelkesedéssel írtak e palota szépségéről, de évek múlva erre az épületre is vonatkozott a Honderú megjegyzése, »hogy a különben szép Pest utcái csupa monotonia miatt ásítani kezdenek már egymásra.«³⁹⁾

Sem Riegl, sem Koch alkotó tehetségét a befejezett palota nem világítja meg eléggé. Művészi egyéniségüket ebből az egy alkotásból, melynek lényegét végeredményében a XVIII. századi barokképület formája szabta meg, megítélni nem tudjuk, mert szereplésükben kevés az eredetiség, az invenció. E nagyszerűséget ígérő feladatot, úgy érezzük, a helyi mesterek bármelyike több lendülettel oldotta volna meg, amint hogy e korszak művészetét nemesebben fejezik ki más pesti alkotások. Minden, ami e palotában a klasszicizáló stílus érvényre jutása mellett is a grandiozitásra való törekvést jelenti, mint a térképzés plasztikus és festői szellemisége, a cour d'honneur-elrendezés, tisztára barokk örökség; míg a XIX. század mestereinek kezén az átépítésben inkább a leegyszerűsítés, a dekorációk elhagyása, a tagolások összevonása, a tömörszerűség és a belső pazarabb kiképzése jutott jobban kifejezésre.

Koch, aki későbbben Magyarországon telepedett le, a gróf Károlyi-család állandó építészé lett s megbízásukból építette fel a pesti palotán kívül a nagymihályi, csurgói, parádi, szentmihályi és a nyitrai megyei tótmegyeri kastélyt.⁴⁰⁾ Csak magáért a pesti palota és a csurgói kastély felépítéséért 20.000 forint tiszteletdíjat vett fel. Teljesen Koch szellemét tükrözteti vissza a pesti palota kertfelőli homlokzata, mely sok egyezést mutat a nagymihályi és csurgói kastélyok homlokzatával; de éppen így a termek és a lépcsőház is az ő elgondolásai, bár a belső helyiségek díszeit még nagyrészt Riegl tervezte. Az ajtók szupraportái, a kandalláberek, kandallók s egyéb stukkdíszek Koch iparművészeti felkészültségéről tanuskodnak, amit igazolnak az Iparművészeti Múzeumban őrzött rajzok is. Koch teljesen a bécsi Akadémia neveltje, akinek neo-klasszicizmusa azonban nem az antikizáló, hanem a romantikus iskola iránya felé hajlott. Működésének tere hosszú ideig Csehország volt, ahol számos kastélyt épített s onnan került a gróf Károlyi-család meghívására Magyarországra. Kazinczy egyik levelében az elragadtatás hangján írja róla, hogy Koch valóban zseniális építész s nagymihályi kastélya telve van formatisztasággal, frissességgel, levegős könnyedséggel.⁴¹⁾ Egy század távlatából, ma már túlzottnak találjuk

e lelkesedést, mert a csurgói kastélyt kivéve, alkotásai — melyek többnyire átépítések voltak — túlságosan józanul és hűvösen hatnak.

*

1841-ben volt az ünnepélyes házavatás, de a Károlyi-család életét csakhamar az 1848-as események zavarták meg. A palota, mely királyoknak, a hercegprímásnak, érseknek, főhercegeknek és szerencsétlen sorsüldözötteknek adott hajlékot, falai között láthatta a magyarfaló Jelasicsot, az első magyar miniszterelnök, gróf Batthyány Lajos elfogatását s szabadságharcunk legkegyetlenebb elfojtóját, Haynau bárót is, ki Károlyi Györgyöt fogságba ejtve, Pest legszebb palotáját foglalta le magának s e csendes szobákból indította el halált osztogató parancsait.⁴²⁾

100 év múltott el e palota építésétől s ezen idő alatt változtatás alig történt rajta. 1928-ban Budapest Székesfőváros vásárolta meg a gróf Károlyi György-féle I. sz. hitbizomány megosztás alatt álló vagyontömegéből egy már régebben tervbe vett értékes képtár és kiállítás céljaira s így a hosszú ideig lezárt belső termék is megnyitak a nagyközönség számára.⁴³⁾ E falak, melyek együtt emelkedtek városunk feltámadásával s összeforrtak Pestnek minden örömteljes és szomorú eseményével, szerény, komor külsejük dacára is legbeszédesebb emlékei a multnak.

Dr. Révhelyi (Réh) Elemér.

¹⁾ Rómer Flóris: A régi Pest. 1873. 118. l.

²⁾ Szföv. Lvt. Pesti tan-jegyzkv. 1696. máj. 4.

³⁾ Friedreich Endre: A budapesti piarista telek története. 1914. 33. l.

⁴⁾ Rómer F. id. m. 119. l. — Belvárosi telekkönyv. Szföv. Lvt.

⁵⁾ Szföv. Lvt. Belvárosi telekkönyv.

⁶⁾ Rómer F. id. m. 119. l. — Belvárosi telekkönyv. Szföv. Lvt.

⁷⁾ Szföv. Lvt. Pesti tan. jegyzkv. 1751. aug. — Wiener Diarium 1751. No. 66., 67.

⁸⁾ Réh Elemér: A régi Buda és Pest építőmesterei Mária Terézia korában. 1932. 57. l

⁹⁾ Tervrajzok a gróf Károlyi-nemzetség levéltárában.

¹⁰⁾ Magy. Nemz. Múz. Levéltára. Gróf Barkóczy-család levéltára, fasc. 5308—5309.

¹¹⁾ Éble Gábor: A Károlyi-grófok nagykárolyi várkastélya és pesti palotája. 1897. 62. l.

¹²⁾ Pressburger Zeitung. 1775. febr. 25., március 4.

¹³⁾ Tervrajzok a gróf Károlyi-nemzetség levéltárában.

¹⁴⁾ Éble Gábor id. m. 56—61. l.

¹⁵⁾ Réh Elemér id. m.

¹⁶⁾ Réh Elemér: Adatok a XVIII. századi építőmesterek működéséhez. Archaeologiai Értesítő 1931. XLV. 168. l.

¹⁷⁾ Réh Elemér id. m. 67. l.

¹⁸⁾ Gróf Károlyi-nemzetség levéltára. A^o 1779/80. Méltóságos Gróff Károlyi Antal Eö Excellentiája Pesti Házánál levő Új épületnek Számadása.

¹⁹⁾ Székesfővárosi Múzeum.

²⁰⁾ Rösler Johann: Kalender von Ofen und Pest. 1809.

²¹⁾ Tervrajz a gróf Károlyi-nemzetség levéltárában.

²²⁾ Éble Gábor: A nagykárolyi gróf Károlyi-család leszármazása. 1913. 51. l.

²³⁾ Diarium Sr. Excellenz Herrn Grafen von Károlyi. A gróf Károlyi-nemzetség levéltár-ban.

²⁴⁾ Éble Gábor: József nádor és Károly főherceg Pesten 1803—1804-ben. 11, 42. l.

²⁵⁾ Pest város decretuma aug. 24. és 27-ről a gróf Károlyi-nemzetség levéltár-ban.

²⁶⁾ Gróf Károlyi György főpénztári számadásai u. ott.

²⁷⁾ Kapossy János: Későbarokk építészet Magyarországon. Magyar Művészet. III. évf. 276. l.

²⁸⁾ Zádor Anna: Leopoldo Pollack és Pollack Mihály. Archaeologiai Értesítő. 1931. XLV. 187. l.

²⁹⁾ Lyka Károly: A táblabíró-világ művészete. 1922. IV. k. 74. l.

³⁰⁾ Bierbauer Virgil: Kasselik Fidelio és Hofrichter József pesti építőmesterek művészete. A Magy. Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye. 1927. 63. l., u. itt közölve Riegl terve is.

³¹⁾ Szföv. Levélt. Versch. A. 5471. — Gróf Károlyi Gy. főpénzt. szám. a gróf Károlyi-nemzetség levélt. ban.

³²⁾ V: Régi pesti építőművészek. A Ház. IV. évf. 263 l. — Bierbauer V. id. m. 68 l. Petrik Albert. A régi Buda és Pest építőművészete III. k. 64. l.

³³⁾ Gróf Károlyi Gy. főpénzt. szám. u. ott.

³⁴⁾ U. ott.

³⁵⁾ Bierbauer Virgil. id. m.

³⁶⁾ Szföv. Levélt. Versch. A. 5914.

³⁷⁾ Liber defunctorum Eccl. Paroch. Pesthensis. sub. urb.

³⁸⁾ Éble Gábor. id. m.

³⁹⁾ *Lyka Károly*: A táblabíró-világ művészete. IV. k. 76. l.

⁴⁰⁾ Koch H. magyarországi működésének adatait Lyka Károly gyűjtötte össze a Thieme—Becker-féle Künstler Lexikon XXI. k. számára. — A gróf Károlyi-nemzetség levélt. i anyagának felhasználásával újabb adatként közöljük Koch további hiteles alkotásait, a csurgói és a tótmegyeri kastélyt.

⁴¹⁾ Kazinczy F. levele gróf Majláth Jánoshoz 1820. VI. 30-án. Kazinczy levelezése, összegyűjtötte Váczy János. XVII. k. 175. l.

⁴²⁾ Éble G. id. m.

⁴³⁾ Budapest Székesfőváros júl. 4. közgyűlése.

A budavári katonai szertár (Zeughaus) 1725–1901.

»Da es nun einmal nicht möglich ist, dass die Träume des Abten St. Pierre sich verwirklichen, der sich immer eine Welt ohne Apotheken und ohne Zeughäuser dachte; hat auch Österreich die Vorsichtsmassregel nie ausser Acht gelassen, in verschiedenen Theilen des Landes eigene Zeughäuser aufzustellen, um nöthigenfalls die Vaterlands-Vertheidiger mit den nöthigen Waffen versehen zu können. — Auch Ofen ist im Besitze eines ... Zeughauses ...«¹⁾

Így vezet be Schams a budavári fegyvertár leírását Charles Irénée de Saint-Pierre abbé »Projet de paix perpétuelle« című munkájának egy gondolatával. Amint Schams mottószerű alapgondolatért a francia moralistához fordult, úgy írjuk mi kiindulópontul Buda leírójának sorait fejtegetéseink élére.

Magyarország a XVI. és XVII. században hadszintér volt és még a XVIII. század elején is csak lassan múló félelmisséggel kísért a török hatalom veszedelme. A harcok végnélkülieknek látszó hullámai még nem csöndesedtek el egészen, a háborús veszély nyugtalansága még benne él az emberek lelkében és súlyos gonddal nehezedik az egész országra. Megtisztítani Magyarországnak még mindig megszállt területét az ellenségtől egyrészt, védelmi intézkedésekkel és erősítésekkel biztosítani az esetleges ellentámadás sikertelenségét másrészt, tehát a támadás és a védelem előkészítése és megszilárdítása volt a török hódoltság utáni idők politikájának egyik sarkpontja. Ennek megfelelően különös gondot fordítottak az egyes várak és városok megerősítésére és arra, hogy azok mint egy-egy vidék hadi jellegű gócpontjai hadianyaggal és felszereléssel a szükséges mennyiségnél bővebben is el legyenek látva. Erődítmények építésén, helyreállításán és karbantartásán építőmesterek és mérnökök egész sora fáradozott szünet nélkül (csak a már ismert nevéik közül Budán: Prati, Goseau, Rosenfeld, Matthey, Hölbling; Belgrádban: Prati, Matthey, Allio, Hölbling; Szegeden, Aradon: Prati, Hölbling; Eszéken: Allio, Hölbling; Székesfehérvárott, Esztergomban, Szolnokon, Nagyszigeten: Matthey; Nagyváradon, Komáromban: Hölbling). Az ágyúk, kézi-fegyverek, munició és egyéb különféle hadiszer felhalmozására és megőrzésére az erődökben fegyvertárak, arzenálok szolgáltak, hogy háború esetén a katonaság felszerelése és a felszerelés utánpótlása késedelem nélkül megtörténhessék. Valamirevaló megerősített hely nem lehetett el efajta tárház nélkül. Hogy milyen elsőrangúan fontos volt egy »Zeughaus« megléte, egy példából is nyilvánvaló: míg a budavári királyi palota a

visszafoglalás után egy félszázad alatt sem épült újra²⁾, addig ugyanott két szertárépület váltotta fel egymást és az első pusztulása után mindössze két esztendeig kellett az új építkezés megkezdésére várni.

Valóban megtaláljuk, mint Schams mondja, az ország különböző részeiben ezeket a nagyfontosságú tárházakat a XVII. század végén és a XVIII. század első felében részint mint már régebben készült építményeket, részint pedig épülőfélben. Székesfehérvárott még 1690 körül emeltek egy nagy négyszögletes, típusosan egyszerű épületet erre a célra,³⁾ a nagyváradi Zeughaus-hoz Johann Hölbling budai építőmester és egy Rosseau nevű mérnökkari százados készítette 1732-ben terveket, de általában inkább a folyók mellett fekvő városok és erődítmények megerősítésére és felszerelésére fordítottak gondot. Ugyanebben az időben fogtak az észéki fegyvertár építéséhez, ahol Donato Allio mérnök véleménye szerint Hölbling költségvetése elfogadhatóbb volt, mint Heyse mérnökkari alezredesé. Szeged is ekkor jutott külön szertárhoz Hölbling tervei szerint és ugyancsak ő végezte a pétervárad arzenál helyreállítási munkáit is. A szlavonországi Brod szertárához (1726—27) de Rochet mérnök-hadnagy készítette tervet, kivitelre azonban Donato Allio-é került. Lipótvár fegyvertárát 1727-ben Kleinwachter komáromi mérnökkari százados építette meg.⁴⁾ Összefoglalóan aztán 1736-ban, illetőleg 1737-ben hallunk a legfontosabb magyarországi arzenálokról. A bécsi volt udvari, ma nemzeti könyvtár őriz egy kéziratos jelentést, melynek összeállításával a Haditanács 1736 augusztus 15-én bízta meg Franz von Fischer tüzérezredest.⁵⁾ A dunamenti és bánsági fő szertárakat kellett Fischernek leltároznia. 1736 végére bevezetett munkájának⁶⁾ eredménye a bécsi Nationalbibliothek jelentékeny terjedelmű, szépen és nagy gonddal írott kódexe, melyben az ezredes Belgrád, Orsova, Pétervárad, Eszék, Temesvár, Buda, Esztergom, Komárom, Győr és Pozsony fegyvertárainak felszereléséről számol be katonás pontossággal és lelkiismeretességgel.⁷⁾ A Duna vonalán végig húzódott az erődítések és bennük a hadiszerrel telt arzenálok sora. Ezek közül kétségtelenül a legjelentékenyebb a budavári Zeughaus volt, mint ahogy maga Buda is messze felülmulta jelentőségben valamennyi megerősített várost Orsovától Pozsonyig.

Ezen a ponton folytathatjuk és továbbfejleszthetjük Schams gondolatmenetét azzal a megállapítással, hogy nemcsak hogy létezett Budán is szertárépület, hanem az egyszersmind az országnak legexponáltabb szerepre hivatott hadi tárháza is volt. Az a budavári Zeughaus, amelyet Schams 1822-ben leír és amelyről Fischer ezredes 1737 elején jelentést szerkesztett, az az épület, mellyel most e dolgozat keretében foglalkozni kívánunk.

A budai Zeughaus ma már nincs meg; a maga egészében 1898-ig, részben lebontott állapotban pedig 1901-ig, a királyi palota északi szárnyának kiépítésével szükségessé vált teljes lehordásáig állott a várhegy dunai peremén a gróf Sándor- (ma miniszterelnökségi) palotával szemben, a Lánchídnak Pestről kiinduló tengelyétől valamivel balra. A sikló felső állomását az annak idején még állott szertár és a Sándor-palota közötti kis térség középvonala építették, a siklón fölérve balra szembetalálta magát az ember a Zeughaus főhomlokzatával. Ez a hely várvédelmi és stratégiai szempontból nagyon alkalmas lehetett fegyvertár elhelyezésére.

Már *Juvigny* 1686-os térképe a 82. számmal pontosan itt jelöli meg egy »Arsenall« befelé nyúló épületét, melyhez még kovácsműhelyek (83. Die Schmiden) is csatlakoztak.⁸⁾ Már a török időben itt emelkedett tehát Buda szertára. E pontot valószínűleg a megerősített belső vár (arx, castrum) és a polgári város (urbs) közt elfoglalt központi fekvése jelölte ki fegyverraktár elhelyezésére: szükség esetén mindkét irányból könnyen lehetett megközelíteni, illetve mindkét irányba gyorsan lehetett onnan fegyvert, lőszert szállítani. A *Juvigny* térképén jelzett arzenál a felvétel szerint a kovácsműhelyekkel együtt a Duna felőli lejtőtől befelé keresztirányban körülbelül a várhegy szélességének feléig terjedt. Ez a tárház az ostrom alatt elpusztult. A visszafoglalás után megint csak ott — a mai Szent György-téren — épült újra a Zeughaus. »Ezen a téren volt már a *Zaiger* korában is a Zeughaus⁹⁾, az 1696. évből származó »*Zaiger über die Vöstung und Wasser Stadt*« 148. folióján ugyanis a 257-es számú ház leírása után ezt olvassuk: »Hierauf folget eine maur, welche das Kayserliche Zeüghaus von disser seithen einfasset, darvon gehet in dem Carmeliter gassel ein gebeü, darinnen des Kayserlichen Zeügschmidt sein werckhstatt und quartier...«¹⁰⁾

A *Zaiger*-ben említett »Zeüghaus« tehát 1686 és 1696 között épült. Erről a szertárról a tervező neve és dátum nélküli három tervrajz maradt ránk: egy alaprajz, a falak és fedélszék két alternatív megoldást ábrázoló metszete és a pirostetejű egyemeletes épület perspektivikus képe és metszete.¹¹⁾ Ugyancsak megvan az építkezés ács- és kőművesmunkájához szükséges anyagok összeállítása az ácsmester (Hans Georg Götz) és a kőművesmester díjazásával: ¹²⁾

Überschlag auff das Kayserliche Zeig Haus in schloss in Ofen. — Überschlag über das Ofnerische Kayserliche Zeighaus im schloss, was zu erbauung dessen bau an Zimer und Mauer-arbeith vonmethen ist. — Was zu den Kayserlichen Zeig Haus in schloss, welges in der lengen ist 47 Claffter, in der breidten 11 Claffter 2 schu, wan Es soll gemachedt werdten, wie der beygelechte Reiss, welger midt Nota A gezeichmidt ist, was darzu geherrdt, wie folgedt:

Erstleig gros holz zu dramen undt Mauer bencken, wie auch zu den ligenden stuhl: 700 Stück. [a továbbiakban St.] — Midtel holz idtes [jedes] lang 7 Claffter: 100 St. — Mehr midtel holz: 400 St. — Scheyndteln: zwey mahl hundtert undt 64.000 St. — Latten: 3600 St. — Welzer banck ladten: 3300 St. — Bodten Nögel: 36.300 St. — Scheindtel Nögl: fir mahl hundtert dausendt. — Ladten nögel: 24.000 St. — Dischler ladten zum dach fenstern: 300 St. — In disen bau kommen dach fenster: 100 St. — Mehr 5 lerg bamen [lehr, Baum] Rinen, zwey Eine idte von 14 Claffter, mehr zwey Eine idte von 12 Claffter, noch Eine von 7 Clafftern. — Zimer Mans lohn ist: 3100 G.

Widter auff eine andter ardt, wie der Riss, welger midt B gezeignedt ist, weisedt, ist von nödten, wie folgedt:

Erstleig gros holz zu drammen undt mauer bencken, wie auch zum liegenden stull: 500 Stam. — Meidtel holz zu speren: 500. — Scheindtel: zwey mahl hundterdt undt 31.000. — Latten: 2600. — Banck ladten: 2900. — Dischler ladten: 300. — Bodten nögel: 29.000. — Scheyndtel nögel: drey mahl hundtert 50.000. — Latten nögel: 18.000. — Zimer Mans lohn: 2600 G. — Hans Georg Götz, bürger undt Zimmer Meister.

*

Überschlag. Mauer arbeidt bedreffendt über das Zeig haus in schloss. — Überschlag auff mauer arbeidt, was zu den Kayserlichen Zeig haus in schloss zu Ofen, wan es soldte gemachedt werdten, wie der beygelechte Riss weissedt, Item die Rodte

farbe muss alles nache gemachedt werdten, mehr wan es soldte zwey stock werck hoch sein, also ist von nödten auff der aldden mauer, welge midt schwartzer farbe gezeichnet ist, noch darauff 9 schug zu machen in der hegen [Höhe], ist von nödten also, wie folgedt :

Erstleig Kalck : 1000 mezen. — Sandt : 4000 fuhr. — Stein Cubico : 500 Cubic. — Flos bam [Baum] zum gerist : 50. — Beedter zu geristen undt begen [Bögen] machen : 150 stuck. — Ladten nögl : 2000. — Mauer Meister sein lohn : 3800 G. — Die Matteredalen aber herbey zu schaffen . . .

Az épület terjedelmére vonatkozó most idézett adatoknak, az alaprajznak és a Zaiger idézett közlésének segítségével egészen pontosan megállapíthatjuk ennek a fegyvertárnak a fekvését és összefüggését azokkal az építményekkel, amelyek helyén megelőzték, illetve utána következtek. Ez az egyemeletes épület már hosszanti, a keskenyedő várhegy irányával párhuzamos helyzetet foglalt el. Hossza 47 öl, a várfalhoz támaszkodó hosszanti oldalszárnyának szélessége 11 öl és 2 láb, egész komplexumának szélessége pedig 36 öl volt. Az alaprajzon a hozzátartozó szöveg szerint a feketére rajzolt részek régi falakat jelentenek. Az épület északi (a tér felé forduló) frontja a kapus helyiségeivel, a kovács-, lakatos-, bognár-, ács- és kádárműhellyel van feketére rajzolva ; ezek a falak tehát egy korábban ott állott és a várfalra merőleges irányban húzódó épület megmaradt falai voltak, melyeket az új építményhez felhasználtak : egyszerűen beolvaszták az új tárházba. A közük és az árok közé tervezett falak helyén vörös színezésük tanúsága szerint építmény nem állott és ez az állapot tökéletesen megfelel a visszafoglalás idejéből származó és még korábbi térképek mutatta helyzetnek. A keresztirányú régi falak viszont a topográfiai méretek szerint csakis a Juvigny térképén jelzett arzenál és a kovácsműhelyek maradványai lehettek. Az 1686-os térképen az »Arsenall« a várfalnak a nagy ároktól számított első kiszögelléséig van feltüntetve, ameddig ezek az új szer-tárépülethez felhasznált régi falak húzódtak, a nagy várak és a karmeliták temploma közötti távolság felezővonalán. Döntő igazolásul szolgál az itt elvonuló és a belső várat (Schloss, arx) elkerítő fal is,¹³ melyről az 1696-os Zaiger fentebb idézett adata is szól és amely falnak a kezdete a palotához vezető kapuval a most tárgyalt alaprajzon is látható. A régi falak és az új fegyvertár elülső részének helye azonos : tehát a kettőnek helyzeti és így organikus összefüggése is kétségtelen. Az elpusztult arzenál töredékeiből kelt életre az új Zeughaus. Hátsó része a hatalmas, $2\frac{1}{2}$ öl mély várarokig nyúlt, elülső részén a régi építményből megmaradt falak egy része mint nagyterjedelmű négyszögletes kiugrás vált ki és különült el a szabályos épülettömbnek befelé, a tér felé eső sarkából. E feltűnő és bántó szabálytalanság megoldását megtalálta a tervező építész képzelete, amikor az ez után következő Zeughaus építésénél kiképezte e kiszögellés párját a várfalhoz simuló sarkon is és egyben enyhítette a kiugrás nagyságát, mélységét. A visszafoglalás után épült szertár fő traktusa a várfal hosszában húzódó oldalszárny volt. Ez az $532\frac{2}{3}$ négyszögöl ($47 \times 11\frac{2}{3}$) kiterjedésű rész az alaprajz szerint egy óriási terem volt, melyet kváderkövekből vagy téglából rakott négyszögletes pilléreknél egymás mellett vonuló kettős sora osztott három hajóra. A metszetrajz egyik variánsa (A) szerint a földszintivel azonos beosztású emeletre kettős gerincű tető került. A perspektivikus képből és a hozzátartozó kis metszetből viszont arra lehet következtetni, hogy az azoknak megfelelő másik metszetrajz (B) szerinti

megoldás került kivitelre : emelet csak a földszint kétharmada fölé épült és a földszintnek az épület udvarára néző sután maradt egyharmad része simuló féltetővel támaszkodott az emeleti külső falhoz. Ezt a képet mutatja a perspektivikus rajz és az ábrázolt épületrész metszete. Ebben az esetben azonban felmerülhet az a kérdés, hogy megmaradhatott-e a földszint három-hajós beosztása és nem kellett-e a második pillérsort főfallá összevonni, mely fölé az emelet oldalfala és az arra súlyosodó fedélszék került. Bár az alaprajz-tervnek eszerint inkább a szimmetrikus, bővebb elrendezés felelne meg, mégis az a sejtésünk, hogy a perspektivikus rajzon látható raktárszerű kivitel valósult meg, ha másért nem, takarékoság miatt, ami a visszafoglalás utáni években különösen nagyjelentőségű elv volt. A fedélszék ács munkájához szükséges építőanyagok idézett összegezése világosan szembeállítja az *A*- és *B*-metszetrajzon ábrázolt két alternatív — költségesebb (*A*) és gazdaságosabb (*B*) — megoldást. Miután pedig a kőművesmunka szükségleteiről csak egy összeállítás készült, az alaprajznak változatlanul megfelelőnek kellett lennie, akár egyik, akár másik emelet-elrendezési és tetőépítési terv valósult is meg, mert ha egyik vagy másik megoldás kihatott volna a földszinti falazat alaprajzára is, akkor a kőművesmunkákra vonatkozólag is két számítást kellett volna csinálni.

Ezeket a kérdéseket azért tárgyaltuk bővebben, hogy a rendelkezésünkre álló adatok alapján a legvalószínűbben megállapíthassuk, hogy milyen volt a XVII. század végén épült budavári Zeughaus képe.

Találunk azonban Budán még a XVII. század végén egy másik épületet is, mely szintén fegyvertár céljait szolgálta. Ez a Zeughaus lent a Vízivárosban állott. Az 1695. évből származó »Zaiger über die Wasserstatt«¹⁴⁾ 34. folióján így számol be a 116-os számú házról : »Ein Haus in der Schlangen gassen, hat die Einfarth von der Landtstrassen, ist an der undteren seyten 24 Klaffter 4 schuch und an der oberen 27 Klaffter 3 schuch lang und ist an beeden seyten 9 Klaffter 3 schuch breith. Grundts innhalt : 247. Das Kayserliche Zeüghaus.« A városi mészárszékek csatlakoztak a mai Fő-utcára néző frontjának jobb oldalához : »No. 117. Die Burgerlichen Fleischbänckh ligen an dem Kayserlichen Zeüghaus und gelangen biss zu desselbigen einfarth, 10 Klaffter 4 schuch lang und 3 Klaffter breith, haben noch etwas von alten gemeür. G.: 6. Grundts innhalt : 32. Gemeiner Statt.« Baloldalon a mészárszékekkel szimmetrikusan egy valaha beépített puszta telek feküdt közte és a Landstrass között : »No. 118. Ein orth in der Landtstrassen an dem Zeüghaus, ist bequem fleischbänckh, Brodtladen und dergleichen darauff zu bauen, hat in der länge 10 Klaffter 3 schuch und in der breithe 3 Klaffter, hat etwas wenigens von fundamentmauren, ist öd. G.: 5. Grundts innhalt : 31.« Ez a szertárépület a mai Budai Vigadó helyén egészen annak megépüléséig állott. Időközben állandóan szerepel Buda város telekadó-könyveiben néha mint »Zeughaus«, de gyakrabban illetik a szerényebb »Zeugstadtl« névvel.¹⁵⁾ Megemlékezik róla 1733-ban a »Neu aus seinem Stein-Hauffen wiederum aufwachsendes Ofen« című munka is, melynek 22. lapján ezt olvassuk : » . . . dem Dreyssigst-Amt gegenüber der Donau zu, kommen die wider Feuer-gefahr gewölbte Fleisch-Bänck, dann der Marckt-Platz an der Donau und allda die Stadt-

Maut, besser hinein und zwar rechter Hand das alte Zeug-Haus . . .» A fővárosi mérnöki hivatal 1889 február 28-án kelt jelentése szerint » . . . az egy régi földszintes ház, mely egy nagy, boltozott, az egész épületen átmenő s közepén pillérekkel bíró raktárhelyiségből áll, a terven látható kiszökellő rész pedig egy felügyelői lakást tartalmaz.«¹⁶⁾ Érdekes a pilléres kiképzés rokonsága a várbeli Zeughaus-épületnél látott pillér-rendszerrel. A vízi-városi szertár úgyszólván létezése végéig megtartotta hivatását, ami »a műszaki csapatok hadi felszerelésének fődél alatt tartása« volt.¹⁷⁾ Jelen-tésének 9. pontjában Fischer ezredes is beszámol erről az épületről és felemlíti alaposan megrongált állapotát, melyben 1736-ban találta.¹⁸⁾ Mint exponált helyen álló sarokház (1889-ben Fazekas-tér 7. és Corvin-tér 9.) feltűnő dísztelenségével a XIX. század végén kezdett szemet szűrni, eltávolítását 1888-ban szépművészeti és városrendezési szempontból tartják kívánatosnak. A városnak tehát meg kellett vennie a régi építményt a katonai kincstártól, hogy lebontathassa és helyére valami díszes középületet emeljen, vagy telkét megosztva házhelyként értékesítse. Az 1890-ben megejtett bírói becslés az épület értékét 17.838 frt 22 kr.-ban, a telekét pedig 32.049 frt-ban, az egész ingatlanét tehát 49.887 frt 22 kr.-ban állapította meg. A főváros 1891-ben elhatározta a tárház megvételét, melynek fejében azonban a katonai kincstár követelte 55.400 frt-ot kellett fizetnie. A szerződéses vásárt 1892-ben kötötték meg és ugyanebben az évben történt kezdeményezés a lebontásra váró raktárépület helyén emelendő budai Vigadó érdekében is. A főváros 1894 április 5-én vette tényleges birtokába a kiérdemesült építményt, melynek fennállása csak a Vigadó építkezésének megkezdéséig tarthatott. Az erre vonatkozó pályá-zat 1897 elején dőlt el ; az építés, illetve az ott álló régi épületek bontásának munkálatai 1898 tavaszán kezdődtek meg. Ekkor hordták le a XVII. századi vízi-városi Zeughaus-t, alapincézése azonban alapul szolgált továbbra is a helyére került díszes, modern épületnek, mert a földmunkák vállalatba adásánál kikötötték, hogy »a régi pinczéket a lebontás alkalmával kitölteni nem szabad.«¹⁹⁾

A várhegyi Zeughaus-nak már nem engedett ilyen hosszú életet a sors. Az 1723 március 28-án kitört óriási tűzvész elhamvasztotta, úgy hogy csak egyes falai maradtak épen.²⁰⁾ Miller is fölemlíti az elpusztult épületek közt : »Anno 1723. Incendium, Resurgentis Domini die, post horam quartam Pomeridianam . . . exortum . . . non tantum Ecclesias RR. PP. Soc. Jesu et RR. PP. Carmelitarum calceatorum, *Armamentarium Regium* et Curiam civicam . . . conflagrarit . . .«²¹⁾ Georg Christoph Zennegg a budai kamarai adminisztráció inspektorának 1723 március 30-án kelt jelentése szerint az egész épület elhamvadt.²²⁾ Az április 12-éről keltezett »Beschreibung deren den 28-ten Martii 1723 in der Haupt-Vöstung und Haupt-Statt Ofen entstandtener Feüers-Brunst und hierdurch specifíce abgebrandten Häusern«²³⁾ a piros »abgebrennet«-jellel mutatja ki a belső várba vezető kaputól balra a fegyvertárépületet : »Die erste Porten in das Schloss. Das Kayserliche Zeüghaus linckher Handt.« Ugyanez az összeírás egy a szertárhoz tartozó újonnan épült »requisiten Stadl« pusztulásáról is beszámol, amely a leírás szerint valahol a főépület közelében lehetett (a Tergo linckher Handt, wo man in das Schloss hinein gehet). Ahogy a pusztító elem dühön-

gése megszűnt és a veszély elmúlt, gondolni kellett a tönkrement épületek újjáépítésére vagy helyreállítására. Buda város tanácsa a tűzvészokozta rombolásokkal kapcsolatban kívánságait öt pontba foglalva terjesztette fel az udvari kamarához és ugyanezeket a kívánságokat 1723 április 17-én a várparancsnoknak is tudomására hozta. A harmadik pontban a császári vám eltörlését, vagy a vámjövedelemnek a város részére való átengedését kéri, »... weillen ohne dem wegen villfältiger zuefuhr des nunmehr vorsehenden vöstungs fortifications bau und aufführung des zeig haus, haubt wacht, Solldathen- und Pixenmeisters Casarmen das Statt Pflaster zimlich ruiniert wirdt.«²⁴⁾ A fegyvertár felépítése tehát a vár helyreállításának során egyike volt a legfontosabb feladatoknak. Március 28-ától április 17-éig még egy hónap sem telt el és a leégett tárház újrāépítése máris programba van véve.

Zennegg kamarai inspektor többrendbeli jelentésére az udvari kamara május 13-án kelt mandátumában felszólítást küld, hogy költségvetéssel együtt írja össze a helyreállítandó kamarai épületeket és kaszárnyákat, tárgyaljon a katonai parancsnoksággal a fortifikáció és a hozzátartozó katonai épületek kijavításának ügyében is, míg a kamara a maga részéről a Haditanáccsal fog érintkezésbe lépni.²⁵⁾ Július 27-én küldi fel Zennegg Pozsonyba a kért költségvetésszerű kimutatást, melyet Fortunato *Prati* kamarai építész-mérnök és Josef Anton *Salgari* »Ofner Cameral Inspections Controlor« írtak alá.²⁶⁾ Ebben az összeállításban a Zeughaus-ról nem esik szó. Az üszkös rommá lett épület sorsa a várparancsnok, illetve azon keresztül a Haditanács kezében volt. Egyszerű reparálás helyett egészen újra kellett építeni és ez a munka nem a kamara, hanem a katonai hatóság hatáskörébe tartozott. Ezért nem szerepel a kamarai vagy a kamara rendelkezésétől legalább részben függő épületek között és romjaiból való feltámadását is kizárólag katonai tényezők buzdólkodásának köszönheti. Az új építkezéshez a katonai kincstár adott pénzt, a tervezési és építési munkálatokat katonai mérnökök végezték és irányították. Egy 1735 december 31-én kelt irat külön kiemeli a szertárat, melyet más katonai épületek mellett szintén újból kellett felépíteni: »... unter anderen auch die Kayserlichen Militär Gebäude eingeäschert und daher nicht allein diese hinwiderum erbauet und vergrösseret, sondern auch das Kayserliche Zeughaus nebst noch mehreren Cassarmen und WachtStuben von grund aus neu aufgeföhret...«²⁷⁾ Ennek az újjāépítésnek az eredménye az 1725-ben épülni kezdett, 1730-ban befejezett és 1901-ben teljesen lebontott budavári Zeughaus.

Egyetlen összehasonlító pillantás a XVII. század végén épült szertár helyrajzára és az 1730 utáni budai térképfelvételekre meggyőz már afelől, hogy az új fegyvertár a legkisebb eltolódás nélkül a régi tárház helyére épült. Az építési tervekből és alaprajzokból azután látni fogjuk, hogy a leégett régi épületnek több falát valóban fel is használták az új Zeughaus-hoz és pedig nagyrészt éppen azokat, amelyeket már a XVII. század végétől 1723-ig állott építmény is a megelőző, a török időkben fennállott arzenálból örökölt.

A fegyvertár nagyterjedelmű, egyszerű vonalú építménye a várhegy Duna felé néző peremének jelentős szakaszát foglalta el. A pesti oldalról nézve elnyúló egyenes vonalaival négyszögalakban helyezkedett el a

királyi palota és a Sándor-palotával és Várszínházzal kezdődő magán- és középületek között; nyugodt átmenetet iktatott a királyi palota változatos sziluettje és a polgári épületek egyhangúbb körvonalai közé. Ezt a képet mutatják a várhegy déli részének Pestre néző oldaláról készült újabbkori látrajzok²⁸⁾ és későbbi fényképfelvételek, például J. Heller fényképész nedves úton készített pillanatképe 1867-ből.²⁹⁾ A XVIII. századi látképek legtöbbször rendkívül torzítva örökíti meg az inkább lapos benyomást keltő szertárépületet. Hogy tájékozásul előre magunk előtt lássuk, természetesen a teljesen megbízható ábrázolásokhoz, elsősorban tehát fényképfelvételekhez kell folyamodnunk. Az 1867-es pillanatkép és a homlokzatnak először *Hauszmann* Alajos művében³⁰⁾ megjelent felvétele elegendő arra, hogy hű fogalmat alkothassunk magunknak a budavári Zeughaus arculatáról, melynek legáltalánosabb, de egyszersmind legjellegzetesebb vonásait fentebb vázoltam.

A fegyvertárról 1733-tól kezdve minden jelentős budai leíró és topográfiai munka megemlékezik. Más épületekkel foglalkozó monográfiák is szentelnek a szükség szerint egy-két sort a Zeughaus-nak. Építése és csaknem két évszázados fennállása történetének tisztázására és összefoglalására azonban nem történt kísérlet. Nyomatott forrásainkat majd akkor vesszük sorra, amikor építésének egyes mozzanatait egységes történetbe foglalva már kiderítettük. Akkor a szertárépület kész és befejezett képét a nyomtatásban megjelent egykorú leírások színeivel élénkíthetjük. Ugyanezeknek a leírásoknak az alapján lehet majd a Zeughaus későbbi sorsát áttekinteni, külső és belső állapotát, felszerelését a különböző időpontokban számbavenni.

A monografikus munkákba belekerült azonban egy-két alapvető tévedés. Lényeges félreértéseket okozhatnak e téves megállapítások, melyeket ezért már most helyre kell igazítanunk. Az egyik hibás megállapítás *Hauszmann* Alajostól ered. A királyi palota mestere a Zeughaus-t a III. Károly alatt újjáépített királyi rezidenciának tartotta.³¹⁾ »A kir. vár építésének történeté«-ben³²⁾ azt írja az 1715-ben épülni kezdett palotáról, hogy »nem állandó királyi laknak, hanem inkább csak leszálló helynek készült. Nem is a régi paloták helyére, hanem észak felé, homlokzattal a Szent György-térre állították fel. — A Zsigmond-féle régi várfalakat használták fel ehhez az épülethez, melyek egyike, t. i. a Szent György-tért keresztirányban elzáró fal az új palota egyik középfalát, a másik, a Duna irányban haladó várfal és a nagy árok egyik fala a palota alapfalát alkotta. — Ez a palota, melyet később kaszárnyának, majd megint fegyverraktárnak (Zeughaus) használtak, egyemeletes épület volt, az északi oldalon erősen kiszökő sarok rizalittal.« Munkájának díszkiadásában (A magyar királyi vár) *Hauszmann* megismétli ezt az összecserélést és a képmellékleteken is III. Károly király palotájának (későbbi tárház) nevezi a fegyvertárat.³³⁾ *Hauszmann* tévedése változatlanul átkerült *Lechner* Jenőnek »A régi Pest és Budá«-ról írt dolgozatába³⁴⁾ és *Kertész* K. Róbertnek »A barokk stíluskorszak műemlékei«-ről szóló tanulmányába.³⁵⁾ Mindketten a Regal-féle palotával azonosítják a Zeughaus-t. *Lux* Kálmán csak az időbeli tévedést veszi át: szerinte is 1715-ben épült ugyan a szertár, de nem említi, hogy egyazon épület volt a XVIII.

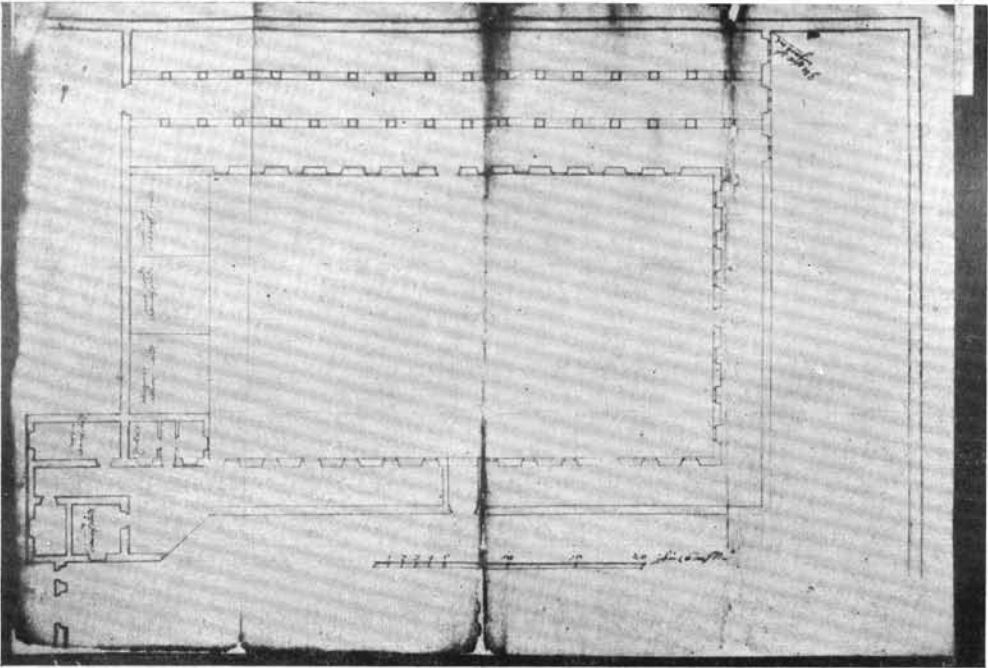
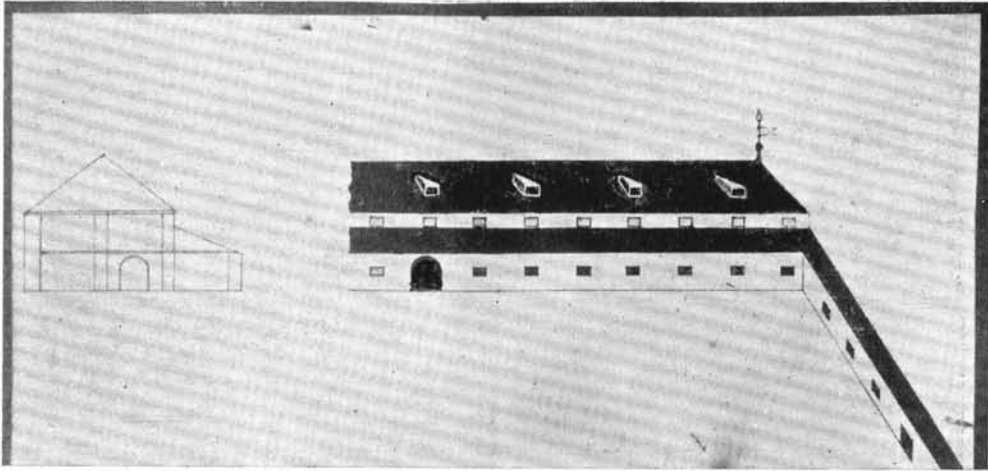
század első felében épült királyi palotával.³⁶⁾ Tévesen állapít meg két adatot *Schoen* Arnold, mert a Zeughaus nem 1727-ben kezdett épülni és nem 1736-ban lett befejezve.³⁷⁾ *Rupp* Jakab közlése alapján »... 1730-ban épült III. Károly alatt, a bejárás felé függesztett chronostichon szerint: CAROLVS SEXTVS ME FVNDO ELLEVABAT.«³⁸⁾ Az 1730. év az építkezés befejezésének esztendeje: a budavári fegyvertár építése 1725-ben indult meg.

Emlékezünk, hogy az 1723-as tűzvész nemcsak a tárházat, hanem a kiegészítésére szolgáló raktárépületet (Zeugstadl) is elhamvasztotta. Budavára a katasztrófa után híjával volt minden olyan épületnek, amelyben hadiszert fel lehetett volna halmozni. De nem tudták elhelyezni azokat a műhelyeket sem, amelyeknek a fegyverek készítéséhez, javításához és karbantartásához állandóan készenlétben és munkában kellett állniok. A Zeughaus újból való felépítésének égető szüksége mindjárt a pusztulás után előtérbe lépett. Míg azonban Buda ismét megfelelő és méltó szertárépület birtokába juthatott, gondoskodni kellett valami egyszerűbb tárházról és a fegyverkészítő műhelyek ideiglenes elhelyezéséről. Erre a célra csakhamar emeltek is, mégpedig a jelek szerint fából, egy ilyen »Zeugstadl«-t. A Haditanács 1723 június 14-én rendelkezik az építés ügyében (zu wideraufrichtung eines neuen zeügs stadel). Egyelőre 124 közepes nagyságú tutajgerendára volt szükség. Ennek a faanyagnak az átengedését a Haditanács az udvari kamarától kéri (június 22.), mert más építkezéshez is nélkülözhetetlen lesz: »... wassmassen nach der bekandten unglücklichen feüers-brunst zu Ofen nicht allein zu einem neuen Zeügsstadl...« A kamara erre a célra azokat a deszkaházikókat és bódékat jelölte ki, melyeket a pozsonyi országgyűlés alkalmával az udvari kíséret számára ácsoltak volt össze. Ezeket szeptemberre szétszedték és Budára küldték, hogy a raktár megépüljön és a szerkovácsok műhelyei tető alá kerüljenek: »... für die Hoffstatt aufgerichten Verschlag-Hütten und Schupfen abrechen und nacher Ofen zu erbauung des ofnerischen zeügs Stadl transportiren lassen.«³⁹⁾

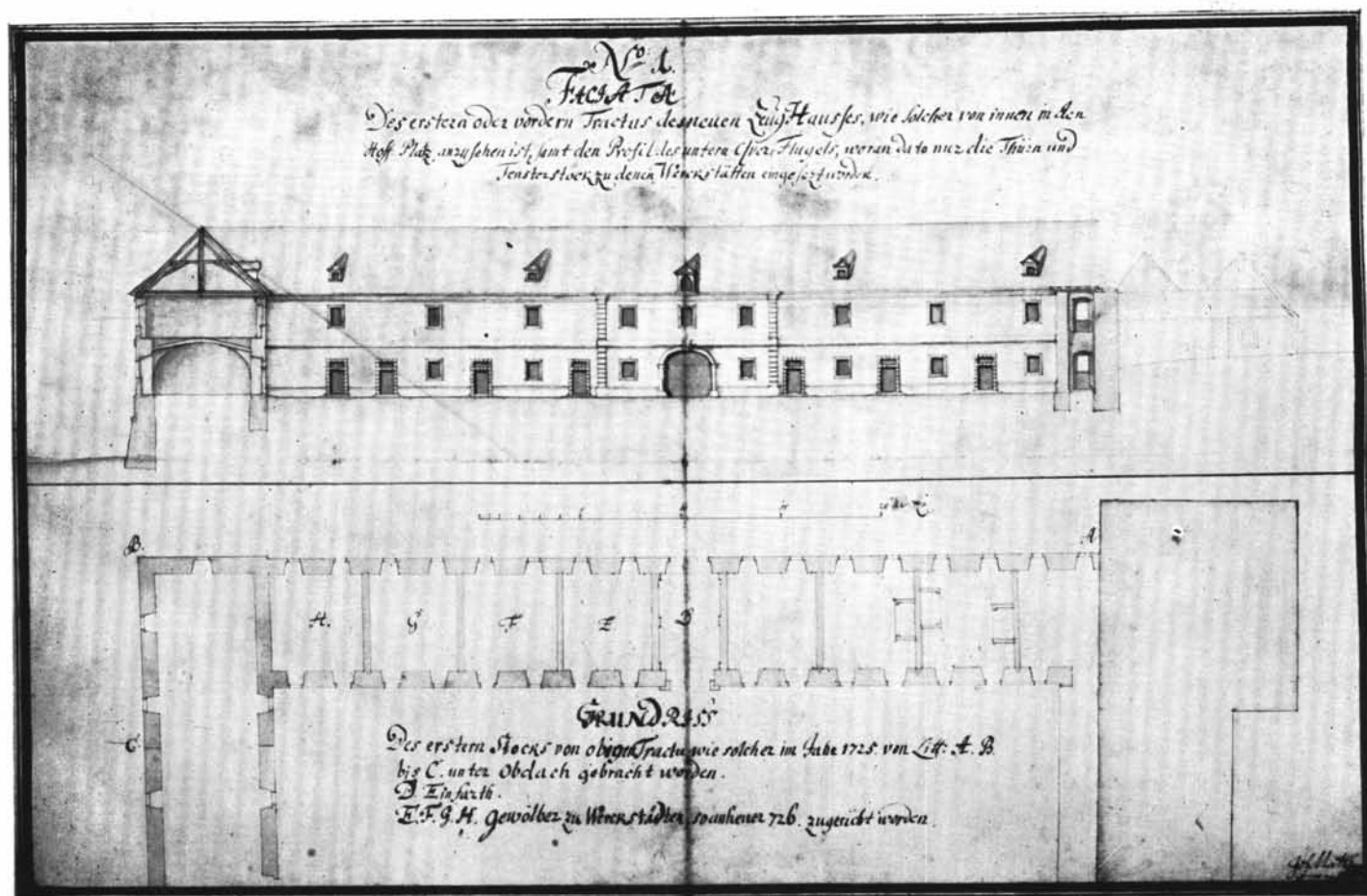
Arra az időre, míg az új Zeughaus felépül, meg kellett elégedni egy provizórikus faépítménnyel. Ez a kényszerhelyzet csak még jobban siettette a fegyvertár építkezésének megkezdését. Az elhelyezést tekintve kézenfekvő volt az a megoldás, hogy az új épületet a régi helyére emeljék. A leégett tárház épen maradt falai természetesen kínálkoztak az újjáépítésre. Levéltári forrásaink nem tudnak olyan felfogásról és törekvésről, mely máshova akarta volna elhelyezni Budavára fegyverraktárát. — Az 1724. év folyamán buzgón folyik a rommá lett régi épület környékének rendbehozatala, főként a várfal kijavítása. Emlékezünk, hogy a szertár hátsó traktusa a nagy árok pereméig nyúlt: e között és a palota között, tehát a szertár mögött volt az 1686-os ostromban tört úgynevezett »türkische Bresche«, melynek beépítésére évtizedeken keresztül nem került sor. 1724 áprilisában végre Heinrich Josef Graf von *Dann*, Buda várparancsnoka »... mit bittet, es möchte der Hof-Kriegs-Rat zu ... Vermachung der breche hinter dem Zeüg Haus die noch ferers erforderliche anschaffung auf dem überrest des für alldorthigen Fortifications-bau für heüer destinierten geldquanti bey der Kayserlichen Hof Cammer loswürckhen...«



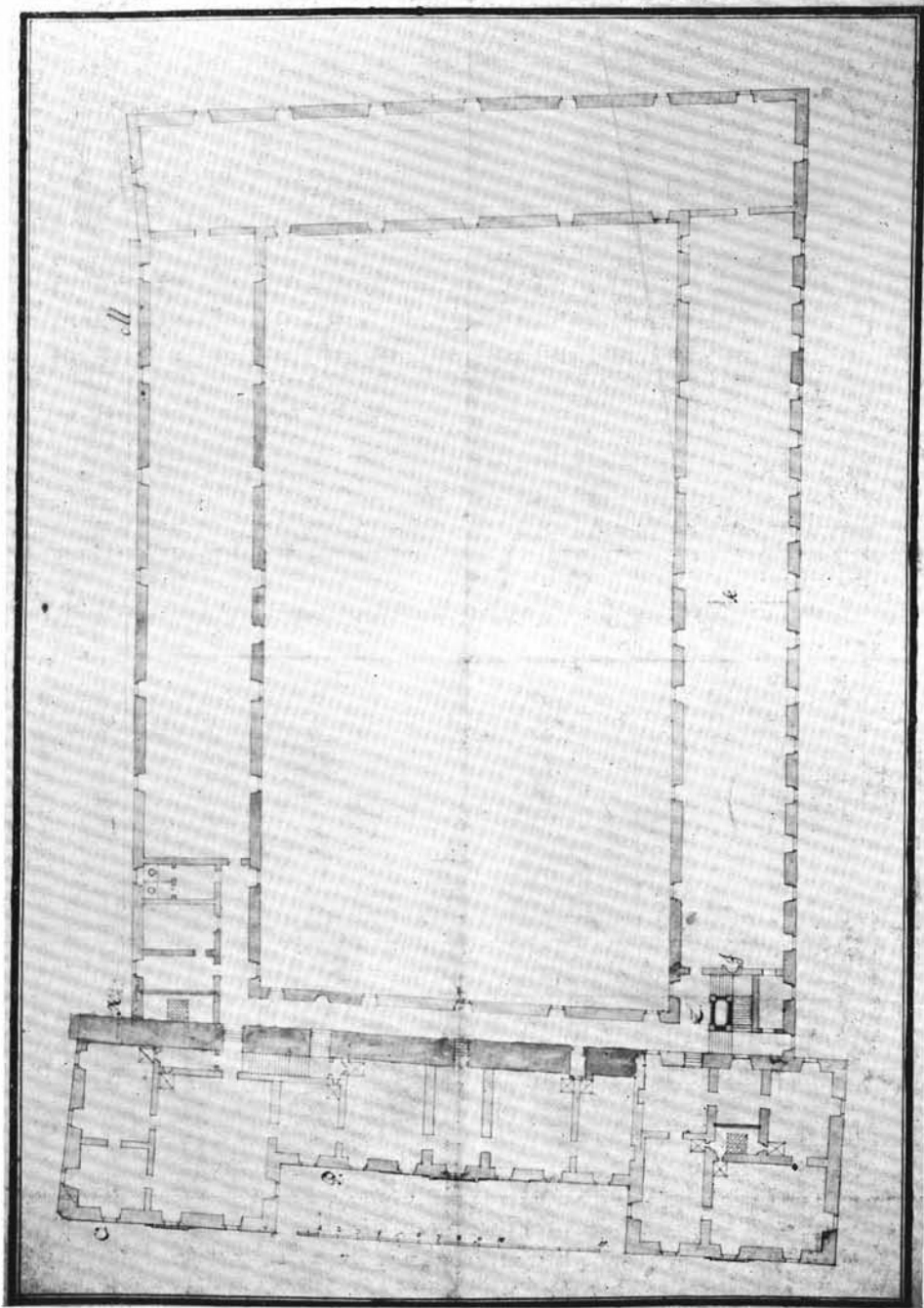
40. A katonai szertár főkapuja a Várkertben.



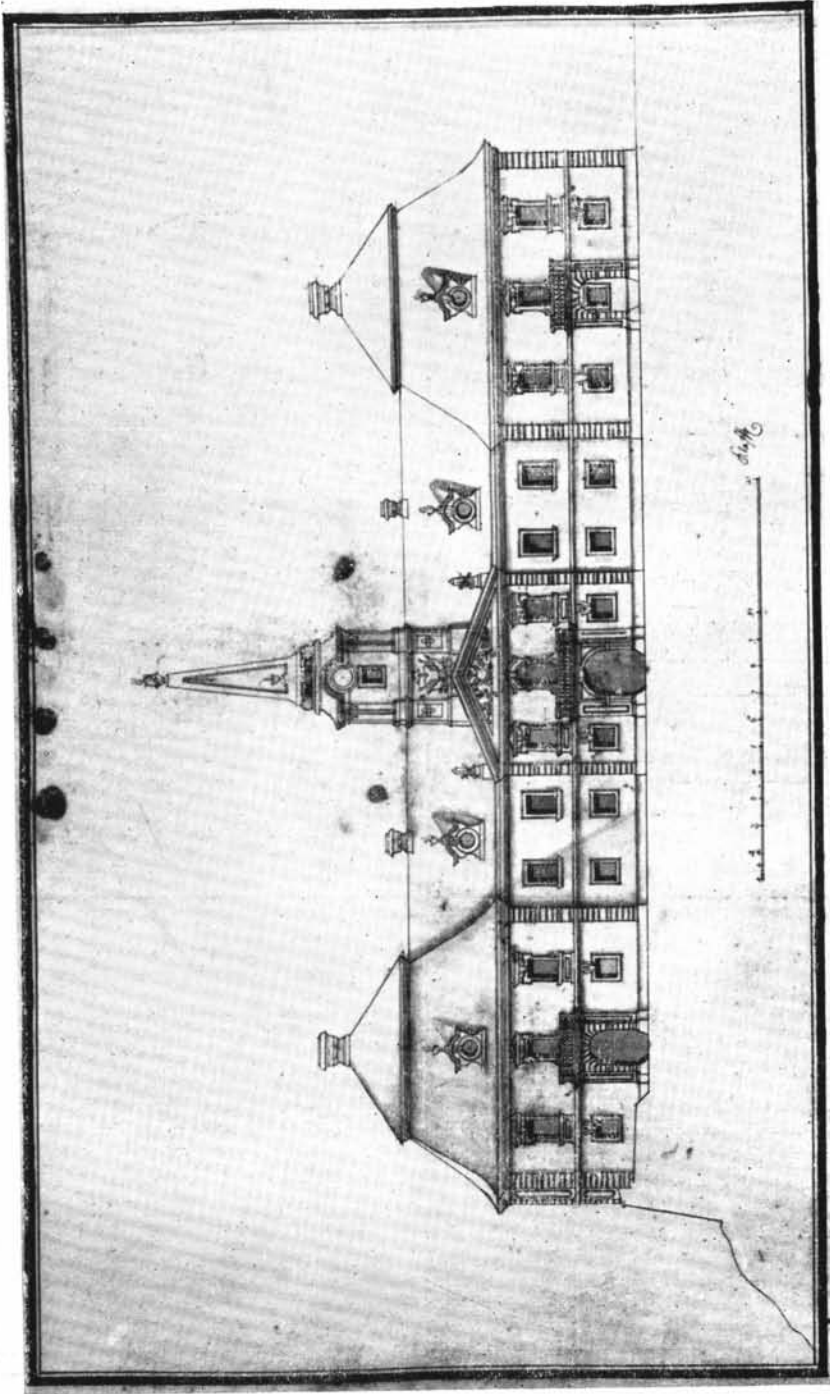
31. A budavári katonai szertár belső homlokzata és alaprajza a XVII. század végén



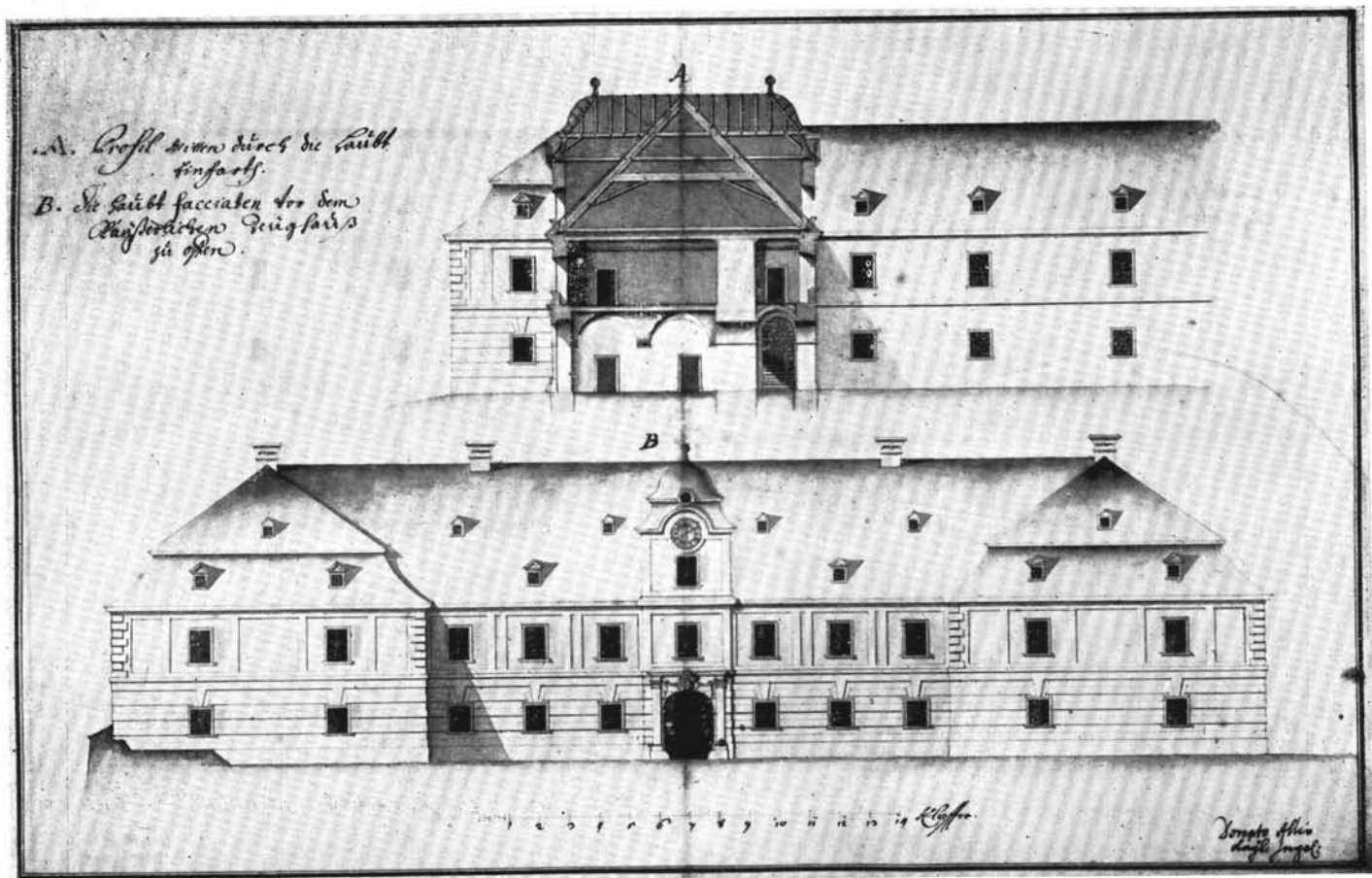
32. A budavári katonai szertár udvari homlokzata és alaprajza (1. tervrajz).



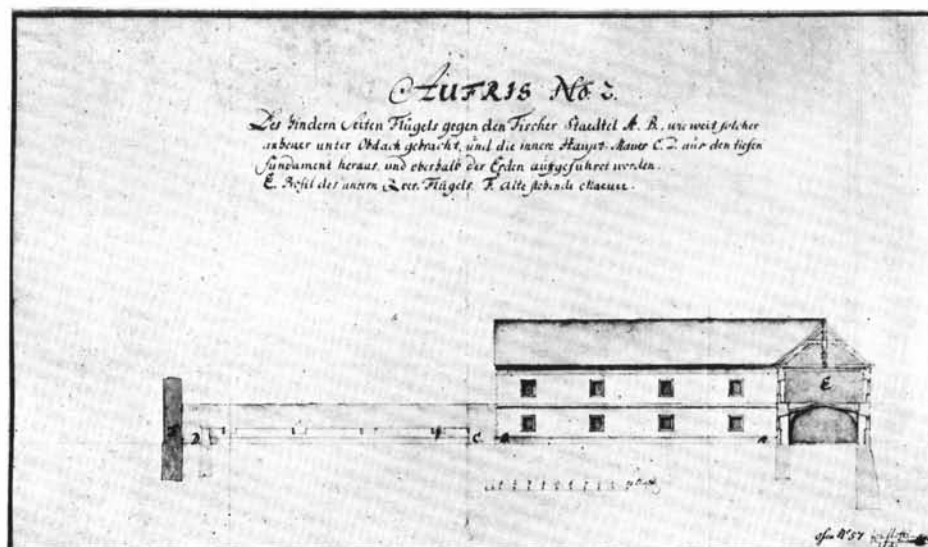
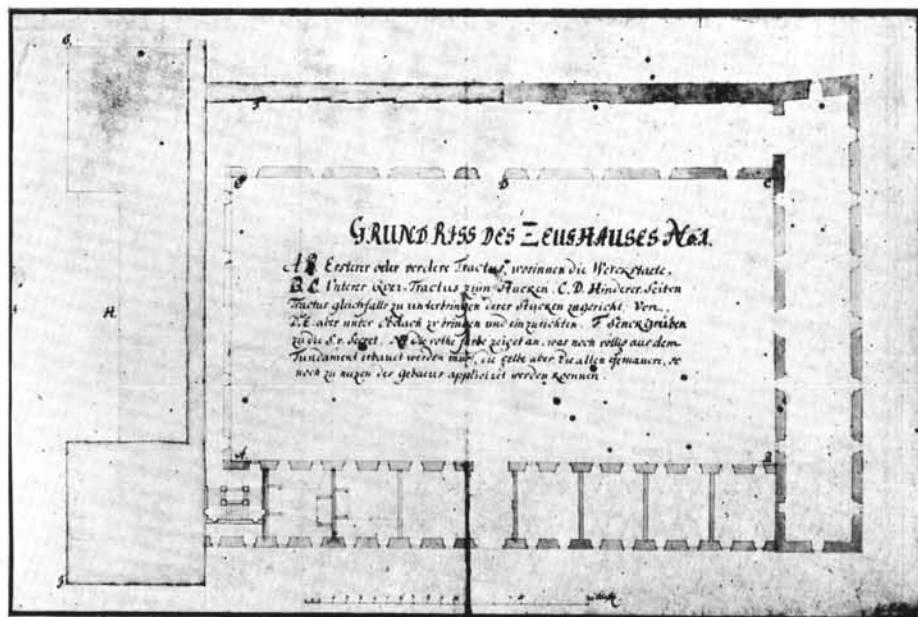
33. A budavári katonai szertár emeleti alaprajza (4. tervrajz).



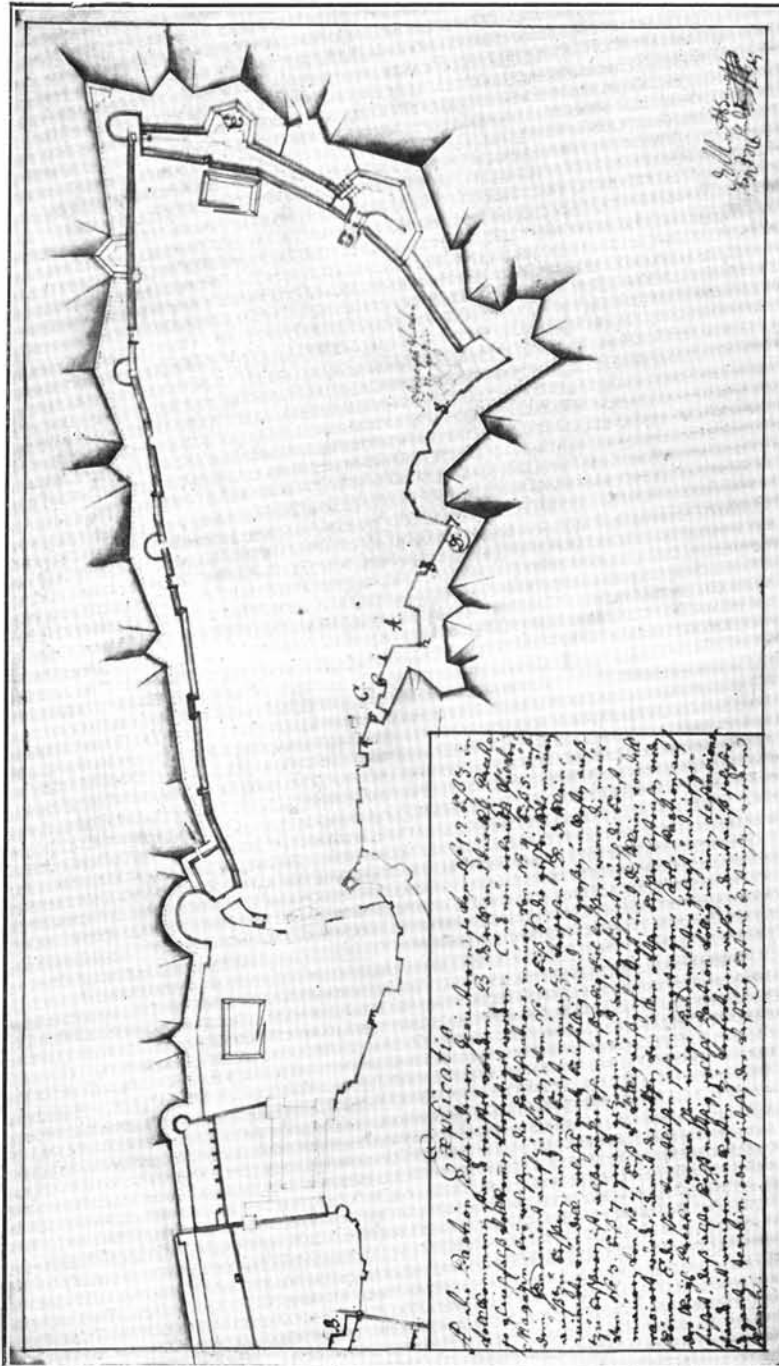
34. Matthey főhomlokzati terve (5. tervrajz).



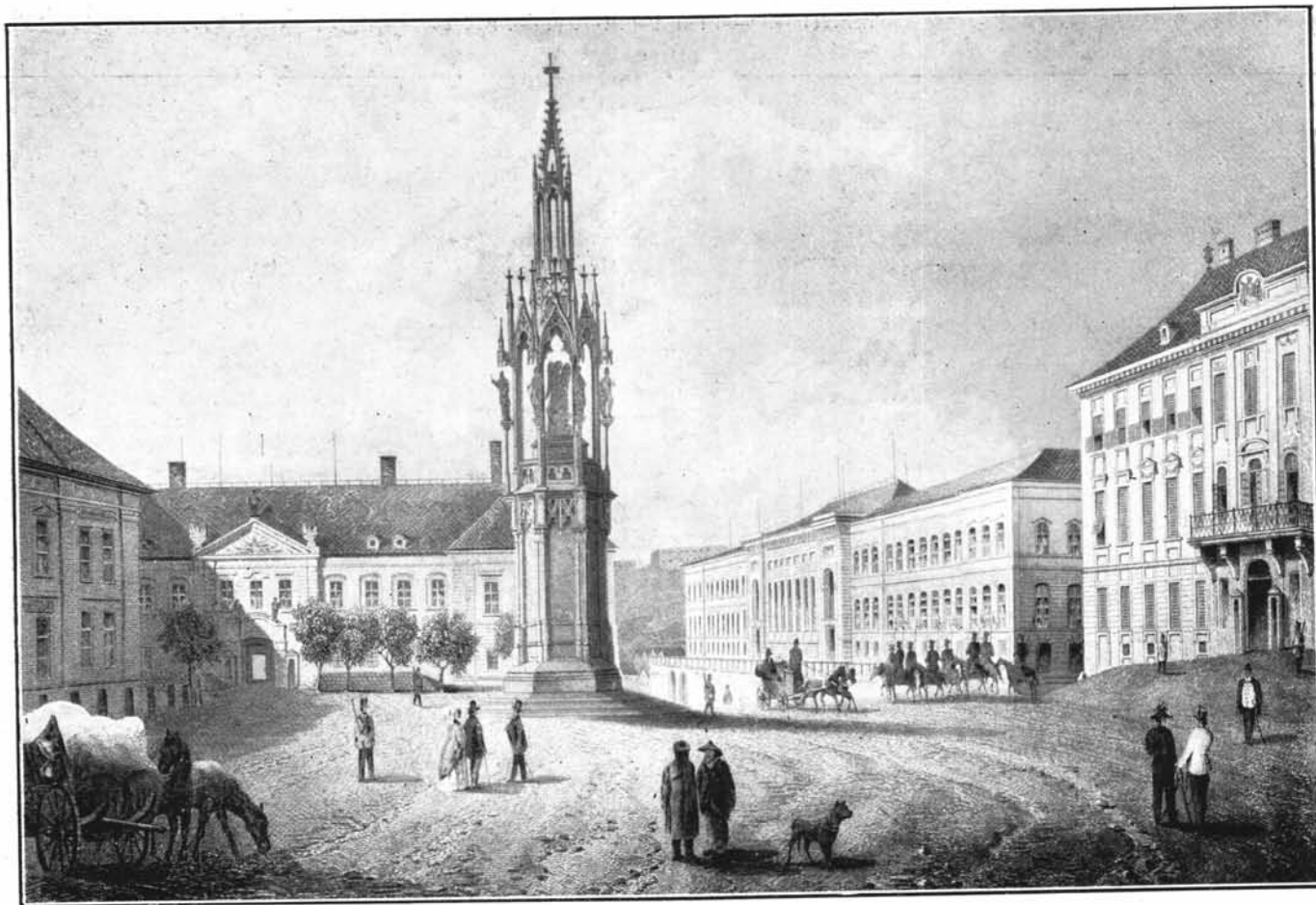
35. Allio főhomlokzat terve (8. tervrajz).



36. A budavári katonai szertár alaprajza (9. tervrajz) és félig elkészült szélső oldalszárnya (10. tervrajz).



37. Matthey budavári erődícséi tervjaja 1731-66l.



38. A Szent-György-téri Hentzi-émlék és a katonai szertár főhomlokzata.



39. A katonai szertár pincéje bontás közben.

(Bécs, Kriegsarchiv, Hofkriegsrat 1724 Exp. 499.) A helyreállítás júniusban már javában folyt és a tél beállta előtt be is fejeződött.⁴⁰⁾ A »türkische Bresche« ellenkező, a bástyafalak felé néző sarkán azonban még a Zeughaus építésével párhuzamosan is kellett dolgozniok, mert csak 1731-re készültek el vele.⁴¹⁾ Megerősítették és minden oldalról állandóan szilárdították a szertár helyét környező erődítési építményeket. Biztos, erős alapra épült Buda új arzenálja.

A Zeughaus építését Daun budai várparancsnokon keresztül a haditanács irányította. A várparancsnok Budán működő katonai mérnököt bízott meg a tervek elkészítésével. Befolyt még az építkezésnek mint katonai szertári ügynek a menetébe a Bécsben székelő országos és házi főhadiszertári hivatal (Obriste Landt- und Haus Zeugambts Administration) is, melynek élén 1729 júniusáig Heinrich Reichard Lorenz Graf von Daun, a budai várparancsnok fiatalabb fivére állott. Az építés történetének folyamán tehát két Daun névvel találkozunk: Buda várparancsnokáéval és a hadszertári hivatal adminisztrátoráéval.

A következőkben részletező előadásban számolok be az építés történetéről, hogy bepillantást engedjek az efajta munka első tekintetre talán lényegtelennek látszó mozzanataiba is, amint azok kétszáz évvel ezelőtt lejátszódtak.

*

A Zeughaus újjáépítése 1724 őszén már hivatalosan el volt határozva. Legelőször is azt a részét kellett felépíteni, ahova a fegyverkészítő kézművesek műhelyeit szánták. A Haditanács november 29-én utasítja Daun várparancsnokot, hogy a következő (1725.) évben kezdje meg a szertár illető traktusának építtetését: »... das eingehende Jahr könne Er schon die neüe Soldathen Casarme hinter der Haupt wacht, in gleichen den jenigen tractum des zeughauses, wo die zeügs-werckhstättte hinzukommen hätten, für die hand nehmen lassen.«⁴²⁾ (HKR 1724 Reg. 1402.) 1725 áprilisára elkészül az új Zeughaus terve; Daun haladéktalanul felküldi jóváhagyásra Bécsbe: »... schickhet ein den Riss über das alda neü zu erbauen kombende zeüghaus, nach welchen Er den bau anfangen lassen wolte.« (HKR 1725 Exp. 518.) Egyszersmind kilátásba helyezi, hogy az a traktus, melybe a műhelyeket tervezték, még az év folyamán el fog készülni. Az építési költségeket az erődítési munkálatokra előirányzott összegből kellett fedezni. 1725-ben 12.000 frt-ot szántak a budai erődítmény építésére. Az állami bank (Kayserliche Bancalität), mely az udvari kamara kifizető szerve volt, de később egészen önállósult, utalta át ezeket a pénzeket a pesti sóhivatalhoz. Ezen az úton kéri Daun a Bancalitas-tól most is a 12.000 frt kifizetését, hogy az építést megindíthassa. A Haditanács április 11-én jóváhagyta a terveket: »Approbatur die beede grundriss über das neye zeüghauss zu Ofen und dass anheyer der tractus v[ide] lit[eram] G., wo die zeügs werkhstättte hinzuekommen haben, fertig gemachet werde.« (HKR 1725 Reg. 378.) E két tervrajz, sajnos, nem volt feltalálható. Mivel alaprajz volt mind a kettő, kétségtelen, hogy földszint és első emelet tervét ábrázolták. Megállapíthatjuk tehát, hogy egyemeletes épületet szántak ismét a szertár céljaira, mint ahogy a XVII. századi tárház is egyemeletes volt. A későbből ránk maradt tervrajzok alapján meg tudjuk

jelölni a Zeughaus-nak azt a traktusát, melyen az építkezést megkezdték és amely legelőször készült is el : ez a várhegy gerince felé eső, hosszan nyúló épületrész volt, az épenmaradt falak saroknégyzetétől az árokig. A várhegy peremére épített és a várfalra támaszkodó oldalszárnnyal (der hindere Seiten Flügel gegen den Fischer Staedtel) szemben ezt a részt »der erste oder vordere Tractus«-nak nevezték. Ide kerültek ugyanis, mint a későbbi tervrajzokból látjuk, a fegyverkészítő műhelyek, melyeknek számára az 1725-ös földszinti alaprajz a G-betűvel jelzett traktust jelölte ki. Ennek a résznek az elkészültét ígérte meg a Haditanácsnak a budai várparancsnok még az 1725. esztendőre : itt indult meg a Zeughaus kiépülése.

A Haditanács haladéktalanul visszajuttatta a jóváhagyott terveket Daun kezéhez, aki azokat legkésőbb április 14-én kapta meg : »... accusiret die approbirt ihme zuruckh gesendede Riss und wirdet zu den neü erbauenden zeüghaus mit nächsten den anfang machen lassen...« (HKR 1725 Exp. 575.) A várparancsnok szavának állt és szinte lázas gyorsasággal rendelte el a munka előkészületeit. Az épülőfélben levő királyi palota számára faragott kőablakkeretek a régi szertár romjai mellett voltak felhalmozva. Legelőször is azoknak az elszállításáról kellett gondoskodni. E végből a várparancsnok Zennegg kamarai inspektort kereste meg. Ez április 14-én történt és még ugyanazon a napon kelt Zennegg alábbi levele az udvari kamarához :

Hoch Löbliche Kayserliche Hoff Camer. Gnädig und Hochgebiettende Herren Herren. Es hat Ein Hochlöblicher Kayserlicher Hofkriegs Rath resolvieret, das hiessige Zeüg Hauss zu erbauen und dessentwegen an hiessigen Heren Commandanten den befelch gegeben, also gleich Handt anzulegen ; zu dem Ende Hochged[achter] Herr General heüt zu mir geschicket, dass ich die zum Schloss gemachte Steinerne fenster-Stöckh, welche eben auf den Plaz liegen, wo das zeüghauss solle erbauet werden, hinweckh und zu dem Schloss bringen lassen solle : wessenthalben ich den Staimmäz, so solche gemacht, disse an ein sicheres ohrt zu überbringen, damit sie nicht gebrochen werden, darzu bestellet, welcher aber biss 10 Floren solche zu übertragen verlanget und weilen nächsten montag alss den 16. disses Seine Excellenz der Herr Commandant die fundamenta zu gedachten Zeüghauss anzufangen zu graben verordnet und desswegen die fenster-Stein gleich hinweckh kommen müsten ; Alss habe dem Steinmäz befolchen, solches entzwischen zu thuen und das Ich bey Eüer Hochgräfflichen Excellenz und Gnaden die betragende Unkosten gehorsamst remonstrieren und darüber die gnädige Anschaffung aussbringen werde, worumb dan, umb erhaltung des Credits unterthänigst bitte . . . Ofen, den 14. April Anno 1725. Euer Hochgräfflichen Excellenz und Gnaden undterthänigster gehorsamster diener Georg Christoph Zennegg m. p.⁴³⁾

A kamara május 28-án intézte el ezt a kérést az Universal Bancalitätenél, bennünket a levélből azonban csak a Zeughaus építésére vonatkozó adatok érdekelnek. Zennegg leveléből még a napot is megtudjuk, amikor az első kapavágással megindultak az építési munkálatok. 1725 április 16-án, egy hétfői napon fogtak a fundamentum ásásához. A várparancsnok egy napot sem vesztegetett : csak azért nem indította meg az építést mindjárt a Haditanács válaszána vétele utáni napon, mert az történetesen vasárnap volt.

A kubikosok gyorsan végeztek munkájukkal, mert májusban már megkezdődött a falak építése : »... avancire der bau sehr, massen an den tractu des neuen zeüghaus mit der Mauer-arbeith schon angefangen worden...« (HKR 1725 Exp. 860.) Júliusban a munkálatok előrehaladásáról

hallunk ugyan, de a megyéket kötelező közmunkák elmaradásával az a veszély fenyeget, hogy az építési pénzekből még fennmaradt összeg nem fogja fedezni az építés alatt álló traktus tető alá vitelének költségeit. A pénz előteremtésére különböző ötletek merülnek fel. »... Obrist Landt und Haus zeügampts Administrator remonstrirt, wie nöthig es seye, das zu erbauen angefangene zeüghaus zu Ofen vollendts unter Tach zu bringen und schlägt hierzue einen fundum vor.« (HKR 1725 Exp. 1316.) Ez az építési alap Daun hadszertári hivatali adminisztrátor szerint a Buda számára biztosított egyházi adójövedelemből telnék ki. A Haditanács azonban nem táplál ezirányban reményt és számol azzal, hogy a Zeughaus építkezése pénzhiány miatt elakadhat. Ezért utasítja augusztus 15-én a várparancsnokot, hogy a hadiszerek megóvására az adott kényszerű körülmények között különös gondot fordítson.

A várparancsnok jelentésének értelmében 4000 frt kellene ahhoz, hogy a Zeughaus megkezdett traktusát befejezzék. Szeptember elején még volt kilátás arra, hogy ez a munka még 1725 folyamán elkészüljön, de szeptember vége felé a robotmunkák elmaradása miatt erre nincs többé remény, bár a műhelyek kiépítése csak idő kérdése: »... die arbeith an den für heüer angefangenen tractu des neüen zeüghauses zu verfertigung deren werckhstätten continüirt werde und dass diser tractus für heüer wegen nicht abgefolgten Robathen nach den gemachten Project ohnmöglich vollendet werden khönne.« (HKR 1725 Exp. 1547.) Ha a tervezet szerinti teljes befejezés el is maradt, a Zeughaus műhely-traktusa 1725-ben mégis tető alá került. »... der neüe Zeüghaus tractus wirdet ehebaldigst unter Tach gebracht werden«, megy a jelentés októberben. (HKR 1725 Exp. 1645.) A Haditanács talált pénzalapot a Zeughaus építési munkálataihoz. A nagy lőporraktár reparálására 2000 frt-ot tartottak készenlétben, de egy október 10-én Budára küldött leiratban fölteszik a kérdést, hogy nem volna-e erre az összegre nagyobb szükség a szertárnál? A Morvaországba utazott Daun várparancsnok távollétében Franz König tervparancsnok nem tudott erre a kérdésre határozott választ adni. Daun novemberben azután ismét Budán van és kapva-kap az ajánlaton: »... die zum Pulver Magazin dermahlen angeschaffte 2000 G. vill mehrers zu völliger errichtung des alda angefangenen zeüghauses Tractus appliciret werden kunten und wäre die berechnung darüber dem titulierten Matthaei aufzutragen...« (HKR 1725 Exp. 1810.) A Haditanács november 24-én ki is fizetteti a 2000 frt-ot Johann Matthey mint erődítményépítési jegyző kezéhez.

Itt találkozunk először az építkezés folyamán a Zeughaus tervezőjének nevével, bár Matthey a pénzt nem ilyen minőségben vette fel. Érdekes szerepével egy épület tervező építészét megillető beható módon a tervrajzokkal kapcsolatban fogunk foglalkozni.

A 2000 frt-ból nagy buzgalommal láttak a műhelyek kiépítéséhez. Ezt a munkát a téli időszakban is lehetett folytatni. Pontosan meg tudnók állapítani egy 1726 februári összefoglaló jelentésből, hogy mennyire jutottak 1725-ben az építkezéssel, ha ennek a jelentésnek nem csak a jegyzőkönyvi kivonata maradt volna ránk: »Daun Graf General Commendant zu Ofen erstattet seine haubt relation über den vorigen Jahrs geführten

bau sowohl an der vöstung, Cassarme und Zeüghaus und leget den Plan von der Vöstung und allen gebäuden, wie auch den abriß von dem neu erbauenden zeüghaus bey . . . » (HKR 1726 Exp. 150.) A fegyvertár itt jelzett tervrajza vagy annak megfelelő mása felmerül későbbi — 1728-as — iratokban. Azon az 1726-ban készült alaprajzon ki van mutatva az 1725-ben végzett munka. Eszerint a műhelyek traktusa, az »első vagy elülső« oldalszárny, tető alá került és a belső kiépítés 1726 elején már folyamatban volt. Egy áprilisi jelentésből kitűnik, hogy az 1726-ra előírányzott munkákhoz 1449 gerendatorzs és 576 közönséges úsztatott fa kellett. Ez a faanyag a fedélszék építésére volt szánva. Megtudjuk tehát, hogy további traktusokat is tető alá akartak ebben az évben hozni. Az építés folytatásához szükséges pénzüsszeg megszerzése után májusban ismét megindulnak a munkálatok. Új épületrész építéséhez fogtak most. A tervekből tudjuk meg ismét, hogy folytatólagosan a hátulsó, a várarok szélére támaszkodó kereszt szárny (anderter oder unterer Quer-Flügel) és a Halászvárosra néző oldalszárny (hinderer Seiten Flügel) felépítése került sorra. A nyáron át serényen dolgoztak és egyenletes ütemben haladtak előre : » . . . untern 6-ten July diss Jahrs, was massen . . . an den neuen tractu des Zeüghauses seye man schon zimblich auch avanciret, nicht münder beschäfftiget, den vorm jahr errichteten tractum vollends in stande zu setzen.« (HKR 1726 Exp. 1189.)

Az új épületrészek már az ágyúk és egyéb hadi rekvizitumok befogadására voltak szánva. A tervek is így jelölik meg a hátsó kereszt szárnyat és a szélső oldalszárnyat. Daun várparancsnok augusztus 6-i jelentése szerint buzgón folytatják az építkezést. A szerkovácsok és egyéb hadiszerkesztők műhelyei elkészültek, de hátra volt még teljes felszerelésük. Erre a várparancsnok azt az 1500 frt-ot szeretné fordítani, amit az erődítményépítési pénztárban a kamarától átveendő tutajfa kifizetésére tartalékolnak. Ezzel a fizetéssel lehet egy más pénzalap megszerzéséig várni, a szertár műhelyeinek karbahelyezése azonban nagyon szükséges és sürgős. Az ősz folyamán is nagy szorgalommal és energiával vitték tovább az építkezést, úgy hogy a várparancsnok decemberi részletes jelentésében a munkálatok figyelemreméltó előrehaladásáról számolhatott be : »Daun . . . erstattet seine extensive relation, was sowohl dises sich endigende Jahr hindurch alldar vermög anligenden Sechs Risen bey alldasigen zeüghaus, als fortification erbauet worden, als auch in dem nächstfolgenden 1727. Jahr am nöthigsten vorzunehmen und in den stand zu setzen, dann zu beförderung dergleichen Bauweesen an gelt-Mittlen erforderlich, auch wegen hierzu benöthigten Frohn fuhren und handt arbeithern die nothdurfft zu verfüegen, auch sonsten zu determiniren wäre. — NB. die gesambte Riss ausser jenen von No. 6. gehen ab.« (HKR 1726 Exp. 1784.)

Minden valószínűség szerint az itt hiányzóknak jelzett rajzokat csatolták azokhoz az 1728-as iratokhoz, melyekkel együtt szerencsére meg is őrizték úgy látszik valamennyit. Ezek közül a tervek közül kettőn döntő bizonyítékul rajta van az évszám is : 1726. Mindegyik kettős tervrajz ; ábrázolják egy-egy épületrész homlokzatát és alatta a hozzátartozó alaprajzot. Az egyik az elülső oldalszárnyról készült és megmutatja annak belső, udvarfelőli képét : »Faciata des erstern oder vordern Tractus des neuen

Zeug Hausses, wie solcher von innen in den Hoff-Platz anzusehen ist, samt den Profil des untern Quer-Flügels, woran dato nur die Thürn und Fensterstöck zu denen Werckstätten eingesezt worden.« Ennek az alaprajza »Grundriss des erstern Stocks von obigen Tractu, wie solcher im Jahr 1725 von Litt. A. B. bis C. unter Obdach gebracht worden. — D. Einfarth. — E. F. G. H. Gewölber zu Werckstädten, so anheuer 726 zugericht worden.« (1. tervrajz) A másíknak felírása a következő: »Faciata des anderten oder untern Quer-Flügels, wie solcher anno 1726. nur unter obdach gebracht worden, und künfftigs Jahr von innen und aussen noch auszubauen ist.« (3. tervrajz)

Az eddigi építkezés folyamán két traktusról vagy két szárnyról volt szó. Az elülső oldalszárny után a hátsó (tulajdonképen alsó: unterer) keresztzárnyban folytatódott az építmény és eljutott a harmadik traktusig, a várfalra épülő szélső (tulajdonképen hátsó: hinterer) oldalszárnyig. Az épület főhomlokzati részéről, tehát az elülső keresztzárnyról még szó sem esett. Ott a régi fegyverraktár kiugró négyszögének megmaradt falai egyelőre lakást biztosítottak az épülő Zeughaus kapusának. Ez a deszkával befedett épületmaradvány az elülső oldalszárny nézetrajzán (Faciata des erstern oder vordern Tractus, 1. tervrajz) pontozott vonalakkal fel is van tüntetve. Ebből a négyszögből indult ki és vonult a várfalig még egy megmaradt régi fal. Belőle lett az elülső oldalszárny, vagyis a negyedik traktus egyik főfala. Ide került a Zeughaus főhomlokzata. A régi épület épen maradt fala a várfal fölött is tovább húzódtott és alapja lett a szélső oldalszárny külső főfalának. Ennek az épületrésznek a feléig minden kétséget kizáróan ki tudjuk mutatni a régi falat, de egészen bizonyos, hogy tovább is folytatódott a várárokig és ott derékszögben megtörve az árok peremén befelé. Idáig, az árok és a várfal találkozásáig jutott el a fegyvertár építkezése 1726-ban.

A megépült két traktus teljes kiépítésére vonatkozik Mattheynek egy 1726 október 28-án kelt költségvetése. Ebbe fel van már véve az emeleten helyetfoglaló fegyvertermek kiképzése is. Az oldalszárny földszinti, tehát a műhelyek ablakainak elhelyezésére Matthey még nem számított, mert a költségvetésben említett 38 ablak későbbi írásos bizonyíték szerint az egész keresztzárnyon kívül az oldalszárnynak csak az emeletére, a fegyvertermekhez volt számva. Az oldalszárnyon levő bejárat belső kapujára 30 frt-ot irányzott elő az építész. A költségvetés összege 4088 frt 45 kr.-t tett ki.⁴⁴⁾

Ugyanekkor elkészítette Matthey az egész szélső oldalszárnynak és a főhomlokzati (negyedik) traktus egy részének költségvetését is: »Überschlag des zu erbauenden dritten und einen Stuck des virdten zeughauses-tractus zu Ofen, was solches beträget.« Az első emelet 1726-ban készült alaprajzából kiviláglík, hogy az oldalszárny folytatásaként a főhomlokzati keresztzárnyból csak a kiugró sarokszöveget vette fel Matthey a költségvetésbe. (2. és 4. tervrajz) Ezt a négyszöveget mint a XVII. századi tárházból megmaradt saroknak megfelelő kiszögellést tervezte Matthey a főhomlokzatnak a várfalon nyugvó szélére. A költségvetésben a főbejáróig nem jutott el. A kőfaragómunkáknál feltüntetett kapu az oldalszárny udvari bejáratához kellett.⁴⁵⁾

A már felépült traktusok belső karbahehelyezése az 1726/27-es tél munkaprogramja volt. Az új épületrészek munkálataival azonban várni kellett tavaszig. A Haditanács 1726 december 21-én a tervrajzok átküldése mellett megkereste a Hadszertári hivatalt és a budavári fegyvertár építése ügyében felülvizsgálatra és véleményadásra szólította fel. A kérdéssel hivatalból Mathias Franz Edler von *Eisenstein* tüzérhadnagy és Donato *Allio* császári segédmérnök foglalkozott. Együttes jelentésükben a Zeughaus tervein részleges változtatásokat javasoltak. A nehéz tüzérségi ütegek elhelyezésére a földszinti hatalmas termeket is keveselték. Matthey eredeti, sajnos, hiányzó rajzai szerint a főbejáraton belépvé balra eső traktusba, tehát a szélső oldalszárnyba hadiszerek megőrzésére szolgáló helyiségek voltak tervezve. Az Allio által módosított tervek ezeket a »zeügs gewölbe«-öket elejtették és a homlokzati részbe — a várhegy lejtője felőli saroknégyyszögbe — szánt kápolnát is kihagyva nemcsak jelentősen több tért biztosítottak az ágyútermek számára (természetesen a földszinten), hanem a kápolna helyére való áthelyezéssel a raktárhelyiségeket is megtartották. (6—8. tervrajz) A Zeughaus lebontásakor készült alaprajzok azt mutatják, hogy Allio változtatásait részben — így például a lépcsők elhelyezésénél — elfogadták.

1727 tavaszának derekára készült el Eisenstein és Allio a jelentéssel, mely a Száva melletti Brod és Lipótvár szertárára és a komáromi puskapor-toronyra vonatkozó hasonló tudósítás után foglalkozott Buda épülőfélében levő fegyverraktárával. Ennek a jelentésnek bennünket érdeklő utolsó része így hangzik:

Ofnerische Zeüghauss. Das ofnerisch Kayserliche Zeüghauss zu erbauen, wie und auf was arth solches dressiret, und angestellet solle werden, zaigen die Vorhin Resolvirt, und zu dem Ende dahin abgeschickte Riess, so hier Sub D. wider mit Kommen, Indeme es sich aber nach gehents Befunden, und geantet worden, dass in Selben, Zur stell- und Unterbringung der schwären artillerie (angesehen in dem Zeüghauss Bezierck, oder dem haubt armamentario ohne deme alle Zeügs werckh-Stätte inserirt worden) auf viel zu wenig Plaz angetragen war, hat man unb solchen in etwas abzu-helffen, andere desseins formiret, und in dem Tractu Von Vorwärts der haubt Ein-farth Läncker hand, die vorhin alldorten angemerckte Zeügs gewölber abgethan, auch Vornher in Fronte die Capellen aussgelassen, mithin das Spatium Vor die Stuck-gewölber erlängert, und die Magazin gewölber Zu Transferiren den Plaz gewonnen: diss alles erläuterer mit mehreren, die Beyligende Neue abriess, als No. 1. von dem grund, oder unteren Theil zur ebenen Erd, No. 2. vom oberen Stockh, und dan No. 3. das Profil, so mitten, durch die Haubt Einfahrt genohmen worden, in welchen in Specie Zu ersehen gnädig Beliebe, wie die düppelböden gelegt, Von denen Maurbäncken, Bund Traunen, und Tachstuell abgesondert angemercket, so in denen alten, oder ersten Riessen nicht Beobachtet worden. Welch alles Ich ganz Unvorgreifflich in Unterthänigkeit Vorstellen, und mich zu gnaden habe empfehlen wollen.

Eüer Excellenz

Unterthänig Gehorsamster
Matthias Fr[anz] Edl[er] v[on] Eissenstein ⁴⁶⁾

1727 május 10-én juttatta el Daun adminisztrátor e jelentést a Haditanács-hoz, melynek iratai közt ránk maradt Donato Allio mindhárom terve is.

Az építési munkálatok júniusban ismét megkezdődtek. Ezekkel kapcsolatban kérdést intéznek Budáról a Haditanács-hoz, hogy a palota-építésre összegyűjtött faanyagot nem lehetne-e a szertár csapos (köldök-)

gerendázatához (dippelböden) felhasználni. A Haditanács július 3-án megadja erre az engedélyt: »Approbatur, dass das zu aldaisigen Schlosbau vormahls beygeschaffte und seithero vorräthig verhandene holz zu denen dippel-böden bey dem zeüg-haus daselbst appliciret werden wollen, jedoch gegen wider ersezung des darvon nehmenden materialis justo pretio und gegen vormerkhung bey dem dasigen Commando und fortifications bau Cassa . . .« (HKR 1727 Reg. 765.) Még júliusban át is veszik a fegyvertár építői a kéznél levő gerendákat. A várparancsnok úgy látja, hogy az új laktanyák tervbevett építése akadályozná a Zeughaus-on végzett munkálatokat, de ezeket a munkákat semmiesetre sem akarja elhanyagolni. A Haditanács július 12-i rendelkezése értelmében el kell kezdeni a kaszárnya-építést is, de csak abban az esetben, ha emiatt a Zeughaus építése nem szenved halasztást. A Haditanács tájékozódni akar afelől is, hogy mennyi időbe fog még kerülni, amíg a szertárépület teljesen elkészül: »Jung Daun. Solle . . . berichten, wie bald Er verhoffe, gedachten zeüg-haus-bau in vollständigen Stand zu bringen.« (HKR 1727 Reg. 796.) A várparancsnok az anyagi eszközök megszerzésének körülményeitől teszi függővé ezt a kérdést: »Es khombe die aigentliche benennung der zeith, wan das dasige zeüghaus in vollkhombenen standt gesezet werden könne, auf die beyschaffung deren erforderlichen gelt-Mittl an.« (HKR 1727 Exp. 1381.) Még július 15-én megy föl Bécsbe a főörtség mögé építendő két kaszárnya költségelőirányzata mellett egy hozzávetőleges költségvetés a Zeughaus még hátralevő végleges kiépítéséről. Erről az összeállításról a protokollum NB alatt ezt mondja: »der überschlag von zeüghaus gehet ab.«⁴⁷⁾ (HKR 1727 Exp. 1384.) A kisérőiratban Daun várparancsnok figyelmezteti a Haditanácsot, hogy ha a vármegegyék küldeni fogják robotmunkára a fuvarjaikat és napszámosaikat, akkor a kiadások tetemesen csökkenni fognak. A Haditanácsnak azonban nagy gondot okoztak a fegyvertár építési költségei. Augusztus 9-i válaszában kifejti, hogy a megyéktől közmunkát az aratás és szüret idején követelni nem lehet. Bécsben úgy látják, hogy már eddig is óriási összegeket költöttek a budavári Zeughaus-ra és tanácsosnak tartanak, ha egy és más költségtételt el lehetne ejteni, hogy ezzel a megtakarítással az építkezés befejezése lehetővé váljék. Augusztus 20-án közli a Haditanács meggondolásait Buda várparancsnokával és ugyanazon a napon a július 15-i költségvetés átküldése kapcsán az országos és házi főhadiszertári hivatallal is: »Der Kayserlichen Obristen Land- und Haus-zeüg-Ambts administration zuezustellen, welche nach behöriger erseh- und überlegung weiters guettachtlichen bericht erstatten wolle, umb so mehr, als die bishero angewend- und noch ferer erforderliche uncosten sich fast auf ein immensum belauften und vielleicht besser wäre, zu schliessung des Werkhs ein- oder anderen abschnid- zu machen . . . Wienn, den 20. August 1727.« (HKR 1727 Exp. 1540.) Daun hadszertári hivatali adminisztrátor októberi válaszából ismerjük a költségvetés összegét: 28.850 frt 28 kr. (. . . über den noch übrigen bau des Ofnerischen zeüg-hauses und darzue annoch lauth beygesenden überschlag erforderlich seyn sollenden 28.850 G. 28 x.) (HKR 1727 Exp. 1825.)

A summa nagy volt, Budán azonban aggodalmaskodások helyett dolgoztak. Szeptemberben Daun várparancsnok » . . . erstattet seinen

bericht in puncto des bereiths sehr avancirten zeüghaus-bau...« (HKR 1727 Exp. 1658.) Október elejére a hátulsó keresztzárny egyetlen hatalmas teremből álló földszinti helyisége egészen a padló elhelyezéséig elkészült (das gewölb in dem errichteten quer flügel bis auf dem boden legen verfertigt worden). (HKR 1727 Exp. 1796.) Egyidejűleg gondolnak már az utolsó traktus, az első keresztzárny kiépítésére is. A Haditanácsnak felküldött erre vonatkozó részletező költségvetés 13.351 frt-ról szól. Maga a költségvetés sajnos nem volt feltalálható.

A Haditanács 1727 október 25-én felszólítja Daun várparancsnokot, hogy küldjön fel Bécsbe egy részletes tervrajzot és jelentést arról, hogy az év folyamán mennyire fognak haladni a Zeughaus építési munkálatai és mire fog sor kerülni a következő évben. Három napra rá megy is már a válasz Bécsbe: »Daun... berichtet von danen untern 28-ten October anni currentis, wasmassen man mit ende Octobris mit dem alldortigen neuen zeüghauses gebäu aufhören wirdet, weillen auch die mittel darzu nit weither erkleckhen und wolle Er sodann einen Riss darüber nebst den ausführlichen bericht, was anheür daran gebauet worden und aufs fruhe jahr zu bauen seye, einschickhen, auch hette man ein- und anderes dessentwegen mit dem alldortigen Zeügleüthnant Hermes überleget.« (HKR 1727 Exp. 2074.)

November 1-re elkészülnek a Riss-ek, meg vannak szerkesztve a költségvetések és készen áll a részletes jelentés. Közben a várparancsnok tisztázta Hermes tüzérhadnagy és az építés vezetősége között felmerült ellentéteket. A Haditanács intenciói szerint Peter von *Hermes* budai tüzérhadnagynak († 1733) látnia kellett volna az építési elszámolásokat, hogy közvetlen értesítéseket legyen módjában küldeni a Hadszertári hivatalnak. Az illetékesek mindeddig elmulasztották ezt a feladatukat, ez azonban Hermes tudtával és beleegyezésével történt: »Sonsten seye nicht ohne, dass dem titulierten Hermes bishero über den zeüghaus-bau keine geld-Rechnung vorgewisen, hingegen seye aber alles wegen dises bau mit gedachtem Hermes einverstanden worden.« (HKR 1727 Exp. 1953.) A budai tüzérhadnagy haladéktalanul el is küldi jelentését a Hadszertári hivatalnak: »... was würckhlich an den dortigen zeüghaus bishero gebauet worden und annoch zukünfftiges fruhe Jahr nothwendig aufzuführen seye.« (HKR 1727 Exp. 1996.)

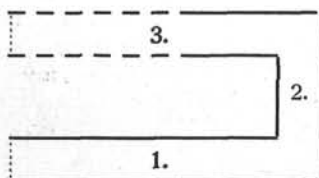
November 1-én kelt Daun várparancsnok jelentése, melyhez két költségvetést és három tervrajzot csatolt. Ez utóbbiak egyike sajnos még annak idején elkallódott, későbbi iratok között sem sikerült megtalálni. A részletes jelentésről szerkesztett protokollum így hangzik: »Daun Graf Commendant zu Ofen erstattet von dannen untern 1-ten Novembris anni currentis seinen ausführlichen bericht über den an alldortigen Kayserlichen zeüghaus anheür vollbrachten Bau, ingleichen, was auf khünfftiges fruhe Jahr daran zu erbauen seye, nebst anschlüessung 3, von dem Ingenieur Hauptmann Mathaei darüber verfertigten Planen und 2 aufsätz deren darzu erforderlichen unkosten; NB. der dritte Plan ist nicht mit in die Canzley gekhomben.« (HKR 1727 Exp. 2089.) A jelentés nem is szól a Zeughaus harmadik tervrajzáról. Az a harmadik Riss, melyet a jelentés is említ és magyarázatához felhasznál, nem a fegyvertárról készült,

hanem a Várnak a Fehérvári-kaputól a királyi palota oldaláig terjedő részét ábrázolta. Eszerint a Zeughaus-ról ehhez a jelentéshez csak két rajz készült és e kettő ránk is maradt a Hofkriegsrat iratai között. Az elveszett harmadikban tehát nem a budavári szertár egy tervrajzát kell nélkülöznünk.

A Zeughaus tervezője és építője, Johann *Matthey* készítette a várparancsnok jelentésének illusztrálására szolgáló terveket is. Az egyik egy földszinti alaprajz (Grundriss des Zeughauses No. 1., 9. tervrajz), a másik a szélső oldalszárny nézete a hátulsó kereszt szárny metszetével (Aufris No. 2. des hindern Seiten Flügels gegen den Fischer Staedtel... E. Profil des untern Quer-Flügels, 10. tervrajz). 1727 november 1-én az alábbi állapotban találjuk a Zeughaus-t:

A legelőször megépült előlő oldalszárny az udvar felé már párkányzattal is el volt látva. A fegyvertermekhez szolgáló emeleti ablakok már helyükön voltak. Az 1726-ban csupán tető alá került hátulsó kereszt szárnynak a nagy árok felé és befelé néző oldalán egyaránt kiépítették a párkányzatot és az ablakkeretek nemcsak az emeleten, hanem a földszinten is rácsozatukkal együtt el voltak helyezve. Ugyanúgy bent állt a kapu is. Az egész traktus megtisztítva és a földszinten egyetlen nagy terme csapos gerendákból álló padlóval ellátva teljesen kész állapotban várta a legnehezebb fajta ágyúkat. A szélső oldalszárny az itt különösen mélyre ásott alapon félhosszában felépült és tető alatt állott. Földszintje szintén egy hatalmas helyiséget foglalt magában, mely az előző traktus folytatásaként ugyancsak a nehéz ütegek elhelyezésére volt szánva, de ezidőszere még padlózat nélkül állott. Az oldalszárny másik felén a mély alapozásból kiemelkedő falak még csak valamivel jutottak túl a földszinti ablakmagasságon.

Az 1728. évre előirányozandó munkák a jelentés szerint a következők:



a tető alatt álló két és fél traktus (összefüggő vonallal jelölve) első emeletén a fegyvertermek teljes kiépítése; a harmadik traktus másik felének (szaggatott vonallal jelölve) fölépítése és ezzel a három traktus szabályos befejezése. Ez a munka a költségvetés szerint 7383 frt-ba kerülne.

Hermes tüzérhadnagy jobbnak találta azonban, ha a betetőzött részek teljes kiépítését egyelőre elejtik és teljes erővel arra törekcszenek, hogy a szélső oldalszárny még hiányzó felének megépítése után a fő- vagy előlő kereszt szárny főfalait is fölhúzzák és mindössze a kapus lakását elkészítve, ezt a negyedik traktust is tető alá vigyék. Ennek a munkának a költségei viszont 6366 frt-ra rúgnak.

Hermes főként a tűzveszéllyel érvelt. A régi fegyvertárépület megmaradt saroknégyyszöge, melyben a kapus lakik, csak hevenyészett deszkabetetővel van befedve. Ha tehát a közeli tüzérlaktanyában tűz ütne ki, veszélybe hozná a régi épületmaradványt és azon keresztül magát az új építményt is. Azonkívül, ha a kapus az új főbejárat mellett lakhatnék, az egész szertárépületet jobban tudná figyelni és őrizni. (Hermes indokait később még eggyel kiegészítette: ha a főhomlokzati traktus megépül, nemcsak a kapus, hanem a szertárat igazgató tüzérhadnagy lakása is benne nyer elhelyezést. Ebben az esetben az évi 150 frt szálláspenzt meg lehet takarí-

tani. Énnél az érvelésnél természetesen közrejátszott Hermes egyéni érdeke is, aki így kitűnő lakáshoz remélt jutni.)

Ha azonban a teljes kiépítést tartják szem előtt, akkor a három traktusra vonatkozó még hátralevő munkák költségeihez, a 7383 frt-hoz az utolsó, negyedik traktus (főhomlokzati elülső keresztzárny) kiépítésére szükséges 13.351 frt-ot is hozzá kell számítani. Így a Zeughaus tökéletes befejezéséhez még 20.734 frt-ra van szükség. Az 1727 július 15-i költségvetés 28.850 frt-ot kitevő összege és a 20.734 frt közötti különbség onnan ered, hogy az előbbi összegezésbe 5568 frt-tal a fuvarokat is felvették, míg az új költségvetésekből kihagyták abban a reményben, hogy a közmunkák most is, mint az előző években, az építkezés rendelkezésére fognak állni. Az előirányzott kiadások csökkenésének másik oka az, hogy a 28.850 frt-os költségvetés óta, tehát július 15-étől október 31-éig jelentős mértékben haladt előre az építkezés, következképp a még hátralevő szükségletek kevesbedtek.⁴⁸⁾ A 28.850 és 20.734 frt közti 8116 frt-nyi különbségből 5568 frt-ot a fuvarosokon akartak megtakarítani, a július 15-e és október 31-e közt végzett munkák költségei tehát körülbelül 2548 frt-ra rúgtak.

Ezt a jelentést és a hozzátartozó tervrajzokat két, október 31-én kelt költségvetés egészíti ki. Az első számítás a három traktus (elülső oldal-, hátsó kereszt- és szélső oldalszárny) teljes kiépítésére 7383 frt 28 kr.-t irányoz elő. Ezt a költségvetést Leopoldt Franz von *Rosenfeld* »Kayserslicher Ingenieur Hauptmann«, Johann *Matthey* »Kayserslicher Ingenieur Hauptmann« és Johann *Hölbling* »Kayserslicher Paumaister« írta alá. Ugyancsak Rosenfeld, Matthey és Hölbling közreműködésével készült a Peter von Hermes elgondolása szerinti költségvetés is.

A Haditanács november 22-én véleményező jelentéstételt kérve átküldi az iratokat és terveket a Hadszertári hivatalnak, mely azokat most is beható vizsgálat tárgyává teszi. Meghallgatják ismét Donato Allio és más építési szakértők véleményét is. A Hadszertári hivatal nevében Daun adminisztrátor 1728 január 17-én küldi meg hivatalos jelentését a Haditanácsnak. Végeredményben a Hadszertári hivatal Hermes »Zeügleüthnant« építési terve mellett foglalt állást:

Da in gegentheill man aber des Herren zeügleüthnants von Hermes seinen vortrag hierinfahls vor besser zu seyn erachtet, wan vors erste getrachtet wurde, das samentliche gebäu unter obtach zu bringen, mithin die drey tractus in soweith sollte mit Einem Tach versehen, a[ls] dermahligen standt verbleiben zu lassen und dem theill des dritten tractus von Lit. D. bis E. [von] dem Riss No. 1., sodan auch den haupt- oder vorderen quer-flügl bey Lit. G. H. bis I., so zu des Herren Zeügleüthnants, Ambt-schreibers und thorwarths wohnung gewidmet ist, mit verfertigung deren hauptmauren und das auch des thorwarths wohnung zugerichtet werde, bloss allein unter obtach zu bringen und zwar von darumben, als sich diser bau nicht so hoch, wie der vorige in das gelt belaufen und der feüers gefahr, welche aus des thorwarths dermahlen nur mit brettyeren verschlagenen quartier herrühren könnte, vorgebogen wurde, wobey auch zu Consideriren khombet, das wan diser tractus, worinnen des Herren zeügleüthnants quartier begriffen, unter obtach gebracht wurde, nach und nach auch dessen quartier wohnpahr gemacht, mithin das ausgeworfene Jährliche quartiers gelt deren hundert funffzig gulden zu anderweithen application in die erspahrung gebracht werden könnte, welches aber, ob ich mich schon des Herren zeügleüthnanten von Hermes disfähigen mainung gantzlichen conformire, dennoch Einen Hoch Löblichen Kayserlichen Hoff-Kriegs Rath zu weitheren disposition

anhaimbstehlen und mich annebst habe empfehlen wollen. Eines Hoch Löblichen Kayserlichen Hof Kriegs-Raths — Ex Administratione. Wienn, den 17-ten January 1728. — underthänig gehorsambster H. R. L. v. Daun m. p.⁴⁹⁾

A Haditanács 1728 február 21-én értesíti Buda várparancsnokán keresztül az építés vezetőségét, hogy mivel kezdjék tavasszal a munkálatokat. Irataink ezúttal sajnos nincsenek, de még a Haditanács levelezésének szűkszavú és általánosságban mozgó protokollumaiból is meg tudjuk állapítani, hogy a Haditanács nem amellett döntött, hogy előbb a három első épületszárnyat építsék ki teljesen és csak azután nyúljanak a negyedik, főhomlokzati részhez, hanem helyt adott Hermes hadnagy és a Hadszertári hivatal véleményének és az általuk jobbnak tartott tervezet szerint rendelte el a további építkezést. 1728 tavaszán tehát a szélső oldalszárny még csak alapjaiban álló felének és a főhomlokzati front főfalainak megépítéséhez fogtak. Az előkészületek a téli időszakban serényen folytak; ilyenkor hordták mindig össze az építési anyagokat. A pesti sóhivatal még januárban szó nélkül adta ki a szükséges épületfát. Ekként gyűlik azután a többi építési kellék is. Daun várparancsnok elsősorban a Zeughaus építését akarja folytatni és ezt a szándékát a Haditanács is helyesli. Április 15-én kelt levelére válaszolva közli vele a bécsi felsőbbség, hogy a legfontosabb feladat az épület tető alá vitele és a tüzerhadnagyi lakás kiépítése. Az egész munkára előirányzott 6366 frt terhére 1500 frt-ot fognak Hermes kezéhez kiutalni, hogy a munkálatok megkezdődhessenek, a többit pedig annak idején a szükségnek megfelelően pótolják majd: »Daun . . . Respon-detur auf dessen schreiben von 15-ten Aprilis currentis anni, was Er zu beförderung dasigen Zeüghausbaues und dessen eintachung, dan des Zeüglieuthnants quarthier vorzukehren habe, auch das auf die hierzue angezaigte erforderung deren 6366 Gulden pro hic et nunc zu anegung des Werckhs eine Summa von eintauesent fünff hundert gulden bey dem Kayserlichen Zeügs-Zahl-Ambt gegen quittung und aufrechnung des dasigen Zeüglieuthnants Hermes untereinstens angewisen worden, auch nach Mass der verwendung das weiters erforderliche successive nachgetragen werde . . .« (HKR 1728 Exp. 1075.) Május 1-én a Hadszertári hivatal is szorgalmazza az építés folytatását, júniusban pedig Daun várparancsnok kénytelen az addig még ki nem utalt összegeket sürgetni, bár nem is tudja, hogy milyen alap van a Zeughaus építési költségeinek fedezetére. Június 5-én utasítja végre a Haditanács *Eder* »Zeugzahlmeister«-t, hogy fizesse ki az ígért 1500 frt-ot. Erről értesítik természetesen az építés vezetőit is: » . . . das zu forthsetzung des Ofnerischen zeüghaus-bau für heyer 1500 G. angewisen worden . . .« (HKR 1728 Reg. 789.) Az építkezés most ismét megindul; június 23-án kéri a Haditanács Daun várparancsnokot, hogy viselje tovább is szíven a Zeughaus építésének ügyét és a további összegeket is a lehetőség szerint rendelkezésre fogják bocsátani. A kiutalás azonban úgy látszik nem megy simán és Budán kénytelenek a szükséges pénzt az erődítményépítési pénztárból előlegezni. Ez az összeg 1537 frt-ra rúgott. A pénzügyekben tehát fennakadás állott be; ezzel kapcsolatban Hermes tüzerhadnagynak az a véleménye, hogy az építkezést egy szerződő építőmesternek adják vállalatba. A Haditanácsnak ez ellen nincs kifogása; az építőmester ellenőrzését Hermes-re bízzák: » . . . man seye nicht entgegen, das der aldorthige zeüghausbau einem Baumaister verdungen werde und der zeüg-

leuthnant Hermes die obsicht darauf haben solle.« (1728 július 4.) (HKR 1728 Reg. 912.) Az építőmester szerződtetése meg is történt. Az illetékesek választása Johann Hölbling-re esett,⁵⁰) mint aki az 1727-es költségvetések tanúsága szerint az építkezésben már eddig is közreműködött. A Haditanács július 31-én jóváhagyja a kőművesmunkák fölötti különös felügyelet bevezetését: »Approbatur, was der zeügleüthnant Hermes bey dem zeügsbau [!] zu Ofen sonderheitlich mit verdingung der Maurerarbeith fürgekehret hat, nicht weniger, das Er über die geld-verwendung ordentliche Wochenzettel einschickhen thue...« (HKR 1728 Reg. 1088.) Az elszámolások most Hermes kezén mennek keresztül, a heti részletjegyzékekkel pedig a munka előrehaladásáról is beszámolt. Ettől kezdve meglehetősen szabályosan küldik fel Bécsbe ezeket a »Wochen-particular«-okat, sajnos, hogy egyetlen egyet sem őriztek meg a Haditanács iratai között. — Lassankint már elfogy az építésre engedélyezett pénz és új kiadásokra lesz szükség: »... wurde auch für die resolvirte Zeüghauses arbeit ein mehrerer verlag, als die vermeinte 6366 G. betragen, erfordert...« (HKR 1728 Exp. 1187.) Augusztus elején Daun várparancsnok már nagyon sürgeti, hogy utaljanak ki egy újabb összeget Hermes-nek. Ez augusztus 12-én meg is történik: »Approbatur, das die zum dasigen zeüghaus bau anwendende verlaags-gelder durch den zeügleüthnant Hermes verrechnet werden, wobey man gerne vernohmen, das sothaner bau guth von staten gehe, notificando, das abermahlen zu beförderung dises baues 1500 G. bey der zeügs zahlamts Cassa angewisen worden.« (HKR 1728 Reg. 1158.) Ebből az 1500 frt-ból rögtön a kifizetés után csak 200 és néhány forint maradt meg. A többire ugyanis már adósságot csináltak, vagyis előre végeztettek munkákat, hogy az építés előrehaladására kedvező nyári időt kihasználják. A fegyvertár céljaira az erődítményépítési pénztárból annak idején előlegezett 1537 frt-ot a Haditanács szeptember 5-i rendelete értelmében a szertárépítési pénzalapból kell visszatéríteni. Hermes felülvizsgálja ugyan Matthey-nek erre az összegre vonatkozó elszámolását, visszafizetni azonban ezidőszert nem tudják. A Haditanács azután le is mondott az 1537 frt-nak ezen az úton való visszatérítéséről. Szeptember 19-i kelettel újabb 2000 frt-ot utaltat ki a hadszertári pénztárral a budai Zeughaus építési költségeire.

Az építkezés rohamosan haladt. Megépült teljesen a harmadik traktus és készen álltak a főhomlokzat falai is. November elejére megérett az új fegyvertár a teljes betetőzésre. Erre a célra újabb 2000 frt-ot utalnak ki, az 1728. évben folytatandó további kiépítésre pedig 3000 frt-ot vesznek számításba. A hadszertári alapból a budavári Zeughaus építésére ebben az évben az 1727 október 31-i költségvetés alapján 6366 frt és 38 kr. volt előirányozva. Az eddig elköltött 5000 frt-on felül még tehát kereken 1366 frt állt rendelkezésre. Ezt az összeget az építés vezetői és irányítói az építkezés folytatása érdekében 2000 frt-ra szerették volna kiegészíteni. November 20-án a Haditanács annak a reményének ad kifejezést, hogy az épület még az 1728. év folyamán teljesen tető alá kerül: »... zweiflet man nicht, es werde das völlige gebäu heuer annoch unter obdach gebracht werden, committendo zu berichten, wie bald das werkh vollendts zu stand gebracht, auch was an geld-mitteln annoch darzue erforderet werden möchte.« (HKR

1728 Reg. 1724.) Decemberben kap a Haditanács Budáról jelentést az 1728-as munkákról és kiadásokról. A következő évi munkálatokra rövidesen költségvetést küldenek fel Bécsbe. Daun várparancsnok decemberi jelentése szerint a Zeughaus 1728-ra előirányzott építkezésének befejezésére még 1618 frt szükséges. Ennél valamivel kevesebbet, 1455 frt és 7 kr.-t utalnak ki december 18-án a még hátralevő költségek fedezetére, illetve kiegészítésére és ezzel az 1728. évre le is zárul az építkezés.

1729 elején tájékoztatja magát a Haditanács, hogy mi lesz a legszükségesebb teendő a Zeughaus építésével kapcsolatban és mennyire rúgnak a teljes kiépítés hátralevő költségei. Az egész további építkezés költségei 21.000 frt körül jártak, az 1729. évre abból körülbelül 12.000-re lett volna szükség. Január 8-ra felérkeztek Bécsbe a hátralevő munkákra vonatkozó tervek és költségvetések. Az ágyuknak, kézfegyvereknek és egyéb hadiszereknek végleges és hiánytalan elhelyezése volt a legégetőbb feladat. Ez azt jelentette, hogy a három első traktust teljesen ki kellett építeni. De sor került a főhomlokzat kiképzésére is a főkapuval, a föléje alkalmazott fegyverzetekkel. Eldöntötték azt is, hogy milyen párkányzatok és díszítések kerüljenek az épületre. A tüzérhadnagy lovainak fenntartott istálló helyét is kijelölték: »Accusantur die eingeschickhte Plans und überschläg über den dorthigen zeüg-haus bau so wohl respectu dessen, was bisher daran errichtet worden, als noch fehlers bis zu völliger im Stand sezung des Werkhs erforderet wird, mit beyfügung, was anheyer anforderist zu völliger unterbringung der Artillerie, kleinen gewöhrs und übriger zeügs-sorten verfertiget werden solle, wie man dann die erforderliche geld-Mitl bey angehender arbeith nach und nach remittiren wird. Ansonsten wirdet auch bedeüthet, wie die Facciata mit dem Portal und darauf angetragenen armaturen, dann die gesimbser und zierathen bey disem neuen zeüghaus gemacht, ingleichen wohin mit der Stallung für den zeügleüthnant angetragen werden solle.« (HKR 1729 Reg. 23.) Ezekből az adatokból is világos, hogy az 1728. év végére a Zeughaus abba az állapotba került, melyet a tervezet megállapított: egész építménye — az újonnan épült rész azonban csak nyersen — tető alá került. 1729 elején már a famunkákra került sor: padlók és a tetőszerkezet számára kellett az a különböző faanyag, melyet Johann *Kroicher* belgrádi fakereskedő szállított 721 frt 30 kr.-ért. Március 8-án 1000 frt-ot utalnak Hermes kezéhez ennek az építőanyagnak a kifizetésére. Áprilisban azután hozzáfognak a munkálatok folytatásához. A Hadszertári hivatal a heti munkajegyzékek bemutatása kapcsán elszámol a Haditanácsnak a legutóbb kiutalt 1000 frt-ról és jelzi, hogy 2000 frt-ra folytatólagosan szükség lesz. Ezt a 2000 frt-ot április 26-án rendelkezésre is bocsátják. Egy júniusi jelentésből olvassuk, hogy »... was am Zeüghaus bereiths verfertiget worden und wie nöttig Es seye disem mit so guettem Success vor sich gehenden bau mit denen weitters erforderlichen bau-geldern eheist zu secundiren.« (HKR 1729 Exp. 801.) Június 17-én újabb 2000 frt-ot fizetnek ki az építkezés céljaira és ezzel az 1729-re kiutalt összegek elérik az 5000 frt-ot. Ebben az évben legföljebb még egyszer ennyit fordíthatnak a Zeughaus kiépítésére, de arról a 21.000 frt-ról szó sem lehet, mely az építkezés teljes befejezéséhez szükséges. Hogy rövid időre se akadjon meg a munka, nem várják meg mindig

az egyes részletösszegek kiutalását, hanem beszereznek építőanyagot és dolgoztatnak adósságra. Így a legutóbb kifizetett 2000 frt-ból az 1729-re addig átutalt 3000 frt-on felüli 975 frt és 58 kr.-nyi adósságot kellett törleszteni. A 2000 frt tehát hamar elfogyott, úgy hogy július elejére a kiadások 644 frt 49 kr.-ral ismét a bevételi összegek fölé emelkedtek és ez a mínusz a hónap közepéig 898 frt 51¼ kr.-ra növekedett.

A Hadszertári hivatal élén 1729 júliusa óta Don Caspar Graf *Fernandez de Cordova* (vagy másként *Cordova*) tábornok állt. Cordova neve alatt találjuk ettől kezdve a Hermes budai tüzérhadnagy által a Hadszertári hivatalnak küldött heti munkajegyzékekről szóló Hofkriegsrat-protokollumokat. Az eredeti jegyzékek közül, mint már említettük, egy darab sem maradt ránk.

Az építkezésről magáról Buda várparancsnoka a legkedvezőbb híreket juttatja a bécsi felsőbbséghez: »... berichtet, wie sehr der zeughaus-bau alda avanciret und langet an umb die resolution, was für anheüer aigentlichen annoch an bau geldern dahin übermachtet werden will, umb sich darnach richten zu können.« (HKR 1729 Exp. 996.) A főhomlokzati lakás kiépítése és a raktárhelyiségek végleges karbahelyezése megtörtént. Hátra volt még az elülső, főhomlokzati szárny külső kiépítése, a főkapu elhelyezése és díszítése. Minderre azonban csak akkor gondolhatnak az építés vezetői, ha kapnak pénzt a Haditanácstól, mely a még júliusban kért újabb 3000 frt-ot augusztus 2-án fizetteti ki Hermes-nek. Ezt az összeget szeptember 22-én újabb 3000 frt követi; célja: »... fortführung des zeughaus-bau zu Ofen«. (HKR 1729 Reg. 1096.) Október végén még 2500 frt-ot kérnek, de a Haditanács már csak 1000-et hajlandó adni (nov. 6.). — A Zeughaus építési költségei az 1729. évben eddig 12.000 frt-ra rúgtak. Ezen az összegzen felül december 21-én pótlólag még 1292 frt és 39 kr.-t fordítottak a további építkezés céljaira.

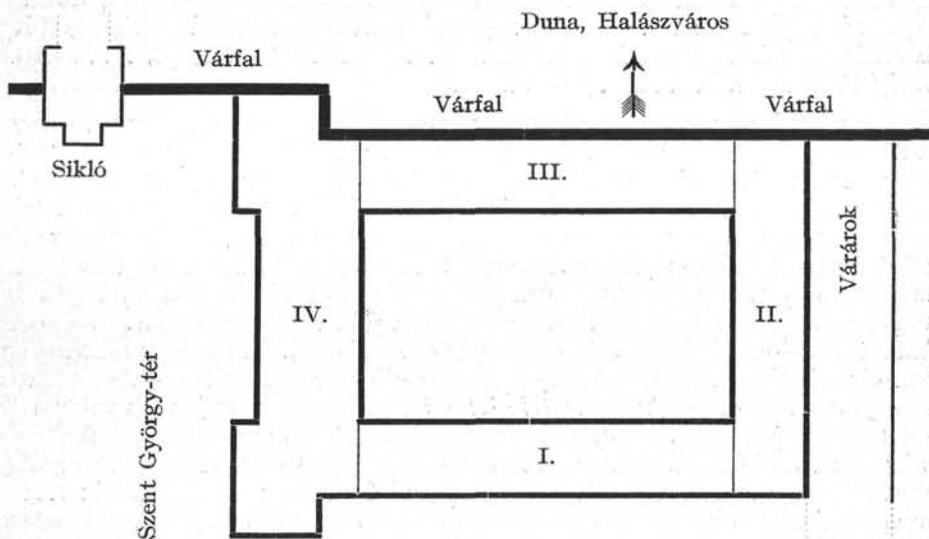
1730-ban azután befejeződnek a munkálatok, a budavári Zeughaus épülete teljesen elkészül és át is adják rendeltetésének. A végleges kiépítésnek még hátralevő részletei maradtak erre az esztendőre. A költségekre a következő összegeket utalta ki a Haditanács: január 7-én 217 frt 21 kr., április 25-én 2000 frt, május 20-án 763 frt 15 kr., június 13-án, július 19-én, szeptember 4-én 2000—2000 frt, összesen tehát 8980 frt és 36 kr.-t. — A téli pihenő-időszak után tavasszal vették kezdetüket az utolsó munkálatok. Május 6-ig már bizonyos összeget el is költöttek Budán az építésre. A Haditanács az 1730-as évben már készen szeretné látni a szertárat és azért elég bőkezű a pénz kiutalásában. Budán kívül még Hradisch-ban, Aradon és Nagyváradon is befejezésükhöz közeledtek az új fegyvertári épületek. A Haditanács a Hadszertári hivatalhoz szeptember 4-én intézett leiratában biztosra veszi, hogy a budai szertár 1730 végére elkészül. Az 1730-as télbe forduló őszt már teljesen kiépített állapotban, valóban teljesen készen találta a budavári Zeughaus-t.

1731 májusában már javában rendezik be az új tárházat: »... zu aufrichtung einiger stellagen in denen Armateurs-Cammern in dem ney erbauthen zeughaus zu Ofen 250 G. . . . bezahlen.« (HKR 1731 Reg. 568.) A tíz-tizenkétezer puska számára méretezett állványok december közepére készültek el, úgy hogy a következő (1732.) év áprilisában Bécsből le is kül-

denek és a már felállított fegyverek mellé el is raktároznak 6000 puskát. Ekkorra ugyanis a fegyvertermek már teljesen kiszáradtak és nem okozhattak rozsdásodást a lőfegyvereken. A földszinti ágyútermek már megelőzőleg magukba fogadták a súlyos, esetlen mozsarakat és tarackokat, most az emeleti helyiségek is benépesültek lassanként a kézfegyverek tömegével; a budavári fegyvertár megkezdte fontos hivatásának teljesítését: magába gyűjtötte és óvta a város védelmére vagy esetleges támadásra szolgáló hadieszközöket.

*

A Zeughaus 1725-ös eredeti építési tervei nem kerültek elő a Haditanácsnak a bécsi Kriegsarchiv-ban őrzött iratai közül. Ránk maradtak azonban már 1726-os tervek is, melyek a főhomlokzati traktus beosztásának kivételével teljesen pótolják az elveszett vagy lappangó első rajzokat. Ezeknek és a későbbi (1727-ből való) tervrajzoknak könnyebb megérthetése céljából felvázolom a fegyvertár alaprajzát. A római számok egyszersmind az egyes épületrészek megépülésének időrendi egymásutánját is megadják:



I. A Várhegy fensíkja felé néző *elülső oldalszárny* (a terveken és az iratokban *der erstere oder vordere Tractus*). II. A várárok peremén álló *hátsó keresztzárny* (*unterer Quer-Flügel*). III. A várfalra támaszkodó és a Halászvárosra néző *szélső oldalszárny* (*der hindere Seiten Flügel gegen den Fischer Staedtel*). IV. Elülső kereszttraktus, vagyis *főhomlokzati szárny*.

Tíz egykorú építési tervrajzunk van a budai fegyvertárról: 1. Az elülső oldalszárny és a hátsó keresztzárny egy részének földszinti alaprajza. Ugyanazon a lapon az alaprajznak megfelelően az oldalszárny udvarfelőli homlokzata a keresztzárny metszetével. 1726. Johann Matthey Ing. m. p. — 2. Emeleti alaprajz (Grund Riss des obern Tractus oder Haupt Stocks.

képet (5. tervrajz) oly jellegzetessé teszi. Rajta vannak azonkívül ezen a homlokzati képen a csúcsdíszítő lángoló ágyúgolyóbisok is, melyeket Matthey a Bécsi-kapunál előszeretettel használt.⁵¹⁾ Ha tehát e nézetrajz Matthey-től ered, a név nélküli emeleti alaprajznak sem lehet más a szerzője, csak ő. Úgy látjuk, hogy az anoním tervrajzban Matthey a szignált emeleti alaprajzot dolgozta át; az összehasonlítás pedig azért fontos, mert az átjavított megoldás valósult meg. Az eredeti alaprajz tényleg túl volt zsúfolva ablakokkal, Matthey meggondoltabb koncepciójának érvényesülnie kellett eredeti elgondolásával szemben.

A budavári Zeughaus tervező építésze Johann *Matthey* volt. Az alkalmasint olasz származású Matthey-t a Haditanács 1721 július 19-én a budai erődítményépítési jegyző (aedis scribe) teendőivel bízta meg: »... durch promovirung des Joseph Antoni Salgari zum Ober Einnehmer . . . vacirenden Fortifications bau-schreiber Stelle alldar den in Architectura Militari und Civili erfahrenen Johann Matthaei.«⁵²⁾ *Salgari*, a kamara megbízottja azonban szintén megtartotta hatáskörét, bár Matthey-nek *Salgari* 450 frt-os javadalmazását is biztosították. Az ügyből természetesen ellentétek származtak és Zennegg budai kamarai inspektor azzal érvelt Matthey ellen, hogy »... hic nec possessionatus, minus aliis Cautionibus provisus existat . . .«⁵³⁾ Matthey azonban megmaradt »Fortifications Bauschreiber«-nek és mint ilyent rendelték 1724 augusztusában Esztergomba, hogy az ottani erőd javítását végezze. Ezért a munkájáért napi 3 frt-ot kapott. Képességeit a fönti idézet értelmében felettes hatósága elismerte. Bizonyos ebből az is, hogy már 1721 előtt is fejtett ki építő tevékenységet. 1725-ben mérnökkari hadnaggyá lépett elő. Ebben a rangban volt, amikor Daun budai várparancsnok a Haditanács rendelkezése alapján megbízta a Zeughaus terveinek elkészítésével. 1726-ban Szolnokon is résztvett erődítmény- és kaszárnyaépítési munkálatokban és ugyanabban az évben Budán megépítette a külső Bécsi-kaput. 1727 július 2-án mérnökkari századosná nevezik ki. A későbbi években Nagyszigeten is vezet katonai építkezéseket, majd Belgrádban építi az erődítményt. 1731-ben *Jörger* budai várparancsnok egy tüzérlaktanya terveinek elkészítésére ad neki megbízást. 1732-ben megkapja az elhalt Leopold Franz von *Rosenfeld* budai mérnök-századosi állását fizetésével együtt és ugyanebben az évben Székesfehérvárott is dolgozik. 1733-ban eredmény nélkül pályázott a bécsi hadi főmérnöki állásra. 1734-ben tervet készített a József-puskaportárhoz és egy, a budai Zeughaus mellé építendő kiegészítő raktárépülethez, mely utóbbi azonban nem épült meg. Az általa szignált térképek tanúsága szerint még a 40-es években is Budán működött. Budavára, de különösen az erődítési művek számos érdekes térképfelvételét köszönhetjük munkásságának. Szorgalmas és gazdag tevékenységének legkiemelkedőbb eredménye a budai fegyvertár épülete.

A föld színéről eltüntetett Zeughaus ma már nem igazolhatja, hogy Johann Matthey a megalkotója. De minden kétséget kizáróan, szinte az utolsó ablaknyílásig bizonyítják ezt a fegyvertári épület lebontásával kapcsolatban készített tervrajzok.⁵⁴⁾ Felületes pillantás is a mellett szól, a szorgos összehasonlítás azonban pontról-pontra azonosnak mutatja a megépült és a Matthey tervein ábrázolt építményt. (A nyilvánvalóan utólagos

építkezések természetesen nem jönnek itt számba. Ilyen az épület udvarát hátul körbefogó boltozott folyosó, az ehhez szolgáló kiugró lépcsőházak, utólag épített vékony közfalak, amelyek a helyiségek elrendezését megváltoztatták, időközben befalazott, vagy ujonnan vágott ablaknyílások stb.)

Donato Allio-nak volt még némi szerepe, mint már érintettük, a lejtő peremén álló saroknégyyszög és a szélső oldalszárny átmenetének elrendezésénél és abban, hogy erre az oldalra is építettek lépcsőt. A főhomlokzati front kiképzése nem készült sem Matthey ízlésesen változtatott elképzelése (5. tervrajz), sem Allio kissé nyárspolgárius terve szerint (8. tervrajz). A két allegorikus alakkal (Állhatatosság és Bátorság) díszített kapuzat és a Herkules-szoborral betetőzött oromzat készülhetett végre Matthey terveinek alapján is, de adataink (a Haditanács 1729 január 8-i rendelkezése) arra mutatnak, hogy a kapuzat és az egész főhomlokzat kiképzésének és díszítésének végleges formáját Bécsben tervezték meg. Matthey elgondolását juttatja viszont eszünkbe a timpanonos megoldás, a díszítésben a fegyverzeteknek szánt szerep és a kapu ívének vonala, mely egészen azonos az elülső oldalszárny udvari kapujának formájával (1. tervrajz). Matthey-re emlékeztet még a groteszk arcnak alkalmazása is.⁵⁵ Úgy látom, hogy a Matthey-féle tervrajzok elemeinek szem előtt tartásával tervezték meg — hogy ki, arról még hozzávetőleges adatunk sincs — a Zeughaus főhomlokzati kiképzését. Ezen a fronton lényeges eltérés az eredeti tervek-től még az ablakok számában mutatkozik. Matthey és az ablaknyílásokkal különösen takarékoskodó Allio is 7 ablakot terveztek a főhomlokzatnak a két saroknégyyszög közé eső részére, ahova végeredményben 11 ablak került (a földszinten a kaputól jobbra és balra 5—5). Ennek oka főként az, hogy a saroknégyyszögek kisebb helyet foglaltak el, mint eredetileg tervezve volt. Ezekről a különbségektől eltekintve a Zeughaus mindenütt bizonyíthatóan Matthey-t vallja mesterének.

Az elülső oldalszárnyban a földszinten előlről a lépcsőház után sorakoztak a fegyverkészítő műhelyek. Három ilyen helyiség után sorukat a széles bejáró szakította meg, amely után a hátulsó traktus faláig még négy hasonló helyiség következett. A kaput szabályos közőkben elhelyezett 8—8 ablak fogta közre jobbról és balról. Az emeletről ugyanolyan rendben a kapufölöttivel együtt 17 ablak nyílt. Ez az elrendezés a 4. tervrajznak felel meg (ha nem említtem külön, mindig azonos a lebontáskori állapottal). Az emeleten a fegyvertermek nyertek elhelyezést. — A hátulsó keresztiszárny földszinten is, emeleten is 7 ablakkal nézett a várakokra és az azt túlhan határoló vastag régi falra. A földszintet egyetlen nagy ágyúterem foglalta el, az emeleten folytatódtak a fegyvertermek. A földszinten a lebontásig sem osztották meg a hatalmas bolthajtásos helyiséget. — A Duna felé a Zeughaus földszintjének kettős fala volt: a 9. tervrajzon jelzett és a 10. tervrajzon látható régi falat, mely a várfallal is összefüggött, illetve a Duna felőli oldalon abba beleolvadt, Matthey a szélső oldalszárnynál támasztófalul használta fel. Ezért a földszint ablakait (számszerint eredetileg nyolcat) ezen a vastag falon keresztül kellett vágni. A lebontáskor készült alaprajz világosan mutatja a közepén benyomott hasábalakú mély ablaknyílásokat, melyeket szükség esetén lőrésnek is lehetett használni. Matthey a szélső oldal-

traktusnak a hátulsó kereszt szárny felé eső felét szintén ágyúteremnek szánta, de a másik felébe raktárhelyiségeket akart berendezni. Ezt a beosztást kifogásolta a Hadszertári hivatal, amikor 1727 elején Donato Allio-val új megoldást dolgoztatott ki, hogy az ágyúk elhelyezésére szánt tér bővüljön.

A várfalon álló saroknégyyszögbe tervezte Matthey a Zeughaus kápolnáját, elgondolása azonban nem valósult meg, mert a külön e célra szánt helyiséget végeredményben nem építették meg. Kápolna azonban mégis került a Zeughaus-ba és annyi kétségtelen, hogy a főhomlokzati front egyik helyiségében rendezték be. A főfront földszinti helyiségeinek beosztására vonatkozólag nem maradt ránk Matthey-nek terve. Az Allio-féle variáns szerint semmiesetre sem épülhetett ki ez a traktus, mert a lebontási alaprajzokon látható végleges és valóságos helyzet egyáltalán nem emlékeztet Allio elgondolásaira. A lejtő felőli saroknégyyszög beosztása azonban teljesen azonos Matthey szignált emeleti alaprajzával (2. tervrajz), melyből tehát az át-dolgozás ellenére is megtartott valamit. Általában mégis a főhomlokzati traktus belső elrendezése, hasonlóan a külső kiképzéshez, felel meg legkevésbé az eredeti terveknek. Ezen azonban nem kell meglepődnünk, mert ez a traktus mint lakásokra szánt rész volt kitéve idők folyamán legjobban az átépítésnek és más változásnak.

A főhomlokzat díszes közép részén kívül a Zeughaus egészen egyszerű, puritán külsőt kapott. Rendeltetése miatt nem is nagyon tűrte volna meg a túlságos díszítést, bár Matthey eredeti tornyos frontmegoldása ragyogó épületet varázsolt volna a budai várhegyre. A főhomlokzaton a két saroknégyyszög közé fogott és három ablaknyílás fölött emelkedő timpanon alkalmazásával a homlokzati rész hármás ritmusát akarta hangsúlyozni. Timpanon készült ugyan a főfrontra, de a hármás tagozódás az ablakok számának megnövelésével eltűnt. Az oldalhomlokzatokat Matthey egyszerűen, majdnem egész símán képezte ki és úgy is épültek meg.

Matthey keze az épület formájának kialakításában meglehetősen meg volt kötve. Irányadásul, sőt sok tekintetben alapul ott álltak a régi szertárárpület világosan kirajzolódó fal-romjai. A meglehetősen épségben maradt saroknégyyszög és a belőle a várfalig, majd a várfalon a Duna folyásának irányába futó fal kész alapként kínálkozott. Az akkor még be nem temetett várárkon túl terjeszkedni nem lehetett, de nem is kellett: ott voltak a régi tárház négyyszögű építményének alapjai. Ugyanoda és ugyanakkorára tervezte meg Matthey az új Zeughaus-t. A kiugró saroknégyyszöget nem bontotta le, hanem megépítette a párját a várfalra, a várhegy lejtője fölé. Ezzel nemcsak szimmetrikus, hanem valósággal művészi és erőteljes homlokzatot biztosított az egyébként szimpla, egyhangú épületnek.

Hauszmann Alajos ezeket a Zeughaus lebontásakor feltárt régi falakat középkori maradványoknak tartotta és annyiból igaza is van, hogy a XVII. század végén épült szertárnak éppen azok a falai, melyek a mi Zeughaus-unkba átépültek, török kori falmaradványok voltak. Hauszmann ugyanezekről a falakról beszél: »Ugyancsak Zsigmond építkezéseivel tartozik az a várfal is, mely az újabb időben lebontott ú. n. Zeughaus középfalát alkotta. Ebben a falban megleltük még a régi kapu

oldaloszlopait is. — A Zeughaus nyugati sarka szintén ebből az időből való falazaton állott. Itt még alápincézett helyiségekre is akadtunk.⁵⁶⁾ Majd a Zeughaus-ról szólva: »A Zsigmond-féle régi várfalakat használták fel ehhez az épülethez, melyek egyike, t. i. a Szent György-tért keresztirányban elzáró fal az új palota [értsd: Zeughaus!] egyik középfalát, a másik, a Duna irányban haladó várfal és a nagy árok egyik fala a palota alapfalát alkotta.«⁵⁷⁾

A Zeughaus építésében Johann Matthey-n kívül még Donato Allionak volt némi része. Donato Felix *Allio* az 1670-es évek derekán született; mint »Fortifications Unter Ingenieur« Bécsben állomásozott, rangban sohasem vitte tovább segédmérnökségnél, pedig magas kort ért meg.⁵⁸⁾ Munkásságát még hézagossabban tudjuk csak összeállítani, mint Matthey-ét. 1726/27-ben építette a szlavonországi Brod szertárát. 1728-ban szakértői tanáccsal működött közre a belgrádi erődépítési munkálatoknál. Tevékenykedett azonkívül Észéken is, az ottani szertára vonatkozólag szakértői véleményt adott. 1727 elején a Hadszertári hivatal jelentést kért tőle a budavári Zeughaus terveire vonatkozólag. Ekkor készítette Allio három tervrajzát (6—8. tervrajz), melyek módosításokat javasoltak Matthey tervein. Azt a változtatását elfogadták, hogy a szélső oldalszárny és az elülső kereszttraktus közé is lépcsőt helyezett, mert a Zeughaus-ban két szimmetrikusan elhelyezett lépcsőfeljáró épült: a két oldalszárnynak a főhomlokzati szárnytól számított kezdetén. Matthey elgondolása szerint csak egy lépcsőre volt szükség, az elülső oldalszárnyban. Azt nem tudjuk eldönteni, hogy a szélső oldalszárnyba tervezett fegyvertermeket az ágyúraktárak kedvéért Allio tervének megfelelően valóban elejtették-e, mert a bontási rajzokon látható közfalak lehettek későbbi beépítések is. A házi kápolna külön helyiségének mellőzése azonban szintén Allio tervmódosításaira vezethető vissza. Allio megkomponálta a főhomlokzat megoldását is. Terve szinte keresetten egyszerű megoldását adja a főtraktus külső kiképzésének. Sajnos, hogy ennek az épületrésznek a külső architektúrájára vonatkozólag nem merültek fel közelebbi adatok. Igazán érdekessé akkor lehetne tenni ennek a kérdésnek a tárgyalását, ha ismernők a díszítő szoboralakok mesterét. Ennek a művészettörténeti problémának az első felével, a művészetivel *Pasteiner* Gyula már foglalkozott: »A budai várban III. Károly által emelt úgynevezett fegyvertár egyszerű egyemeletes épület, azonban kapuja és ormfala említésre méltó barokkalkotás. A kaput szegélyező két oszlopon egy-egy római harcos szobra áll, a főpárkány közepén kiemelkedő háromszögű ormfal mezejét domborművű császári sas és a hadijelvények töltik ki, az ormfal két szélét egy-egy római trophaeum foglalja el, csúcsán pedig egy merész alakítású szobor Herkulest ábrázolja, a mint hatalmas csapással leüti a hétfejű hydrát.«⁵⁹⁾ A probléma történeti felét a kapuzat tervezőjének és a szoboralakok művészenek kiderítésével kellene tisztázni, de ennek a kérdésnek behatóbb taglalása túlmenne mondanivalóink határára még akkor is, ha állana rendelkezésünkre levéltári vagy más forrásanyag. A kapuzatról szólva meg kell jegyeznünk, hogy a fölötte olvasható és az építés befejezésének évét jelző kronosztichonos szöveghez (*Carolus sextus me fundo elevabat*) értelmileg és mondattanilag is hozzátartozik a balra és jobbra álló allegorikus

alak kezében levő pajzs felirata. Az Állhatatosság és Bátorság voltak a Zeughaus építésének nemtői. A baloldali figura pajzsán ugyanis ez áll: Constantia, a jobboldalién pedig: et fortitudine. Ezzel a kiegészítéssel együtt tehát így hangzik a teljes felirat: Constantia et fortitudine Carolus sextus me fundo elevabat.

*

Még a fegyvertár teljes felszerelésének befejezése előtt szó esik a kápolnáról, illetve egyelőre még csak a számára kijelölt helyiségről. A kápolna 1732-ben még nincs berendezve: »Sacellum septimum in Domo Armamentaria Caesareo Regia cum facultate Celsissimi Principis erectum, perfectum est, sed nondum de ara et sacro ad sacrificandum supellectile provisum.«⁶⁰) 1733-ban sincs még föl-szentelve: »Andere zwey Capellen sollen nachfolgen, eine in dem Schloss, die andere in dem Zeug-Haus, da sie aber noch nicht im Stand, muss künftige Zeit deren Beschreibung geben.«⁶¹) 1736-ban Jörger várparancsnok kérésére megkapja a budavári plébános az engedélyt a benedikcióra: »Posonii, 3. Aprilis 1736. Admodum Reverende Pater, Rector et Parochę mihi Colendissime! Excellentissimus Dominus Comes a Jörger institit apud Celsissimum Principem Archi-Episcopum pro benedictione Sacelli in Armamentario Caesareo Budensi erecti. Si proinde in talem statum deductum jam est, ut Divina in eodem cum decore peragi possint, nomine Suae Celsitudinis sacratoribus ritibus illud expiabit, id quod vigore harum Admodum Reverendissimae Paternitati Vestrae Celsitudo Sua committit, cujus pariter jussa exaro ac maneo Admodum Reverendissimae Paternitatis Vestrae Servus obligatissimus Comes Sigismundus Berényi m. p. Reverendissimo Patri Rectori Budensi.«⁶² Joannes Eleemosinarius Ferdinandus Miller »Historiographia de Ecclesiarum . . . Numero, Localitate, ortu . . .« című kézirat munkájához tartozó 1756-os Conscriptio Visitationis Canonicae harmadiknak sorolja fel a várbeli kápolnák közt a szertárban levőt.⁶³) Ugyanebből a kéziratból tudjuk meg, hogy a kápolnát egy egyszerű lakószobából alakították át, egész biztosan a főhomlokzati kereszt szárnyban, mert lakószoba csak ebben a traktusban volt: »Capella in Domo Armamentaria ex Cubiculo in Capellam versa, sed distincta ab usibus profanis, habet aram unam Beatae Mariae Virginis ad celebrandum unum Sacrum, tribus mappis, portatili, Calice, Casula et reliquis Requisite provisam, in ea Diebus Dominicis et Festis nunquam, diebus feriatis vero ex indultu ordinarii unum Sacrum celebratur; Dotem habet nullam nec alios proventus, sed nec Debita passiva.«⁶⁴) II. József rendelete természetesen megszüntette ennek a kápolnának a működését is, de azután ismét visszahelyezték, mert 1809-ben olvasunk róla: »Das Localmilitär, sammt dem Gen. Com. hat seine eigene Capelle im Zeughaus und den Feldsuperior zum Pfarrer.«⁶⁵) Az 1846-os Canonica Visitatio-ban nincs említve. 1734-ben szükségesnek mutatkozott egy tüzérségi szerraktár építése. Ennek helyét a Zeughaus mögött jelölték ki. A terveket hozzá Matthey készítette el: a »Zeugstadl«-t egy oldalával a fegyvertár mögött álló régi vastag falhoz támasztja. Fischer ezredes 1736-ban ugyanezt a »régii török falat« használná fel egy szerraktár építéséhez. Ez a fal határolta a királyi palota felől a nagy várarkot. Matthey

összekötő folyosót tervez a Zeughaus és az új raktár között olyképen, hogy a Zeughaus földszinti középső ablakát ajtóvá alakítja. Tervezetén a Zeughaus hátulsó kereszttraktusának földszintje teljes egészében meg van rajzolva. Ez a tervrajz két példányban van meg: az egyik⁶⁶⁾ Matthey neve nélkül, a másik⁶⁷⁾ névaláírásával. A Hadszertári hivatal nem tartotta sürgősnek az új raktárépület felépítését: »... die anlegung des zeügs-Stadls... nicht pressant zu seyn, weilien *das neue so kostbahre zeüghaus*... zu unterbring- und verwahrung deren Artillerie Requisiten hinlänglich seyn wirdet... Wienn, den 24. Februar 1734«. Nem is épült meg ez a »Zeügstadl«, hanem helyette a Zeughaus udvarában egy fedett építményt (Schupfen) emeltek, melybe az ágyuteremből egy ablak helyén vágott ajtón juthattak be. 1735-ben a Zeughaus udvarában levő szivattyús kutat kellett javítani: ez az ügy sokat foglalkoztatta a Haditanácsot. 1736-ban Franz von Fischer ezredes szemléjének eredményeképp több szellőzőablakot vágnak a Zeughaus tetőzetén. — Kuriózumképen feljegyezhetjük, hogy a Zeughaus 7 kéményének sepréséről már 1728-ban kellett gondoskodni. A Muralt kéményseprőmester özvegyével 1736 január 1-én kötött szerződés⁶⁸⁾ melletti kimutatásban a Zeughaus mint 1728-ban befejezett épület 7 kéménnyel szerepel. Ennek az évnek a végére már használatban voltak a fegyvertár kéményei: »Anno 1728 wird das neue Kayserliche Zeüghaus erbauet, worinnen 7. Rauchfäng befindlich, deren 5 des Jahrs 10-mahl und 2 nur zu Winters zeit 6-mahl gesäuberet werden. Neü erbaute Rauchfang: 7. 6 G. 12 x.« Az 1735 december 31-ig bezárólag készült részletezés szerint: »1728. 7 Rauchfäng in dem neü Erbauten Zeighaus, Winthers Zeiten 5, so ausmacht 50-Mahl: das Jahr hindurch 10-mahl, Rauchfang: 5. 5 G. — Sommers zeit 2, thuet zu 6-mahl: 12. Winters zeiten aber nur 6-mahl. Rauchfang: 2. 1 G. 12 x.«

Az egykorú nyomtatványok mindjárt építésének befejezése után szólnak a budavári Zeughaus-ról. 1733-ban nagy büszkeséggel emlékeznek meg a budaiai új fegyvertárukról: »... die obere Stadt... wegen... Zeug-Haus und Schlossbau sehr herrlich aussehe... «és»... ein gantz neu-herrlich aufgeführt, wohl eingericht und mit allem Zugehör gut versehenes Zeug-Haus... «⁶⁹⁾ Michael *Bonbardius* 1718-as és bővítve 1750-ben Bécsben megjelent *Topographia*-ja megemlékezik arról a hatalmas kettős lánchról, melyet Rákóczi felkelőitől zsákmányoltak a császáriak és helyeztek el a fegyvertár nyugati frontja elé és kiemeli a jeles épületet, mely oly nagyszámú fegyvert őrzött: »Arcem ipsam ad propylaeum usque armamentarii protensam fuisse, nullo indicio evincitur, quin et situs ipse et praevalidus ille murus, arcem ab Urbe superiore dirimens, semper fuisse videtur limes arcis. Grandis catena, quae duplici serie annulorum occidentali aspectui armamentarii objicitur, erepta est Rakocianis claudere volentibus Danubium... Forum S. Georgii, de quo supra, praeter Sigismundianae Basilicae rudera humilemque Divi aediculam, a meridie clauditur insigni armamentario, ex quo prope sexcentae bellicae machinae atque illae quidem omnes aeneae, praesente bello educi poterant, quin defectus observetur... «⁷⁰⁾

Ismét levéltári anyagban talált XVIII. század közepéről való tűzbiztonsági rendelkezések tanúsága szerint a szertár fő tűzrendészeti centrum

volt. Egészen természetesen jutott ehhez a szerephez, mert udvarán működött a már 1735-ben említett szivattyús kút. A nagy tűzifecskendőkön kívül tartottak még a fegyvertárban vízhordáshoz való bőrtömlőket (ampullákat, ledene ämper) és hordozható fecskendőket is.⁷¹⁾ Ennek az 1754 június 5-én kelt tűzoltási szabályzatnak a 26. pontja így hangzik :

Der Herr Officier, so in das Zeughaus commandiret worden, kommet bey entstehenden Feuer Allarm mit seiner Mannschaft auf dem Regiments Parade Platz bey dem Zeughaus zusammen, wo er sich alsdann bey dem Herrn Zeug Obrist Lieutenant zu melden hat und die ihm von selbten angewiesene Posten besezet.⁷²⁾

A nyomtatott források további során *Miller* 1760-ban »modern«-nek nevezi a Zeughaus-t.⁷³⁾ A felső város nevezetesebb házainak felsorolásánál C-vel jelöli⁷⁴⁾ és a térképen is egészen világosan mutatja ki. *Karl Gottlieb von Windisch* 1780-ban »wohl eingerichtetes«-nek nevezi a szertárát.⁷⁵⁾ *Rösler* kalendáriuma 1809-ben Buda kiváló épületei közt felsorolja a fegyvertárat is. Ezt mondja róla : »Dicht am Schlosse ; ein charaktervolles, grosses Massivgebäude, angefüllt mit Kriegsmunition u. Armaturen...«⁷⁶⁾ *Schams* rendkívül részletesen írja le a Zeughaus-t. Szövegéből csak a Zeughaus-ra mint építményre vonatkozó részletet közlöm : »Es ist ein charaktervolles, solides Gebäude, dessen Hintertheil dicht an dem königl. Schlossgarten und an die Wohnung des Schloss-Probsten stösst. Es bildet von drey Seiten ein freystehendes Viereck mit zwey Stockwerken sammt dem Erdgeschoss, ist in zwar einfacher, aber grosser Manier gebaut, und hat ein Ansehen von Würde, das seinem Zweck entspricht. Das schöne Portal am Georgi-Platz, dem Gr. Sándor'schen Palais gegenüber, ist mit Armaturen und allegorischen Figuren von trefflicher Bildhauerarbeit verziert.«⁷⁷⁾ A továbbiakban részletesen leírja a Zeughaus belső berendezését is.⁷⁸⁾ A *Fényes Elek* kiadásában megjelent statisztikai munka szövegéből bennünket főként a Zeughaus helyiségeinek elosztására vonatkozó közlések érdekelnek.⁷⁹⁾ A »Gemälde von Pest und Ofen mit ihren Umgebungen« Zeughaus-leírása a következő : »Das Zeughaus von K. Karl III. einfach, aber solid erbaut, ausser dem Erdgeschoss zwei Stockwerke hoch, stösst mit seinem Hintertheil an die Wohnung des Schlossprobstes, frontirt vorne gegen den Georgi-Platz mit einem schönen Portal, dessen Sculptur-Arbeiten ähnlich jenen am Pesther Invalidenpalais Armaturen und Allegorien vorstellen. Darin 3 schöne Rüstsäle mit alten Rüstungen und historisch interessanten Trophäen.«⁸⁰⁾ Nyilvánvaló tévedésen alapszik az a megállapítás, hogy a fegyvertár épülete kétemeletes. *Feldmann* is átveszi azt a gondolatot, hogy a Zeughaus kapuzata emlékeztet a pesti Invalidus-ház kiképzésére és még konstrukciójában is hasonlónak mondja azzal : »Dieses von König Karl III. gegründet, hat in seiner Konstruktion und insbesondere in der Bauart des Portals und den daran angebrachten Skulpturarbeiten, Armaturen und allegorischen Figuren und Gruppen viel verwandtes mit dem Invaliden-palais in Pesth. Wie jedes Institut der Art enthält es reiche Sammlungen alter Waffen und Rüstungen, interessante Trophäen aus den Türkenkriegen und unter diesen manches historisch merkwürdige Exemplar.«⁸¹⁾ A Zeughaus és az Invalidus-ház közötti rokonság gondolatához *Schoen Arnold* is visszatér, amikor azt mondja, hogy : »Bizonyos körülmények egybevetéséből úgy látszik, hogy Prati tervezte s építette a budavári szertár (Zeughaus) épületét is...«⁸²⁾ Láttuk

azonban, hogy az Invalidus-ház tervezőjének és egy ideig építőjének a Zeughaus létrejöttében semmi szerepe sem volt. Budavára 1849. évi ostromát a szertárépület minden jelentékenyebb sérülés nélkül állta ki.⁸³⁾ Ifj. *Palugyay* Imre is említi művében a fegyvertárat.⁸⁴⁾ *Haeufler* is bőven foglalkozik a fegyvertár külső és belső képével.⁸⁵⁾ *Hunfalvy* János Schams és Haeufler nyomán írja le a Zeughaus-t: »Mindjárt a kir. várpalota mellett a fegyvertár van, melly sz. György teréig terjed. Ez erős, kétemeletű épület, tágas udvarokkal és teremekkel. Négyszeg alakú, sz. György terére szolgáló főhomlokzata fegyverzetekkel és jelves alakokkal van díszítve. Schams, ki Buda városát 1822-ben írta le, igen nagyszerűnek mondja a fegyvertár belsejét s különösen három tágas fegyverteremét izletesen elrendezett tartalmával nem győzi magasztalni. E három teremben a forradalom előtt valami 80.000 fegyverdarab volt. Azonban történelmileg nevezetes dolog kevés volt bennök. Legnagyobb s legritkább nevezetességül az úgynevezett vérszászlót említék, melly a második terem végén volt kítűzve. E zászlóról azt hitték, hogy még a keresztes háborúkból való; veres szőtt selyemkelméből készült; rajta aranylángok, s közepett egyik oldalon fekete sas, másikon Krisztus a keresztfán.«⁸⁶⁾ *Rupp* Jakab közli elsőnek a kapu fölötti kronosztichonos feliratot.⁸⁷⁾

A XIX. század 50-es éveiben »a Zeughaus egy részét is a kir. palota céljára foglalták le. A konyhákat és a gazdasági helyiségeket a palota belsejéből eltávolítva, ide helyezték át. Közlekedés céljára pedig egy beüvegezett vasoszlopos folyosó épült, mely a palotát a Zeughauszal összekötötte.«⁸⁸⁾ A XIX. század 80-as éveinek elején merült föl a királyi palota nagyszabású kiépítésének terve. Az építési bizottság ideiglenes irodáját a fegyvertári épületben rendezte be és itt állították ki 1885-ben a palotaterveket is. Ugyanebben az évben felmerül már a tervezett munkálatokkal kapcsolatban a Zeughaus megszerzésének szüksége is. Ybl Miklós tervei szerint a királyi palota építésének tényleges megkezdésénél okvetlen szükség lesz erre az épületre. Még 1882-ben felbecsülték a Zeughaus értékét. Az épület a katonai kincstár tulajdonát képezte, a katonai küldöttek a kártalanítás összegét 94.817 frt-ban, a polgári küldöttek ellenben 86.916 frt-ban állapították meg. 1896-ban hagyta jóvá I. Ferenc József a királyi palota északi szárnyának kiépítését. Hauszmann Alajos Ybl elgondolása alapján a tervekkel 1897-re készült el. A Zeughaus átvétele és lebontása tehát aktuálissá vált, közben azonban megváltási árát 98.822 frt-ra, majd véglegesen 119.800 frt-ra emelték fel. A katonai hatóság 1897 november 3-án adta át a palotaépítési bizottságnak a Zeughaus főhomlokzati szárnyát a két oldalszárny körülbelül felényi részével. November 13-án fizette be a palotaépítés vezetősége a katonai ingatlanalap javára az egész szertárépület vételárát, a 119.800 frt-ot. Még ugyanabban az évben (december 15.) veszi át az építési bizottság a várkapitányságtól a lebontásra kerülő első épületrészt is: az első keresztszárny középrészét a bejáróval. Megkezdődött tehát a Zeughaus lebontása. A királyi palota északi szárnyának építésére vonatkozó »Különleges feltételek a föld-, kőműves- és elhelyezési munkák vállalatához« 8. pontja így szól: »A „Zeughaus“-épület lebontása. Az úgynevezett Zeughaus egyemeletes épület a költségvetésben felajánlott vételárért a földszíneig bontandó le. A lebontásból származó

anyagok vállalkozó tulajdonát képezik, de azokat a kir. várépítéshez nem használhatja fel és vállalkozó által az építési területről azonnal elhordandók. Kivételt képeznek a művezetőség részéről kijelölendő építészeti faragott kő-alkatrészek, mint a kapukiképzés, szobor alakok, díszvégződések stb. Ezek a legnagyobb gonddal — lehetőleg sértetlenül — hordandók le, az építtető tulajdonában maradnak és a művezetőség által meghatározandó helyre deponálандók, mely munkálatokért és anyagért vállalkozó külön javadalmazást nem igényelhet. Megjegyeztetik, hogy a lebontás 3 különböző időpontban teljesítendő s p. a Palota úti rész 1897. év telén, a hátsó rész 1898. év folyamán és a művezetőségi iroda akkor, ha az elfoglalt területe kertté lesz átalakítandó.« Az 1898. év első felében bontották le az először átvett főhomlokzati szárnyat és akkor építette be Hauszmann a kapuzatot a délkeleti várbástyába. 1898. december 12-én került sor a Zeughaus délkeleti, tehát a hátulsó kereszt szárny és szélső oldalszárny sarkának átvételére, majd lebontására. A még fennálló utolsó rész (a hátulsó kereszt szárny és az elülső oldalszárny sarka) lebontására az engedélyt 1899. március 6-án adták meg. Ez a feladat a palotaépítés 1900. évi programjában szerepelt. A várépítési bizottság 1900. december 22-én tartott 79. ülésének jegyzőkönyvében olvassuk, hogy »A volt Zeughaus még fennállott . . . részének lebontása megkezdett és a tél folyamán befejeztetik.«⁸⁹⁾

Az 1901-es évvel a Zeughaus minden nyoma eltűnt. Pincéjét is felbontották és helyén a földet leásva teret nyitottak a várkert elülső részének. Az a boltozatos kettős pillérsor, mely a bontási képeken is jól látható, a XVII. század végén épült szertárépület kettős sorban vonuló pilléreit juttatja eszünkbe. Lehet, hogy ennek az építménynek az alapjai kerültek a XX. század első évében napvilágra. A kettős pillérsor beosztása egészen azonos ugyanis az 1686 és 1696 között épült Zeughaus teremkiképzésével és nagyon valószínű, hogy az alkalmazkodott a pince konstrukciójához.

Matthey Zeughaus-ából csak a kapuzat maradt meg. Ez ma is látható a Vár délkeleti lefutó bástyájának északra néző oldalába falazva. A kapuívbe állíttatta Hauszmann Alajos a Herkules-szobrot. Ennek a csoportzatnak alkotómesterét kideríteni még a következő kutatás feladata. Szisztematikus levéltári nyomozás biztat azzal, hogy okmányszerűleg meg fogjuk oldani ezt a problémát is.

Egyébként tisztán állanak előttünk a budavári Zeughaus építésének körülményei és közel két évszázados sorsa. A Szent György-térről a mélyenfekvő palotakertbe lehaladva ott járunk, ahol valaha a fegyvertár falai emelkedtek. A háborús gondolat hozta létre ezt az épületet és a békés uralkodói pompának kellett lebontásakor helyet adnia. A Zeughaus-sal a XVIII. századi Buda egyik legjellegzetesebb épülete tűnt el örökre.

Dr. Bánrévy György.

¹⁾ Schams, Fr.: Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern. Ofen, 1822. 232. 1.

²⁾ V. ö. Bánrévy Gy.: A budai királyi palota újjáépítése III. Károly alatt. Budapest, 1933. 39. 1.

³⁾ Ld.: Országos Levéltár, Cameral Administration zu Ofen. Miscellanea, 153. sz.

⁴⁾ Bécs, Kriegsarchiv, Hofkriegsrat 1728—1735. évi protokollumai. — Közlöttük

ezeket a tárgyunkhoz szorosan nem tartozó adatokat, hogy az ilyen irányú kutatás útját megkönnyítsük.

⁵⁾ Füschern Artillerie Obrister, Dass selber in die an und nächst der Donau gelegene Haupt- und zeüghäuser, wie auch nacher Temeswar und Orsova abgehen, dan darinnen befindliche brauchbahr- und unbrauchbahren vorrath examiniren und über jedes diser zeüghäuser und das vorhandene grobe geschüz, Munition und requisiten besondere Specificationes abfassen, zugleich einen aufsatz machen solle, was in jeden Plaz beyzulassen, dann was überflüssig verhanden und etwa herausgezogen werden könnte, zu welchem ende ihme nebst denen monatlichen 300 Gulden zu bestreitung deren Reys Spesen noch 200 Gulden ausgeworffen worden und selbe bis zu seiner erfolgten zuruckkunfft aus denen von dem hauptmann Vetter zuvill eingezogenen 11.000 Gulden bezahlet werden sollen. Bécs, Kriegsarchiv, HKR 1736 Reg. 1144. Aug. 15.

⁶⁾ A Haditanács december végén kelt protokolluma: »Referat und Kayserliche resolution in puncto der von dem feldtartillerie obristen Fischer vorgenommenen visitirung der in denen Hungarischen, an und nächst der Donau gelegenen haupt- und Zeughäusern...« Bécs, Kriegsarchiv, HKR 1736 Exp. 2575. Dec. 875. — Fischer működését Budán kezdte meg, mert augusztus 29-én már az ő szemléje alapján intézkednek Budán bizonyos szellőzőablakok létesítésére vonatkozólag. HKR 1736 Reg. 1209. Aug. 29. 695. — Eszéken szeptemberben, Belgrádban pedig októberben dolgozott. HKR 1736 Exp. 1814. Szept. 675. és 1985. Okt. 284.

⁷⁾ Relationes und Anmörkungen über die an und nächst der Donau, auch in Bannath ligenden Haupt Zeüg-Haisern, als Belgrad, Orsova, Peterwardein, Essegg, Temeswar, Ofen, Grann, Comorn, Raab und Prespurg, wie diese an Einen Hochlöblichen Kayserlichen Hoff Kriegs Rath in abgewichenen Monath Decembris [1736] übergeben, mit distributiven Specificationen, wie die Stuckhe mit ihren Fassungen, Pöller, Haubizen, kleinen feüer gewöhr, Stuck Kugeln, Stuck grenaden, pulver, bley, lunden und schanz zeüg gefunden. Bécs, Nationalbibliothek, Handschriften-sammlung. Cod. 8651.

⁸⁾ Juvigny's Plan der Belagerung Ofen's 1686. Bécs, Kriegsarchiv, Kartensammlung. H III. c. 152. Közölve *Némegy, J.*: Die Belagerungen der Festung Ofen in den Jahren 1686 und 1849. Pest, 1853.

⁹⁾ *Vass Klára*: Buda német utcanevei. Budapest, 1929. Német philologiai dolgozatok 39. 64. l. 160. jegyz.

¹⁰⁾ Budapest Székesfőváros Levéltára, Budai kamarai telekkönyvek 5.

¹¹⁾ Orsz. Levéltár, Cameral Administration zu Ofen. Miscellanea. 62. sz. Abriss des neu-erbauenden Zeichnhaus im Schloss zu Ofen. Az alaprajzon feltüntetett műhelyek és helyiségek: schmidt..., schlosser werckstadt, Portner, Wagener..., Zimer leidt..., bindter werckstadt. Az épület hátsó fala mögött: der graben ist diff 2½ Claffter.

¹²⁾ Orsz. Levéltár, u. o. 128. sz.

¹³⁾ ... praevalidus ille murus, arcem ab Urbe superiore dirimens, semper fuisse videtur limes arcis. *Bonbardius, Michael*: Topographia magni regni Hungariae. Viennae, 1750² (1718). 203. l.

¹⁴⁾ Beschreibung deren in der Ofnerischen Wasserstatt innbegriffenen Hausstellen und Gebeuen, bewerkhstelliget durch Matthiam *Greischer* Geographiae Liebhaberen, den 30. Decembris Anno 1695. Szföv. Levéltár.

¹⁵⁾ A Conscription über die Wasserstadt és a Portion Anschlag könyvei 1712—1832-ig a Szföv. Levéltárban. — Számozása időközben folytonosan változik: 1712-ben 120, 1716—1728-ig 121, 1734 és 1771 között 147 (*Miller* 1760-ban megjelent *Epitome*-ja is közli ezen szám alatt az »Armamentarium Regium«-ot. 98. l.), 1786—1792-ig 188, 1793-ban 204-es lesz a száma és még 1804-ben is az, 1811-ben azután 212 és 1832-ben a 207-es szám alatt található mint »K. K. Zeug Stadt«. Ugyanez alatt a szám alatt szerepel *Vasquez* gróf 1836-os térképén is.

¹⁶⁾ Szföv. Levéltár, Tanácsi iratok III. 2314/1888. Ugyanitt megvan az épület pontos alaprajzvázlata is 1894-ből.

¹⁷⁾ Id. tanácsi iratok a Szföv. Levéltárban.

¹⁸⁾ V. ö. 7. jegyz.

¹⁹⁾ Id. és VI. 545/1892 számú tanácsi iratok, valamint Szerz. I. 1754 a Szföv. Levéltárban.

²⁰⁾ Egy adat — *Daun* várparancsnoknak 1722 októberében a Haditanácshoz intézett jelentése — szerint ebben az időben már halaszthatatlan renoválásra szorult: »Graf Daun Commandant zu Ofen machet abermahlen seine extensive vorstellung über die zu Ofen höchstnöthige vornehmung der reparation bey den fortifications-, Schloss-, Cassarmen- und Zeüghauses-Baues...« (Bécs, Kriegsarchiv, HKR 1722 Exp. 1362. Okt. 30.) A lángok martalékául tehát már egy rongált épület esett.

²¹⁾ *Epitome vicissitudinum... de... urbe Budensi.* Budae, 1760. 141. l.

²²⁾ Orsz. Levéltár, Cameralis Administratio Budensis ad Cameram Posoniensem, 1723 márc. 30.

²³⁾ Szföv. Levéltár, *Miscellanea antiqua Budensia*, 162.

²⁴⁾ Szföv. Levéltár, *Feüers-Brunst Acta Anni 1723.* *Miscellanea ant. Bud.* 129.

²⁵⁾ Orsz. Levéltár, *Cam. Adm. Bud. ad Cam. Pos.*, 1723 máj. 25. és jún. 15.

²⁶⁾ Orsz. Levéltár, u. o. 1723 júl. 27. — Specification, was in der Vöstung Ofen durch das Feüer im Rauch aufgangen ist undt durch das lossgegangene Pulver Magazin an denen Cameral Gebäuen undt in denen von feüer annoch verbliebenen Soldaten Cassarmen ruiniret worden, welches ohnumbgänglich repariret werden muss...

²⁷⁾ 1736 január 1-én kezdődő hatályú szerződés Buda katonai és polgári középületeinek kéményseprése vonatkozólag a kamarai pénztári (adó-) hivatal és az özvegy Maria Barbara *Muralt* kéményseprőmester között. — Orsz. Levéltár, *Litterae ad Cameram exaratae.* Ser. III. fasc. 51. (6.) 1555.

²⁸⁾ *Barabás* rajza a budai alagútról. A Zeughaus dunai frontja elé képzeletbeli szerpentinfeljárót helyez. »A' Budai alagut. — Der Ofner Tunnel. — Barabas festette. Rauh János Bécsben. — Sandmann lith.« Bécs, Albertina, Vues 83. Bl. 49. — Ifj. G. *Hawkins* körrajza W. T. *Clark* rajzai és útmutatása alapján a Lánchídról a várhegy aljában szintén képzelt és törpére méretezett épületekkel: View of the suspension bridge, now erecting over the River Danube at Pesth in Hungary, from the Designs and under the direction of W. Tierney Clark, Civil Engineer, F. K. S. — On stone by G. Hawkins Junr. — Day and Haghe, Lithrs to the Queen. — Bécs, Albertina, *Diverse Schule*, Bd. 57/a. 9 (14).

²⁹⁾ Közölve *Lux K.*: A budai várpalota Mátyás király korában. Budapest, 1922. IV. melléklet.

³⁰⁾ A magyar királyi vár. Budapest, 1912. 18. l.

³¹⁾ V. ö. *Bánrévy Gy.*: Húsz év Buda fejlődéstörténetéből 1714—1733. *Historia V.* évf. 1932. 124. l. és *Bánrévy Gy.*: Id. m. 2. l.

³²⁾ Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye. 34. köt. 1900. 232. l.

³³⁾ Id. m. 11., 18. és 19. l.

³⁴⁾ Budapest, 1922. *Monumenta Hungariae Technica I.* 12. l.

³⁵⁾ Budapest műemlékei. Budapest, 1924. 131. l.

³⁶⁾ Id. m. 11., 13. és 14. l.

³⁷⁾ A budapesti központi városháza. Budapest, 1930. 128. l.

³⁸⁾ Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest, 1868. 139. l.

³⁹⁾ Bécs, Hofkammerarchiv. Hung. 1723 júl. 23. és Kriegsarchiv, HKR 1723 Reg. 535. Jun. 14. 227., 228.; 902. Szept. 28. 471. és Exp. 520—521. Jun. 22.

⁴⁰⁾ Bécs, Kriegsarchiv, HKR 1724 Exp. 499. Apr. 197., 749. Jun. 47., 855. Júl. 65. és Reg. 735. Jún. 18. 258.

⁴¹⁾ J. *Matthey* erődítmény-tervrajzán: B) Das eck an der türckischen Preche, so gleichfals vollkommen verfertiget wordten. Bécs, Kriegsarchiv, HKR 1732 Febr. 303. Exp.

⁴²⁾ Forrásanyagunk törzsét a Hofkriegerat megfelelő évi protokollumai teszik, azért azokat egyenként csak a szövegek közti idézeteknél jelölöm meg.

⁴³⁾ Bécs, Hofkammerarchiv, Hung. 1725 máj. 28.

⁴⁴⁾ Bécs, Kriegsarchiv, HKR 1728 März 271. Exp.

⁴⁵⁾ Bécs, Kriegsarchiv u. o.

⁴⁶⁾ Bécs, Kriegsarchiv, u. o.

⁴⁷⁾ A levél kivonatolásakor a költségvetést már kiemelték belőle és nem bukkantam rá későbbi akták között sem.

⁴⁸⁾ Bécs, Kriegsarchiv, HKR 1728 Febr. 389. Exp.

⁴⁹⁾ Bécs, Kriegsarchiv, u. o.—V. ö. a szöveghez tartozó 9. tervrajzzal.

⁵⁰⁾ 1728 november 13-án rendelkezik a Haditanács a Hölbling-nek járó építési díjhátralék (484 frt) kifizetése felől: »Dem Maurermeister Hölbling seye sein vor-jähriger bau-Rest künftigen Sommer zu bezahlen...« Bécs, Kriegsarchiv, HKR 1728 Reg. 1682. Nov. 13. 228.

⁵¹⁾ Bánrévy Gy.: Id. m. Historia V. évf. 1932. 126. l.

⁵²⁾ Bécs, Kriegsarchiv, HKR 1721 Exp. 1051. Júl. 99.

⁵³⁾ Orsz. Levéltár, Cam. Adm. Bud. ad Cam. Pos., 1723 júl. 3.

⁵⁴⁾ Szföv. Levéltár. A királyi palota építésének iratai. 42. lev. /1898. sz.

⁵⁵⁾ V. ö. 1726-ban épült külső Bécsi kapu. Id.: Bánrévy Gy.: Id. m. id. h.

⁵⁶⁾ Id. m. id. közl. 220. l.

⁵⁷⁾ Id. m. id. közl. 232. l.

⁵⁸⁾ Bécs, Kriegsarchiv, Archivalische Erhebungen, 1907. évi 170. sz. »... dass Donat Felix von Allio niemals kaiserlicher Ingenieur Hauptmann, sondern zuletzt fortifications-Unter-Ingenieur war. ... dass Allio wegen Unfähigkeit nicht übernommen wurde, ist insofern etwas gewagt, als die Verweigerung der Übernahme des mehr als 70 Jahre alten Unter-Ingenieurs in ein neu zu errichtenden Korps wohl eher wegen seines hohen Alters begründet war. V. ö. HKR 1748. Exp. 480.: Herzog Karl von Lothringen zeigt an, aus was Ursachen der vorhin hier angestellte Unter-Ingenieur Felix Allio zu dem neu formirten Ingenieur-Corps nicht kann angenommen werden ...

⁵⁹⁾ Az építés Budapesten. Budavár visszavételétől a legújabb időkig. Az Osztrák-Magyar Monarchia frásban és képben. 9. köt. Magyarország 3. kötete. Budapest, 1893. 101. l.

⁶⁰⁾ Visitatio Exemptae Ecclesiae Parochialis Liberae Regiaeque Civitatis Budensis ... Die 31-a Mensis Decembris Anno Domini 1732. peracta. Szföv. Levéltár. Can. Vis. 2.

⁶¹⁾ *Neu aus seinem Stein-Hauffen* stb. c. munka. Ofen, 1733. 28. l.

⁶²⁾ Orsz. Levéltár. Acta Jesuit. Colleg. Bud. Fasc. 12. No. 25.

⁶³⁾ Orsz. Széchenyi Könyvtár kézirattára. Fol. lat. 2011. A Conscriptio 152.

lapján.

⁶⁴⁾ U. o. 192. l.

⁶⁵⁾ *Rösler-féle Kalender von Ofen und Pest für 1809.* Pest, Hartleben. 41. l.

⁶⁶⁾ Bécs, Kriegsarchiv, HKR 1734. März 667. Exp.

⁶⁷⁾ U. o. Apr. 180. Exp.

⁶⁸⁾ Ld: 27. jegyz.

⁶⁹⁾ Id. *Neu aus seinem Stein-Hauffen* stb. c. m. 7. és 8. l.

⁷⁰⁾ Id. m. id. h. — V. ö. 13. jegyz.

⁷¹⁾ Feuer Ordnung bey allhiessiger Guarnison. Szföv. Levéltár. Miscellanea ant. Bud. 134.

⁷²⁾ U. o.

⁷³⁾ Id. m. 41. l.

⁷⁴⁾ Id. m. 82. l.

⁷⁵⁾ *Geographie des Königreichs Ungarn.* Pressburg, 1780. 1. Theil. 263. l.

⁷⁶⁾ Id. m. 51. l.

⁷⁷⁾ Id. m. 232—233. l.

⁷⁸⁾ Id. m. 233—239. l.

⁷⁹⁾ Magyar Országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. 2. köt. Pest, 1837. 369. l.

⁸⁰⁾ Pesth, 1837., 1841^a. 179. l.

⁸¹⁾ Pesth und Ofen. Leipzig und Pesth, 1844. 52. l.

⁸²⁾ Id. m. id. h.

⁸³⁾ V. ö. *Némedy, J.*: Id. m. és *Die Vertheidigung der Festung Ofen* vom 4. bis 21. Mai 1849 durch... Hentzi. Wien, 1893.

⁸⁴⁾ Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. 1. köt. Budapest sz. kir. városok! éirása. Pest, 1852. 168. l.

⁸⁵⁾ Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen. Pest, 1854. 284. l.

⁸⁶⁾ Budapest és környéke. Pest, 1859. 88—89. l.

⁸⁷⁾ Id. m. id. h.

⁸⁸⁾ Id. m. id. közl. 238. l.

⁸⁹⁾ Szföv. Levéltár. A királyi palota építésének iratai. 1882—1900.

Gazdaságtörténeti adatok a pesti német színház építéséhez.

1808—1812.

A XVIII. században uralkodó arisztokratikus és udvari jellegű barokk-rokókö kultúra és társadalmi rend helyét a XIX. század elején az empire- vagy biedermeier-kultúra foglalta el, amelynek a fő- és köznemesi rend szerepének elhalványulásával a szellemi és anyagi téren egyaránt kiemelkedő városi polgári rend volt a képviselője. Az új művészeti ízlés és életforma alkalmas volt az ország minden rétegének meghódítására és ennek klasszikus vagy csak szerény emlékeit az e korban keletkezett paloták, középületek, polgári és parasztházak képviselik. Ezzel az általánosan meghonosodott formával a nálunk egységes kép nélkül szűkölködő városok határozott stílusjellegűt öltöttek, amely híven tükrözi a polgári jólét keretében elhelyezkedő lakosság életmódját is.¹⁾

A magyar barokk korszak városképének a nagy történelmi multú Buda a legjellegzetesebb típusa. Amiként azonban a XVIII. század végétől Pest jelentősége mindinkább előtérbe került és a testvérvárosok között Buda lassanként az állandósult multat, Pest pedig az eleven élettel lüktető jelen képét mutatta, az új stílus, amelynek Pest lett hazai városaink között a legjellegzetesebb hordozója, a Duna két partján egymással szembenálló városokban teljesen különböző városképet alakított ki.

Mint ismeretes, Pestnek a klasszicizmus jegyében föllendülő hirtelen kialakulása *József főherceg nádor* személyéhez és az ő kezdeményezésére alakult *Kir. Szépitőbizottsághoz* fűződik, amelynek hatáskörébe kerültek a városépítés és rendezés összes problémái.²⁾ József nádor első előterjesztése Pest város szépítése tárgyában 1801 november 14-én kelt, amikor csak általánosan körvonalazza Pest város rendezésének legfontosabb pontjait.³⁾ A nádor e felterjesztését *Ferenc király* 1802 október 1-én leküldte véleményadásra a kancelláriának és az egyesített udvari kamarának. E hatóságok 1802 december 29-én foglalkoztak e javaslattal és a felségnek oly értelmű jelentést tettek, hogy a városszépítési program a városi pénztár anyagi erejéhez képest lépcsőről-lépésre volna megvalósítható. A király elfogadta a kancellária és az udvari kamara közös javaslatát és erről 1803 szeptember 23-án értesítette a nádort: A nádor 1804 november 16-án szólította fel a várost, hogy *Hild János* építész bevonásával dolgozzon ki részletes tervet és tegyen előterjesztést arról is, miként lehetne a szükséges összeget előteremteni. Pest városa az ügy előkészítésére bizottságot küldött ki, amelynek tagjai Boráros János városbíró, Vittmesser Mátyás, Vass Jakab, Jagschicz Máté, Dégen Jakab, Wimmer Ferenc, Kiss József, Kundt

Ignác, Heusler Sebestyén, Mitterpacher András, Kardetter Tamás és Hild János voltak. Ez a bizottság az év december 25-én megállapította a városrendezés részletes programját. Az ügy azonban nem haladt tovább, míg végre József nádor ismét kezébe vette a városszépítés ügyét és közvetlenül Hildtől kérte be az általa készített terveket. Ennek alapján 1805 június 1-én hatalmas elaborátummal fordul ismét a felséghez, amelyben külön foglalkozik a Bel-, az Új- (Lipót-) és a külvárosok szabályozási tervével és megjelöli mindazokat az intézkedéseket, amelyek a rendezési és szépítési terv végrehajtására szükségesek.⁴⁾

A programpontok végrehajtását és a Hild által kidolgozott rendezési munkálatok megindulását főként a városi felhasználatlan telkek eladásából származó hatalmas összeg tette lehetővé (Hild 982.626 forintra becsülte), amelyet még különböző hitelműveletek végrehajtása, a városi pénztár hozzájárulása és bizonyos alapoknak felhasználása egészített ki. (A tervbe vett szépítési munkák összes költségeit 1,200.596 forintra irányozták elő.) A nádor fölterjesztése csak 1806 nyarán került az államtanács elé. A nádor közben, hogy az ügy elintézését sürgesse, ismételt előterjesztésekkel élt, míg végre 1808-ban megérkezett a kedvező királyi döntés. Pest városa a városrendezésre vonatkozó végleges legfelsőbb elhatározást 1808 október 11-én kapta meg. Így a szépítőbizottság még októberben megalakulhatott, kidolgozta ügyrendjét és megszervezte személyzetét. A bizottság elnöke *Szentiványi* Bonaventura helytartótanácsos lett, tagjai pedig egy kamarai tanácsos, két városi tanácsos, a városi kapitány, Hild János építőmester, a polgárság szónoka, három választott polgár, egy kőműves- és egy ácsmester, végül pedig a városi mérnök voltak. A bizottság november 21-iki ülésén a szabályozás teendőit 342 pontban foglalta össze és a végrehajtás munkálatait is megkezdte.

A szépítőbizottság hatáskörében 1808-ban meginduló munkálatok között — a közművek építkezéseiről nem szólva — legnagyobb vállalkozások a színházépítés, a sóhivatal és raktár, a dohánybevéltő hivatal, végre a dunai rakpartok és hídfők kiépítése voltak.

A színházépítés terve nem a szépítőbizottság programpontjai között szerepelt először. Az eszme *II. József*é volt, aki felismerte Pest központi fekvésének jelentőségét és itt kulturális központot kívánt teremteni. Halálával ugyan megakadt a terv, de amikor 1790-ben a magyarság nyelve és kultúrája érdekében megmozdult és első törekvéseinek egyike a magyar játékszín fölállítása lett, kormánykörökben újra fölmerült a pesti német színház fölépítésének gondolata. Ettől kezdve a kormány a városi magisztrátus és a magánvállalkozás időről-időre szorgalmazta a színházépítést. Mégis József nádornak kellett kezébe venni a terv végrehajtását. A nádor 1801. évi fölterjesztésére a kancellária és az udvari kamara javaslatában már szerepel a színház és a redout-épület terve. Amikor azután 1806-ban a nádor erélyes kézzel látott hozzá a városépítés programjának végrehajtásához, *Johann von Aman* udvari építész bízta meg, hogy az új színház terveit elkészítse.⁵⁾

Nem véletlen, hogy ép a színházépület volt a szépítőbizottság első monumentális alkotása. Ez az épület régi kívánságnak megvalósulását jelentette, amely utalt arra, hogy Pest polgárságának kulturális igényei

is vannak és ha a színház német jellege miatt a magyar nemzeti kultúrára közvetlen hatással nem is volt, mégis, amikor Pest a magyar szellemi élet középpontjává vált, a német kultúra e hatalmas csarnoka serkentőleg hatott a magyar színház régen vajudó tervének megvalósítására. József nádor 1805. évi előterjesztésében a polgárság lelki és erkölcsi képzése mellett szükségesnek tartja, hogy nemesítő szórakozásáról is gondoskodás történjék. Az építkezést különösen az is sietteti, hogy a mostani színház omlófélben van és mind ez, mind pedig a redout-épület a szórakozni vágyóknak csak mintegy felét képes befogadni. Maga a felség is ismételten meggyőződött a színházépítés szükségességéről, aminek végrehajtására azonban a tetemes költségek miatt nem került sor. Mivel azonban most e célra is megfelelő alap kínálkozik, reméli, hogy a felség hozzájárulását megnyeri.⁶⁾

A játékszín új, klasszicizáló stílusban emelt csarnoka azon a körülből 2000 négyszögöles területen épült, amely régen Pest városának fákkal beültetett sétaterére volt. A teret két oldalról a Híd- és Harmincadutca határolták. A szabadon álló, hosszú négyszögű épület egyik homlokzata a Duna felé, a másik a város felé tekintett. A főbejárat feletti görögös oromfalat a színház keletkezését ábrázoló szoborcsoport díszítette, homlokzatán pedig Thália, Melpomene és Kalliope múzsák szobrai voltak láthatók, amint Apollo védelmét kéri a színház számára. A kiugrótól jobbra és balra négy fülkében Terpsychore, Clio, Euterpe és Polihymnia szobrai egymástól elválasztva helyezkedtek el.⁷⁾ A terveket készítő Aman előtt nemcsak külsőségekben, hanem egész szerkezetében a színművészet klasszikus hazájának színháza lebegett és az épülettel kimondottan valami rendkívülit akart alkotni. És bár törekvése nem járt teljes sikerrel, a színház szokatlan arányai Pest felé sok művészt és műpártoló idegent vonzottak és ezáltal Pest kulturális hírének is nagy hasznára vált.

Tanulságos a színház építkezésének bonyolult lefolyása azért, mert mint a szépítőbizottság első alkotásainak egyike magán viseli a kezdet nehézségeivel küzdő intézmény minden azirányú törekvését, hogy miként használja föl a rendelkezésére álló eszközöket a leghasznosabban és viszont a beléje helyezett bizalomnak legtökéletesebben megfeleljen. A napoleoni háborúk okozta súlyos politikai és gazdasági helyzet idején ez a vállalkozás szokatlan és más, hasonló viszonyok között valószínű, hogy csóddal járt volna. De itt az erők koncentrikus együttműködése és elsősorban József nádor fáradhatatlan buzgalma legyőzte a többször már súlyosnak látszó nehézségeket. A bizottság számára pedig az építkezés a jövőre vonatkozóan sok üdvös okulást jelenthetett, mert a vele kapcsolatos technikai kérdések (anyagbeszerzés, szállítás stb.) a későbbi időkre új megoldási lehetőségeket vetettek fel. Tekintettel továbbá arra, hogy a színházépítés a szépítőbizottság első és legjobban sürgetett munkája volt, a bizottság munkakörére és intézkedéseire nézve iskolapéldául szolgálhat.

A színház építésének a Szépítőbizottság irattárában levő jegyzőkönyvi és iratanyaga oly gazdag, minden részletekre kiterjedő pontossággal tárja elénk az épülettel kapcsolatos munkálatokat, hogy ennek földolgozása egy nagy monográfia számára is bőséges anyagot nyujtana. Dolgozatunkban azonban a színház építkezésének lefolyásában jelentős, főként gazdasági és műtörténeti szempontból fontos körülmények meg-

világítására szorítkozunk a Szépitőbizottság jegyzőkönyveinek alapján. Ezek az adatok következtetést engednek a kor általános építési viszonyaira is.

A Szépitőbizottság 1809 február 14-iki ülésén került először tárgyalásra a színházépítés ügye, a 104. tárgyalási szám alatt. A bizottsági előterjesztés úgy szól, hogy a királyi resolúció által is sürgetett és a közakaratnak megnyilvánulására 1808 tavaszán megkezdett színházépítést minden erővel folytatni kell. Az építkezést az is sürgeti, hogy a vízáradás következtében az összeomlással fenyegető régi színházépület több héten át zárva volt és a tönkrement gépezetnek helyreállítása, valamint a nézőtér kijavítása a városi pénztár tekintélyes megterhelésével járt. Miután pedig az alapfalakkal már oly messze haladtak, hogy ennek munkálatai a jövő hó végéig teljesen be lesznek fejezve, a bizottság köteletségének ismeri, hogy az építést tovább folytassák. Az a terv, hogy az építkezést a szintérig a fő és összekötő falakkal együtt, beleértve a tetőzet és az udvar építését is, még ebben az évben, a következő részt pedig egészen a tervezett vigadó traktusáig a belső berendezéssel együtt a következő évben végrehajtsák. E munkálatok sürgős intézkedéseket követelnek. Miután azonban Aman udvari építész által a három évvel ezelőtt megállapított és a királyi leirat által jóváhagyott költségelőirányzat az összes építési anyagok árának emelkedése miatt lényegesen magasabb lesz, a jelenlevő Aman hozzájárulásával azt az előterjesztést teszik, hogy erre az évre szükségesnek minősített munkálatokat tételenként állapítsák meg és a munkák kiadásáról szerződéses alapon gondoskodjanak. A nehézségekhez még az is járult, hogy a katonaságtól sem köfjejtöket, sem napszamosokat nem tudnak szerezni, ami az építész terve szerint tekintélyes megtakarítást jelentett volna. Az ülésen előterjesztik, hogy az alapfalak munkálatait a régi tanácsi határozat értelmében *Polláck Mihály* pesti építőmesterre bízták. A Szépitőbizottság vállalta a nyersanyagok beszerzését, Polláck pedig a kubikosmunkákra, továbbá a kőműves- és napszamosmunkákra együtt vállalkozott és ezekért a munkákért a megegyezés értelmében kő-ölenként 24 forintot kap. Ez az egyezség a nádor és a helytartótanács részéről is 1808 augusztus 16-án nyert jóváhagyást. Mivel pedig az építkezés házikezelésben levő folytatása ily nagy munkánál mindenképpen igen nagy nehézséggel járna, és még nagyobb előre nem látható kiadásokkal volna összekötve, ezért az a vélemény alakult ki, hogy az építkezés többi részére is a munkákat a vállalkozókkal történő megegyezés alapján adják ki. A bizottság tagjainak a helyi viszonyok ismerete mellett a falak építésére zsinórmértékül szolgálhat, hogy a napszám 1 forint 30 krajcár, az órabéresek napi bére 1 forint 42 krajcárban állapítható meg és hogy egy kő-öl felépítéséhez nyolc kőműves napi bérét minősítik szükségesnek. Eszerint egy kő-öl munkadíját 13 forint 36 krajcárban, a tizenkét napszamos bérét pedig napi 1 forintra számítva, 12 forintban állapíthatják meg. A pallér és az építési felügyelő munkabérét — mert egy ily nagy építkezésnél legalább is öt felügyelő alkalmazottat kell számítani — szerényen számítva kő-ölenként 1 forintban, az állványok, a faanyag és vashorgok, valamint az egyéb szükséges használati tárgyak költségeit pedig kő-ölenként 4 forintra számíthatják. Mindent beleszámítva tehát,

a falmunkák átlagban 30 forint 36 krajcárba kerülnek köb-ölenként és ezt a számítást fogadják el tárgyalási alapul. A bizottság kimondotta, hogy e számítások alapján a bizottság elnöke indítsa meg a tárgyalásokat Polláckkal, aki az alapfalak munkálatainál meglegedésre méltó munkát végzett és akiben az építésvezető Amannak is a legteljesebb bizalma van. Aman ezután előterjesztette, hogy az alapfalakkal kapcsolatos munkákat március végére, a földszinti részeket a következő év júniusára, az összekötőfalakat augusztus 26-ig, végre az összes kőművesmunkákat szeptember végéig be kell fejezni. A szeptemberig végrehajtandó kőművesmunkák 2200 köb-öl térfogatúak és ennek elvégzésére szükséges, hogy legalább 108 szorgalmas kőműves és 160 napszámos álljon naponta munkába. Ami az építési anyagokat illeti, a fundamentumnak a padlózatig terjedő része még 200 köb-öl követ, 400 mérő meszet és 1200 fuvar homokot igényel. Ezeken kívül a földszint és a három emelet, valamint a tető alatti részek falanyagának fölépítéséhez 1100 köb-öl kő, 3 millió téglá, 13.200 kocsi homok, 4400 mérő mész szükséges és a munkákat úgy kell végezni, hogy a téglákból 1,800.000 darab már augusztus végére be legyen építve, a többi pedig az év végére. A bizottság határozata szerint *Schorndorfer* Ferenc építési felügyelő bejelentette, hogy mind a mész, mind pedig a kő és homok a kellő mennyiségben leszállított és a további szállítmányok foganatosítására is minden intézkedés megtörtént. Amennyiben a kőbánya és a tégláégetők nem tudnák az építési anyagokat a szükséges mennyiségben szolgáltatni, kellő időben mással fognak megállapodást kötni.

A bizottság ezután a kőfaragómunkákra tért át és részletesen körülírja azok minőségét és mennyiségét. Az ablak- és ajtószemöldökök, a pillérek, a terméskőből készült ívek méreteinek leírása után a két fő- és két melléklépcső számára készülő pilléralapzatok és fedőkövek (*Decksargenstücke*) elkészítésének módozatait adják meg. Mindezek a legkeményebb kőfajtából készítendőek és különösen a pilléreknek már augusztus 1-én a helyszínén kell lenniök. A talpkövek, ívek stb. árait illetőleg még nem határoznak. Előre megszabják azonban, hogy a lépcsőfokok és ablakszemöldökök kilenc colos, nyolc láb magas és négy-háromnegyed láb széles síma kőből készüljenek, amelyeknek alakját a kőfaragó a természetes nagyságban mintadarabban mutassa be. A sarokpárkányok, valamint a homlokzati párkányok és a többi kőfaragómunkát illetőleg a költség-előirányzatot a kőfaragó bemutatott mintája után fogják megtárgyalni. Miután a városi építési bizottság a kőfaragómunkákról régebben özv. *Fesslné* Terézia kőfaragómesterrel tárgyalt, aki egy nagyon ügyes művezetővel (*Radek* János) és kitűnő műhellyel rendelkezik, ezért Amannak is az a véleménye, hogy elsősorban ő közölje a bizottsággal a kőfaragómunkák árait, hogy ezek a tárgyalások megindulására szolgáljanak. Azokra a munkákra pedig, amelyekre határozott mértéket nem lehet adni, az udvari építész úgy nyilatkozott, hogy Bécsben fából vagy kartonpapírból modelleket készített és ezekhez irányárakat is küld, hogy a megegyezés ennek alapján történhessék.

A következő pontban a bizottság elé került az idei évben elkészítendő ács munkák tervezete, amelyhez a költségvetést *Kardetter Tamás* készítette el és ennek árát 58.886 forintban és 54 $\frac{1}{2}$ krajcárban állapította meg.

Erre vonatkozólag Aman úgy nyilatkozott, hogy mivel a tetőzet elkészítéséhez igen fontos érdekek fűződnek és ő egyedül Kardetterben bízik, vele már körülbelül három hónappal ezelőtt megállapodást kötött, hogy Kardetter jó és nagy szálfákról kellő időben gondoskodhassék. A bizottság a számadás átvizsgálását a szakértőkre bízta és az ügy további tárgyalása felett napirendre tért.

Az 1809. évre 410 mázsában megállapított rézre vonatkozóan az uralkodóhoz fordultak és tőle a szeptemberig föltétlenül szükséges 170 mázsa beszerzésére kaptak engedélyt. Hasonlóképp megindították a tárgyalásokat a 240 mázsa vas beszerzésére vonatkozóan is. Ami az asztalos- és lakatosmunkákat illeti, Aman úgy nyilatkozott, hogy az ez évre szóló munkák mennyiségéről számításait rövidesen meg fogja adni.

Hogy a színház felépülése után ne nélkülözze a megnyitáshoz szükséges gépeket és díszleteket, ezeknek beszerzéséről is még ez ülés alkalmával gondoskodni kívántak. Aman ezekre vonatkozóan a bécsi udvari színház gépészeivel, Venzel *Kubitsekkel* folytatott tárgyalásokat és megállapította, hogy 54 kulisszatoló kocsira (á 178 frt), a kulisszák átszállítására szolgáló gépezetre (768 frt), rivaldára, (648 frt), egy nagy és öt kis sülyesztőre (806 frt 30 kr), a pódium lapjainak lerögzítésére (932 frt), a változásokat végző gépekre (1556 frt), a két főkortina gépezetére (600 frt), a repülő-szerkezethez szükséges vaskapcsolóra (3443 frt) van szükség, amelyekhez még a felszereléssel együtt járó asztalos- és lakatosmunkák (5213 frt), a repülő-szerkezet felszerelése (444 frt), a főajtó emelő-szerkezete (750 frt), a dörgés és zivatargép (707 frt), végre a világítóeszközök (2174 frt) járulnak. Ezeken kívül ugyancsak Bécsből szerzik be a kötél-szerkezet anyagát is. Az összes e célra igényelt költségek 33.189 forint 50 krajcárt igényelnek. Aman bejelenti, hogy az egész munka fél év alatt elkészülhet, ehhez előlegképen 13.000 forint, a munka felének elvégzése után újabb 10.000 forint, a maradék pedig a munkák leszállítása után esedékes. A bizottság Szentiványit bízta meg a szerződés megkötésével, aki hangsúlyozza, hogy mindenkor a legnagyobb takarékosággal jár el.

A színházi díszletek tárgyában Aman, *Johann Janitz* bécsi udvari színházi festő által készíttetett terveket és ennek ajánlatát úgy kalkuláltatta, hogy árajánlatában az összes anyagok és a felszerelés árai is benne voltak, az ú. n. vízitransparens (Wassertransparent) kivételével. A színpadi dekorációk árai a kulisszák számától függtek és három kulisszára számítva egynek árát 1125 forintban, négy kulisszára 1190 forintban, öt kulisszára 1255 forintban, hat kulisszára 1320 forintban állapították meg. Aman arra kérte a bizottságot, hogy a dekorációk számát határozzák meg a megrendelés gyors foganatosítása érdekében. Ennek megrendelését is a bizottság elnöke vállalta magára.⁸⁾

A bizottság következő ülésén, február 19-én a tárgyalások súlypontja ismét a színházépületen volt. A bizottság kijelentette, hogy a folyó munkák között ezt tartja legfontosabbnak és ezért először Polláck Mihály árajánlatát vette tárgyalás alá, aki az egész épület építési munkáira vonatkozóan emeletenként külön-külön számított költségvetést és átlagárakat is nyújtott be. Eszerint a földszinti munkákért kétszeres vakolással, háromszori meszeléssel, a napszámosok munkáját is beleértve egy köb-ölért 26 forintot

számít, amihez még az állványoknak és egyéb hozzátartozó munkáknak 4 forintban számított ára járul. Az első emeleti munkákért 32 forintot, a második és harmadik emeleti munkálatokért 34 forintot, a harmadik emeleten felüli munkákért pedig 36 forintot számít. Ennek alapján az összes faltérért köb-ölenként minden munkával együtt átlagárban 33 forint 12 krajcár költség mutatkozik. Megjegyzi emellett, hogy ez a számítás a magánházak árszámításán alapszik, az 1809. évben vállalt munkák árszabását véve alapul. Ezek szerinte annál is inkább jutányosak, mert a magánépítkezéseknél sokkal kevesebb gondot kell fordítani az anyagok kiválasztására, másrészt az ily hangsúlyozott fontosságú épületnél az építkezés felügyelete nagyobb gondot igényel. Nevezetesen: 1. az építési anyagok beszerzése, a szállítás nehézségei, az épület magassága, mind-megannyi külön elővigyázatosságot feltételez; 2. a három meglevő pallér mellett még két felügyelőt kell alkalmazni; 3. a nagy mennyiségben szükséges és költséges állványfáknak hosszú ideig kell az épületen maradni; 4. a költséges szerszámok őrzésére két őrt kell felfogadni; 5. minden szükséges elővigyázat mellett is a felhasznált szerszámanyagok ily nagy építkezésnél feltétlenül kárt szenvednek; 6. a munkások felfogadása és felügyelete nagy kiadásokat jelent; 7. miután az építőmester csak a kézi munkára van szerződötve, elvesz számára az építési anyagok beszerzésével járó anyagi haszon. Mindezek alapján Polláck nagyon előnyösnek minősíti az ajánlatot és öntudatosan állítja érvelései mellé évek során át kifogástalannak minősített munkásságát. Polláck ajánlatára az elnök úgy nyilatkozott, hogy miután az árak megállapításában a bizottság kötelessége a szépitő alap anyagi előnyeinek szem előtt tartása, ezeket az árakat az építőmesterek céhével is megtárgyalja.

Az építőmesterek céhének véleményes jelentését és árajánlatát a bizottság a következő pontban tárgyalta. Eszerint a céh úgy véli, hogy, ha a kőműves napszámosoknak a legfelsőbb helyen 1 forint 15 krajcárban megállapított összegét a színház építésénél felemelnék, nagyon előnyös helyzetet teremtenének. A céh a kőművessegédek közül e munkára a legjobbakat állítaná be és az ilyen munkáknál szokásos óvadékra is kötelezné magát. A céh írásbeli nyilatkozatára az elnök azt válaszolta, hogy az építkezést folyó év szeptemberéig tető alá kell hozni; ennek érdekében meghatározták az elvégzendő részletmunkák idejét, valamint a felhasználandó anyag okmennyiségét és a munkások számát: ha tehát a céh kauciószolgáltatás mellett vállalkozik a munkára, adja be részletes, köb-ölenként számított árajánlatát.

A céh árajánlata emeletekre kalkulálva érkezett be, de azzal a kívánsággal, hogy az építést inkább átlagárban vállalná. A céh egyébként hangsúlyozta, hogy csak a közérdeket tartja szem előtt és nem szándéka Polláckot az építéstől eltávolítani. A szépitőbizottság azonban azzal az indokolással, hogy, ha a céhnek adná ki a munkát, az építést végző mester halála esetén ennek utódja és esetleg az építési alap is nagy kárt szenvedne, úgy határozott, hogy a munkát az egész céhnek nem adhatja ki. Tekintettel továbbá arra, hogy Amannak legnagyobb bizalma Polláckban van, aki eddig is mind az építéssel, mind pedig a bizottsággal szemben vállalt kötelezettségeinek mindenben megfelelt és ő volt az, aki az alapozás munkáit

is elvégezte, nem volna tanácsos őt mással fölváltani. Polláck személye biztosítékot nyújt arra nézve is, hogy az épület a kitűzött időre tető alá kerül. Így tehát a céh által benyújtott árajánlatot a bizottság zsinórmértékül fogadja el és a jövőben elvégzendő munka tekintetében is a céhet bizalmáról biztosítja.

Ennek alapján a bizottság Polláckot felszólította, hogy részletes költségelőirányzatát újra adja be. Polláck beadványában hangoztatja, hogy a többi építőmesterek árajánlata már csak azért sem lehet irányadó, mert a tervek nem voltak birtokukban. Egyébként a céh és az ő ajánlata között átlagban köb-ölenként 1 forint 27 krajcár különbség van. Ő ugyanis a céh 31 forintos ajánlatával szemben 32 forint 27 krajcár átlagárban tette meg árajánlatát. Polláck részletes költségvetése most a következő volt: a földszint és az első emelet munkálatai köb-ölenként 29 forint, a második és harmadik emeleté 31 forint, a tető alatti és feletti munkákért köb-ölenként 32 forint, végre a boltozatokért 34 forint. Ennek alapján a bizottság, noha hangoztatja, hogy a takarékosági elvet mindig szem előtt tartja, tekintettel azonban arra, hogy Polláck és a céh számvetése között csupán 4919 forint és 18 krajcár különbség mutatkozik, a színház összes építési munkálataival Polláckot bízta meg és felkérte az elnököt, hogy vele az egyességet, az utolsó tárgyalási lehetőségek felhasználásával kösse meg.

Ugyancsak e tárgyalások alkalmával szerepel özvegy *Fesslné* kőfaragómester árajánlata is, amelyhez *Mayer*, *Kronberger* és özv. *Mahrné* kőfaragómesterek árajánlata is járult, ezeket azonban a bizottság az összes árajánlatok beérkezése előtt nem tárgyalta. A továbbiakban közlik *Renold Károly* pesti rézművessel, hogy Aman a folyó évre 860 folyó öl rézfedőmunkát mondott ki szükségesnek, amelyhez 852 mázsa rézre van szükség. Ennek alapján kell *Renold*nak az árajánlatot megtenni. Az ülés utolsó pontja *Kardetter Tamás*nak 57.886 forint 54 $\frac{1}{2}$ krajcárt kitevő költségvetésével foglalkozik, amely a szakértők által készült fölülvizsgálat szerint a drágaság tekintetbevételével és különösen a tetőszerkezet különleges szélessége miatt nem mondható túlzottnak. *Kardetter* közismert kiválóságára hivatkozva a bizottság kimondja a határozatot, hogy az elnök vele a szerződést kösse meg.⁹⁾

A bizottság február 19-i határozatának megfelelően a következő február 26-án tartott ülésén az elnök bejelenti, hogy Polláck Mihállyal a szerződést megkötötte. A szerződés pontjai a következők: 1. Miután a bizottság részéről mint főkövetelményt szögezték le, hogy a színház épülete a színpaddal, a nézőtérrel, valamint a kapcsolatos részekkel együtt még ez évben tető alá kerüljön, Polláck megígérte, hogy az egész épületet március végére a padlózatig befejezi. Ezután kezd hozzá a színpadhoz és mindazokhoz a falazatokhoz, amelyekre az összeköttetés biztosítása végett praktikus szempontból szükség van. Ezt a munkát június közepéig, az épületet egész magasságában augusztus végéig, végre a tető alatti és feletti részt szeptember végéig befejezi. Az egész építkezést oly módon vezeti, hogy az ácsmester a tetőszerkezet munkálatait már június vége felé megkezdheti. Módot nyújt arra is, hogy a rézműves és cserépfedő is munkáját még az őszi rossz idő beállta előtt befejezze. 2. Az épületet Aman tervei szerint a felség rendelete értelmében mindenben jól, tisztán

és tartósan, az összes falazatokat duplán vakolva és háromszor meszelve végzi el. 3. A szépitőbizottságtól csupán a szükséges építési anyagokat, mint a kő, téglá, mész és homok kapja meg, viszont megígéri, hogy az állványfákat minden hozzájuk tartozó fölszerelési tárgyakkal együtt beszerzi és miután ez évben 2200 köb-öl területet kell beépítenie, megígéri, hogy az egész idő alatt átlagban legalább 108 kőművest és 160 napszámot foglalkoztat a szükséges felügyelő személyzet mellett és ezeket hetenként fizeti. 4. Megígéri, hogy az összes munkáért teljes anyagi felelősséget vállal, kivéve azokat, amelyek a munkavezetésen kívül álló okokból származnának. 5. A Szépitőbizottság vállalja, hogy neki — az épület különböző magasságához számított árszabás szerint — köb-ölenként 28 forint 36 krajcárt, 29 forint 45 krajcárt, 31 forintot, 32 forintot és 33 forintot fizet és az előlegről úgy gondoskodik, hogy Polláck munkáját megkezdhesse és folytathassa. 6. Megígéri a bizottság, hogy az építési anyagokat számára kellő mennyiségben és időben szerzi be és kívánsága szerinti helyre szállítja. 7. Mivel a stukkódíszek rajzát Aman még nem adta át, ezekre nézve annak idején állapotnak meg. 8. Polláck csak a kőművesmunkákra van kötelezve, a többi: kőfaragó-, szobrász- és festőmunkák kívül esnek az ő munkáján. 9. Ha Polláck közben elhalna, a felelőség feleségére, illetőleg örökösére száll. 10. Az építkezés után legfeljebb három hónap múlva minden számlát ki kell egyenlíteni az előlegek levonásával. 11. Ha valami olyan munka fordulna elő, amely a szerződésben nincs benn és amire nézve nem tudnának megegyezni, a nádort illeti a döntés joga. Ezeket a pontokat a bizottság helybenhagyta és utasítást adott a munka megkezdésére.¹⁰⁾

Fontos és sok nehézséggel járó föladata volt a bizottságnak az építési anyagok, főként a kő és téglá beszerzése. A városi kőbányák bérbeadott tárnait a Szépitőbizottság a bérlőktől átvette és a február 26-iki ülésen tárgyalták a kőbányák, valamint a saját kezelésbe vett tégláégetők ügyrendjét is. A tárgyalási pontok között elsősorban a szükséges személyzeti kérdésekkel foglalkoznak, megállapítják a kőbánya alkalmazottainak számát, ezeknek fizetését, foglalkoznak a bánya- és téglamesterek szerződésével, továbbá a kitermelt kőanyag és téglanyag elszállításának feltételeivel. Az árak módosultak a különböző kőfejtőkben aszerint, hogy milyen volt a kifejtett kövek minősége. Szó van a régi és az új kőfejtőről, továbbá a Pörtl- és a Jung-féle kőfejtőről, amelyek valamennyien Kőbánya kőfejtőihez tartoztak. Kimondják, hogy az új kőfejtő mellett elterülő szőlőföldet meg kell vásárolni és a kőkitermelésre előkészíteni. A Pörtl-féle kőfejtő, amely a régi városi kőfejtővel úgy is egyesítve van, ekkor még átvétel előtt áll. Gondos inventáriumot készítenek a kőbányák és tégláégetők ingó és ingatlan felszereléséről. A bányák igazgatója *Grossinger Lipót* lett, a felügyelői tisztet pedig *Dégen József* városi mérnökre bízták.¹¹⁾ Ugyancsak ezen az ülésen foglalkoznak *Schirmitz Józsefnek*, a zebegényi kamarai kőbánya bérlőjének ajánlatával, aki 22 forintot kért egy köb-öl kőért, amiben a színházhoz és a sóhivatalhoz való szállítás ára is benne van. Mindjárt meg is kötik vele a szerződést, amely úgy szól, hogy 300 köb-öl kő szállítására kötelezi magát március végéig és köb-ölenként 20 forintot kap.¹²⁾ A zebegényi mellett a promontori kőbánya is tekintélyes

mennyiségű követ szolgáltatott a színházépítéshez. Mint a bizottsághoz beterjesztett elszámolásokból kitűnik, a kőbányákból és téglaegetőkből az anyagok szállítása ettől kezdve szorgalmasan folyt és ez a munka a pesti, valamint a környékbeli fuvarosok jórészének is munkát nyújtott.

A Szépitőbizottság március 5-iki ülésén Renold Károly rézöntővel kötendő szerződés szövegét nyújtották be. Eszerint 375 négyszögöl eresz és csatorna, továbbá 800 négyszögöl tetőfödésre szolgáló réz munkálataira kötnék vele szerződést. E munkákhoz 352 mázsa rézre van szükség. A rézművesmester annyi előleget kap, amennyi a réz megvásárlásához szükséges. Kötelezi magát, hogy a munkához mindjárt hozzálát. A réz ára mázsánként 145 forint, de lehet, hogy emelkedni fog és ezért az egész mennyiséget szerezzze be. Ha ezen kívül szüksége volna még újabb mennyiségre, ennek megvásárlására a mindenkori árak irányadók. A réz megmunkálására mázsánként 150 forintot számíthat. Kikötik végre, hogy minden rész felszerelése előtt hivatalos személyek jelenlétében lemérendő. Ezt a szerződést a bizottság jóváhagyta.¹³⁾ A további tárgyalási pontok során Renold Károlynak egy másik ajánlatát is tárgyalta a bizottság. A rézművesmester ugyanis elpanaszolta, hogy az egész országban csak Pozsonynak van rézműveshámora és így az egyoldalú árszabás a rézárak drágulására vezet. Arra kéri a bizottságot, segítse őt egy rézhámor felállításához, ami a város díszére is válnék. A Rákospataknál kívánná felállítani ezt a hámort és a tavaszra hozzá akarna kezdeni. A bizottság azonban Renold ajánlatát azzal utasította vissza, hogy ilyenmű kérelmek elbírálása a városi tanácsra és a kormányzásokra tartozik.¹⁴⁾ A Kardetterrel kötött szerződés részleteit is ennek az ülésnek tárgyalásai során állapítják meg és pontosan körvonalazzák, hogy mily munkákat, mily időben kell elkészíteni.¹⁵⁾

A március 26-iki ülésen végre határoznak a kőfaragómunkák kiadásáról és özv. Fesslné kőfaragómesterrel kötik meg a szerződést az 1809. évre szükséges munkákra. A szerződés pontjai szerint a kőfaragó az Aman által kijelölt munkákat a megadott minőségben és mennyiségben köteles a helyszínéig szállítani. A kőfaragónak nemcsak mintamunkát kell végeznie, hanem a rossz anyag következtében fölmerülő károkat is teljes következményeivel viselnie kell. A bizottság megígéri, hogy 4000 forint előleget bocsát rendelkezésére és minden hónapban a szállított munkákat az előlegnek arányos levonásával fizeti ki. A kőfaragó árszabása köblábanként számítva a következő volt: szegélykövek a lábazattal együtt (Streifstein samt Sockel) 2 forint 45 krajcár; a pillérlábazatok két szegélykövel (Pfeiler-Sockel mit 2 Streifstein) 2 forint 30 krajcár; a bejárat kapujához szolgáló szegélykő a talapzattal 2 forint 30 krajcár; a boltozatos ajtó-lábazat (Gewölb Thür-Sockel) 1 forint 40 krajcár; a fali lizénák lábazatáért (Sockel zu die Wand Lisenen) 2 forint 30 krajcár; az ajtók és a kapu közötti talapzati lemezlaponként 42 krajcár.¹⁶⁾

A szeptember 24-iki 16. ülésen tárgyalják a pesti magisztrátus beadványát, hogy a színházépület két oldalán készülő üzlethelyiségek közül a sóhivatallal szemben egyet tűzoltószerraktárnak, egyet pedig a vásári felügyelő őrség számára volna célszerű fölhasználni. A tanács kérelmét Amannak adják ki, hogy ő állapítsa meg e helyiségek területét.¹⁷⁾

A Napoleon ellen kitört negyedik háború, amely ismét súlyos csapást mért a Habsburg-birodalomra, a színház építését annyira hátráltatta, hogy a nyáron már nyilvánvalóvá vált az a körülmény, hogy az épületnek a meghatározott időben való befejezéséről szó sem lehet. A napszamosokat ugyanis sánc- és egyéb hadi munkákra rendelték és a szállítóeszközök kisajátítása következtében, valamint a szükséges építési anyagok hiánya miatt is a munka megakadt. Így történt azután, hogy amikor Kardetter ácsmester jelentkezett, hogy a tetőszerkezettel elkészült, megállapítást nyert, hogy az épület falazata részint befejezetlenül, részint pedig annyira nyersen áll, hogy a tetőt nem lehet felszerelni. A kiküldött bizottság ennek alapján elhatározta, hogy a beálló nedves időjárásra való tekintettel a falakat egyelőre ideiglenes tetővel látják el és a tetőszerkezet fölszerelését a tavaszra halasztják. Ez természetesen újabb költséget jelentett és Kardetter e munkáért 1366 forintot kapott.¹⁸⁾ Aman, mint az építés fővezetője, nehéz helyzetbe került. Bár az építésnél a viszonyok miatt a lehetetlenülés esete állott fenn, mind a nádor, mind pedig a bizottság sürgetésére iparkodik a nehéz helyzeten legalább annyiban segíteni, hogy rámutat a még elvégzendő sürgős munkákra és azok megvalósítására a vállalkozóknak utasítást ad. Aman egy ily jelentése december 3-án került a bizottság elé. Ebben sürgeti, hogy a szükségtetőt sürgősen vízfolyóval lássák el. Hogy a Duna áradása az alapfalakat ne veszélyeztesse, ezeket védőművekkel óvják meg. A téli időjárás beállta előtt az épület befejezetlen részeinek folytatására azonnal 130.000 és 1810 márciusáig még 500.000 darab téglára van szükség. Sürgeti, hogy a többi építési anyagot is késedelem nélkül szállítsák. Ezért Pollácknak és Grossinger Lipót bányagazgatónak utasítást adnak, hogy építési anyagkészletüket 14 naponként jelentsék be és az utóbbi a szállításról is gondoskodják.¹⁾

József nádor, aki a helyzetet teljesen ismerte és a jövő alakulásaira is gondja volt, november 20-án Székesfehérvárott kelt leiratában felszólítja a bizottságot, hogy a következő évben az építési anyagok hiánya és a szállítóeszközöknek kincstári célokra történő fölhasználása miatt a zavar elkerülésére már most gondoskodják a szükséges preventív teendőkről. Elrendeli, hogy elővigyázatosság szempontjából számítsák ki: 1. körülbelül hány fuvarra kell a következő évben mészből, téglából, kőből, homokból és más építési anyagokból a folyó építkezésekhez szállítani s hány fuvar szükséges a Dunapart feltöltéséhez? 2. Mily távolságra vannak egymástól a fel- és kirakodóhelyek? 3. A szállításnál felhasználandó útvonalak követték-e és milyen állapotban vannak? 4. Milyen számítások készültek a szállítandó anyagok minden nemére? 5. Mi volna előnyösebb, ha a napszámot a végzett munkához, vagy a munkaidőhöz mérnék-e? 6. Milyen biztosíték van arra nézve, hogy a fuvarnemeket fel lehet használni és mennyit használtak fel eddig? 7. Vajjon a télen is végezhetik-e az anyagszállításokat?²⁰⁾ A bizottság *Lechner János*nak, a szépítőalap könyvelőjének adta ki a nádori leiratot, aki a szükséges számításokat azonnal elvégezte és jelentését a bizottságnak átadta. Eszerint a jövő év október végéig 157.801 kétlovas fuvar szükséges a munkában levő színház, sóhivatal és raktár, továbbá a dohánybeváltó és a Dunapart szabályozásának munkálataihoz. Ez a fuvarmennyiség a munkanapokra fölosztva,

napi 150 kocsi fuvarnak felel meg. Ami az építési anyagokat illeti: mészből 12.469 mérőre van szükség. Ennek az anyagnak a szállításánál a vállalkozó a fuvar a nyersanyaggal együtt számítja. A fuvar költséget itt akkor lehetne külön számítani, ha a szépítőbizottságnak külön mészégetője lenne, aminek fölállítása nagyon ajánlatos volna. Az építőkövekre vonatkozóan bejelenti, hogy 2859 köb-öl puha és 979 köb-öl keménykőre van szükség. Mivel addig részint a pesti, részint a promontori kőbányákból szállítottak, a különbséget a kőfejtés helye és a felrakás helye között egy nehéz megakart kocsinál a pesti kőbányánál 2 órával, a promontori kőbányánál pedig 100—200 lépésnyire kell számítani, mivel az utóbbit vízen szállítják. Égetett téglából 2,612.500 darabra van szükség, amit részint a kőfejtőkől, részint pedig a saját téglavetőkből nyernek, kis részben pedig idegenektől vásárolnak. Az előállítás és a lerakás helye közti időbeli különbséget átlagban egy órára lehet tenni. Ajánlja, hogy a magánosok téglavetőit megváltsák. Építőhomokból 29.491 fuvar szükséges. Ezt az anyagot a katonai kórház környékéről nyerik. Ami az utakat illeti, az országútak kis részét leszámítva, az utak általában nem kövezettek és vigasztalanul rossz állapotban vannak.

Ami az anyagok számításának mértékét illeti, a követ köb-ölenként, a téglát számszerint, a homokot néha napszám, jórészt azonban fuvaronként számítják. Semmi biztos kilátás nincs arra, hogy a kocsikat biztosan meg lehessen kapni. A tapasztalat azt mutatja, hogy sokszor a legnagyobb árajánlat is hiábavaló és ez természetesen az építkezést hátráltatja. Legbiztosabb szállítóeszközöket nyújtanak a környékbeli parasztok, de csak akkor, ha nincsenek földmunkákkal elfoglalva. Ez esetben a legolcsóbbak, máskor azonban semmi pénzen nem kaphatók. A helyi fuvarosok a középítkezések számára csak akkor szállítanak, ha jobb fuvarra nincs kilátásuk. E helyzet következtében a magánépítetők saját fuvart szoktak beszerezni. A saját szállítási eszközök beszerzése a Szépítőbizottság vállalkozásában is nagyon ajánlatos volna. Gondolni lehetne erre a háborús idők elmúltával, mert ekkor a hadsereg szállítóeszközeihez olcsó pénzen lehetne hozzájutni. A szállítási árak ingadozásának szemléltetésére Lechner azt a tényt szögezi le, hogy itt határozott kalkulációról szó sem lehet. Az árak ingadozására jellemző, hogy egy köb-öl szállítása a kőbányákból 5—20 forintba, 1000 téгла szállítása ugyanonnan 7—17 forintba, ugyanannyi téglamennyiségnek a vízfogótól való szállítása 6—15 forintba, a Dunaparttól pedig 2 forint 30 krajcártól 4 forint 30 krajcárba kerül. Az építőhomok szállítási ára viszont 45 krajcár és 1 forint 15 krajcár között ingadozik. Lechner jelentését azzal fejezi be, hogy nagyon fontos volna a saját fuvarra való áttérés, amit a városi fuvarbérlettel (Führen-Arenda) lehetne összekapcsolni. Ezt föl lehetne használni egyszersmind az utak tisztántartására, az útépitési munkákra, a közönség számára történő tüzelőfaszállítására, a téglaegetők és egyéb közvállalkozások szállításaira, végre a halottszállításra is. Mindjárt számításokat is közöl ennek megvalósítására. Észert 30 új kétlovas és négy négylovas kocsira volna szükség, amikhez még a lovak, szerszámok beszerzése és fenntartása, továbbá a kocsisszemélyzet költségei járulnának. Ezeknek költségeit 94.664 forintban állapítja meg és a fennálló kiadások ki-

számításával arra az eredményre jut, hogy házikezelésben 15.074 forintot lehetne megtakarítani. Ehhez természetesen a mindenkori tetszésszerinti felhasználás előnye is járul. Távlabbi célok Lechner szerint, hogy városi kovács- és kocsigyártóüzemet is rendezzenek be.²¹⁾

Bizonyára a főnnálló nehézségeknek tulajdonítható, hogy a Szépítőbizottság elnöke még az 1809. év elején kapott felhatalmazásaival csak 1810-ben élt és a színház felszereléséhez szükséges művészeti munkákat csak 1810 tavaszán rendelte meg. Szentiványi ez év május 13-án terjeszti a bizottság elé *Franz Vogl* bécsi akadémiai szobrásszal történt megállapodását a színház homlokzatára kerülő oromrelief kidolgozása tárgyában. Az egyezés alapján Vogl kötelezi magát, hogy a munkát jó minőségű margitai kőből (Margaritenstein) dolgozza ki és ezt a maga költségén állítja fel a helyszínén. A mű megalkotására öthónapi időt nyer és munkájáért 3000 forint tiszteletdíj illeti meg; ebből 500 forintot előlegként, a többit pedig a leszállításkor fizetik ki.²²⁾ Mint a későbbi elszámolások adataiból kitűnik, Vogl a reliefen kívül még a homlokzati szobrok közül kettőre és nyolc oszlopfő faragására is kapott megbízást (3250 frt.) A másik két szoboralakot viszont *Fritz Berringer* faragta (2800 frt.).²³⁾ Ugyancsak ekkor köti meg Szentiványi a szerződést *Joseph Klieber* bécsi akadémiai szobrásszal a színház portáléja fölött álló szoborcsoportozatra vonatkozóan. A csoportozat tervét Aman készítette és ennek leírása a következő: A csoport közepén Apolló ülő alakja van és körülötte három múza helyezkedik el. Thália és Kalliope térdelve, Melpomene pedig állva könyörög Apollóhoz segítségért. A mű anyaga szintén margitai kő legyen és a művésznek október végéig kell munkáját leszállítani. A műért Klieber 4000 forintot kap, amelyből előlegképen 1000 forintot fizetnek ki.²⁴⁾ *Gothard Albrecht* bécsi akadémiai festő kapott megbízást az Aman által megadott allegorikus terv alapján a színház mennyezete számára készítenő festmény elkészítésére. Szerződésében a bizottság kiköti, hogy a művész azokon a részeken kívül, amelyeket Bécsben is elvégezhet, a pesti munkálatokat saját felügyelete alatt készítteti, saját költségén, a magával hozott segéderőkkel. A művész 4600 forintos tiszteletdíjában a lakatos- és asztalosmunkák is benne vannak. Előlegkép 500 forintot kap kézhez és pesti tartózkodása alatt segédeivel együtt ingyen lakásra tarthat számot.²⁵⁾ Ugyancsak itt szerepel *Venzel Kubitsekkel*, a bécsi udvari színház gépészával történt megállapodás is. Észserint az összes színházi gépezeteknek, rivaldákknak, jól kiszáradt fából, illetőleg a legjobb vasanyagból kell készülni és a munkákat júliusig be kell fejezni. Kubitsek eredeti költségelőirányzata (33.189 frt 50 kr) a szerződés megkötésekor már tetemesen fölemelkedett. Ekkor 49.784 forintot és 48 krajcárt kért, a megállapodás pedig 45.000 forintra szült, amiből 8000 forintot előlegként kapott meg. Szerződésében az a pont is szerepelt, hogy a végzett műszaki berendezés felállításához a helyszínen a napszámásokat ingyen kapja meg.²⁶⁾ Igen érdekes a bécsi művészekkel történt megállapodások során készült kimutatásoknak az a része, amely a színpadi díszleteket sorolja fel. Szentiványi ezeknek a munkáknak elvégzésére *Johann Janitz* udvari színházi festővel állapodott meg és miként az első tárgyalások alkalmával is láttuk, a díszletek árai a kulisszák száma szerint alakultak. A következő díszleteket rendelték meg: 1. dísz-

terem 10 kulisszával 1980 forint ; 2. fejedelmi kabinet 5 kulisszával 1656 forint ; 3. diadalkapu kulissza nélkül 900 forint ; 4. modern szoba 4 kulisszával 1495 forint ; 5. egy polgári szoba 3 kulisszával ugyanannyi ; 6. parasztszoba 3 kulisszával ugyanannyi ; 7. török szoba 4 kulisszával ugyanannyi ; 8. egy díszes templom 8 kulisszával 1795 forint ; 9. börtön 6 kulisszával 1640 forint ; 10—11. egy hosszú és egy rövid tér, az első 10 kulisszával, a második kulissza nélkül, 1980 és 712 forint ; 12. egy kert 4 kulisszával 1895 forint ; 13. egy vidéki tájék 7 kulisszával 1712 forint ; 14. egy széles tábor 11 kulisszával 2032 forint ; 15. sziklás táj 6 kulisszával 1640 forint ; 16. barlang 5 kulisszával 1565 forint ; 17. erdő 9 kulisszával 1887 forint ; 18. erősség 7 kulisszával 1712 forint ; 19. tengerparti kikötő kulisszák nélkül 712 forint ; 20. felhődísz 3 kulisszával 1425 forint ; 21. alkovos szoba 3 kulisszával ugyanannyi ; 22. napkelte kulissza nélkül 712 forint ; 23. záródísz kulissza nélkül 1425 forint ; 24. a fődekorációkhoz szükséges felszerelések 800 forint ; 25. kevésbé díszes terem 6 kulisszával 1640 forint ; 26. úriszoba 4 kulisszával 1495 forint ; 27. modern szoba 3 kulisszával ugyanannyi ; 28. parasztszoba 4 kulisszával ugyanannyi ; 29. gotikus terem 8 kulisszával 1795 forint ; 30. gotikus szoba 3 kulisszával 1425 forint ; 31. börtön 3 kulisszával ugyanannyi ; 32. kert 9 kulisszával 1887 forint ; 33. vidéki táj kulissza nélkül 712 forint ; 34. falu 8 kulisszával 1795 forint ; 35. rövid tábor kulissza nélkül 712 forint ; 36. sátoztábor 6 kulisszával 1640 forint ; 37. erdő kulissza nélkül 712 forint ; 38. földalatti boltozat 6 kulisszával 1640 forint ; 39. török terem 6 kulisszával 1640 forint ; 40. záródísz 8 kulisszával 1795 forint. Az összes kiadások tehát a színpadi díszletekre 58.187 forint költséget jelentettek. Ebben az árban a szükséges vászon, fa- és lakatosmunkák, az összes festő-, asztalos- és szabási munkákkal együtt bennfoglaltatnak. Az 1—24. számig terjedő díszleteket a festő ez év október végéig, a többit pedig 1811. április végéig készíti el. Előlegképen 15.000 forintot kap, három hónap múlva ugyanennyit, a számla teljes kiegyenlítése pedig a munka elvégzésekor esedékes.

A díszletek szállítási költségeit a Szépítőbizottság magára vállalja, de a munkák szállításánál és felállításánál a mesternek jelen kell lennie.²⁷⁾ *Joseph von Abel* bécsi akadémiai történelmi festővel a színház fő zárófüggönyének festésére Szentiványi márc. 13-án állapodik meg. A művésszel a következő tárgyú vázlatot közlik : oroszánok által vont diadalkocsin, amelyet az Erény geniusa vezet, Magyarország védőszelleme jelenik meg és útját a Művészet temploma felé veszi. Az Erény mellett a Hazaszeretet és a Bőség ülnek, az utóbbi az ország termékeit tartja bőség-szaruban. A kocsit a Bátorság, a Vendégszeretet, a Törvényes Rend, a Szorgalom, a Tudomány és a Boldogság geniusa kísérik. A csoportozat fölött az Örökkévalóság lebeg, amelyet a templom lépcsőjén a Színészet nyájas műzsája fogad. Az előtérben az Idő geniusa mellett a Történelem műzsája ül és az események följegyzésével van elfoglalva ; lábainál gyermekek, virágok, koszorúk. A megegyezés szerint Abel a munkát október végéig köteles elkészíteni és leszállítani, de a felszereléshez szükséges anyagokról, valamint a szállítás költségeiről a Szépítőbizottság gondoskodik. Tiszteletdíja 150 arany dukát, amelyből 25 dukátot kap előlegképen.²⁸⁾

A szeptember 30-i ülésen került a bizottság elé *Scherübl Zsigmond* kísérleti fizikusnak és mechanikusnak ajánlata a színházépületnek villámhárítóval való felszerelése tárgyában. Az ajánlkozó ennek a munkának elvégzését a tetőszerkezet fölszerelése előtt tartja szükségesnek. Az ajánlattal a bizottság egyelőre nem foglalkozott, de a villámhárító később a színház épületére került.²⁹⁾ Ugyancsak ez évben kötötték meg a szerződést *Alter Antal*, *Reissinger János* és *Schindler Mátyás* pesti asztalosmesterekkel. Az első a földszinti és másodemeleti, a második az elsőemeleti, a harmadik a harmadikemeleti asztalosmunkákra kapott megbízást. Költségelőirányzatuk 45.286 forint és 85 krajcárt tett ki, amelyet a bizottság 10% árleszállítással akart csak elfogadni, de a mesterek hivatkozva az árdrágulásra, kijelentették, hogy az árak további emelkedése mellett a benyújtott árajánlatot sem vállalhatják. A megegyezés végre úgy jött létre, hogy a bizottság elfogadta az árajánlatot azzal, hogy az árak további emelkedése, illetőleg esése szerint fog alakulni a mesterek munkadíja.³⁰⁾ *Schwarcz Farkas* és *Bruckmann Ferenc* lakatosmesterek költségvetése 53.003 forintot mutatott. A bizottság a költségvetést elfogadta azzal, hogy az első mester a földszinti és elsőemeleti, a második pedig a második és harmadikemeleti munkákat végezze.³¹⁾

A színházépítés további alakulásairól a nádornak a bizottsághoz intézett leiratából értesülünk. A bizottság július 1-i ülésén a nádor június elején kelt rosszaló megjegyzéseit olvassák föl az építkezésnél használt silány építési anyagok miatt. Ezenkívül megjegyzi, hogy az építési anyagok egy része teljesen tönkrement és ez az anyag silányságából magyarázható, továbbá hogy az épület egy része sülyedéssel fenyeget. Azokat a falakat, amelyek az esőtől sok kárt szenvedtek, a nádor rögtön lebontatta. A nádori leirat hangoztatta, hogy a bűnösoket felelősségre kell vonni és el kell bocsátani.³²⁾ A nádor június 16-i leiratában újabb adatokat szolgáltat a tönkrement anyagok nagy mennyiségére vonatkozóan. A tönkrement téglák számát 700.000-re teszi és a kár okát főképp abban látja, hogy a szükséges szárítási eljárást elmulasztották. A szárítókészülék felállításának elmulasztásáért az építésvezetők felelősek. A nádor a bizottság tagjainak lelkére köti, hogy akkor is ügyeljenek a munkára, ha ő nem tartózkodik Budán.³³⁾ A nádor által lebontásra ítélt falimunkák jegyzékét Polláck már július 24-én benyújtja. A lehordott és újra felrakott falimunkák költsége 2686 forint 17 krajcárt tett ki. Polláck viszont ugyanekkor jelenti, hogy az árak általános emelkedése miatt a megállapított áron a munkát nem képes folytatni és ezért új ármegállapítást kér.³⁴⁾ Július 29-én terjesztette be Lechner könyvelő Polláck ezirányú kérelmét. Lechner jelentése úgy szól, hogy Pollácknak az egység alapján a munkákat régen el kellett volna végezni, de a rendkívüli viszonyok megmagyarázzák késedelmét. A háborús idők miatt az összes építési árak egyharmaddal emelkedtek. Ezért kéri, hogy az épület egyes szintjeire megállapított árakat módosítsák. Lechner szerint az alapozási munkákért nem számíthat semmit, mert ilyenmű munkákat újabban nem végzett. A további szintekre ajánlja a következő árak elfogadását: 39 forint 40 krajcár — 41 forint 20 krajcár — 42 forint 40 krajcár és 44 forint, a boltozatokért pedig általában 45 forint 20 krajcár. Mivel ezek az új árak Lechner szerint május 1-től számíthatók, bizottság

kiküldését kéri annak megállapítására, hogy az épület április végén miként állott. A bizottság Lechner jelentését a nádorhoz terjeszti fel, aki Polláck árszabását egy évre hagyja jóvá.³⁵⁾

1810 október 25-én a nádor ismét leír a Szépitőbizottsághoz az általa megvizsgált építkezések tárgyában és a színházépületre vonatkozóan a következő megjegyzéseket teszi: Az épület Híd-utca felőli részén megkezdték a tető palafedési munkálatait, de ezeknek még csak kis részét végezték be. Általában tapasztalja, hogy a munkások nem dolgoznak kellő szorgalommal; számuk is nagyon csekély és ezért a német birodalomból hozatott munkásokat is rendeljék erre a munkára. Kifejezi aggodalmát, hogy a rossz időjárás miatt a munka tavaszra nehezen lesz befejezhető. A továbbiakban megjegyzi, hogy noha Hild és Polláck megígérték, hogy a nyolc főpillér falazásával október 22-ig végeznek, eddig még hozzá sem kezdtek a munkához azzal az ürüggyel, hogy az ácsokkal kölcsönösen hátráltatják egymást a munkában és ezért az e célra szánt téglákat másra használták fel. Amidőn a nádor e munkákat sürgeti, szemrehányással illeti az ácsokat is, akik noha megígérték, hogy Szent Mártonra a munkát bevégezzik, ígéretük megtartására most már semmi remény sincs. Ezért szólítsák fel őket, hogy a munkát legalább annyira vigyék, hogy az épület a télvíz idején kárt ne szenvedjen. A bizottság ügyeljen az összes munkák felett, mert mulasztás esetén az illetékeseket felelősségre fogja vonni.³⁶⁾

Az év végén, valamint az 1811-es év elején mind Polláck jelentéseiből, mind pedig Aman gyakori ittlétéből és sürgetéseiből látható, hogy a munka ismét teljes erővel folyt. 1810 december 2-án Polláck azt jelenti, hogy az épület oldalrészei készen állanak, vakolásuk is megtörtént, az ajtók és ablakok is beállíthatók. Kéri a bizottságot, hogy e munkák megkezdéséről gondoskodják. Ugyanekkor az építőmester panaszodik, hogy a párkányok szétszórva fekszenek, a nyolc különböző lépcső összeállításáról is gondoskodni kell, hogy a közlekedés hátráltatva ne legyen. A bizottság a munkákat kiadja az illetékes mestereknek és *Gabler Ferenc* építési felügyelőt felhívja, hogy minden munkára gondja legyen.³⁷⁾ Január 11-én Polláck az ablakoknak a téli időre téglával való betömését kéri,³⁸⁾ februárban pedig szűkeségesnek tartja, hogy a kőfaragók a lépcsőfokokat a szállításra alkalmas időben bocsássák rendelkezésére, hogy a tavasz beálltával mindjárt munkához láthassanak.³⁹⁾ Március 17-én beterjesztik azokat az észrevételeket, amelyeket Aman ittléte alkalmával leszögezett. Aman jelentéséből kiténik, hogy a bécsi munkák egy részét (díszletek és gépezetek) április 15-ig hajóval szállítják le. Abból, hogy a földszinti emelvény, a páholyok berendezése és a belső dekoráció munkáinak megindulásáról intézkedik, arra vonhatunk következtetést, hogy az épület építészeti része a befejezéshez közeledik. Ugyanekkor sürgeti Aman a rézműves-, lakatos és stukkómunkák befejezését is. Fontosnak tartja végre, hogy a színház körül a szintezés és kövezés munkái meginduljanak.⁴⁰⁾

Az 1811. év folyamán a benyújtott számlák a munkának most már ütemes végzéséről tanuskodnak. Ennek ellenére a két előző év kényszerű mulasztásai és részben a tönkrement építési anyagok és kőművesmunkák oly munkatöbbletet jelentettek, hogy az épület 1811-ben sem lett kész. A bizottság december 11-i ülésén a nádornak Bécsből keltezett december

6-i leiratával foglalkozik. Ebben a nádor a színházépítés lehető gyors befejezését sürgeti, aminek fontos okai vannak abból a szempontból is, hogy a színházban meginduló előadások esetén a Szépítőbizottság fundusa számára újabb források nyílnának. Ezért a Pestre utazó Aman a városbíróval bizottságot alakítson, amely állapítsa meg pontosan, hogy mily munkákra van még szükség és ezeket a legnagyobb gyorsasággal rendelje el. Állapítsák meg ezenkívül, hogy mily összegekre van még szükség. Hogy a pénz hiánya a munkákat ne hátráltassa, a nádor a nemesi fölkelés központi pénztárából (Central-Insurrection-Concurential-Cassa) 200.000 forint kölcsönt eszközölt ki 6%-os kamat mellett, amelyet a bizottság, amint viszonyai engedik, fizessen vissza. A Szépítőbizottságnak a nádor leiratához fűzött kimutatásából kitűnik, hogy a színházépítés még ki nem fizetett munkái igen nagy összeget tesznek ki. Az összes vállalkozóknál a szépítőalap nagy hátralékban volt. Tartoztak: az asztalosmestereknek (Alter, Reisinger és Schindler), a lakatosoknak (Schwarcz és Bruckmann), az üvegesnek (Waltherer Ferenc), a kárpitosnak (Vogel), a kőfaragónak (özvegy Fesslné), a mázólmestereknek (Eyer és Schmalz), a díszítőmunkákért, az ácsmesternek (Kardetter), a rézművesnek (Renold) és ezenkívül még Polláck sem terjesztette be végső elszámolását. A bécsi művészek között Albrecht festőnek, Kubitsek színházi mechanikusnak, Janitz díszletfestőnek, Klieber, Vogl és Berringer szobrászoknak, akik közül Kubitsek a meghatározott ár kétszeresét, Janitz a szerződésben megállapított árnak szintén majdnem a kétszeresét (100.000 forintot) kapta a drágulás miatt. A kimutatásban szereplő összegekből látszik, hogy a W. W. és C. M. közötti arány 1 : 5. A sürgősen szükséges munkálatokhoz számítják még a könyöklők és ülőpadok szövetanyagának és a királyi páholy selyemkárpitozásának költségeit; ezeket a munkákat 15.000 forintra becsülik. Ugyancsak itt szerepel a lépcsőrácsok költsége (3600 frt). A színházzal kapcsolatos összes kiadások összegét ekkor 617.570 forint és 20 krajcárban állapítják meg, a nádor által folyósított kölcsönt pedig a vállalkozók között arányosan osztják föl.⁴¹⁾

A Szépítőbizottság ugyanezen az ülésen intézkedett, hogy Degen mérnök és két építész a színház körüli tér rendezését hajtsa végre, Fischer felügyelő pedig intézkedjék, hogy az épület befejezését gyorsan foganatosítsák. A színház előcsarnoka és a folyosók kövezésére szolgáló kehlheimi lapokról szintén gondoskodjanak. Bizonyára a közönség terhes érdeklődésének tulajdonítható, hogy a bizottság ugyanekkor elrendelte, hogy a színházépületre őrség ügyeljen fel, tűzveszély elkerülése érdekében pedig kimondják, hogy a városbíró engedélye nélkül senki az épületbe nem léphet.⁴²⁾

1812 elején Aman Pesten tartózkodik és a munkák befejezéséhez az utolsó simításokat rendeli el. Január 19-én terjeszti a bizottság elé utolsó észrevételeit. Ezek: a főbejárat, a lépcsők és a folyosó világításáról kell gondoskodni; a tetőzetet a beázástól meg kell óvni; a földalatti nyílások az áradás veszélyétől biztosítassanak; a tető és a díszterem burkolómunkáit (Verschallung) végezzék el; a színtér lépcsőzetének fölállításáról gondoskodjanak. További munkák még: a tető melegvívartója és a szükséges tűzoltófelszerelés elkészítése; szőnyeg az udvari páholyhoz; ezeken

kívül a páholyajtók, ülőpadok, fűtőtestek, öltözőtermek stb. munkálatai, amikhez még az ú. n. nádorlépcső munkái járultak.⁴³⁾

A színház végre február 9-én, tehát jó kétéves késedelemmel nyílt meg fényes ünnepségek között. A színház körüli tárgyalások azonban ezzel még nem szűntek meg. A királyi kamara 8884. szám alatti leiratát a bizottság május 31-én tárgyalja, amely szerint a színház bérletét a városi tanáccsal egyetértően *Szentiványi Márkusnak* és *Gyürky Pálnak* adták ki. A bérlőknek tehát a színházat összes tartozékaival leltár mellett adják át. A bizottság négy tagját küldte ki az átadás foganatosítására⁴⁴⁾ A bérlők július 12-én tárgyalt beadványából látjuk, hogy a színház körül a bérlőknek még különböző kívánnivalójuk van és azt a kérdést intézik a bizottsághoz, megcsináltassák-e ezeket saját költségükön, amit azután a bérleti összegből levonnának? ⁴⁵⁾ A bizottság Fischer építési felügyelőt bízta meg, hogy készítsen a szükséges munkálatokról költségvetést. Úgy látszik, sok gondot okozott a színházban levő bérlemények kiadása is. Több alkalommal tárgyalják a színházépület első emeletén levő öt szobából és konyhából álló lakás kiadását, amelyre a közlekedés nehézségei miatt csupán csak a színházi bérlő tartott igényt.⁴⁶⁾ Ismételten fölmerül, hogy a rossz üzleti viszonyok miatt a boltberek emelkedésére nem lehet számítani és ezért a bizottság úgy határoz, hogy a bérlemények árát egy évre állapítja meg.⁴⁷⁾ A színházépület harmadik emeletén levő két szobát Hild építész számára tartják fenn és ugyancsak itt rendezte be Aman is pesti szállását.⁴⁸⁾ Szentiványi az ötszobás bérleményért többszöri tárgyalás után évi 800 forintot fizetett.⁴⁹⁾ Számos apró ügy mellett szeptember 20-án tárgyalják *Weidinger János* városkapitány jelentését, amely szerint a zsinórpádlás számára három víztartót, három kézifecskendőt és néhány tűzoltóvödrot kell sürgősen beszerezni.⁵⁰⁾ December 20-án pedig *Sartory Lipót* kéményseprőmester kérdi a bizottságtól, hogy hová forduljon a 98 színházi előadáshoz szolgáltatott tűzörség költségeinek megtérítéseért? ⁵¹⁾

Természetes, hogy a Szépítőbizottságnak a következő években is állandóan volt dolga a színházépülettel kapcsolatosan fölmerülő technikai természetű munkálatokkal, amelyek azután a színház költségeit is folyton emelték. *Schams* könyvének megjelenése alkalmával (1821.) ez az összeg 627.942 forintot tett ki W. W. értékben, amelynek azonban névértéke bankókban 3,139.710 forintot jelentett.

* * *

A pesti és budai német színészet kitűnő monografiája *Pukánszky Kádár Jolán* tollából jelent meg. E munkában azonban a mű természete szerint nélkülözzük a színház épületének és berendezésének leírását. Amíg e kétségtelenül érdekes feladat elvégzésére vállalkozó akad, a színházépület építészeti struktúrájának megismerésére *Schams* Ferenc és a nyomán készülő munkák adataira vagyunk utalva.⁵²⁾ *Schams* művének terjedelméhez képest elég nagy részletességgel kiterjeszkedik a színház architektonikus képének és belső berendezésének ismertetésére is. 1821-ben már nyilvánvalók azok az előnyök és hátrányok, amelyek az épülettel kapcsolatban fölmerültek. *Schams* elismeréssel nyilatkozik a színház hatalmas arányairól,

a nézőtér és a scénárium művészi kiképzéséről, de saját tapasztalataiból állítja, hogy az épület akusztikája nincs szerencsésen megoldva. Schams is közli, hogy a hírlapokban ismételten szóvátett akusztikai zavarok következtében Aman védekezésre kényszerült. A Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode 1817. évfolyamában azt állítja, hogy a rossz akusztika oka az épület befejezetlensége; eredetileg ugyanis a Vigadóval együtt tervezték a színházat, de pénzhiány miatt ez utóbbit csak 1832-ben építették meg. Ez, mondja Aman, mint a színház záró-épülete hangfogó gyanánt szerepel. Schams e védekezést azzal fogadja el, hogy a Vigadó kiépítése majd megmutatja, mennyire van Amannak igaza? A Vigadó fölépülése után valóban javultak a viszonyok. Hasonlóan sok kellemetlenséget okozott a fűtés elégtelensége és a léghuzat, amely különösen a függöny fölhúzása idején vált erősen érezhetővé. Kifogás alá esett az is, hogy a földszinten csak két szűk kijáró volt és tüzeset idején nem lett volna mód a közönség gyors menekülésére. Miután Schams a színtársulatokkal, az előadott színművekkel és a színházjáró közönséggel kapcsolatban jellemző adatokat közöl, leírása végén megjegyzi, hogy Pesten is, miként a monarchia többi városaiban rossz idők járnak a színházakra. Ennek oka főképen az, hogy az inflációs idők zuhatagszerű pénzforgalma most már még inkább a rendes mederbe terelődött. A kereskedő, szállító, birtokos, gyáros és iparos most már nem keresnek annyit, hogy szórakozásaikra meggondolás nélkül adnák ki pénzüket. E nagyon találó megállapítás után szükségesnek minősíti, hogy a bérlőknek mind a közönség ízlése szempontjából, mind pedig az üzletvitel szempontjából nagyon okosan kell eljárni, hogy tönkre ne menjenek. Bár Pest lakossága rohamosan növekedett, Pest-Budán hamarosan öt színház versengett a közönség kegyéért (Pest lakossága 1810-ben 33.000) s még messze volt a két város attól, hogy 3500 ember befogadására alkalmas színházat állandóan betöltsön.

Schams után 1831-ben *Patachich József* foglalkozik először magyar nyelven a színházépülettel, amikor már épülőfélben volt Polláck vezetése alatt a Vigadó is.⁵⁴⁾ A Pest városára vonatkozó irodalom a 30-as években nagy fellendülést mutat. Nemcsak a város kalauzszerű leírásai jelennek meg, hanem idegenek is nagyobb számmal fordulnak meg Pest falai között, akik észrevételeikben a színházról is mindig megemlékeznek. A továbbiakban nem kívánjuk a színházépületre vonatkozó valamennyi irodalmi adatot felemlíteni, csak néhány egykori jellemző adat közlésére szorítkozunk, *Normann*, akinek Magyarországról szóló leírása 1833-ban jelent meg, nagyon rossz véleményen van a művészetek magyarországi helyzetéről. Azt a megállapítást teszi, hogy a művészetek közül Magyarországon egyedül a színészetnek van talaja. A pesti színházat *Normann* a prágaihoz hasonlítja.⁵⁵⁾ A *Panorama von Ofen und Pest c. Leipzigben* megjelent munka bő ismertetést közöl a színház külső és belső kiképzéséről, a színház igazgatásáról, személyzetéről, jórészt Schams alapján.⁵⁶⁾ *Tekusch: Der Fremde in Pest c. munkája* kalauzszerű adatokat közöl.⁵⁷⁾ Több hasonló jelentéktelen közlemény mellett *Jankovich* saját tapasztalatai alapján nyilatkozik a színházról és találó adatokat közöl annak építészeti fogvatékosságairól. Az említett hiányokon kívül megemlíti még, hogy

»a felső emeletek nincsenek kivilágítva, ami sokaknak, akik a sötétséget bizonyos oknál fogva nem szeretik, illetlennek tűnhetik fel.«⁵⁸⁾ *Schlesinger*, aki az egészségügyi szempontokat tartja szem előtt, megállapítja, hogy a színházat minden rendű és rangú lakos látogatja. A már ismertetett hiányokon kívül hozzáfűzi, hogy a világitáshoz használt olaj kellemetlen szagot terjeszt. Megemlíti azt is, hogy a színházorvosi intézmény Pesten is megvan szervezve.⁵⁹⁾ Az angol *Paget* véleménye a pesti színházról az, hogy vetekszik Páris és London nagy színházaival. Kifogásai mellett is kiemeli, hogy a színtársulat jó és a Bécsben szereplő legjobb színészek hazatérésük előtt a pesti színházat is fel szokták keresni.⁶⁰⁾

Dr. Kelényi B. Ottó.

¹⁾ *Szekfű Gyula* : Magyar történet VII. k. Bp. Egyet. ny. (1932.) p. 64. és köv.

²⁾ *Gárdonyi Albert* : Pest város újjáépítése a XIX. sz. elején. Schön Arnold : Pest—budai művészeti almanach Bp. 1919. p. 74—88.

³⁾ *Domanovszky Sándor* : József nádor iratai I. k. Bp. Tört. Társ. 1925. p. 437—440.

⁴⁾ *U. az* : i. m. II. Bp. 1925. p. 63. és köv.

⁵⁾ *Káddár Jolán* : A pesti és budai német színészet története 1812—1847. Bp. : 1923. p. 5—7.

⁶⁾ *Domanovszky* : i. m. II. k. p. 83—84.

⁷⁾ *Schams, Franz* : Vollständige Beschreibung der. kön. Freystadt Pest. Pest : Hartleben, 1821. p. 354—364.

⁸⁾ Főv. Levéltár. Verschönerungs-Commissions-Prothocoll . . . 14. Febr. 1809. Nr. 104—112.

⁹⁾ *U. ott.* 19. Febr. 1809. Nr. 113—121.

¹⁰⁾ *U. ott.* 26. Febr. 1809. Nr. 122.

¹¹⁾ *U. ott.* Nr. 123.

¹²⁾ *U. ott.* Nr. 125.

¹³⁾ *U. ott.* 5. März 1809. Nr. 165.

¹⁴⁾ *U. ott.* Nr. 196.

¹⁵⁾ *U. ott.* Nr. 209.

¹⁶⁾ *U. ott.* 26. März 1809. Nr. 275.

¹⁷⁾ *U. ott.* 24. Sept. 1809. Nr. 879.

¹⁸⁾ *U. ott.* 3. Dez. 1809. Nr. 1461.

¹⁹⁾ *U. ott.* Nr. 1481.

²⁰⁾ *U. ott.* Nr. 1482.

²¹⁾ *U. ott.* Nr. 1491.

²²⁾ *U. ott.* 13. Mai 1810. Nr. 121.

²³⁾ *U. ott.* 11. Dez. 1811. Nr. 2151.

²⁴⁾ *U. ott.* 13. Mai 1810. Nr. 122.

²⁵⁾ *U. ott.* Nr. 123.

²⁶⁾ *U. ott.* Nr. 124.

²⁷⁾ *U. ott.* Nr. 119.

²⁸⁾ *U. ott.* Nr. 120.

²⁹⁾ *U. ott.* 30. Sept. 1810. Nr. 859.

³⁰⁾ *U. ott.* 18. Nov. 1810. Nr. 992.

³¹⁾ *U. ott.* Nr. 993.

³²⁾ *U. ott.* 1. Jul. 1810. Nr. 309.

³³⁾ *U. ott.* Nr. 343.

³⁴⁾ *U. ott.* Nr. 330.

³⁵⁾ *U. ott.* 29. Juli. 1810. Nr. 421.

³⁶⁾ *U. ott.* 18. Nov. 1810. Nr. 884.

³⁷⁾ *U. ott.* 2. Dez. 1810. Nr. 1218.

³⁸⁾ *U. ott.* 6. Jan. 1811. Nr. 3.

³⁹⁾ *U. ott.* 10. Febr. 1811. Nr. 551.

⁴⁰⁾ *U. ott.* 17. März. 1811. Nr. 610.

- ⁴¹⁾ U. ott. 11. Dez. 1811. Nr. 2151.
⁴²⁾ U. ott.
⁴³⁾ U. ott. 19. Jan. 1812. Nr. 62.
⁴⁴⁾ U. ott. 31. Mai 1812. Nr. 640.
⁴⁵⁾ U. ott. 12. Juli. 1812. Nr. 742.
⁴⁶⁾ U. ott. 30. Apr. 1812. Nr. 382.
⁴⁷⁾ U. ott. 2. Aug. 1812. Nr. 811.
⁴⁸⁾ U. ott. Nr. 814.
⁴⁹⁾ U. ott. 30. Aug. 1812. Nr. 853.
⁵⁰⁾ U. ott. 20. Sept. 1812. Nr. 881.
⁵¹⁾ U. ott. 20. Dez. 1812. Nr. 1062.
⁵²⁾ I. m. és helyen.
⁵³⁾ L. még Kádár Jolán i. m. p. 9.
⁵⁴⁾ Szab. kir. Pest városának leírása. Pest : 1831. p. 10.
⁵⁵⁾ *Normann, Hans* : Ungarn das Reich, Land u. Volk wie es ist. Leipzig 1833.
p. 138—139.
⁵⁶⁾ *Panorama von Ofen u. Pesth.* Leipzig 1833. p. 61—74.
⁵⁷⁾ *Tekusch, Aug.* : Der Fremde in Pesth. Pest : 1833. p. 78—79.
⁵⁸⁾ *Jankovich, Anton* : Pesth u. Ofen. Ofen : 1838. p. 27—28.
⁵⁹⁾ *Schlesinger J.* : Medizinische Topographie der kön. Freistädte Pest u. Ofen.
Pest 1840. p. 83—85.
⁶⁰⁾ *Paget, Joh.* : Ungarn u. Siebenbürgen. Bd. I. Leipzig 1842 : p. 426.

A budai hegyvidék első nyaralótelepei.

A budai hegyvidék a török hódoltság utáni időszakban a szőlőtermelés céljait szolgálta és minthogy a legtöbb budai polgárnak volt szőlője, természetszerűen ezt használta fel kirándulás, üdülés céljaira is. Külön vendégfogadók felállításának szüksége onnan kezdve merült fel, amikor a budai lakosság olyan elemekkel szaporodott, amelyek szőlőkkel nem rendelkeztek s a budai hegyvidék szépségeit méltányolni tudták. Ez a változás pedig a nagyszombati egyetemnek Budára költözése nyomán következett be, amikor is a tanulóifjúság szívesen kirándult a budai hegyek erdőborította vidékeire.

Ilyen kedvelt kirándulóhely volt a XVIII. század utolsó évtizedeiben a Kamaraerdő, amelyet könnyen meg lehetett közelíteni és amelynek árnyas fáin alatt vidám társaságok élvezhették a nyár szépségeit. Maga a »Kamaraerdő« elnevezés nagyon régi, egészen a XVIII. század első évtizedére vezethető vissza. A budai telekhivatali könyvek »Zaiger verschidtener Ausmessungen, so an Gewöhrstatts hierin eingetragen seint worden« című kötetében ugyanis a következő feljegyzést találjuk: »Den 8 Augusti 1702. ist auf mindlich beschehene Administrations Verordnung der hintern Petersberg an der Stuhlweissenburger Strassen neben Herrn Administrations Secretarium zu Endt des Ofnerischen Burgfridt ligender ganzer Thall für ein Kayserlich Cammer Wiesen excindirt und denen Cammer Husarn zu mähen verlaubt worden.« (14. l.) Vagyis a budai határban a Péterhegy mögött és a székesfehérvári országút mellett fekvő völgyet, mint a kamara tulajdonául fenntartott rétet a kamarai szolgálatban álló huszárok kapták meg kaszálónak. Ebből arra kell következtetnünk, hogy a nevezett terület erdőborította része is kamarai tulajdon volt s 1703-ban a kamara tulajdonában volt összes területekkel együtt a város rendelkezése alá került.

A XVIII. század végére a Kamaraerdő már kedvelt kirándulóhelye lett a polgárságnak is, mert mikor Alvinczy tábornok 1784 nyarán a várostól évi 200 forintért bérbe akarta venni (Civitatis silvulam vulgo Kammerwald dictam) oly módon, hogy az erdőben a kirándulók (animi relaxandi causa) szabadon járhatnak és csupán a vadászattól tiltassanak el: a választott polgárság határozottan ellenezte az ajánlat elfogadását és az erdő szabad használatát semminemű szempontból nem kívánta korlátozni. Ezzel szemben a budavárosi tanács 1784 július 7-én a helytartótanácshoz intézett felterjesztésében a bérbeadás mellett nyilatkozott és ezt azzal indokolta, hogy a favágatási jogot továbbra is a város gyakorol-

hatja és vadászatra alkalmas erdőkben bővelkedik a város. A helytartó-tanács 1784 augusztus 2-án kelt leiratában a bérlet ügyében elhalasztotta a döntést, azt követelte azonban a budavárosi tanácstól, hogy emeltessen ott alkalmas faépületet, ahol a kirándulók ételt és italt kaphassanak. A budavárosi tanács 1784 szeptember 1-én kelt felterjesztésében megismételte a Kamaraerdő bérbeadására vonatkozó javaslatát, a vendéglő építésére vonatkozó rendelkezés végrehajtását pedig azzal hátrította el, hogy máris van ott ilyen célokat szolgáló épület (cum jam exstet ibidem sat comoda non procul a fonte distans domuncula ex duobus sat spatiosis cubiculis, culina, stabulo et celario constans) az ottani forrás közelében és ezenkívül a budai erdők más részeiben is találhatók ilyen rendeltetésű épületek, nevezetesen a Kurucles felett (supra valem Martiam), a Zuglígertben pedig hat is van belőle (in alio aequae amoeno loco vulgo Sauwinckl dicto sex privatorum domunculae structae sunt, in quibus comoda pro semet recreare volentibus cubilia adsunt). Ennek ellenére a helytartó-tanács 1785 június 20-i leiratában megsürgette a kamaraerdei vendéglő felépítésére vonatkozó rendelkezését (Budai Levéltár. Locumtenentialia, 1785. évi 338. sz.), ami csupán azzal magyarázható, hogy a helytartó-tanácsi alkalmazottak is jártak ki a Kamaraerdőbe és ezek számára kellett ott a díszesebb vendéglő, amelynek megépítését a budavárosi tanács egyelőre halogatni próbálta.

A helytartótanács erélyes sürgetésére a budavárosi tanács 1786 június 7-én mégis késznek nyilatkozott, hogy a kívánt kamaraerdei vendégfogadót felépítteti, eddigi késedelmes magatartását pedig azzal igyekezett mentesíteni, hogy a svábhegyi vízvezeték és a közlekedési utak helyreállítására, valamint a várbeli vendégfogadó (Fortuna) felépítésére és a nyilvános sétatér (Városmajor) berendezésére sokat kellett költeni. (Budai Levéltár. Locumtenentialia 1786. évi 609. szám.) Ígéretét rövidesen valóra is váltotta, mert már 1786 június 26-án megbízást adott három szobából, egy konyhából és egy éléskamrából álló vendégfogadó felépítésére (Budai levéltár. Locumtenentialia 1786. évi 111. szám.), ami összesen 2364 forint költséget jelentett. A vendégfogadó 1787-re elkészült és 1788 május 1-től Rath József bérelte, ki csupán évi 60 forintot fizetett a bérletért, pedig a szerződés a bor és sörmérési jogot is biztosította a bérlő számára. Rath József 1795-ig kezében tartotta a bérletet s 1792-től kezdve már évi 101 forintot fizetett érte, 1795-ben pedig Orczy Mihály vette át a vendéglőt évi 155 forintért.

A vendégfogadó épülete nem lehetett kiváló alkotás, mert az 1821 április 28-i gazdasági bizottsági jegyzőkönyv szerint az akkori bérlő, Tekusch Károly már az épület helyreállítását sürgette, amit a bizottság indokoltan is tartott. A határozat indoklásául az szolgált, hogy a vendégfogadó látogatói túlnyomóan pestiek és ha az épületet rendbehoznák, kétségtelenül emelkednék a forgalom és fel lehetne emelni a fogadó bérét. (Nachdem dieser Erlustigungsort meistentheils durch das Pesther Publicum besucht wird und man durch diese Consumption allhier dieses Arendargefäll zu erhöhen wünscht.)

Míg egy ideig csupán az ottani vendégfogadóval kapcsolatosan szerepelt a Kamaraerdő, addig a harmincas évektől kezdve az erdő értékesí-

tésével és villatelep alapításával kezdtek foglalkozni. Az 1830 október 23-án tartott gazdasági bizottmányi ülésen ugyanis azon terv került megvitatásra, hogy a Kamaraerdő területét hatholdas parcellákban értékesíteni kellene. Az értékesítésnél pestvárosi vevőkre számítottak (eine namhafte Consumptions Summe von der benachbarten Stadt Pest zufließen würde), aminek indokolása az lehetett, hogy a vendégfogadót is túlnyomóan pestiek látogatták. Addig összesen évi 800 forintot kaptak az ottani legeltetési jog bérlete fejében, s ezzel szemben a budaörsiek állandóan dézsmálták az erdő faállományát, a határos területeket pedig elszántották, ami által rengeteg kárt okoztak a városnak. A gazdasági bizottmány javaslatának teljes szövege a következő volt:

»Uebrigens erachtet die Commission, nachdeme die ganze Peripherie des städtischen Kammerwaldes, rücksichtlich der bequemen Zufahrt, als auch der angenehmen Laage und sonstigen Local Beneficien der vorzüglichste und nutzbarste Stadt-Terrain ist, welcher gegenwärtig durch die Exarendirung der Schäfferei an Herrn Fridrich Kappel und hierin falls exarendierten Grasungs Gefäll nicht mehr als 800 Fl. C. M. arenda jährlich einträgt, ausserdem den innerwähnten Holz Diebereien, welche die benachbarten Dorf-Inwohner begehen, ausgesetzt ist, nicht minder durch die an Wald angränzenden Grund-Eigenthümer immerwährende Occupirungen, welches aus dem 1820. Dimensions Plan, beiläufig über 20 Joch geschehen zu sein angedeutet wird, ersichtlich ist und wenn man selbst die Holzfallung, welche alle 50 Jahr geschehen kann, in Erwägung ziehet, so wird sich ergeben, dass hierin falls für die Stadt Cassa in Verhältniss des nachstehenden Vorschlages ein unproportionirter Nutzen und Vortheil sich ergeben würde. Dahero erachtet die Commission, um diese einzige schöne und nutzbarhe Peripherie, zur einer grossen Anlage und privat Benutzung zu verwenden, nemlich: wenn dieser sogenannte Kammerwald in seinem ganzen Umfange mit Inbegriff der Wiesen und Waldungen zu 6 und 6 Joch eingetheilt, hierin falls der geometrische Situations Plan verfasst, die Lust und Wirtschafts Gebäude, und Garten Anlagen vorläufig reguliert, theilweiss grundbuchlich geschätzt und sodann zur beliebigen Nutzniessung, indem ohnehin schon die einst zum Kammerwald gehörigen mehrere 100 Joch fruchtbare Acker und Wiesen-Gründe an fremden, meistentheils Budaeörser Dorf-Einwohnern verkauft worden sind, welche durch immerwährende Occupirungen diesen Stadt-Grund beeinträchtigen, an privat Partheyen licitando verkauft würden und es lässt sich hoffen, dass durch die Ausführung dieses Vorschlages ein namhafter Cassa Fond sich ergeben, wodurch die abfallenden Interessen, die vermehrte Contribution nicht nur einen bedeutenden Geld-Zuwachs der Stadt Cassa herbeiführen, sondern auch die jetzige Jäger Dotirung erspartet werden könnte, dahero diese angenehme Gegend zum Vergnügen des Publicums dienen, wodurch den hiesigen Contribuenten eine namhafte Consumptions Summe von der benachbarten Stadt Pest zufließen würde, dadurch diese Peripherien verschönert, namhaft impopulirt würden, welcher Zuwachs Fond folgendermassen deducirt wird: 1723 Joch in Schätzungswerth das Joch à 100 Fl. V. V. gerechnet, betragt eine Kapitals Summe von 172.300 Fl. V. V. An jährlich vermehrten Proventen und zwar hievon das 6%-ige Interesse betragt 10.338 Fl. V. V. An Contribution vermög zweite Classe Wiesen-Grund à 32 kr. enthalten obige 1723 Joch 918 Fl. 20 kr. C. M. id est 2295 Fl. 20 kr. V. V., zusammen vermehrte Proventen 12.633 Fl. 20 kr. V. V. Wenn nun der jetzig Arendal Empfang von der obigen deducirt vermehrte Proventen Summe abgezogen wird, so erhellet ein Superplus von 10.633 Fl. 20 kr. und es lässt sich zugleich hoffen, dass durch eine zu veranlassende Licitation die obberührte Schätzungs Capitals Summa vielleicht um alterum tantum erhöht würde, wodurch auch die Interesse um so viel mehr entstehen könnte, worin falls ein löblicher Magistrat das Gutachten der E. Bürgerschaft vernehmen möge, wosodann in Beitretungsfall die nöthige Buchhalterei Berechnung und Ingenieur Ausmass veranlasst werden könnte. (Corr. Mag. 1831. évi 1196.)

1831 március 9-én tárgyalta a választott polgárság a gazdasági bizottság javaslatát, határozathozatal előtt azonban szükségesnek tartotta,

hogy a számvevőség mutassa ki az utolsó 53 esztendő átlagos jövedelmét a faértékesítésből, továbbá az ottani 800 holdnak holdanként 200 forintért történendő értékesítése esetén az ily módon előálló tőkének 53 esztendőre eső kamatjövödelmét és az adó címén beszedendő pénzeket. A hivatkozott választott polgársági jegyzőkönyv szövege a következő:

In Anbetracht des durch die löbliche Wirtschafts-Comission vermög Protokoll gemachten Vorschlages hinsichtlich der licitatione mediante zu veräußernden städtischen Kammerwald-Gründe erachtet die Bürgerschaft, dass ehe und bevor dieser Gegenstand durch dieselbe zu reiferer Verhandlung genohmen werden könnte, durch die städtische Buchhalterey ein 53 jähriger Durchschnitt sowohl des zu fühlenden Holzes, deren Renten wie auch deren Auslagen, zugleich das utile deren 800 Joch, in Fall dieselben zu den geringfügigen Preis pro 200 Fl. W. V. verkauft werden sollten, die Zinsen deren 53 Jahre als auch die Contribution durch diese Zeit zu Gesamtsumme betreffend abgefasst und sodann der Bürgerschaft mitgeteilt werden möchte.

A számvevőség 1831 április 17-ére elkészítette a kívánt kimutatásokat, amelyek alapján a választott polgárság 1831 június 13-i ülésén azon indokolással, hogy az eladásból befolyó pénzzel törleszthetők a város adósságai s csökkenthetők a polgárság terhei, hozzájárult az eladáshoz és pedig 6—6 holdas parcellákban. Minthogy azonban az ülésen csak huszan vettek részt, szükségesnek tartotta, hogy újabb ülés napirendjére tűzzék és ezen az ülésen döntsenek végérvényesen. A hivatkozott választott polgársági jegyzőkönyv a következőket tartalmazza:

Da durch die Buchhalterey unter 17-ten April 1. J. No. 2273 hinsichtlich des zu veräußernden städtischen Kammerwaldes erstattete Bericht wurde in Folge Magistratual Determination de dato 20-ten April No. 2273 der Bürgerschaft mitgetheilt und da dieselbe aus diesem Bericht ersieht, dass durch Verkauf dieses Kammerwaldes ein merklicher Nutzen für die Stadtkassa sich ergeben würde, wodurch die städtischen Passiven abgezahlt, zur Folge die Anlagen für die hiesigen Contribuenten merklich verringert werden könnten: als wäre das Gutachten der Bürgerschaft, womit der in Kammerwald zu veräußern in Vorschlag gebrachte Grund licitatione mediante theilweis zu 6 und 6 Joch verkauft und die dafür eingehende Gelder auf obige Art und zu diesem Ende verwendet werden möchten. Und obwohlen untern heutigen die Wahlbürgerschaft, ohngeacht dieselbe nicht zahlreich erschienen, in den Verkauf der Kammerwald-Gründe einstimmte und einwilligte, um sich jedoch von denen allgemeinen Stimmen deren Herrn Genantschafts-Mitglieder zu überzeugen und sodann einstimmig diesen Verkauf einem löblichen Magistrat in Vorschlag bringen zu können, als ersucht die Bürgerschaft einen löblichen Magistrat, womit mit nächster Gelegenheit die E. Wahlbürgerschaft mit dem Bedeuten, dass die Veräußerung des Kammerwaldes in Berathung genohmen werden wird, dahero zahlreich die Herrn Genantschafts-Mitglieder zur Communitaet zu erscheinen hätten eingeladen werden dürfen.

Az újabb ülést 1831 június 17-én tartották, a tanácskozás eredménye azonban kedvezőtlenül ütött ki a kamaraerdei telkek eladását illetőleg, mert jelentős szótöbbséggel az eladás ellen döntöttek. A vonatkozó határozat a következő volt:

In Ansehung des licitatione mediante zu veräußernden städtischen Kammerwaldes. Nachdem zufolge Magistratual Determination de dato 15-ten Junii 1. J. das untern 13. d. M. abgefasste Bürgerschafts Protocoll, in Gleichförmigkeit welcher dieselbe zwar in die Veräußerung des Kammerwaldes mit dem Bedeuten einwilligte, damit diesen Gegenstand bei einer zahlreichen Bürgerschafts Versammlung abermahl in Berathung genohmen und sohin nach eingeholter Stimmen Mehrheit das Gutachten einem löblichen Magistrat unterbreitet werden möchte, sowohl der durch die städtische Buchhalterei diesfalls abgefasste Bericht, als die darauf durch die Bürgerschaft gegebene Gutachten untern heutigen abermahl per Extensum vorgelesen, und in

genaue Berathung genohmen, durch namhaften Stimmen Mehrheiten aber hervorgegangen, dass die E. Bürgerschaft in keinen Fall der Veräußerung des städtischen Kammerwaldes beistimmen und einwilligen könne, daher die E. Wahlbürgerschaft einen löblichen Magistrat von diesem untern 13-ten Junii l. J. diesfalls gegebenen Gutachten und gemachter Protocollation gänzlich abzugehen und den fräglichem Kammerwald auch ferner als Eigenthum der Stadt behalten.

Az elutasító határozat ellenére 1832 június 25-én maga a szószóló vetette fel újból a választott polgárság ülésén a kamaraerdő eladásának ügyét azzal, hogy előkelő urak (mehrere hohe Herrschaften) érdeklődtek ez ügyben nála, akik hajlandók telkeket vásárolni s azokon építtetni (Theile an sich zu bringen und zu verschönern). A döntést ez alkalommal is a következő ülésre halasztották azzal, hogy alapos megvitatásra kell alkalmat adni. Az 1832 július 11-i választott polgársági ülés egyhangúlag az eladás ellen nyilatkozott azon indokolással, hogy a telkek értéke előreláthatólag nem fog csökkenni, tehát meg kell tartani a város tulajdonában. (Da keine Gefahr obwaltet, dass die Gründe in ihrem Wert fallen und verringert werden, wurde einstimmig beschlossen, dass die Wahlbürgerschaft für gegenwärtig in keinem Fall in die Veräußerung des städtischen Kammerwaldes beistimmen und einwilligen werde; daher erachtet die Bürgerschaft den fräglichem Kammerwald auch ferner als ein Eigenthum der Stadt beyzubehalten.)

Ámbár a szószóló nem nevezte meg azokat az előkelő urakat, akik nála a kamaraerdő eladása ügyében érdeklődtek, mégis arra kell gondolnunk, hogy ezek egyike gr. Széchenyi István lehetett, mert néhány évvel utóbb külön beadványban vetette fel az eladás ügyét. A beadvány 1835 június 22-én kelt és szövege a következő volt:

Bei der raschen Entwicklung der inneren und äusseren Verhältnisse, bei der schon bedeutenden immer zunehmenden Bevölkerung, bei den steigenden Handel und der stets mehr aufkeimenden Industrie in beyden Nachbarstädten Ofen und Pest, wächst auch das Bedürfnis der Ergötzungs- und Erholungs-Orter, deren Realisirung die Circulation des Geldes, den wechselseitigen Verkehr befördert und auch mehrseitigen Erwerb erwecket. Da nun hinsichtlich der Vermehrung der Landhäuser und Belustigungsörter die Wünsche des Publicums durch den Impuls steigender Entwicklung erzeugt sich immer lauter und bestimmter aussprechen, so nehme ich mir die Freiheit einen löblichen Magistrat sowohl für die Bequemlichkeit der Bewohner beyder Städte, als auch zu unverkennbaren Nutzen und Vortheil der städtischen Kammer-Cassa einen Vorschlag zu machen, wornach die im Kammerwald befindlichen Gründe laut der hier sub beygeschlossenen Plan zu 5 und 6 Joch zu veräußern wären, die jedoch keinesweges als Bauern-Gründe zu Aeckern und Weingärten, sondern ausschliesslich und lediglich zur Erbauung von Landhäusern verwendet werden dürften und zwar so, wie der Plan zeigt, von der Schäferey angefangen an beyden Seiten entlang der Strasse bis über das Wirtshaus, auf welchen Plätzen einzelne Landhäuser entstehen könnten. Das Wirtshaus würde jedoch so wie bevor ein Eigenthum und Beneficium der Stadt verbleiben.

Nachdem das Erdreich auf dem laut Plan bezeichneten Gründen ohnedies sehr unfruchtbar ist, worauf nicht einmal Heu wächst, mithin weder dem Pächter, noch der Stadt einen erspriesslichen Nutzen bringet, so würden die bisherigen Einkünfte an Pacht nicht nur fortbestehen, sondern auch der städtischen Gemein-Cassa ein bisher nicht empfundener Nutzen erwachsen; denn es kann warlich nicht in Abrede zu stellen seyn, dass bey Realisirung dies meines Vorschlages von den sonst nutzlosen Gründen eine bedeutende zur Tilgung passiver Schulden verwendbare Summe eingeht, auch überdies an jährlicher Contribution ein namhafter Zuwachs zum offeneren Vortheil der Stadt entspringen und dadurch auch der Hauptzweck zu mehrerer Ergötzung und Belustigung der Einwohner beyder Städte erzwecket werden.

Ich wage daher den anschliessigen Plan einem löblichen Magistrat zur gefälligen Einsicht, Prüfung und gerechten Würdigung mit der beygefüigten Bitte zu unterbreiten: denselben gütigst zu genehmigen und da bereits mehrere Häuser auf diesen Gründen vorhanden sind, hierin falls das Nötige einzuleiten, achtungsvoll zeichnend Pesth, den 22-ten Junii 1835. Eines löblichen Magistrates ergebenster Diener Graf Stephan Széchenyi m. p.

Vagyis gr. Széchenyi István a kamaraerdő területének 5—6 holdas parcellákban leendő értékesítését javasolta villaépítési célokra s a felosztásra vonatkozóan konkrét tervezetet is mellékelte. A beadvány a választott polgárság elé került, amely 1835 június 26-i ülésén a következőleg határozott: »Die hochgeehrte Zuschrift des hochgeborenen Grafen von Széchenyi in Betreff des Kammerwald-Verkaufes wurde der Bürgerschaft per extensum vorgelesen und obschon die Bürgerschaft das Wohlwollen Seiner Hochgeborenen mit dankbaren Herzen anerkannt, so hat doch die Stimmenmehrheit entschieden, dass der Kammerwald aus den in verschiedenen Protocollen in früheren Jahren angegebenen Gründen auch jetzt und ferner ein städtisches Eigenthum verbleibe.« Vagyis a választott polgárság most is elzárkózott attól, hogy a kamaraerdő területét értékesítse.

Széchenyit ez a balsiker nem kedvetlenül tette el és 1837 január 31-én újabb beadványban indokolta meg javaslatát a következő szövegezéssel:

Ich nahm mir die Freiheit den 22-ten Junii 1835 laut /. ein Bittgesuch an den löblichen Magistrat einzureichen, welches den Verkauf eines kleinen Theils der Kammerwald-Gründe, die als Wald ohnedem unbenützt liegen, zum Object hatte, und — wie es mir bekannt ist — bey der Ehrsamem Wahlbürgerschaft keinen Anklang fand. Der Zweck dieses zweiten Bittgesuchs ist nun mein bereits ausgesprochenes Ansinnen zu erneuern und dasselbe durch triftige Gründe zu motiviren.

Der Kammerwald besteht ausser denen Privat-Gründen noch aus ohngefähr 600 Joch, würden hievon laut Plan 160 Joch in 20 Baustellen zu Garten-Anlagen und Lustgebäude eingetheilt und ich setze den Fall im Durchschnitts per 120 Fl. C. M. das Joch verkauft werden, so entstünde dadurch ein Capital von circa 20.000 Fl. C. M., welches à 5% gerechnet eine jährliche Revenue von 1000 Fl. C. M. bilden würde, die durch die Contribution von 20 Stellen a Fl. 10 C. M. 200 Fl. C. M. und gesteigerte Arenda des Wirthshauses à 100 Fl. C. M. zur Summe von 1300 Fl. C. M. anwüchse und somit den Nutzen vielfach überstiege, den die Stadt von dem Kammerwald jetzt bezieht, und der, wie ich glaube, darin besteht, dass alle 30 Jahre 20.000 Birtl Holz gemacht werden, die 600 Fl. C. M. werth sind. Folglich nach meinen Ansinnen alle Jahre um das doppelte mehr einkäme, als jetzt *alle 30 Jahre (1)*, den bisherigen Arenda von Fl. 800 C. M. für die beyden Stadtwiesen nicht gerechnet, welche so wie vor, fortbestehen könnten. Die noch übrigbleibenden circa 440 Joch könnten dann später, wo die Gegend durch den Bau geschmackvoller Landhäuser mehr belebt, ebenfalls verkauft werden, wodurch ein noch grösserer Nutzen für die Kammer Cassa erwachsen würde.

Ich weiss, dass man in Ofen, seitdem der Bau einer stehenden Brücke im Antrage ist, die sanguinischsten Erwartungen unterhält, wie sehr nämlich dort die Gründe im Werthe steigen würden und es somit rathsamer sey den Kammerwald damals zu verkaufen, und ich verkenne keineswegs die Richtigkeit dieser Ansicht, denn dass die Stadt Ofen und deren Hotter durch eine ununterbrochene Verbindung mit dem lincken Donau-Ufer unberechenbar viel gewinnen würde, ist ausser Zweifel. Während ich diess aber erkenne, erlaube ich mir andererseits einen löblichen Magistrat auf folgende Punkte aufmerksam zu machen: 1^o Wenn im Umfange auch nur 1000 Fl. C. M. als Revenue von dem Kammerwalde angenommen werden, die die Zinsen des Verkaufs-Capitals sind, so bilden diese, wenn jährlich auf einander gehäuft, so eine Summe, die höchst wahrscheinlich jene übertrifft, die man eventuel für die Gründe des Kammerwaldes erhalten dürfte, wenn einmahl die in Frage stehende stabile Brücke vollendet seyn wird. 2^o In 3 Jahren soll, wie mir bekannt ist, der Kammerwald in Folge des stabilirten Waldsection — Turnus — umgehauen werden. Ist dies der Fall,

so wird die Stadt Ofen für denselben eine grosse Summe realisiren und sollte auch eine stehende Brücke in der möglich schnellsten Zeit zustande kommen, da wohlhabende Leute keine öden Acker, sondern schattige Haine zu haben wünschen, deren Mangel sich mit jedem Tage fühlbar darthun wird. 3^o Jetzt wäre es vielleicht noch an der Zeit die Gründe des Kammerwaldes mit Vortheil verkaufen zu können, da ich mehrere kenne, die so wie ich davon zu kaufen Lust haben. Sollte die Lust aber vergehen, oder vielmehr *eine andere Richtung* nehmen, wie denn wirklich die Umgegend der Schönen Schäferin mit jedem Tage mehr in Aufschwung und Mode kommt, so dürfte sich es hier auch zutragen, wie so oft in der Welt, dass man das nie wieder erreichen könnte, was man zur rechten Zeit ausgeschlagen hat.

Ich bitte einen löblichen Magistrat also diesen Gegenstand mit der Ehrlsamen Wahlbürgerschaft noch einmal Ihrer Weisheit gemäss erörtern zu wollen, und nicht zu vergessen, dass die Stadt Ofen wegen mancher in vorigen Zeiten gefasster kleinlicher, enghertziger Beschlüsse, die aus schlechter Vorausberechnung quollen, sich schon oft anstatt zu Nutzen auf das bedauernswürdigste geschadet hat, was ich als wahrer Freund und Verehrer ihrer würdigen Einwohner hier anzuführen und in das Gedächtnis jener zu bringen wage, die am meisten beytragen können. Ich nenne mich mit dem Gefühle der aufrichtigsten Hochachtung Eines löblichen Magistrats Pest, den 31-ten Jaenner 1837 bereitwilligster Diener Graf Stephan Széchenyi m. p.

Ez az újabb javaslat 1837 február 20-án került a választott polgárság elé és Széchenyi nyomatékos érvelése eredménnyel járt, a választott polgárságot cselekvésre készítette.

Az 1837 február 20-án kelt választott polgársági határozat a következő volt: Auf das durch den hochwohlgebornen Herrn Grafen Stephan von Széchenyi wegen Veräusserung des Kammerwaldes gestellten Ansuchen ist die Bürgerschaft der Meinung, dass ehe und bevor sich dieselbe wegen den Verkauf aussprechen könne, wäre eine Commission von Seite des löblichen Magistrats und der Bürgerschaft mit Zuziehung des Herrn Buchhalters und Ingenieurs abzuordnen, welche zu ermitteln hätte erstlich wie und auf welche Art dieser Grund zum Verkaufe am zweckmässigsten eingetheilt werden könnte, das durchschnittliche Erträgniss von mehreren Jahren, welches bisher der Stadt zufloss, nicht minder dasjenige, welches im Falle eines Verkaufes der Stadt zufließen wird, zu berechnen und sollte sich ein Vortheil für die Stadtkassa ergeben, so ist die Bürgerschaft geneigt besagten Grund, aber nur ausdrücklich in seinem ganzen Ausdehnung, jedoch mit Ausnahme der Hutweide zu verkaufen. Vagyis a választott polgárság szakvéleményt kért az eladás módozatait és várható eredményét illetőleg s amennyiben ez a vélemény a város szempontjából kedvező lenne, az esetben hajlandó volt a kamaraerdő területét a legelő kivételével értékesíteni.

A végleges döntés előtt a választott polgárság 1837 június 26-án még egyszer tárgyalta azt s helyszíni szemlére külön bizottságot küldött ki és 1838 február 23-án a következőkben adta meg végleges hozzájárulását az értékesítéshez: Nachdem der Verkauf des diesstädtischen Kammerwaldes für die Stadt viel mehr Vortheile biethet, als die fernere Beibehaltung desselben in natura, spricht die Communitaet in Zusammenhang ihres untern 20-ten Februar 1837 verfassten Protocolls ihre Meinung dahin aus, dass wenn die Aussicht den ganzen Kammer-Wald verkaufen zu können da seyn sollte, dieser auf die vorgeschlagene Art verkauft werden dürfte, der Verkauf jedoch mit den schlechteren Gründen begonnen und nur wenn diese um annehmbare Preise am Mann gebracht werden könnten, fort-

gesetzt werden dürfte, einen löblichen Magistrat ersuchend um die Bewilligung den erwähnten Grund verkaufen zu dürfen bey einer hochlöblichen Königlich Ungarischen Hofkammer einzuschreiten.

Széchenyi Istvánnak a kamaraerdő parcellázására vonatkozó javaslatát a budai tanács 1838 március 12-én terjesztette fel a kamarához s a javaslatához tartozó indokolásból a következőket emelte ki: a kamaraerdő jelenlegi jövedelmezősége nagyon csekély s az eladásból befolyó pénz kamatai nagyobb jövedelmet biztosítanak; a kamaraerdei telkek a beépítés után az adóbevétel fokozására szolgálnának s a nyaralóépítések munkaalkalmakat is biztosítanak a budai lakosságnak; végül az időpont is alkalmasnak látszik a telkek értékesítésére, mert máris sokan érdeklődnek a telkek iránt. A számvevőségtől kapott jelentésből arról győződött meg a budai tanács, hogy a kamaraerdő holdanként és évenként átlag 2 forint és 32 krajcár jövedelmet hajt, amivel szemben holdanként 100 forint vételárát lehetne kapni, ami évenként 5—6 forint kamatot hozna. A kamaraerdő évi összjövedelme 1800 forintra becsülhető, ami úgy áll elő, hogy a 350 holdnyi erdőterület jövedelme, holdanként 2 forint 32 krajcárt véve alapul, évenként 886 forintot, a 67 holdnyi rét és 40 holdnyi megművelésre alkalmatlan terület évi bére 812 forintot, a kocsmabérlét évenként 102 forintot tesz ki. Ezzel szemben a telkek értékesítéséből a faeladást is beleértve mintegy 67.680 forintra lehet számítani, aminek évi kamatja 4061 forintra becsülhető, tehát a jelenlegi bevételekkel szemben évi 2260 forint lenne az elérhető jövedelemtöbblet. Figyelembe veendő ezenfelül az is, hogy a kamaraerdő területe ezidőszert adómentes, az értékesítés után pedig évenként legalább 356 forint adót szolgáltatna be; de figyelembe veendő az is, hogy a nyaralóépítések munkaalkalmakat teremtenek s a felépítendő nyaralók a város szépítésére szolgálnának. Az előadottak alapján a választott polgárság a telkek értékesítése mellett nyilatkozott s utasította a tanácsot, hogy az értékesítés engedélyezése ügyében tegye meg a szükséges lépéseket. A kamara 1840 február 5-i leiratában megadta erre a szükséges engedélyt. (Budai levéltár. Cameraalia 1838. évi 1130. sz.) s egy évtizedes vajudás után meg lehetett kezdeni a kamaraerdei telkek értékesítését.

A kamaraerdei telkek értékesítéséhez fűzött remények azonban nem váltak valóra és a budai választott polgárság 1843 szeptember 11-én tartott ülésén az elnöklő Thoma József szószóló kénytelen volt bejelenteni, hogy a szeptember 7-én megtartott árverésen egyetlen vevő sem jelentkezett, minthogy pedig az addigi árveréseken csupán 38 holdat sikerült eladni, a további árverések beszüntetését indítványozta. A választott polgárság ilyen értelemben határozott és indokolásul azt hangoztatta, hogy »a mostani pénzsűke miatt jobb eredményt várni nem lehet«. Ez az indokolás nem felelt meg a valóságnak, mert ugyanakkor a budai hegyvidéken, nevezetesen a Svábhegyen és a Szép Juhászné-vendégfogadó környékén nagyarányú telekforgalom indult meg, amelyben túlnyomóan pestiek vettek részt. A pénzsűke itt egyáltalán nem látszott meg, s a kamaraerdei telkekre a valóságban azért nem akadt vevő, mert az érdeklődés időközben másfelé fordult, amint azt Széchenyi előre megmondta. A kamaraerdőből eladott 38 holdat nem pesti ember vette meg, hanem

Gold Ferenc »Schloss-Feuer-Zimmermann«, ki az 1843 július 28-án kelt telekkönyvi bejegyzés szerint 13.084 forintot fizetett a megvásárolt telkekért. Az indítványozó gróf Széchenyi István sem a kamaraerdei telkekből nem vásárolt, sem a budai hegyvidéken megindult telekszerzésben nem vett részt, mert időközben elvették a kedvét a hosszan húzódó tárgyalások.

Az eredmény különben teljesen igazolta gróf Széchenyi István jóslat-szerű figyelmeztetését, melyet 1837 január 31-én kelt beadványában a budai tanácshoz intézett. Előre megmondotta ugyanis, hogy a kellő idő-pont elmulasztása veszélyezteti a kamaraerdei telkek értékesítési lehetőségeit. Amikor az eladást szorgalmazta, ő maga is hajlandó volt a vásárlásra és másokról is tudott, akik telket akartak ott venni. A választott polgárság azonban addig aggályoskodott, amíg az ottani telkek iránti érdeklődés megszűnt. Bevált ugyan azon számítás, hogy az állandó híd felépítése után a budai telkek értékesebbekké váltak és a pestiek siettek Budán telkeket szerezni, ez a telekszerzés azonban a Svábhegy és a Szép Juhásznevendégfogadó környékén zajlott le, amint azt a következőkben igazolni kívánjuk.

Magáról a kamaraerdőről 1859-ben azt írta Hunfalvy Pál (Budapest és környéke, 240. l.), hogy kevesen látogatták s ennek eredménye lehetett, hogy az ottani vendégfogadóról, mint »elhagyottról« emlékezik meg. »Több nyaralót« említ ugyan, ezek száma azonban nem lehetett nagy, mert Haeufler 1854-ben (Umgebungen von Ofen und Pest, 10. l.) csupán Kappel nagykereskedő nyaralóiról tud és Hunfalvy tőle vette át a kamaraerdőre vonatkozó adatait.

A közelmúltban ismételen szó esett arról, hogy a Svábhegy eredetileg az Ürményi-családé volt és az Ürményi-család ajándékozta a fővárosnak. A Svábhegy monografusa (Siklóssy László, 41. l.) is az Ürményieket teszi meg a Svábhegy »első úri telepeseinek«, nevezetesen Ürményi József személynök szőlőjét helyezi ide. Ha azonban a budai telekátírási jegyzőkönyvekből kikeressük a személynök szőlővásárlásaira vonatkozó adatokat, akkor azt látjuk, hogy a Siklóssy által említett szőlők a Sashegyen voltak. Ami viszont az ugyanazon monografiában említett Ürményi József alnádort illeti, az mindenekelőtt nem volt a személynök fia, aztán svábhegyi jószágát sem a személynöktől örökölte, hanem maga szerezte 1844/45-ben.

Az Ürményi-legendához hasonló az Eötvös-villa legendája, amely azt hirdeti, hogy a villát eredetileg Trefort Ágoston vásárolta, s csak az 50-es évek elején engedte át Eötvös Józsefnek. (Siklóssy László, 69. l.) Ezzel szemben ugyanazon telekátírási jegyzőkönyvekből megállapítható, hogy Eötvös József svábhegyi ingatlanát 1845-ben Culmann Fülöpötől vette; Trefort Ágoston pedig 1842-ben a Szép Juhászné mellett vett hat hold Waldgrund-ot és azt 1846-ban Sieber Károlynak adta el.

A legendák sorába tartozik végül Szigeti József svábhegyi telekvásárlása is (Siklóssy László, 88. l.), mert a telekátírási jegyzőkönyvek tanúsága szerint a svábhegyi telekvásárló nem Szigeti József, hanem Szigligeti József Ede volt és minthogy Szigligeti állandóan az Ede nevet használta, Szigeti javára könyvelték el a svábhegyi telekszerzést. Ennek bizonyítására nem is lenne szükség levéltári adatokat idézni, mert a Siklóssy-

nál jelzett forrás, tudniillik a Délibáb 1856. évfolyama (276. l.) sem Szigetiről, hanem helyesen Szigligetiről szól.

Ezek a legendák indítottak arra, hogy a svábhegyi telepedés kezdetével foglalkozzam és kutatásaim során a következőket sikerült megállapítanom:

A Svábhegy alsóbb részei a város újratelepítésétől kezdve magánosok kezén voltak, azokon rendszeres szőlőművelés folyt, a nehezebben megközelíthető részek (die auf dem hiesigen Schwabenberg befindlichen oeden Gründe) azonban egészen 1788-ig a város kezén maradtak és ezek terjedelmét a budavárosi tanács 1788 május 21-én kelt jelentése mintegy 1000 holdra becsülte. Minthogy a Svábhegy felső részén 1788-ban még oede Gründe található, a hegy elnevezése semmiképen sem vezethető vissza a szomszédos budakeszi svábok megtelepedésére, amint ezt a Svábhegy monografusa (Siklóssy László, 28. l.) magyarázta. 1788 május 29-én a kamara engedélyt adott a nevezett terület értékesítésére és e célra a budavárosi tanács Kayser mérnök útján kisebb-nagyobb telkekre osztotta fel, amelyek 1788 június 19-én kerültek eladásra. Az árverés eredményeképpen összesen 778 holdat értékesítettek 29.901 forintért, amely összegből 14.594 forintot azonnal kifizettek a vevők, 15.307 forintról pedig kötelezvényt állítottak ki. Összesen 86 parcella került magánosok kezébe olyanformán, hogy egy-egy vevő több parcellát is összevásárolt. A legnagyobb vásárló Prochaszka Péter volt, aki 240 $\frac{1}{12}$ holdat vett meg 8656 forintért. Kivülről csupán Niedermayer Ferenc vett meg még nagyobb darabot, nevezetesen 139 holdat 4861 forintért. (Budai levéltár, Cameralia anni 1788. No. 62.). A telekátírási jegyzőkönyvekbe csupán később iktatták be a vásárlásokat, mikor a vételár már teljes kiegyenlítést nyert. Adlitzer Márton 27 $\frac{3}{4}$ holdas telekszerzését p. o. csupán 1791 március 7-én, Niedermayer Ferenc 139 holdas telekszerzését pedig 1791 december 16-án iktatták be. Prochaszka Péter 240 $\frac{1}{12}$ holdas telekszerzéséből 109 holdat 1790 december 30-án írtak a nevére, de ugyanakkor tovább is adta a telket a következőknek: Meatovics Péter, Szuknovics Márton, Vukassinovics János, Stolisics Stipán, Szuknovics Mátyás, Krztics András, Eskulics Tamás, Koztics János, Valarovics Tódor, Csepregalovics Péter, Arzenovics Gergely, Popovics János, Theodorovics Dániel, Meatovics István, Csepregalovics Tamás, Theodorovics János, Bosnyakovics Mihály és Peticus Mátyás. A vevők mindannyian rác nemzetiségűek voltak és több mint félszázadon át közösen birtokolták a megvásárolt 109 holdas erdőt, mely a mai Városkút feletti magaslatot borította és ez a magaslat a közbirtokosok nemzetisége után Raitzenkopf-nak, magyarul Rácfej-nek nevezettett mindaddig, amíg Döbrentei Gábor indítványára a Vezérhalom elnevezést nem kapta.

Budaváros 1836. évi nagy térképén a Svábhegynek a mai Városkút feletti része még jóformán lakatlan, csupán néhány vendégfogadó áll itt és köztük három névvel is el van látva, nevezetesen az Adlitzers Wirtshaus, a Niedermayers Wirtshaus és a Zur Aussicht Wirtshaus. Az Emich Gusztáv kiadásában 1851-ben megjelent térképen ezzel szemben a vendégfogadókon kívül már nyaralókat is találunk ott, nevezetesen az Orbánhegytől felfelé haladva: Heinrichs Landhaus (Heidrich helyett), Blauer Stern, Sauers

Villa, Karczag Villa, Wirtshaus Niedermayers, Zur Aussicht, Baron Eötvös és ettől jóval feljebb az Adlitzer Wirtshaus; a mai Városkút és Béla király-útja között pedig a Mayerhof Reisingers. Haeufler 1854-ben megjelent művének térképmelléklete ismét több nyaralót tüntet fel, nevezetesen: Heidrichs Landhaus, Blauer Stern, Sauers Villa, Jorys Landhaus, Karczag Villa, Dr. Patachich, Zur Aussicht Wirtshaus, Baron Eötvös, Friwaldskys Landhaus, Emich Landhaus és Adlitzer Wirtshaus; ezekkel párhuzamosan pedig ugyanazon sorrendben: Guggenberger Landhaus, Hellmer Landhaus, Ürményi Landhaus, Schwabenberger Kapelle, Seböks Landhaus és a Városkút és Béla király-útja közötti területen: Libasinszky Landhaus, Mayerhof Reisingers és Koits Landhaus. A Siklóssy-nál ez évszám alatt közölt térkép a már idézett 1851. évi, amely az 1854. évinél jóval kevesebb svábhegyi villát tüntet fel. A térképek összehasonlítása nyilvánvalóvá teszi a fejlődést, ámbár kétségtelen, hogy azokon csupán a jelentősebb épületek vannak feltüntetve, a kisebbek száma jóval nagyobb lehetett, amint ezt az 1854. évi telekkönyvi összeírásból is láthatjuk.

Az 1854. évi telekkönyvi összeírás szerint ugyanis a Svábhegyen és a vele kapcsolatos Orbánhegyen a következő házak állottak: 465/476 Kováts Zsigmond, 465 $\frac{1}{2}$ /477 Perger Ferenc, 466/479 Koits Pál, 467/480 Berits alias Osztoics János, 468/469 Friwaldszky Imre, 470/483 Reisinger János, 471/484 Reisinger János, 471 $\frac{1}{2}$ /486 Kraits János, 471 $\frac{3}{4}$ /485 Libasinszky Teréz, 472/487 Patachich Károly, 472 $\frac{1}{2}$ /490+491 Br. Eötvös József, 473/488 Ein Haus zur Aussicht genannt, Schimp Ferdinand, 473 $\frac{1}{4}$ /489 Emich Gusztáv, 473 $\frac{3}{4}$ /490+491 Br. Eötvös József, 474/492 Ein Haus auf den Schwabenberg alias Steinbruch, Pórszász Károly, 474/493 Patachich Károly, 475 $\frac{1}{2}$ /495 Jóry Ferenc, 476/494 Freiwillig András, 477/496 Erny György, 478/497 Karkaleky Anasztázia, 479/498 Freiwillig János, 480/499 Svoboda András, 481/500 Steindl Ferenc, 482/501 Steindl Károly, 483/503 Städtischer Steinbruch, 484/505 Br. Meltzing Ottó, 483 $\frac{1}{4}$ /533 Urbaniberg. Tasner Antal, 485/506 Urbaniberg. Braunecker József, 486/507 Urbaniberg. Benza Károly, 487/508 Urbaniberg. Burger Frigyes Dávid, 488/509 Jókai Mór, 489/510 Honeschlegl Anna, 489 $\frac{1}{2}$ /512 Bujanovich János, 490/513 Sauer Tamás, 490 $\frac{1}{2}$ /514 Raitzenkopf. Ürményi József, 491/517 Urbaniberg. Rupp Frigyes, 492/518 Urbaniberg. Heidrich Ferenc, 492 $\frac{1}{2}$ /519 Raitzenkopf. Karczag Benjamin, 493/520 Urbaniberg. Heidrich Ferenc, 493 $\frac{1}{2}$ /522 Raitzenkopf. Seiffert Antal, 493 $\frac{3}{4}$ /523 Raitzenkopf. Zlámál Vilmos, 493 $\frac{4}{5}$ /— Raitzenkopf. Bidschofzky András, 492 $\frac{3}{4}$ /— Raitzenkopf. Karczag József és Ferenc, 494/521 Urbaniberg. Heidrich Ferenc, 525 Szigligeti József, 494 $\frac{1}{2}$ /529 Urbaniberg. Biró Sári, 494 $\frac{2}{4}$ /— Urbaniberg. Gánóczy József, 494 $\frac{7}{4}$ /531 Borhegyi Teréz, 495/532 Urbaniberg. Lukátsy András, 495 $\frac{1}{2}$ /534 Urbaniberg. Koppely Lipót, 497 Czigler Ignác.

Ezek közül régiebb házak voltak a következők: 465/476, melyet Kovásznai Kovács Zsigmond 1839 október 25-én oly módon szerzett meg, hogy Papanek Gábor 30 $\frac{10}{12}$ holdas svábhegyi telkéért »sammt darauf erbauten Hause« átengedte 17 holdas svábhegyi telkét, a ház tehát 1831-ben már állott.

468/469, melyet a neves magyar természettudós, Friwaldszky Imre 1838 december 7-én vett meg Kraus Károly kereskedőtől és Leszkány

Márton orvostól és mikor ezek 1836 július 29-én megszerezték a 14 holdas telket, a ház már állott (sammt darauf befindlichen Häuschen).

471/484, melyet Reisinger János orvoskari professzor 1843 szeptember 15-én vett meg Vrányi Konstantintól, ez pedig 1834 április 16-án vette Szekeres Gergely orvostól (nebst eines darbey befindlichen Hauses) és mikor a telek 1832 szeptember 20-án a Szekeres Gergely tulajdonába jutott, már megvolt a ház.

472 $\frac{1}{2}$ /490+491, melynek telkét báró Eötvös József 1845 szeptember 20-án vette Culmann Fülöp budai telekkönyvvezetőtől, a házat tehát már br. Eötvös József építtette.

473/488 Ein Haus zur Aussicht genannt, melyet Schimp Ferdinánd pesti levéltáros vett 1849 augusztus 31-én Menner Pál budai orvos özvegyétől 11 $\frac{6}{12}$ holdas Waldgrund-dal és 9 holdas Wiesengrund-dal, tehát az építtető Menner Pál volt.

477/496, melyet Ringsmuth József 1854 április 13-án vett Erny Györgytől, aki viszont 1845 június 27-én vette a 100 négyszögöles házat s hozzátartozó rétet és kertet (ein Haus mit 100 □ Klafter daranstossenden 1350 □ Klafter Wiesengrund) Karkalits Mihálytól, tehát 1845-ben már állott a ház.

478/497, melyet Karkaleky Anasztázia 1834 április 25-én vett meg (ein Haus in der Christinastadt Schwabenberg) Pfarrer Jakabtól, tehát 1834-ben már állott a ház.

480/499, melyet Svoboda András pesti kocsfényező 1845 november 7-én a hozzátartozó 160 négyszögöles telekkel együtt vett meg Pfarrer Mihálytól, 1845-ben tehát már állott a ház.

483 $\frac{1}{4}$ /533, melyet Tassner Antal 1854 március 6-án vett meg Constantinus János bőrkereskedőtől, aki viszont 1851 április 4-én vette (mit dem darauf befindlichen Gebäude) Conti Kajetántól, az építtető tehát Conti Kajetán volt.

486/507, melyet Benza Károly 1852 június 16-án vásárolt Raymann Mihálytól a hozzátartozó szőlővel együtt (Benza már 1848 május 19-én vett a Svábhegyen 17 holdas Waldgrund-ot, de ezt 1851 február 28-án eladta Friwaldszky Imrének) és mikor ezt 1844 április 12-én a Raymann Mihály nevére írták, egyszerű parasztház állott rajta (sammt darauf erbauten Bauernhause).

487/508, melyet Burger Frigyes Dávid 1852 szeptember 9-én vett Schäffler József pesti vendéglőstől és mikor Schäffler József 1837 augusztus 11-én a telket Rösler Jánostól megvette, már állott a ház.

491/517, melyet Rupp Frigyes pesti könyvkötő 1846 május 1-én vett meg a hozzátartozó szőlővel együtt Venturini Zsigmondtól, tehát 1846-ban már állott a ház.

492/518, melyet Heidrich Ferenc pesti csokoládégyáros 1853 április 9-én vett meg Winter Ignác vésnöktől és mikor Winter Ignác 1839 július 26-án megvette a telket, még nem volt ház rajta.

493/520., melynek telkét (worauf das Haus sich befindet) 1851 október 31-én vette meg ugyanazon Heidrich Ferenc a Scharr Fülöp özvegyétől és ugyanakkor megvette Scharr Fülöp raitzenkopfi 11 $\frac{1}{12}$ holdas telkét is.

494 $\frac{7}{4}$, melynek telkét (worauf das Haus bestehet) 1852 december

31-én vette Borhegyi Teréz Weinberger István városgazdától és mikor Weinberger István a telket 1849 március 16-án megvette, a ház már állott.

A Svábhegy betelepülése nem ezeknek a kisebb telekeladásoknak, hanem két nagyobb telekfelosztásnak és értékesítésnek köszönhető, amelyek kapcsán a pestiek érdeklődése a Svábhegy felé fordult. Az egyik Niedermayer Ferenc 139 holdas telekkomplexumának (Wiesen- und Wald-Grund) felosztása volt, amely telekkomplexum 1840 augusztus 28-án iratott át Niedermayer Antal nevére. Niedermayer Antal nem tartotta meg a svábhegyi ingatlant, hanem 1840 augusztus 28-tól 1841 június 25-ig kisebb részletekben értékesítette és vevői túlnyomóan pestiek voltak. A Niedermayer-ingatlan tudniillik a következők vásárolták meg: John Lajos helytartótanácsos 7 hold (1841 április 16-án megvette Leutner János »Professor der Tonkünste« és tőle 1845 április 25-én br. Meltzing Ottó vásárolta meg), Patachich Károly budai tiszti főorvos $13 \frac{4}{12}$ hold, Krandl Lipót kocsmáros $5 \frac{1}{12}$ hold, Stavián Bernát asztalos $4 \frac{2}{12}$ hold, Steindl Ferenc pesti asztalos $4 \frac{5}{12}$ hold, Krandl Lipót kocsmáros $5 \frac{6}{12}$ hold, Rupp Jakab kamarai levéltáros $9 \frac{4}{12}$ hold (1853 január 19-én az időközben rajta épült házzal együtt — und darauf mittlerzeit erbauten Hause — megvette Emich Gusztáv pesti könyvkereskedő, akiről 1855 november 21-én Kovács Endre pesti orvosra szállott át), Patachich Károly budai tiszti főorvos $2 \frac{1}{12}$ hold és $10 \frac{10}{12}$ hold »sammt darauf befindlichen Mayerhof«, Danczinger Antal $17 \frac{4}{12}$ hold, Schweitzer János pesti hangszerkészítő $5 \frac{4}{12}$ hold, Krandl Lipót kocsmáros $11 \frac{5}{12}$ hold és Steindl Ferenc pesti asztalos $30 \frac{6}{12}$ hold. A legnagyobb darabot, $36 \frac{6}{12}$ holdat és $4 \frac{5}{12}$ holdat Steindl Ferenc pesti asztalos vette meg és ezen áll ma is a Steindl-nyaraló, de sokat vásárolt Patachich Károly budai tiszti főorvos is, $13 \frac{4}{12}$ holdat és $2 \frac{1}{12}$ holdat és $10 \frac{10}{12}$ holdat és végül Krandl Lipót kocsmáros $5 \frac{1}{12}$ holdat és $5 \frac{6}{12}$ holdat és $11 \frac{5}{12}$ holdat, de csupán az utóbbit tartotta meg. Az első két telket ugyanis egyesítette és az $5 \frac{11}{12}$ holdas ingatlanból már 1841 május 14-én eladott $2 \frac{3}{12}$ holdat Schweitzer János pesti hangszerkészítőnek, ki azt a rajta épült házzal együtt 1853 augusztus 4-én eladta Jókai Mórnak. A megmaradt $3 \frac{8}{12}$ holdat »sammt erbauten Hause« 1842 december 30-án Sauer Tamás vette meg, aki viszont 1844 január 19-én eladott $10 \frac{10}{12}$ holdat Honeschlegl Istvánnak. Ebből a $10 \frac{10}{12}$ holdból $5 \frac{1}{12}$ holdat 1844 szeptember 20-án Rajtsits Ferenc ügyvéd vett meg, aki házat építtetett rajta és a telket »sammt darauf erbauten Hause« 1846 márciusban eladta Krakowitz Antalnak, akitől 1847 március 26-án Tiry János, ettől pedig 1854 augusztus 7-én Bujanovich János vette meg.

A másik nagyjelentőségű telekfelosztás az úgynevezett Raitzenkopf értékesítésekor történt, amely terület az előadottak szerint rác közbirtokosok kezén volt és innen nyerte a nevét is. E terület értékesítése pedig oly módon került napirendre, hogy a választott polgárság felmérte a nevezett területet és a mérnöki jelentés megállapította, hogy a telekkönyv szerinti 109 hold helyett 137 holdat tartalmaz, tehát 28 hold városi erdőt illetéktelenül birtokolnak a tulajdonostársak. Ezt a 28 holdat a választott polgárság értékesíteni akarta, minthogy azonban a közbirtokosság is eladóvá tette a saját telkét, az 1844 augusztus 30-i választott polgársági

ülésein öttagú bizottságot küldtek ki azon célból, hogy állapítsa meg a felosztás mikéntjét. Ennek megtörténte után az 1844 október 4-i tanácsülés a következő határozatot hozta: »A Svábhegyen az úgynevezett Rácfej eladatása iránt mai napon szószóló úr és a választott polgárságnak követői közbenjárásával határozatott, hogy az árverés a helyszínén november 5-én tartassék és hogy a vevők mindjárt az árveréskor egyhatodrészt, a következő öt esztendő lefolyta alatt pedig minden esztendőben egyhatodrészt fizessenek.« A teletöbblet kérdését ettől függetlenül 1845 július 14-én olyan értelmű egyezséggel intézték el, hogy a várost is felvették a közbirtokosok sorába és kimondották, hogy a köztérül kijelölt $3 \frac{4}{12}$ holdon kívül a 4 öl szélesre tervezett utak területe, valamint a Városkút területe is »mindenkoron a közönség, illetőleg a főváros területe marad, s ezenfelül a közbirtokosok 900 forintot fizetnek a városnak a közbirtok árából« (Budai levéltár. 3076/1867.).

Az árveréseket 1844 november 8-tól 1845 június 6-ig tartották és ez idő alatt a következők szereztek ott tulajdont: Held Henrik 900 négyszögöl (1846 január 9-én Jory Ferenc pesti ügyvéd vette meg), Karczag Benjamin pesti nagykereskedő $1 \frac{11}{12}$ hold, Karczag Ferenc pesti gyáros 950 négyszögöl, Sauer Tamás kovácmester 530 négyszögöl, Jaquemann Mária $\frac{10}{12}$ hold (1852 december 22-én Karczag József és Ferenc vették meg), Heidrich Ferenc pesti csokoládégyáros $4 \frac{7}{12}$ hold, Naumann Gottlieb pesti bőröndös 2 hold (Heidrich Ferenc $\frac{10}{12}$ holdat, Suppini Ödön pedig $1 \frac{2}{12}$ holdat vett meg belőle), Suppini Ödön kamarai számtiszt $1 \frac{8}{12}$ hold (az előbbi $1 \frac{2}{12}$ holddal $2 \frac{10}{12}$ holdra kiegészített telket, »worauf ein Haus bestehet« 1851 április 25-én megvette Seiffert Antal), Raymann Mihály kamarai számtiszt $1 \frac{4}{12}$ hold, Kraits János mészárosmester $\frac{5}{12}$ hold, Patachich Károly budai tiszti főorvos $2 \frac{7}{12}$ hold, Jerikoglu György ügyvéd 520 négyszögöl, Rath Károly pesti polgár $9 \frac{6}{12}$ hold + $4 \frac{3}{12}$ hold, Fauser Antal pesti gyógyszerész $4 \frac{1}{12}$ hold (1852 február 3-án megvette Szigligeti József színművész), Karczag Benjamin pesti nagykereskedő $3 \frac{2}{12}$ hold, Guggenberger Ferdinánd pesti nagykereskedő $5 \frac{2}{12}$ hold, Bober Károly pesti nagykereskedő 2 hold (1847 március 15-én megvette Rigyicsky Pál és ezzel svábhegyi telke $16 \frac{7}{12}$ hold lett, amit 1852 augusztus 23-án Sebők Károly vásárolt meg tőle), Ürményi József alnádor $4 \frac{2}{12}$ hold (1846 október 2-án eladta Patacsics Károlynak) és $4 \frac{10}{12}$ hold (mit der Servitut der bestehenden unterirdischen Wasserleitung) és $10 \frac{8}{12}$ hold, Zlamal Vilmos pesti orvoskari professzor $4 \frac{6}{12}$ hold, Ürményi József alnádor $\frac{8}{12}$ hold, Rigyicsky Pál táblabíró $3 \frac{4}{12}$ hold és $13 \frac{2}{12}$ hold »gegen den sogenannten Doctorbrunn«, Ürményi József alnádor $121 + 440 + 900$ négyszögöl, Scharr Fülöp kéményseprőmester $1 \frac{1}{12}$ hold, Ürményi József alnádor $4 \frac{3}{12}$ hold, Eckstein Adolf ügyvéd $3 \frac{10}{12}$ hold + $3 \frac{1}{12}$ hold (1846 február 20-án mindkét telket megvette Ürményi József alnádor).

A hajdani közbirtokossági erdő legnagyobb darabját, $24 \frac{4}{12}$ holdat az egyik közbirtokos, Koits Pál mészáros vette meg 1845 augusztus 7-én és ezt 1853 szeptember 20-án Burger Frigyes Dávid vette meg tőle, de ekkor már ház is állott rajta. Utána Ürményi József alnádor következett, aki 1852 február 13-án $1 \frac{3}{4}$ holdat eladott Bidschofsky András pesti mázoló-mesternek és ugyanakkor a megmaradt $21 \frac{22}{24}$ holdas telket egy tételben

a nevére iratta át. Bidschofsky András telkét »sammt darauf bestehenden Hause« 1853 június 4-én eladta Guggenberger Krisztinának, tehát ennek a háznak az építtetője Bidschofsky András volt.

Ezzel a telekfelosztással és értékesítéssel megvetették az alapokat, amelyeken a Svábhegy fejlődése megindulhatott. Egyelőre a legnagyobb nehézséget az útkérdés okozta, melynek megoldása nem volt könnyű feladat. Amint Ürményi József alnádor az Eckstein Adolf szomszédos telkeit megvette, a régi telkei és új szerzeményei közötti kocsitűt megszüntetését kérte, ami ellen 1846 március 16-án Fauser Antal, Ráth Károly és Zlamál Vilmos svábhegyi telektulajdonosok óvást emeltek azon indokolással, hogy ez az út benne volt az eredeti telekfelosztási tervzetben és szükségük van rá, mert a vizet szolgáltató Városkúthoz vezet. A budavárosi tanács ennek ellenére 1846 március 23-án mégis úgy döntött, hogy Ürményi kívánsága teljesíthető, ha a szőlők feletti kocsitűthoz a saját területén keresztül új utat építtet, amit Ürményi meg is csináltatott, sőt az ott elvonuló vízvezetéki csőre a saját költségén kutat is szereltetett fel, amelyet Ürményi-kútnak neveztek el. Az érdekelt telektulajdonosok a tanácsi határozat ellen a királyi kancelláriához fordultak panasszal, célt azonban itt sem értek, mert a királyi kancellária 1847 december 16-án elutasította a panaszt. (Budai levéltár. Mandata regia. 1847. évi 635. sz.)

1846 augusztus 27-én a svábhegyi telektulajdonosok a budavárosi tanácshoz fordultak a Svábhegyre vezető kocsitűt jókarba helyezése tárgyában. Beadványukban rámutattak, hogy a már felépült és felépítendő nyaralók céljuknak csupán akkor fognak megfelelni, ha a kényelmes közlekedés biztosítva lesz. Kijelentették, hogy hajlandók az útépitési költségekhez hozzájárulni, de a várostól is támogatást vártak. A tanácsi határozatot nem ismerjük, az iratok között fekszik azonban egy 1848 május 4-én kelt kötelező nyilatkozat, melyben az »ügynevezett Servitaháztól egyrészt jobbra a Király-kútig, másrészt balra a Rupp-féle telekig vízfolyással ellátott és kövezett útnak elkészíttetésére« egyenként 100, illetőleg 50 forint hozzájárulást ajánlottak fel. 100 forintot ajánlottak Ürményi József, Koits Pál, Perger Ferenc, Steindl Ferenc, Karczag Benjamin, Heidrich Ferenc, Libasinszky Teréz, Reisinger János, Friwaldszky Imre, Steindl Károly, Bidschofsky András, br. Eötvös József, Rupp Jakab és Patachich Károly; 50 forintot ajánlottak Karczag József és Ferenc, Jóry Ferenc, Zlamál Vilmos, Rupp Frigyes, Szuppiny Ödön és Kraits János, de ezek közül Karczag József és Ferenc az út egy részének megcsináltatását is vállalta Patachich Károllyal egyetemben. Az iratok mellett fekvő elszámolás szerint ez az út 1851/1852-ben elkészült s ezáltal a svábhegyi telkeken épült nyaralók megközelíthetősége biztosítva volt és a további fejlődésnek nem volt többé akadálya. (Budai levéltár. 3076/1867.) Haeufler 1854. évi ismertetésében (Umgebungen von Ofen und Pest, 11. 1.) ezek az utak már készen állóknak vannak jelezve és pedig oly módon, hogy a Krisztinaváros nyugati szélén álló vöröskereszttől szőlőkön keresztül vezetett a főközlekedési út, amelyen át fél óra alatt a tetőre lehetett feljutni (Der Hauptweg führt vom rothen Kreuz am westlichen Ende der Christinenstadt in 1/2 Stunde durch Weingärten auf einen Gipfel.). A kiágazó s meggyedőrával hosszabb út az ügynevezett Rácféjet megkerülve a

Ich erlaube mir hier den ansehnlichen Briefe Klaußens
 obliegender Klagepunkt zur gefälligen Kenntnis
 zu bringen und zugleich die Versicherung zu geben
 dasselbe mit der
 begehrenden Bitte zu unterbreiten: dasselbe
 jedoch zu ganz anderen Umständen da bereits unsere
 Klaußens auf diese Gründe verstanden sind,
 hinsichtlich der Klagepunkte einzelner Auf-
 hänger voll zu sprechen.

Pesth den 22^{ten} Junij 1835

Euer obliegender Magistrat

Ergebenster Diener
 Graf Stephan Székessy

41. Széchenyi István első beadványa a Kamaraerdő tárgyában.

Zur Bekräftigung des in die obige Urkunde
 eingetragenen Kaufvertrages mit unserm Verwehren
 bekräftigung und Verzug am 4ten August 1833.

Jókai Mór
 Jókai Labodfalvi Rácz

Johann Deiwitzky
 August Deiwitzky
 yobert ~~Deiwitzky~~
 Deiwitzky

42. Jókai Mór szerződése svábhegyi telekvásárlásáról.

Ich bitte Euer Edelichen Magistrat also diesen Gnaden,
Herrn und der Hofmeinen Nachbinyaroffsch, auf die
und Ihre Hofszeit gemäß vorstehen zu wollen,
mit nicht zu verzagen, daß die Stadt Herr wegen
weniger in vorigen Zeiten große Kleinigkeit,
unzufriediger beschließen, die aus d. Hofmeinen Herrmens,
Kaufmann zu wollen, Hof Hofen ist nicht zu Nutzen,
mit das badenwärdigste geschwindt ist; was
ist als vorerster Herrmens und Herrmens ist
diegen Hofszeit, für unzufrieden, wie in dies
richtigst Herr zu bringen wegen, die zum Ausfluß
Ihr Herr so sehr galigenen Brief hat zu sein
Ihr Herrmens können
Ich werde mich und dem Hofmeinen der unzufriedig
Ihr Herrmens

Euer Edelichen Magistrats
Deft. vom 31^{ten} Jaenner 1837.

Erweitert mit dem Herrn
Graf Stephan Széchenyi

43. Széchenyi István második beadványa a Kamaraerdő tárgyában.

Svábhegy

erdei telek eladása.

Csütörtökön s. e. Augustus hó 7-kén vagy netalán alkalmatlan idő miatti elhalasztás esetére utánna következő Szombaton az az Augustus 9-kén reggeli 9 órakor a' még el nem adott 24 $\frac{1}{2}$ hold Svábhegyen diós-árok felé fekvő ugy nevezett Rátzfej erdei telek, mellyért holdtól már 20 pengő forint ajánlatott, helyszinén tartandó árverés által olly feltétellel el fog adatni, hogy az árának harmad része, árverés alkalmakor, a' többi két harmad része pedig három hónap után kamatokkal a vevő köteles fizetni.

Költ Budán 1845. évi Julius 16-án,

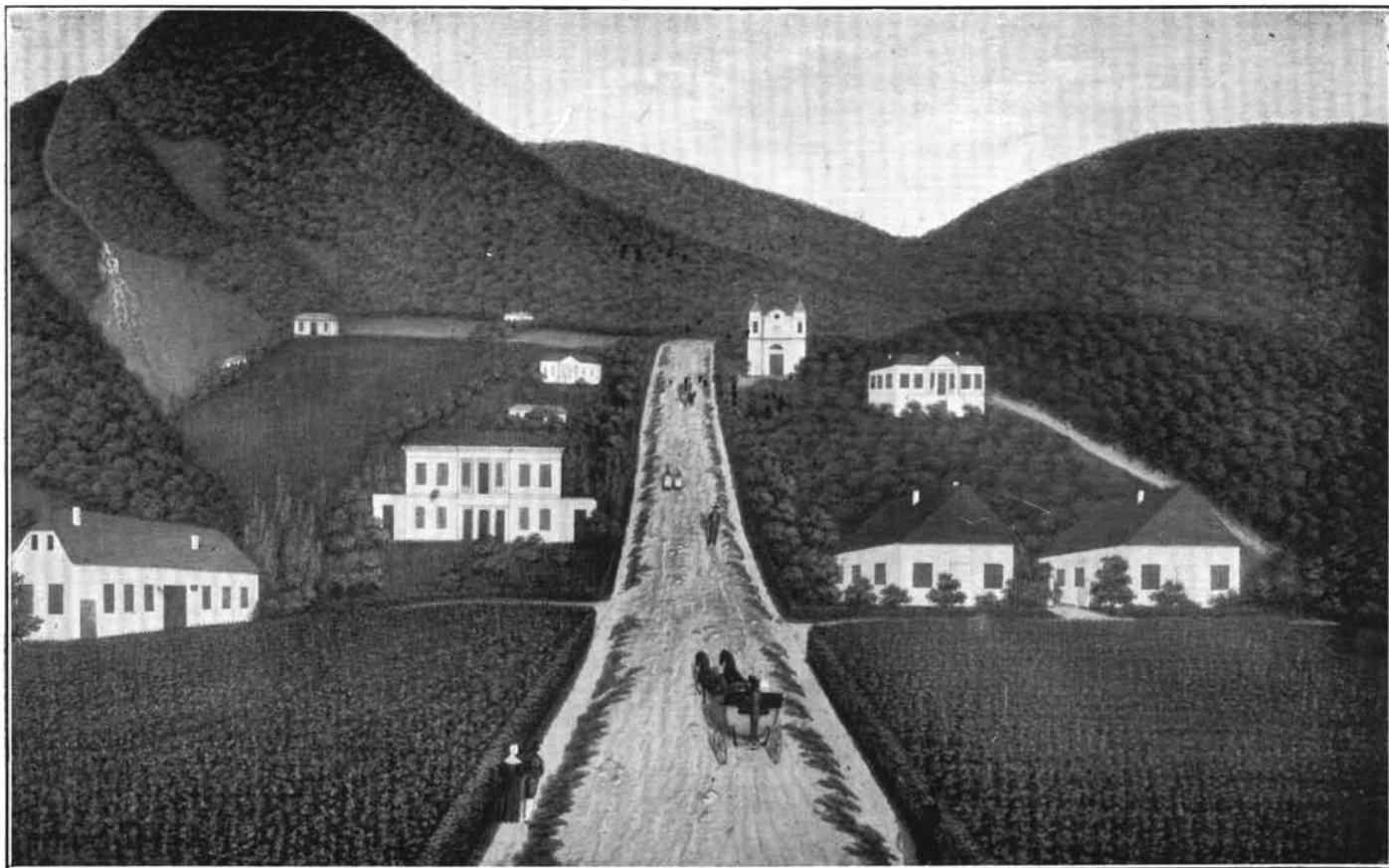
A kiküldött Bistosság által.

Schwabenberger Waldgrund-Verkauf.

Donnerstag den 7. August l. J., und bei eintretender ungünstiger Witterung den folgenden Samstag 9. August, Früh 9 Uhr, wird der auf dem Schwabenberg, sogenanntem Kaugenkopf, noch unverkaufte Waldgrund, gegen dem Ruckgraben mit 24 $\frac{1}{2}$ Joch, wofür pr. Joch bereits 20 fl. C.M. angeboten sind, in facie loci im Wege der Licitation mit der Bedingniß verkauft, daß vom Kaufpreis ein Dritttheil gleich bei der Licitation, die übrigen zwei Dritttheile aber nach Verlauf dreier Monate sammt Interessen zu zahlen seyen.

Ofen, den 16. Juli 1845.

Pr. Commissionem.



45. A Ferenchalom-melléki első villák látkepe.

Sváb-, Orvos- és Király-kút mellett a hegyhát északnyugati részére vitt fel, ahol dr. Reisinger és Friwaldszky nyaralói állottak az erdőszélen. (Ein bequemer Fahrweg, jedoch um $\frac{1}{4}$ Stunde weiter, theilt sich rechts am sogenannten Raizenkopf ab, und führt am Schwaben-, Doctor- und Königsbrunnen vorbei, auf den nordwestlichen Theil des Bergrückens, wo dr. Reisingers und Friwaldszky's freundliche Landhäuser am Waldsaume herabsehen.

Ezekben vázolhatjuk a svábhegyi telepedés kezdeteit, aminek valószínűségét igazolja az is, hogy Feldmann 1844-ben kiadott Wegweiserje is emellett tesz tanúságot, hogy a villaépítés a 40-es években vette kezdetét, addig csupán majorosok és fogadósok lakták a Svábhegyet. A 113. lapon ugyanis a következőket írja: »Die Wände des Berges sind mit Rebenpflanzungen bedeckt; die Höhe bildet eine Ebene mit Wiesengründen und Waldpartien. Mehrere Meierhöfe und Landwirtschaften, die hier und da auf dem Berge zerstreut liegen, nehmen den Wandernden auf und bieten ihm nebst flüchtiger Erfrischung auch Quartier für die Sommermonate. Die Kunst hat bis jetzt wenig zur Verschönerung beigetragen, aber die Bergpartien sind an sich schon sehr pittoresk und die Fernsicht nach Pesth hinüber überraschend schön. Mit den letzten Jahren fingen einzelne Private an, sich daselbst ihre Villen zu errichten...

Amint gróf Széchenyi István 1837 január 31-i beadványában említette, a telekvásárlók érdeklődése ebben az időben már a Szép Juhászné vendégfogadó vidékére irányult (wie denn wirklich die Umgegend der Schönen Schäferin mit jedem Tage mehr in Aufschwung und Mode kommt). Ennek az érdeklődésnek a következménye lehetett, hogy a választott polgárság már 1838 augusztus 31-i ülésén elhatározta a Szép Juhászné vendégfogadó melletti erdő eladását azon indoklással, hogy a kamara 1838 április 18-i leiratával megengedte a zugligeti majorosoknak az ottani 3 holdat és 385 négyszöglet kitevő pusztai erdőnek (Waldoede) legelő céljaira leendő felhasználását és ebből kifolyólag a legeltetők rengeteg kárt okoztak a szomszédos erdőkben, miáltal lehetetlenné vált az erdő-kultúra emelésére vonatkozó kamarai rendelet végrehajtása. A budavárosi tanács magáévá tette a választott polgárság álláspontját és 1839 április 30-án azzal terjesztette fel az ügyet a kamarához, hogy az eladásra szánt $72 \frac{10}{12}$ holdas erdőterület becsértéke 6518 forintban állapított meg, a terület kedvező fekvése azonban (ex obtutu amoeni ejusdem situs) arra enged következtetni, hogy jóval magasabb áron lehetne értékesíteni (Budai levéltár. Cameralia. No. 1131.). A választott polgárság 1839 szeptember 13-i ülésének jegyzőkönyve szerint a kamara mindenekelőtt arról kért felvilágosítást, vajjon az eladni szándékolt erdőterületben (in den durch diese Stadt zum Verkauf vorgeschlagenen Waldgründen unter der Schönen Schäferin) bentfoglaltatik-e a zugligeti telektulajdonosok számára kijelölt legelőterület? Mire a választott polgárság hangsúlyozottan kijelentette, hogy elsősorban erre a területre gondoltak, mert a zugligeti telektulajdonosok visszaéltek a legeltetési engedéllyel és marháik a szomszédos városi erdőkben rengeteg kárt okoznak, amit erdőörök alkalmazásával sem sikerült megakadályozni. De azzal is indokolták az eladást, hogy a nevezett telkek iránt nagy az érdeklődés, magas árakat lehet remélni. Ezenfelül a legeltetési

jogból túlnyomóan csak dr. Köffinger és Knotz József húznak hasznot, akik 20-nál több tehenet tartanak és a tejet nem a zugligeti kirándulóknak (nicht dem Publico, welches den Auwinkl und die übrigen dort befindlichen Unterhaltungsplätze zu besuchen pflegt) adják el, hanem a budai piacon árúsítják a városi tehenesgazdák nagy hátrányára.

A kamara 1841 december 29-én kelt leiratával megengedte az eladást és a választott polgárság 1842 január 21-i ülésén kimondotta, hogy az eladásra szánt területet lehetőleg 3 holdas parcellákban kellene értékesíteni, az árverési feltételek megállapításánál azonban a választott polgárság megbízottai is bevonandók.

Ez alapon a budavárosi tanács 1842 február 9-én úgy döntött, hogy az eladásra szánt területet 6 holdas parcellákban értékesíti és felhasználásukat illetőleg szabad kezet enged a vásárlóknak. Tekintet nélkül a felhasználás módjára az eladott telkek után fizetendő adóról úgy határoztak, hogy 10 éven át mint erdőtelkek adóztatandók meg, azontúl pedig a felhasználás módja szerint. A vételár negyed részét a vevők tartoztak azonnal lefizetni, a hátralékot pedig három esztendőn belül. Az eladandó telkek feletti kút (der bei obigen Gründen befindliche Brunnen) közös használatban maradt és körülötte szabad teret kellett hagyni (um selben herum ein freyes Rondo), hogy a vendégfogadót (Belustigungs-Gebäude) látogatók kocsijai felállhassanak, padokat lehessen elhelyezni, fákat lehessen ültetni. Miután a kamara 1842 március 9-én jóváhagyta az eladási feltételeket, 1842 március 19-én megtartották az árverést, amikor is a következők vásárolták telkeket: Knotz József $7 \frac{6}{12} + 7 \frac{2}{12} + \frac{9}{12}$ holdat, Sieber Károly $6 + 6 + 3$, $11 \frac{1}{2} / 12 + 1 \frac{1}{2} / 12$ holdat, Haszmann Márton 6 holdat, Bors József 6 holdat, Heinrich Antal és Ferenc 6 holdat, gróf Nádasdy Lipót $6 + 6$ holdat, Trefort Ágoston 6 holdat és Schmidt Ferenc $7 \frac{3}{12}$ holdat. (Budai levéltár, Cameralia. No. 1131.) Ezek közül Sieber Károly már 1845 november 28-án eladott $6 + 4 \frac{1}{12}$ holdat Bugát Pálnak s e területre estek a hajdani Pálos-kolostor romjai, Sieber Károly viszont 1846 május 29-én megvette Trefort Ágoston 6 holdas és gróf Nádasdy Lipót $6 + 6$ holdas telkeit, miáltal hatalmas telekkomplexum tulajdonosa lett.

Az elnevezést adó Szép Juhászné vendégfogadó telke régtől fogva magántulajdon volt, amint ezt a budavárosi tanácsnak 1779 július 3-án a kamarához intézett jelentéséből láthatjuk. Eszerint ugyanis Pavianovics János, aki akkor már 16 év óta viselte a jegyzői tiszteletet, az ottani 3 holdas rétet a budavárosi tanács engedélyével éveken át ingyen használta, a terméketlen földet szorgalmával és áldozatkészségével megjavította (fundum de se sterilem laudanda sane industria ac sumptibus ad aliquem fertilitatis statum perduxit), amikor 1778-ban 50 forintért megvásárolta. Utóbb 50 forint értékű szénát adott át a városnak és ámbár ezzel a vételárat törlesztettnek tekinthette volna, mégis készpénzzel fizette meg tartozását. A nevezett telken kisebb házat is építtetett, melynek egyik szobáját a városi erdőőr használatára engedte át, a másikban pedig maga lakott nyáron át (animi exhilarandi gratia). Hasonló módon jártak el a zugligeti (Sau Winkl) telektulajdonosok is, akik ezenfelül bormérésre is felhasználták ottani házaikat (educillis quoque deservientia), tehát egyszersmind haszno-

sították beruházásaikat. A kamara 1779 július 16-i leiratával (Cameralia ant. 326.) tudomásul vette a budavárosi tanács jelentését és a telek-eladást jóváhagyta.

Ez volt az első település ezen az elhagyatott vidéken, de kevéssel utóbb már mások is próbálkoztak ugyanott telekszerzéssel, amire valószínűleg a Szép Juhászné alapítása szolgálhatott indítóokul. A pesti kamarai adminisztráció 1788 július 10-i leirata szerint (Budai levéltár. Cameralia anni 1788. No. 98.) ugyanis a Szép Juhászné melletti területet (den Stadt-Grund nebst dem Belustigungs-Gebäude zu der sogenannten Schönen Schäferin) gróf Sándor Antal kívánta megszerezni, s az adminisztráció nem ellenezte az eladást, de nyilvános árverést követelt. Az 1788 július 18-án megállapított árverési feltételek szerint az eladandó terület a hajdani Pálos-kolostor romjait is magában foglalta (mit Inbegriff des sogenannten Oeden Klosters), zsidók nem vehettek részt az árverésen (die Judenschaft allein ausgenommen), lakóház építése nem volt megengedve (sollen keine Gelegenheiten vor Inwohner errichtet werden), bormérési jogot csupán városi polgár gyakorolhatott és idegen bor kimérése tiltva volt, végül kétes hírvű személyek befogadása is tilos volt (liederlich oder verdächtige Persohnen). Az 1788 július 23-án megtartott árverésen a Szép Juhászné tulajdonosa jelentkezett vevőképen, ki a 11½ holdat kitevő területért holdanként 111 forintot, összesen 1276 forintot ajánlott fel vételár gyanánt, minthogy azonban az árverésre bocsátott területhez tévesen 3½ holdnyi erdőterületet csatoltak, a budavárosi tanács 1788 augusztus 22-i felterjesztésében az árverés megsemmisítését kérte (Cameralia anni 1788. No. 98.).

Özvegy Margalicsné Balásy Klára 1796 június 7-én a kamarához intézett beadványában első férjének, Pavianovics Jánosnak tulajdonította a Szép Juhászné vendégfogadó alapítását és elmondotta róla, hogy a hajdani Pálos-kolostor melletti puszta telken (nahe bey dem einsten allhier in Ofen fürgewesten Pauliner Kloster einen öden Stadtgrund) házat építtetett és mellette gyümölcsöskertet alapított. Ezt a házat kezdettől fogva Szép Juhászné néven ismerték (bey der Schönen Schäferin genannt) és kellemes fekvése miatt kedvelt kirándulóhellyé lett (wegen ihrer angenehmen Lage dem Publicum zu einen Erlustigungs-Orth), melyet különösen az egyetemi ifjúság és a hivatalnoki kar keresett fel szívesen. Első férje életében soha nem merült fel panasz a kirándulók ellen, mindenki elismerőleg nyilatkozott a vendégfogadóról, sőt ennek hatása alatt építettek a kamaraerdőben is hasonló vendégfogadót. Amint azonban nevezett férje 1788-ban meghalt, panasolni kezdték, hogy a kirándulók (die bey dem Gebäude der Schönen Schäferin sich unterhaltende Menschen) károkat okoznak a szomszédos városi erdőkben s e panaszok hatása alatt keletkezett az a határozat, hogy a szomszédos 2 holdas városi rétet el kell adni. Az árverésen a nevezett fogadósné ígérte a legmagasabb árat, de nem kapta meg az árverésre bocsátott területet és indokolásul azt hozták fel, hogy a felsőbb hatóságok nem járultak hozzá az eladáshoz. Amikor aztán második férje is meghalt, újból eladóvá tették a nevezett telket és ámbár ez alkalommal is ő ígérte érte a legmagasabb árat, mégis megtagadták az átadást és indokolásul most már azt hozták fel, hogy az eladott terület beépítése nem kívánatos. Erre aztán a kamarától kérte az árverésen megvett terület

átadásának az elrendelését (Budai levéltár. Locumt. anni 1796. No. 354.), amit a kamara a budavárosi tanács kifogásaival szemben 1796 július 20-án el is rendelt (Budai levéltár. Cameralia anni 1796. No. 16.) és a budavárosi tanács 1796 november 30-án kelt rendeletére (Budai telekkönyvi iratok III. 1095.) az átírás 1797 február 1-én meg is történt.

Az előadottakból világosan látszik a fejlődés menete, nevezetesen hogy a telepedések a források mentén indultak meg, amely területek éppen a forrásvíz miatt kezdettől fogva kedvelt kirándulóhelyekül szolgáltak, ami elsősorban a Kamaraerdő és a Szép Juhászné vidékére, valamint a Zugligetre is vonatkozott. Az 1800-as évek elején a kamaraerdő volt a legkedveltebb kirándulóhely, de ebben az időben már a Zugligetet és a Szép Juhászné mellékét is látogatták és a kirándulások hatása alatt vendégfogadók keletkeztek, amint a Svábhegyen már előbb is voltak ilyen vendégfogadók. A nyaraló alapítás 1840 körül indult meg és e téren a Kamaraerdő teljesen figyelmen kívül maradt, ezzel szemben a Svábhegy és Szép Juhászné melléke egyidőben indult fejlődésnek és az utóbbiról Hunfalvy János 1859-ben már azt írta (Budapest és környéke, 238. l.), hogy »a Szép Juhásznétól Budára vivő kocsit szélén mindkét felől szép nyaralók vannak«, amelyek közül Haeufler már 1854-ben kiemelendőnek tartotta a ma is álló »Csendilla« nyaralót.

Dr. Gárdonyi Albert.

Egy pesti zenész feljegyzései 1796-tól 1800-ig.

A nagy zeneművészek élettörténete mindenkor érdekelte úgy a kortársakat, mint az utókor zenekedvelőit, ami a dolog természetében rejlik, mert mi lehet érdekesebb, mint egy lángelmének élete, küzdelmei, munkássága? De mint a hegycsúcsok magassága a tengerszinthez viszonylanak, olyképen magaslanak ki a nagy zeneművészek és szerzők a mindennapi szükséglet ellátására szolgáló zenésztömeg széles rétegének legmagasabb szintje fölé. E zenésztömeg élete is megérdemli, bár más szempontból, mint a nagy művészeké, hogy teljes érdeklődéssel forduljunk feléje. Ez a sereg munkálja meg, más-más mélységekig azt a talajt, amely a nagy művészet befogadására képes és annak életéhez a gazdasági lehetőséget nyújtja. Ha a széles zenésztömeg valamely tagjának életét megismerhetjük, kora zenei életének érdekes távlatába nyerünk bepillantást. Meglátjuk nemcsak azt a gazdasági helyzetet, melyben életét töltötte, mekkora volt szak-képzettsége, teljesítőképessége, hanem megismerkedünk azokkal is, kik szolgálatait igénybe vették s megfigyelhetjük, hogy milyen fokú zenei követelményekkel lépett fel vele szemben a polgári társadalom zenekedvelő rétege. Az is bizonyos, hogy éppen szerényebb polgári s vagyoni helyzete folytán, a széles zenésztársadalomnak még jobbnevű tagja sem igen őrizgette levelezését vagy írt naplót, úgy hogy csak levéltárakban valamely ügyvel kapcsolatban fennmaradt írások őriznek meg némi szerény adatokat valamely zenész élete folyásának nem hivatalos dolgairól. A szabályszerű és gondos hivatalos eljárásnak köszönhetjük, hogy a XVIII. század legvégén élt és Pesten működött egyik városi zenésznek, Lettner Jakabnak hagyatéki ügye elintézésével kapcsolatban annak némely irománya¹⁾ fennmaradt számunkra, amelyek lehetővé teszik, hogy bepillantást nyerjünk egy szerény muzsikusz életébe.

Lettner Jakab minden valószínűség szerint egy gráci tanítónak vagy zenésznek volt gyermeke. Amikor megismerkedünk vele, atyja már nem él, csak édesanyja Grácban. Három testvérbátyja volt: András, tanító és orgonás Pölszben, Judenburg mellett; Mihály, templomi énekes és egyházi St. Pöltenben és Ferenc, egy vállalkozó szellemű ember, ki gyakorlati pályára ment s többféle próbálkozás után uradalmi tiszt és borkereskedő lett. Lettner Jakab bizonyos fokú zeneismereteket elsajátítván szülőföldén, elhelyezkedést keresett. 19 éves korában átjött Magyarországra és 1779-ben Sopronban toronyzenészlegény lett. Ekkor Gassner Lajos volt a toronyzenészmester, kinek komoly embernek és jó muzsikusnak kellett lennie, mert legénye mellette derekas zenésszé s dícséretes viselkedésű férfiúvá lett. Lettner Jakab soproni szolgálati ideje alatt hébe-hóba

átrándult Grácba anyjának meglátogatására s talán háztűznézőbe is, amire Ferenc bátyjának Grácból 1783 július 21-ikén hozzáírt leveléből következtethetünk, amelyben az év őszére anyjukhoz Grácba hívja, mert a többi testvér is eljön s András már nejét is elhossa magával, amihez kegyetlen őszinteséggel hozzáfűzi, hogy azért az ne tartsa vissza az úttól, hogy »dein Schatz, die Gutscherwirth Miezal geheyrather hat«. Vigasztalásul hozzá teszi még, hogy »es gibt noch mehrere Mädchen hier, und zwar schönere, denn Sie war.« E felfogással szemben Lettner András az orgonás és tanító, kinek úglátszik elég szerény keresete volt, egyik későbbi levelében előrebocsátva, hogy ő igen boldog családi életet él, de a nehéz viszonyok között »négy éhes szájról« kell gondoskodnia, azért azt a tanácsot adja, hogy »ha nem vagy lekötve«, csak »pénzes leányt végy feleségül« és »kövesd Pischinger példáját.« De sem a vigasztalás, sem a jó tanács nem használt s akár azért, mert a kor érzelmessége által fűtött szerelmi bánata nem engedte, akár azért, mert a megélhetés nehézségei riasztották vissza, Lettner Jakab legényember maradt holtig.

Amikor már kilencedik éve állott Sopron szolgálatában, változtatni kívánt helyzetén. Először Grácba akart visszamenni, hogy magára maradt édesanyjának legyen támasza. Az öregasszony azonban 1787 április 14-ikén kelt meleghangú levelében köszönte a jó szándékot, de mert Grácban igen nehéz az elhelyezkedés, biztatta fiát, hogy maradjon meg állásában. De Lettner a toronyzenészi pályánál többre vágyott, mert hiszen már Sopronban is foglalkozott zenetanítással. Itt többek között Jillier altábornagy leányát is zongorázni s énekelni tanította. Amikor a kétévi tanításról az apa szolgálati bizonyítványt állított ki, megelégedésének kifejezése mellett hangsúlyozta, hogy Lettner józan, erkölcsös, becsületes és illedelmes ember, aki »jobb sorsra méltó« s ezért mindenkinek ajánlja. Ez a bizonyítvány így hangzik:

Ich Endes gefertigter solle graft gegenwärtig meiner eigenhändigen unterzeichnung zusteuer der Wahrheit bezeigen, das Vorzeiger desen Jakob Lettner durch zwey gantze jahre meine tochter ins Clavierschlagen und singen mit so vieler bestrebung unterrichtet habe, die meine gräfte übersteigendes lob so als belohnung allerdings verdiende, das ich ferners denselben diese geraume Zeit hindurch als einen stets nichtern, sittsam, ehrliebend und manirlichen menschen kante, ist auf volle wahrheit begründet, alszozwar, dasz ich diesen Jakob Lettner unbedenklich, aller orthen, alsz einen getreü und besseren schicksals würdigen menschen anzuempfehlen mich getraue, demselben alsz dieses schriefftliche Zeignüsz mit zu theilen nicht nur unbedenklich sondern selbtpflichtschuldig gefunden zu haben soll meine unterzeichnung und beygedruckt angebohrenes insziegel bekräftigen. Sig. Oedenburg den 9-den Aug. 1787.

L. S.

I. M. B. von Jillier.

Seine Kays. Königl. Apostol.
Mayestät würklich bestellder
Feld Marchal Lieut. der In-
fanterie, des Maria Therezia
Ordens Ritter und Innhaber
eines Regiments zu fusz.

Minden bizonnyal egy ily előkelő állású úr ajánlása lényegesen megkönnyítette az amúgyis több hangszeren játszó s használható zenésznek ígérkező Lettner pesti elhelyezkedését. Hogy Sopronból közvetlenül jött-e Pestre, vagy Pozsonyon, esetleg Bécsen keresztül, nem tudni. Minden bizonnyal 1788 elején ideiglenesen elhagyta Sopront s kereste szerencsáját s csak miután valahogy biztosítva látta megélhetését — alighanem a pesti színház zenekarában — kérte ki soproni mestere bizonyítványát. Ez így szólt:

Endes Unterfertigter bekenne hiemit: dasz Jakob Lettner von Anno 1779 bis 1787 einfolglichen durch neün Jahr bey mir als Turnergesell in Condition gestanden seye, und sich wehrend dieser Zeit stetshin fleissig, getreü, und friedfertig auch zu meinen beständigen Wohlgefallen verhalten habe. Zur Urkund dessen habe gegenwärtiges Zeügnisz eigenhändig unterschrieben und mein gewöhnliches Pötttschaft beygedrucket. Oedenburg den 18-ten August 1788.

L. S.

Ludwig Gassner
Stadt Thurnermeister.

Dasz gegenwärtiges Zeügniss der vorbenante hiesige Stadt Thurnermeister Ludwig Gassner eigenhändig unterschrieben und sein Insiegel beigedrückt habe, ein solches wird in Fidem unter Notarialunterschrift und beigedruckten Gemeiner Stadt Insiegel recognosciret. Oedenburg in Senatu den 18-t August 1788.

L. S.

Joseph Bernatschky der königl.
Freystadt Oedenburgeschwor-
ner Obernotär.

Lettner Jakab az 1789 húsvétjával működését Pesten és Budán megkezdő Bergopzoom—Kumpf-féle színházi vállalkozás zenekarának az egyik oboása (a Theater Taschenbuch Lettner Jánosnak írja), Unwerth gróf igazgatósága idején 1790-ben klarinétos, Busch Jenő idején oboás (1794), majd fagótos (1796), később fuvolás a zenekarban²⁾

Lettner pesti tartózkodásának kezdetétől fogva szorgalmasan feljárt a főplébániatemplom kórusára, hol az istentiszteleti zenéken ingyen közreműködött. Ezt a szolgálatot valószínűleg — mint annyi más zenész — abban a jó reményben végezte, hogy majd alkalmilag, mint bevált muzsikus, a fizetett városi zenészek sorába kerülhet. Addig is az az előnye megvolt, hogy regenschorikkal s más zenészekkel való ismeretsége folytán a város különféle templomaiban rendkívüli szolgálataiért, temetéseken való zenélésért külön keresetre tehetett szert. A világi vigasságokban, mint bálók, éji zenék (cassatiók), melyek ugyan ritkábbak voltak, jobban fizetett a muzsikálás.

A jó reménység, mely főplébániai működését fűtötte, csak évek soráig tartó várakozás után teljeseedett be s akkor is csak félig. Amikor Reinold Boldizsár egész fizetéses zenész 1796-ban meghalt, állására többemagával Lettner is folyamodott. Miután a rendes fizetésű városi zenészek száma kicsiny volt, már régóta szokásban volt, hogy egy illetményre fél-fél fizetéssel két zenészt alkalmaztak. A városi tanács ezért a folyamodók

közül Reinold Jakabot az egész fizetésű állásra s Lettner-t, ki úgy fúvóshangszereken, mint vonósakon egyformán jól játszik, tekintettel az eddigi nyolc éven át teljesített ingyen szolgálatára, a félfizetéses állásba kinevezte. Ezzel az állással évi 50 forint fizetés és 15 forint lakpénz járt.³⁾ Lettner hagyatéki iratai mellett az ezen időtől fogva vezetett feljegyzési könyve is fekszik. Ez egy $18\frac{1}{2} \times 11\frac{1}{2}$ cm nagyságú félbőr-kötéses vonalozatlan papirosból készített, ujnyi vastagságú könyvecske. A nyitott könyvben a szemközt levő lapok közül a baloldalira kiadásai közül egy-némelyeket, a jobboldalira bevételeit rendszeresen feljegyezte. Általában havonként egy-egy ily kettős lapra volt szüksége. A feljegyzések 1796 januárjával indulnak meg s tartanak 1800 novemberéig, Lettner haláláig. A bevételeit rendszeresen vezette, a kiadásokat csak immel-ámmal irogatta fel, ennek a helyét inkább arra használta fel, hogy azokat a dolgokat jegyeztesse rá — gyakran inkább kitalálható, mint olvasható, erősen fonetikus németséggel —, amelyeket szerény életében mint nevezetes és fontos dolgokat emlékezetre méltóknak talált.

Keresete, mint minden szabad pályán mozgó emberé, eléggé bizonytalan, hol több, hol kevesebb (22—50 frt közt ingadozó) volt. A színháztól a havi 16 forintot rendszeresen megkapta, úgyszintén negyedévenként a várostól esedékes fizetését. A megélhetéshez még szükségeseket más zenészmunkával és tanítással kellett megkeresnie. Az előbbiekhöz tartoztak a bérletszünetes színházi előadásokon való közreműködés is, ami rendszeren 20 krajcárt hozott esténként. A Serviták-templomában s a pesti Ferencesek istentiszteletein gyakran játszott, amikor 24—30 krajcárt keresett. Többet jövedelmezett a temetési menetekben akkor igen szokásos zenei kíséretben (conduct) való közreműködés, ez $\frac{1}{2}$ —1 forintot, nagyritkán többet is hozott, mint például 1797 márciusában Tóth ügyvéd temetése (Calfinischer Todt Brokurator Conduct), amikor 1 frt és 10 krajcár volt a keresete. Igazi jövedelmet a téli hónapokban a bálók jelentettek. Ilyenkor a Hét Választó Fejedelmeknél tartott bálók esténként 2 frt 16 krajcárt kapott. 1798-ban húshagyó keddig igen sokat táncoltak s a nagyarányú bálók közül Batthyány kardinális báli muzsikájához még külön próbát tartottak, amiért egy forint, a bálókért 2 forint 30 krajcár járt. A nádor bálja igen fényes és nagyarányú volt, amiről Lettner így emlékezik meg: 1799 február 22. »nach 12 Uhr in Ofen Palladinus Ball mit 44 Bersonen bis $\frac{1}{2}$ 11 Uhr. 3 fl. 45 kr.« 1799-ben is sokat játszott a Batthyány primásnál úgy Pesten, mint birtokán rendezett bálók, ünnepélyeken és tűzijátékokon. Júniusban öt napon keresztül naponként egy dukátot kapott »von Herzog Eilbert und Erzherzog Carl« az általuk adott ünnepségeken való muzsikálásért. A bálók 1800 telén is jól jövedelmeztek, a Budán az Ország-ház termében tartott bálókért 5—5 forintot kapott. Más nevezetes kereseti forrás a zenetanítás volt. Lettner fuvolát, klarinétot, zongorát, hegedűt és éneket tanított. Tanítványai úgy a polgári családokból, mint a nemeségből kerültek ki. A leckék díjazásában az értékmérő egység a dukát volt (= 4 frt 30 kr). Egy aranyért 14 órát adott, ami heti három órát véve alapul, egyhavi fizetést jelentett. Növendékeinek nagyobb része gyermek volt, kiket hegedülni vagy zongorázni tanított. Éneket nők és fúvóhangszereket felnőtt ifjak tanultak tőle. A tandíjat fizetők között ilyen nevek

szerepelnek : Rosané, Brücklerné, Ráth pékmesterné, Kissné, Székelyné, Percell báróné, Csepreghy Teréz és Nanette, báró Rothiansky, Csáky, Mészáros stb. Közöttük Ráthné és Rosané mind a négy éven keresztül, amelyekről a feljegyzések szólnak, igénybe vették Lettner szolgálatát. Mind e szorgalmas dolgozását még tetézte azzal, hogy növendékeinek hangszereket adott el, amikor hűségesen felírta, hogy ilyenkor 1—2 forint haszna volt s mégis adósságokat kellett csinálnia. 1798 szeptemberében csak 22 frt 54 krt keresett. E hó 29-én megállapítja, hogy noha eddig annyi forintot keresett, mint ahány nap van az évben, mégis 75 forint adóssága van. December utolján megállapítja, hogy noha ez évben 3 kr. híján 500 frtot keresett, mégis van még 57 frtnyi adóssága. 1799 májusában kénytelen volt 17 forint veszteséggel eladni zongoráját, hogy adósságaiból törlesszen. Végre 1800-ban kifizeti adósságait, amit így örökít meg : »Von 94 fl. seid Januar bis 24 May Anno 800 bin ich Schulden frey. Gott! seyegetanck[t]. Amen.« Ebben az állapotban meg is maradt rövidre nyult élte hátralévő hónapjaiban is. Sokra is becsülte, mert önmaga gyúnyörűségére november hóban is kiírta : »Von Schulden freu.«

Városunk zenei élete történetének szempontjából felette érdekes azon hangversenyek sorának ismerete, amelyeken Lettner, mint zenekari tag közreműködött, mert ebből az időből alig maradt ránk műsor. A XVIII. század végén megjelent hazai ujságok úgyszólván sohasem beszélnek hangversenyekről, hacsak nem voltak függvényei valami nagy társadalmi eseménynek.

Lettner minden bizonnyal önállósulása óta rendszeresen vezette feljegyzéseit. Nagy kár, hogy régebbi naplói nem maradtak fenn, mert okvetlenül sok érdekes adalékkal szolgáltak volna a magyar játékszínnel kapcsolatos zenés előadásokról, mert ilyenekhez mindig a gyakorlott, ismert zenészek segítségét vették igénybe. Egy esetről az első magyar színtársulat számadataiból van tudomásunk. Amikor Lavotta János a muzsika igazgatója (= hangversenymester) 1793. március 22-ikén búcsúzásul muzsikális akadémiát rendezett, a Schülder vezetése alatt közreműködött alkalmi zenekarban Lettner is játszott.^{4.)}

Lettner feljegyzéseiben a bérletszünetes előadások között szereplő (s kis jövedelmet jelentő) jutalomjátékokon való közreműködését egyszerűen »abonnoment suspendu«-ként jelzi, ezeken felül a következő muzsikális akadémiákon működött közre :

- 1798 március 8. Budán Szapáry excellentiánál, hangverseny a nádor nevenapján.
- 1798 « 26. Lefévre asszony (a színház első énekesnője) jutalomjátéka.
- 1798 október 14 A Hét Választó Fejedelmeknél akadémiát tartott Antonio Camerra és Angelo Ferlendis Velencéből.
- 1799 január 29. A Hét Választó Fejedelmeknél Schuppanzig Ignác hegedűs akadémiáján játszott.
- 1799 július 24. Bérletszünet. Meyer Dániel mannheinni zsidó különféle madárénekekkel. (Meyer kitűnő madárszó-utánzó volt s zenekarkísérettel tartotta füttyös előadásait. Annyira tetszett, hogy európaszerte fellépett. Pestre 1808-ban

újából visszajött s hangversenyét ismét a színházban tartotta. A színlap megőrizte előadásainak műsorát, amelyen számtalan madár szavát utánozta s ehhez Fränzel Ignác mannheimi zenekarigazgató írt külön zenedarabot.)⁶⁾

A legközelebbi hangversenyre vonatkozó feljegyzéseit a tárgy érdekénél fogva, eredetiben szószerint közöljük. Köztük korban az első Haydnre vonatkozik. Lettner ez ünnepélyes eseten való közreműködését nem is az 1800. évi március havi bevételei közé írta, hanem ez esemény nevezetességének teljes tudatában külön említette eképen:

»In Ofen mit 76 Bersonen
den 8. Mártij war im Schlosz die Schöpfung
v. Haydn dirigirt.«

Ez a második hazai híradás arról, hogy Haydn Budán járt s itt halhatatlan művét vezényelte. Eddig csak a Magyar Hírmondó tudósítása alapján tudtunk a nevezetes zenei eseményről⁶⁾, amelyet Alexandra Pavlovna nagyhercegnőnek, József nádor feleségének köszönhetünk, ki ezzel kedveskedett urának születése napjára. Ugyancsak a zenekedvelő főhercegnének kell tulajdonítanunk a cári szolgálatban álló bécsi zongoraművésznek hangversenyét is, kiről Lettner így emlékszik meg: »Den 20. (Mártij 1800) Ofen Acatemi von Herrn Anton Eberl 1 fl. 30 kr.«

A továbbiakban ezeket a feljegyzéseket találjuk:

1800 április 9: »Unsere Einnahm in Ofen. Erstemahl Die Schöpfung von Heyden. 6 f 50 kr.«

A következő hóban sok ünnepség volt, mihez zenekar kellett s Lettner ezeken nem hiányzott. Feljegyzései közül íme a nevezetesek:

| | | | |
|-------------|-----|---|---------------|
| 1800 május | 3. | »Carousel Reiden samt 4 Broben mit der kleinsten g Pico. 7000 Menschen. | 13 f. 30 kr.« |
| 1800 | « | 5. »Ofen. Ballet. H. Anton Mazarelli k. k. Balletmeister Giovanni Fertiga die Musik mit suspendu. | 2 « — « |
| 1800 | « | 6. »Bürger Ballet 3 Proben u. Ball | 3 « 46 « |
| 1800 | « | 7. »Caroussel 2-te mahl mit 4 Broben, darzu Ofen Academi H. Bunto Waldhorn und H. v. Beethoven Pianoforte | 1 « 30 « |
| 1800 | « | 16. »7 Kurfürsten Academi H. Bunto | 1 « 30 « |
| 1800 június | 12. | »Pest. Acadami H. Buto (így) | 1 « 30 « |
| 1800 | « | 19. »Ofen. Academi. H. Buto (így) sambt. Brob | 1 « 30 « |

Beethoven esetében a Lettner híradása a harmadik hazai feljegyzés, mely a nagy mester budai szerepléséről szól. A Magyar Kurir május 13-iki számában⁷⁾ a lovasjáték és ünnepségek leírása kapcsán még arról is beszámol, hogy ezek után este »a Budai Theatrumban Concert tartatott, amelyben egy Beethoven nevű híres muzsikus a Forte-Pianón való mester-séges jádása által mindeneknek magára vont a figyelmetességét.« Ez az egyik feljegyzés, a másik adat az »Ofner und Pester Teater Taschenbuch für das Jahr 1800.« műsor-naptárában van, hol sajtóhibával ez áll: »Academi von Hrn Bethorn und Punto.« Harmadik, a szintén egykorú s időrendben minden bizonynal a hangversenyt követő legközelebbi feljegyzés a Lettneré,

aki ekkor a káprázatos ünnepségek hatása alatt állott, de még nem volt Beethoven nagyságának teljes tudatában, mert különben nem elégedett volna meg azzal, hogy a bevételei sorában jegyezze fel azt, hogy Beethovennel játszott, hanem — miként ezt Haydn esetében megtette, — külön, megfelelő szövegezésben jegyezte volna fel.

Lettner e két adata minden szerény mivolta dacára figyelmünkre méltó, mert olyan pesti zenész tanubizonyosága, kinek abban a szerencsében volt része, hogy kora két legnagyobb zenei lángelméjének itteni hangversenyén közreműködhetett.

Mint említettük, Lettner jegyzőkönyvecskéjébe gazdasági természetű feljegyzésin kívül sok mindenféle, az ő szemszögéből megemlékezésre méltó dolgot írt le. Ezek közül néhányat felsorolunk, mert jellemzőek arra nézve, hogy ő mit tartott fontosnak szerény polgári életében s mily esetek izgatták kedélyét? Mindenekelőtt a lutri! Nyerni, a jó szerencse gyermekének lenni ő is szeretett volna, mint ő előtte s utána annyian, kispénzű emberek. Az állami lottérián kívül, itt-ott ő is résztvett ilyféle szerencsepróbálásban vagy a kávéházak pincérei által rendezett fogadásos billiárdjátékokban, mire ily feljegyzésekből lehet következtetni »Margier Ludari« (= Marqueur, Lotterie) vagy »Caffe Haus Margier«, vagy »Herr Zimmer im Ludri«. Egy budai tárgysorsjátékon nagy öröm érte, 1797 december 16-ikán elsőnek az ő 62-es számát húzták s a 17 krajcáros számával egy ezüst zsebórát nyert, melyet 13 forintért azonnal eladott egy bolti-szolgának. Egyébként nem sok szerencsével lutrizott, mert csak egy kétforintos ambót nyert (1800 március 24) s félévvel később egy ugyancsak kétforintos félambót.

Pályatársainak sorsát figyelte s elmulásukat hűségesen feljegyezte. Például: 1796 június 4. Reinhold Jakab elutazott.

1796 szeptember 5. Stach Jakab városi basszista elhúnyt, ki május 26-ikától vízkórságban szenvedett.

1796 szeptember 27. Krigrin (?) egy jó színésznő, kit esztendeje egy Hirsch nevű orvos elvett feleségül, kísérettel és prédikációval temették.

1796 október 20. Lang bécsi korrepetitor meghalt.

1797 november 12. Schillinger Mátyás városi zenészt eltemették.

1797 december 4. Wagner Ferenc színházi trombitást (klarinfújót) Budán eltemették.

1798 április 13. Zenner pesti orgonakészítőt eltemették két harsonás kísérete mellett.

Lettner a főplébánia orgonását, Opel Antalt igen szerette s róla bővebben emlékezett meg. Feljegyezte róla, hogy 1799 május 31-én mint beteg, hálósipkával a fején, az ablakból nézte a fiatal Fleischer temetését.

1799 június 8-án volt Opel requieme.

Külön megjegyzés: 1799 június 2-ikán meghalt Opel Antal orgonás az én barátom. Isten nyugosztalja. †

Amikor Schillinger Mátyás városi zenész elhúnyt, Lettner is folyamodott az egészségzetésű állásért. A kérvényt Reinolt Sebestyén csinálta meg, kinek ezért 2 forint 15 krajcárt fizetett 1797 november 17-ikén s 21-ikén minden keserűség nélkül jegyzi fel, hogy: Pischinger városi zenész lett, Moravetz pedig a 100 forintos állásba lépett elő. 1798 március 10-ikén

a színház énekesét, Wawrikot bemutatták a tanácsnak, másnap megválasztották templomi basszistának. 1799 július 1-én Opel helyébe Cíwolka (= Cibulka Antal)-t nevezték ki orgonásnak.

Úgy látszik, növendékei szerették Lettner-t, aki a társas érintkezést mint megbecsülendő dolgot fel is jegyezte. Például Perczeléknél ebédelt, vagy 1798 december 10-ikén »war Madame und Mademoiselle Rosa in meinem Logie (= Logis) trauf hab ichs nahe Ofen bekleit (= begleitet) und in Wagen.« 1799 szeptember 23-án Guary — kinek nevenapján 1797 április 1-én egy Cassation részt vett, s aki minden valószínűség szerint katonatiszt volt, elbúcsúzott tőle s kölcsönösen megajándékozták egymást, amit eképen örökített meg: »Herr v. Guary von Pest abmaschirt, mit sein Burtre (Portré) und Freund[schaft] beurlaubt; auf ewig guter Freund; 60 Stück in Musikalien mit zum antenken geben ich.«

Nemcsak a barátságot becsülte meg, hanem háládatosnak mutatkozott régi mestere iránt is. Gassner, a soproni toronyzenész-mester fia tanulni akart és Pestre kíváncozott. Erre az atya 1797 október 26-iki levelével Lettner pártfogásába ajánlotta a fiút, »da sein einziger Wille wider zu studiren ist« s kérte, hogy valahol olcsó pénzen helyezze el. Küld 20 forintot, amiből 5 forint maradjon könyvekre és papirosra. A fiatal Gassner 30-ikán már meg is jelent Lettner-nél, hozván magával az atyai levelet, egy dunyhát és egy fejkendőket, az említett 20 forinton felül. A fiatal ember elhelyezkedése persze nem ment gyorsan s atyja hamarosan türelmetlenné lett, mert már november 29-én levélben köszöni Lettnernek, hogy a fiúval törődött, de mert az nem tanul, csak a pénzt költi — ami pedig néki nincs —, azért jöjjön vissza Sopronba. Lettner úgy látszik meg tudta nyugtatni volt mesterét s a fiú itt maradt tanulni. Utóbb sikerült a fiatal embert egyik növendéke családjához beajánlani, amit Lettner örömmel s nem kis önérzettel fel is jegyzett: »Den 3. Juni 1798 ist H. Gassner zum H. v. Perczel als Instruktor durch mein Rekomantation aufgenohmen.«

Lettner idején városunkban is szóbeli közléssel terjedtek szét hírlapjaink »napi hírei«, ezekből ilyeneket találunk a naplóban:

1796 augusztus 5. Budán, Újlakon 32 ház a tűz martaléka lett.

1796 augusztus 7. Pesten az Újvárosban egy kőművesmester felesége összeszurkálta hasát.

1796 december 8—10-ig veszedelmes jégzajlás a Dunán. (Ezért nem is tudott átmenni Budára s színházi helyettesének utólag 1 forint 36 krajcárt fizetett, hogy helyette muzsikált.)

1798 március 26. Egy mészároslegény, aki Budán a nádor udvartartásának szállította a húsokat, halála előtt a temetésére a »legnagyszerűbb táborig zenét« kívánta. Ez 3 dukátba került.

1799 május 26. Bevonult az első orosz katonai oszlop s tábort ütöttek.

1799 május 28-ikán beérkezett a második és június 1-én a harmadik oszlop. Összesen 1000 ember. Ezek tiszteletére Budán operaelődés és bál volt május 27-ikén.

1799 június 18. »Stadtpfarrer mit Reinold (Jakab) mit grausamen schimpf übereinander kommen.«

1799 július 28. A regenschori (Reiner Mihály) megünnepelte nevem napját s becsülettel megvendégelt. Ez éjjel 11 órakor sáska eső esett.

1799 szeptember 11. Este 8 órakor a Dunasoron levő Jung-házban pisztollyal agyonlőtte magát a 23 éves Reinolt Sebestyén. †

1799 október 6. Busch Jenőtől (fizetéseképtelenség miatt) a színházakat a budai és pesti tanácsok átvették.

1799 október 23. Pozsonyban meghalt Batthyány kardinális, prímás és november 11-ikén temették.

1799 november 17. A Józsefvárosi új templomban nagy ünnepséggel első istentisztelet volt, amelyen Fournier asszony, a színház első operistája oly igen szépen énekelt.

1799 december 5. A Józsefvárosi templom kórusa az orgonával együtt leszakadt s ezt a törmelék elöntötte.

1800 június 8. Két szállítóhajó elszakította a hajóhidat... a víz rendkívül magas.

1800 június 14. A polgárság elkezdette az őrszolgálatot [a Duna partján t. i.].

Úgy látszik Reinold Jakab igen házsártos emberré lett, ki nemcsak papjával veszekedett nyilvánosan, hanem valamelyik temetésen Lettnerrel is goromba volt, ki e megbántást, annyival inkább, mert igazságtalanul érte, méltatlankodva fel is jegyezte:

1800 július 3. »Hat sich H. Reinolt Jacob sauber aufgefiert gegen mich. Er hat mir alle sottisen angethan u. gesagt u. das öffentlich, ein Kujon-Hallung gescholten; — u. dasz ich war ungschuldig NB.«

Alighanem valami sorozatos diákcsíny igen izgatta a pesti polgárok kedélyét, mert még Lettner is arra készítette, hogy nevezetes dologként megörökítse: »Auch den 11. Augusti sind allerorten an die Thor von Hausern Rote Kreuz gemacht worden.«

Részvételtjes szívéből tesz tanuságot ez az 1800 szeptember 10-ikén írt mondat »den guten Gambel habns eingespert als Jakobiner.«

Ez volt utolsó érdekesebb bejegyzése. Hogy nem érezte magát betegnek, kiviláglik abból, hogy november elején ezüst fuvókát készítettett vadászkiürtjére Zeller aranymívessel, 20-ikán kölcsön vett egy »régí nagy könyvet« s ugyanaz nap este közreműködik egy szerenádon, 24-ikén pedig 40 éves korában meghal⁸⁾ a kórházban.

Lettner hagyatékára, mint olyanéra, aki nem pesti polgár, a királyi kamara teszi kezét, elárverezteti holmiját, amiből 173 forint 26 krajcár folyik be. Ez összegből fedezi a temetés és a hagyatéki eljárás költségeit s a maradékpénzt az öröklő testvérek nevében időközben jelentkező Lettner Ferencnek elküldi. Az árverési jegyzőkönyv 167 tétel alatt sorolta fel Lettner Jakab szerény holmiját, ami egy rendes polgári szoba-konyhás lakásra enged következtetni. A jegyzőkönyv soraiból szinte szemünk elé vetődik a nagy szoba, melyben Lettner lakott, főhelyén a szófa az asztallal s körülötte a hat székkal, a nagy szekrények, az egyik sarokban az ágy, a falakon a tükör, a nagy óra s szép csoportosításban nagyobb és kisebb képek, közöttük saját arcképe is, melyért 1796 december 1-én egy Sollenhoffer nevű festőnek egy dukátot fizetett. Néhány szobrocška, egy klavikordium — hiszen nagy zongoráját el kellett adnia — hegedű s fúvós-

hangszerek egészítették ki ingó vagyunkáját, amelyhez ruhák, miegyebeken kívül még 16 tételnyi könyv és három csomó hangjegy is járult. Az árverési jegyzőkönyv egyúttal arról is tanuskodik, hogy mily aránytalanul keveset adtak holmijáért. Szekrénye szép, nagy darab lehetett, mert ezért 21 és fél forintot adtak, a falióráért 10 forintot s klavikordiumáért 2 forint 43 krajcárt fizettek az árverelők. Egyéb hangszerei is igen olcsón találtak gazdát, alig ígértek néhány krajcárral többet az 1, 2, 3 vagy 4 forintos kikiáltási árnál. Klarinétjáért 1 forintot, a csákányért 2 forint 1 krajcárt, négy picolóért 2 forint 26 krajcárt, egy áthangolható (cum mutationibus) fuvoláért 1 forint 4 krajcárt, a vadászskürtért 1 forint 3 krajcárt, a trombitáért 1 forint 1 krajcárt adtak. A fagót 3 forint 3 krajcáron s a hegedű két vonóval 4 forint 15 krajcáron kelt el. Az árverésen Lettner jóbarátai, ismerősei, tanítványai nem voltak jelen, mert az egy aranyába került arcképeért, mely őt okvetlenül a városi zenész szép vörös frakkjában ábrázolta, csak 21 krajcárt adtak. Ha kicsiny holmija széjjel is szóródott, ha arcképe nem is került emlékeztetőül egy szerető szív közelébe s így az általános emberi sors rajta is beigazolódott, Lettner Jakab életének mégis voltak fénypontjai: játszott kora legnagyobb zenei lángelméinek Haydnnek és Beethovennek budai hangversenyein.

Dr. Isov Kálmán.

¹⁾ Orsz. Levéltár. Helytartótan. 4. Fiscale 1801. No. 80. sz. alatt.

²⁾ Isov K.: Pest-Buda zenei művelődése. I. köt. 222 l.

³⁾ Szfv. Levéltár. Pesti tan. jk. 1796. jan. 16, 198. sz. és a Városi Számadások.

⁴⁾ Pest vmegyei lev. Szính. ir. — Isov K.: Pest-Buda zenei művelődése. I, köt. 143—44 lap.

⁵⁾ Színlapgyűjt. az Egyet. Könyvtárban. (1808 június 13.)

⁶⁾ Major Ervin: Haydn Budán. Zenei Szemle. 1928. 1—2. sz.

⁷⁾ Major Ervin: Beethoven Budán 1800-ban. Zenei Szemle. 1926. XI. évf. 2. sz.

Papp Viktor: Beethoven és a magyarok, Budapest, 1927, 14, és 16 ll.

⁸⁾ Belvárosi r. k. pléb. Hal. anyakönyv.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS HÁZINYOMDÁJA 1933 — 19974